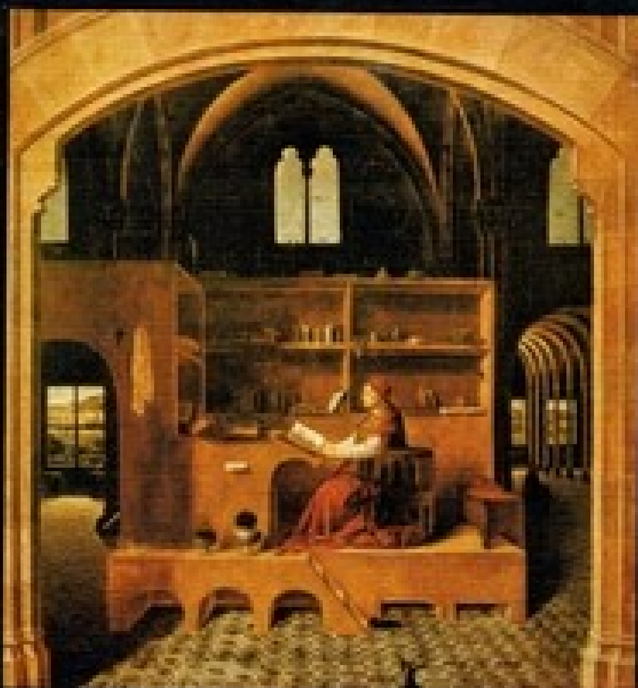
JACOB BURCKHARDT

A reneszánsz Itáliában

JACOB BURCKHARDT

A reneszánsz Itáliában

Fordította: ELEK ARTÚR

Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest

Második kiadás

A mű eredeti címe: Die Kultur der Renaissance in Italien
A jegyzeteket Zentai Loránd ellenőrizte és egészítette ki
Sorozat- és címlapterv: Lengyel Lajos

ISBN 963 336 116 8

Tartalom

Előszó

Mi szükség van arra – teheti föl a kérdést a kétkedő olvasó –, hogy újra megjelenjék egy könyv a reneszánszról, s ráadásul olyan szerző tollából, akinek születésétől több mint másfél évszázad, egészen pontosan 160 év választ el bennünket. S ha a tamáskodó nem elégedne meg ennyivel, kételyének ilyetén alapvetést adhatna: Jacob Burckhardt *a baseli egyetem múlt századi művészettörténész professzora tiszteletreméltó tudós volt – a maga korában. Munkássága a szellemtörténet megalapozóinak körébe emeli: vizsgálódásai kimerültek egy-egy kor uralkodó eszméinek feltárásában, s túlságosan bízott a nagy egyéniség történelemformáló erejében. Burckhardt – folytatódhat az ellenvetés – művében, melynek eredeti címe Az itáliai reneszánsz műveltsége, saját korával akarta szembeállítani a reneszánsz világát, azzal a céllal, hogy a két korszak összevetéséből egyértelműen a XIX. század kerüljön ki vesztesen. Burckhardt megvetette a polgári életformát, szürkének, eszmények és egyéniségek nélkül valónak tartotta. Érdeklődését a nagy történelmi korszakok és alakok iránt így egyfajta menekülésfélének kell tekinteni. Fő műve tehát valamiféle romantikus antikapitalizmus szülötte, mely választott tárgyát túlságosan idealizálja, – akárcsak másik alapvető munkája, a* Nagy Konstantin kora *is.*

Mindez igaz, válaszolhatjuk, de nem a teljes igazság. A reneszánsz mint az emberiség történetének egyik legteljesebb és legnagyobb hatású korszaka iránt az érdeklődés nem csökkent, sőt a vele kapcsolatos könyvek, televíziós sorozatok sikere az ellenkezőjét bizonyítják. Ami Burckhardtot illeti, ő valóban eszményítve, s bizonyos értelemben

egyoldalúan ábrázolja a korszakot, de választott útját az utolsó lépésig bejárja. Hallatlan gazdagsággal sorolja tényeit és adatait, melyek az éles szemű megfigyelések, pontos premisszákon alapuló megállapítások kötésében plasztikus képet alkotnak a reneszánsz eszme- és erkölcsrendszeréről. Igaz, hogy többnyire adós marad a társadalmi mozgások ábrázolásával, de a korról festett sokszínű tablója oly részletes, amilyenre példa nemigen akad.

Burckhardt könyve eddig két kiadást ért meg magyar nyelven: először még a múlt század végén fordíttatta le az Akadémia. Kötetünk a tragikus sorsú műkritikus, Elek Artúr *fordítását vette alapul, mely közvetlenül a felszabadulás után, 1945-ben jelent meg. Elek Artúrnak sikerült megtartani Burckhardt olykor németesen precíz, máskor szellemes, ironikus stílusát. Apróbb, stilisztikai jellegű javításokra mégis szükség volt, hiszen a fordító már nem csiszolhatta munkáját, s a szöveg itt-ott kissé nyersnek hatott. A változtatások azonban kizárólag nyelvhelyességi szempontokat vettek figyelembe.* A reneszánsz Itáliában *nem művészettörténeti indíttatású mű. Kultúratörténet, egy korszak műveltségének alapos rajza, melynek ismerete feltétlen szükséges az olasz, de talán az egyetemes reneszánsz nagy művészeinek tanulmányozásához is. Általa mindenképpen teljesebb lesz az élvezet, amelyet a kor műalkotásai szerezhetnek.*

A KIADÓ

ELSŐ SZAKASZ

Az állam mint művészi alkotás

I. Bevezetés

Ez az írás a szó igazi értelme szerint a puszta kísérlet címet viseli, és szerzője teljes tudatában van annak, hogy igen mérsékelt eszközökkel és erővel túlontúl nagy feladatra vállalkozott. De akkor sem lenne bizonyosabb a szakértők tetszésében, ha nagyobb önérzettel tekinthetne kutató munkájára. Valamely műveltségi korszak szellemi körvonalai talán minden szemnek más-más képet mutatnak, és különösen amikor olyan civilizációról van szó, amely a miénknek legközelebbi mintájaképpen még ma is eleven hatású, a szubjektív ítélkezés és érzés az előadóban is, az olvasóban is minden pillanatban beavatkozni kénytelen. A nagy tengeren, amelyre kimerészkedünk, nagy a száma a lehetséges utaknak és irányoknak, s ugyanazok a tanulmányok, amelyeket ennek a munkának érdekében végeztünk, másvalakinek a kezében nemcsak teljesen más módon lennének felhasználhatók és feldolgozhatók, hanem lényegesen más következtetésekre is adhatnának ösztönzést. Maga a tárgy elég fontos volna ahhoz, hogy számos feldolgozást is kívánatossá tegyen és hogy a legkülönbözőbb szemszögű kutatókat is megszólalásra késztesse. Egyelőre megelégszünk annyival, ha türelmes meghallgatásra találunk, és ha ez a könyv egészként fogatik föl. A műveltségtörténelemnek az a leglényegesebb nehézsége, hogy nagy szellemi folytonosságot kénytelen külön, és gyakran látszólag önkényes

kategóriákra bontani, csak hogy valamennyire elő tudja adni. A könyv legnagyobb hiányán valamikor „A reneszánsz művészeté” -vel foglalkozó külön munkával véltünk segíteni; de ezt a szándékot csak kicsiny mértékben sikerült megvalósítanunk.[1] A pápák és a Hohenstaufok közötti küzdelem végül olyan politikai helyzetben hagyta Itáliát, amely a leglényegesebb dolgokra nézve különbözött a Nyugat többi államáétól. Ha Franciaországban, Spanyolországban, Angliában a hűbériség rendszere úgy alakult, hogy idejének lejárta után a monarchikus egységes államnak karjába kellett hullania, ha Németországban a birodalom egységét legalább külsőleg egybetartani segített, Itália csaknem teljesen kibújt alóla. A XIV. század császárait a legkedvezőbb esetben már nem főhűbérurak-ként fogadták és tisztelték ott, hanem mint már meglevő hatalmak lehetséges fejét és megerősítőjét; a pápaság viszont kreatúráival és támaszaival éppen elég erős volt ahhoz, hogy minden jövőbeli egységet megakadályozzon, de arra már nem volt képes, hogy maga alkosson olyant. A kettő között számos politikai alakulat – város és kényúr ‒ részint már megvolt, részint akkor verekedte föl magát, s létük tényleges természetű volt.[2] Bennük jelentkezik először – önnön ösztönzéseinek engedve – Európa modern állami szelleme; elég gyakran legfélelmesebb alakjában mutatkozik bennük a féktelen önzés úgy, hogy minden jogot megcsúfolnak, minden egészséges alakulást csírájában megfojtanak. Ahol azonban ezen az irányon erőt venni, vagy azt kiegyensúlyozni sikerült, ott új élő valami lép a történelembe: az állam, mint számítással keletkezett, mint tudatos teremtmény, mint művészi alkotás. A városi köztársaságokban csakúgy, mint a kényúri államokban sokrétűen alakul ki ez az élet, és az államok belső alakját is, külpolitikáját is meghatározza. Érjük be most annyival, hogy a kényúri

államokban mutatkozó teljesebb, világosabban kifejezett válfaját vesszük szemügyre. A kényurak uralma alatt élő területek belső állapotának híres mintája volt a dél-itáliai és szicíliai normann birodalom úgy, ahogyan azt II. Frigyes császár alakította. Árulás és veszedelmek közepette serdült föl Frigyes a szaracénok közelségében és korán megszokta, hogy teljes tárgyilagossággal ítélje meg a dolgokat és intézze őket; az első modern ember volt a trónuson ülők sorában. Ehhez járult a szaracén államok belsejének és közigazgatásának meghitt ismerete, azután a pápákkal való élethalálharc, amely mind a két pártot arra kénytelenítette, hogy minden elképzelhető erejét és eszközét a harctérre vigye. Frigyes rendeletei (különösen 1231 -től fogva) a hűbéres állam teljes megsemmisítését, a népnek akaratlan, fegyvertelen, a legnagyobb mértékű adózásra képes tömeggé való átalakítását célozzák. Az egész bírói hatalmat és a közigazgatást a Nyugaton addig hallatlan módon központosította; semmiféle hivatalt sem volt szabad többé a nép választása útján betölteni: az illető község elpusztítása és polgárainak jobbágyokká lefokozása volt a büntetés. Az adókat, amelyek széles körű kataszteren és a mohamedán gyakorlaton nyugodtak, azon a zaklató és kegyetlen módon hajtatta be, amely nélkül, igaz, a keleti ember markából pénzt kicsavarni nem lehet. Nem nép ez már, hanem az alattvalók ellenőrizhető tömege, amely példának okáért külön engedelem nélkül nem házasodhatik, tanulni meg sehol sem tanulhat idegenben; – Nápoly egyeteme gyakorolta legkorábban a tanítási kényszert, holott a Kelet legalább ilyen tekintetben szabadságot hagyott fiainak. Igazi mohamedánus eljárás volt viszont, hogy Frigyes az egész Földközi-tenger felé magánkereskedést folytatott, sok árut magának

tartott fenn és alattvalóinak kereskedését akadályozta. A fatimida kalifák az ő hitetlenségről való titkos tanításaikkal türelmesek voltak (legalább eleinte) alattvalóik vallása iránt; Frigyes ellenben uralkodásának rendszerét eretnek-inkvizícióval koronázza meg, ami annál bűnösebbnek látszik, ha elfogadjuk, hogy az eretnekekben a szabadelvű városi élet képviselőit üldözte. Rendőrségül belül és a hadsereg magvául kifelé végre azok a Szicíliából Lucerába és Nocerába költöztetett szaracénok szolgáltak neki, akik minden jajszó iránt siketek és az egyházi átokkal szemben közömbösek voltak. A fegyverforgatástól el-szoktatott alattvalók azután később könnyen és akaratlanul elviselték Manfred bukását és Anjou Károly hatalomra jutását; ez az utóbbi pedig örökségül kapta az uralkodásnak ezt a mechanizmusát és tovább élt vele. A központosító császár mellett egy legsajátságosabb fajta jogbitorló jelenik meg: helytartója és veje, Ezzelino da Romano. Nem képvisel ő sem uralkodási, sem közigazgatási rendszert, mert tevékenysége Felső-Itália keleti részének az uralmáért vívott küzdelmekben merült ki; mint a következő időszak politikai mintaképe azonban nem kevésbé fontos jelenség császári oltalmazójánál. A középkor minden addigi hódítása valóságos vagy állítólagos örökségre és egyéb jogokra való hivatkozással, vagy hitetlenek avagy kiközösítettek ellenében ment végbe. Itt történik kísérlet első ízben arra, hogy tömeggyilkolással és a szörnyűségek végtelenségével alapíttassék meg egy trónus, vagyis csupán a célt nézve, minden eszköz felhasználásával. A későbbiek közül senki sem érte utol a bűntevés roppant méretére nézve csak valamennyire is Ezzelinót, Cesare Borgia sem; de a példa adva volt, és Ezzelino bukása a népekre nézve nem volt az igazságosság helyreállítása, sem intés az eljövendő

gonosztevőknek.

Hiába szerkesztette meg ilyen korban Aquinói Tamás, aki Frigyes alattvalójának született, az alkotmányos uralkodás elméletét, amelynek elgondolása szerint a fejedelmet az általa kinevezett felsőház és a néptől választott képviselő-testület támogatná. Az ilyesmi elhangzott a tantermekben, Itália számára azonban Frigyes és Ezzelino volt és maradt a XIII. századnak legnagyobb politikai jelensége. Már félig meseszerűen tükröződő képük a legfontosabb tartalma a „Száz ó-novellá”-nak,[3] amelyeknek első megfogalmazása bizonyosan még ebből a századból való. Ezzelinót benne már azzal a riadt tisztelettudással ábrázolják, amely minden igen nagy benyomás kifejeződése.

A szemtanúk krónikájától félig-meddig mitológiai tragédiának tűnő elbeszélésekig terjedő irodalom sorakozott személye köré.

II. A XIV. század uralkodói

A XIV. század nagyobb és kisebb kényuraságai elég gyakran elárulják, hogy az ilyen természetű benyomások rájuk nézve nem vesztek kárba. Gonosztetteik égre kiáltottak, és a történelem részletesen följegyezte azokat; mint teljesen a maguk lábán álló és aszerint megszervezett államoknak azonban mindenesetre nagy az érdekességük.

A valamennyi eszközzel tudatos számolás, amelyről akkoriban egyetlen Itálián túli fejedelemnek sem volt sejtelme, továbbá az állam határán belül csaknem föltétlen hatalom itt teljesen különleges embereket és életformákat teremtett. Az uralom fő titka abban rejlett az eszesebb kényurak esetében, hogy az adókat lehetőleg meghagyták olyanoknak, aminőknek találták vagy amekkorákra eleinte megszabták: a telekkönyvön

alapuló földadót, bizonyos fogyasztási adót és a behozatali, meg a kiviteli vámokat. Hozzájuk járult még az uralkodócsalád magánvagyonából eredő jövedelem. Az adóbevétel fokozásának egyetlen lehetősége az egyetemes jómód és forgalom gyarapodásától függött. Kölcsönökről, aminők a városokban előfordultak, itt nem esett szó, inkább egy-egy jól kitervelt erőszakos csínyt engedtek meg maguknak, föltéve, hogy az az általános helyzetet meg nem rendítette, pl. a legfelsőbb pénzügyi tisztviselők igazi szultáni módon való elcsapását és kifosztását.

Azon voltak, hogy ez a jövedelem elég legyen a kis udvartartás, a testőrség, a toborzott katonaság, az építkezések – és az udvari bolondok megfizetésére, csakúgy, mint azoknak a tehetséges embereknek jutalmazására, akik a fejedelem környezetéhez tartoztak. A törvénytelenség, mert állandó veszély lebegi körül, magányossá teszi az uralkodót; a legmegtisztelőbb szövetség, amelyet egyáltalán köthet, a magasrendű szellemi képességgel való szövetség, származásra való tekintet nélkül. A XIII. század északi fejedelmeinek bőkezűsége a lovagokra, a szolgálattevő és énekmondó nemesi népre szorítkozott. Nem úgy a monumentális érzésű, dicsőségre sóvárgó olasz kényúré, akinek a tehetség mint olyan kell. A költővel vagy tudóssal együtt új talajon érzi ez magát, sőt szinte új törvényességnek birtokában. Világraszóló ebben a tekintetben Can Grandedella Scala híre, Verona kényuráé, aki jeles számkivetettekből szinte egy teljes Itáliát gyűjtött össze udvarában. Az írók hálásak voltak; Petrarca, akinek ezekben az udvarokban való látogatásai olyan szigorú megítélőkre találtak, megrajzolta egy XIV. századi kényúr ideális képét. Címzettjétől ‒ Padova urától-sokat és nagyot kíván, de olyan módon, mintha arra képesnek is ítélné. „Nem az kell, hogy

polgáraidnak ura légy, hanem az, hogy a haza atyja légy és polgárait úgy szeresd, mint gyermekeidet,[4] sőt mint testednek tagjait. Fegyverrel, poroszlóval és zsoldosaiddal fordulj ellenségeid felé – polgáraiddal megvagy puszta jóakarattal; persze csupán azokra a polgárokra értem, akik a meglevőt szeretik; mert aki naponta változást forgat fejében, az lázadó és ellensége az államnak, és az olyannal ám bánjon szigorúan a törvény.” Ezután részletezett, igazán modern elképzelése következik az állam mindenhatóságának; a fejedelem mindenről gondoskodjék: templomokat és nyilvános épületeket építtessen és tartson fenn, utcai rendőrséget tartson^ szárítsa ki a mocsarakat, a borra és gabonára őrködjék. Gyakoroljon továbbá szigorú igazságot, igazságosan vesse ki az adókat, gyámolítsa a tehetetleneket és betegeket, vegye védelmébe, fogadja környezetébe a kiváló tudósokat, mivel azok gondoskodnak majd halála után a híréről. De bármilyen kiválóságai és bármekkora érdemei is voltak egyeseknek, már a XIV. század fölismerte vagy sejtette e kényuralmak legtöbbjének rövid tartamát és biztosíték híján való voltát. Minthogy belső okoknál fogva az ilyen politikai alakulások éppen annyival tartósabbak, amennyivel nagyobb a területük, azért a hatalmasabb kényuraságok mindig hajlandóak voltak a kisebbek elnyelésére. Az apró uralkodóknak micsoda hekatombáját áldozták föl azon időben csupán a Viscontiaknak! Ennek a külső veszélynek azonban bizonyára majd mindig valami belső forrongás felelt meg, és az ilyen helyzet a legtöbb esetben fölöttébb rombolóan hatott vissza az uralkodók kedélyére. Egyfelől a hamis mindenhatóság, az élvezetre és az önzés minden fajtájára való csábítás, másfelől az ellenségek és az összeesküvők szinte elkerülhetetlenül, a szó rossz értelmében való

zsarnokká tették.

Ha legalább tulajdon legközelebbi vérrokonaiban megbízhatott volna! Csakhogy ahol minden törvénytelen volt, ott szilárd öröklési jog sem alakulhatott ki, sem az uralom öröklése, sem a javak megosztása tekintetében, és épp a fenyegető pillanatokban tolta félre a kiskorú vagy nem rátermett fejedelmi sarjat valamelyik elszánt unokatestvér vagy nagybátya, magának az uralkodóháznak érdekében. A fatytyú-gyermekek kirekesztése vagy elismerése körül is állandó volt a viszálykodás, így történt, hogy ezeknek a családoknak jókora száma elégedetlen, bosszúszomjas rokonokkal volt megverve és egymáshoz való viszonyuk nem éppen ritkán nyílt árulássá vagy vad családgyilkolássá fajult. Mások, akik menekültekként külföldön élnek, türelmességre kényszerítik magukat és tárgyilagosan fogják föl helyzetüket, mint pl. az a Visconti, aki a Garda-tavon halászgatott.[6] Ellenfelének követe egyenesen megkérdezte tőle: mikor szándékozik Milánóba visszatérni? és ezt a választ kapta: „Nem előbb, mint amíg amannak a gaztettei felül nem múlják az én bűneimet!” Olykor a rokonok föl is áldozzák az uralkodó hatalmast a túlontúl megbántott közerkölcsnek, hogy megmentsék vele az uralkodóházat.[7] Itt-ott annyira az uralkodó családon nyugszik az uralom, hogy a családfő a családi tanácstól függ; ilyen esetben is könnyen a legelkeseredettebb viszálykodást okozta a tulajdon és a befolyás megosztása. A kortárs firenzei írókban mély gyűlölet él eme állapotok ellen. Már a pompázatos felvonulás is, a pazar jelmez, amelyben a kényúr talán nem annyira a hiúságát akarta kielégíteni, mint inkább a nép képzeletére kívánt hatni, egész csúfondárosságukat felébreszti. Jaj, ha olyan szerencsefia kerül a kezükbe, mint Agnello, az

újdonsült pisai dogé (1364), aki aranyos jogarával szokott kilovagolni és otthon azután úgy mutatkozott az ablakban, „mint ahogy az ereklyéket mutatják”, szőnyegre és aranyos szövetből való vánkosokra támaszkodva; térden kellett kiszolgálni, mint a pápát vagy a császárt.[8] De gyakran fennkölt komolysággal beszélnek azok a régi firenzeiek. Dante kitűnően felismeri és nevén nevezi az új fejedelmek birtoklási és uralkodási mohóságát. „Mi egyéb hangzik harsonáikból, csörgőikből, kürtjeikből és fuvoláikból, mint hogy: ide hozzánk, ti hóhérok! ti rablómadarak!” A kényúr várát magasan épültnek és egymagában állónak, tömlöccel és hallgatózócsövekkel telinek rajzolják, a gonoszság és a nyomorotthonának. Mások mindenkinek balsorsot jósolnak, aki kényúrnak szegődik szolgálatába, és végezetül magát a kényurat is megsiratják, mert óhatatlanul minden jónak és dereknek ellensége, mert senkire rá nem bízhatja magát és mert alattvalói arcáról leolvashatja, hogy a bukását várják. „Amilyen mértékben keletkeznek, gyarapodnak és erősödnek a kényuralmak, olyan mértékben gyarapszik belsejükben velük együtt titkon az az anyag is, amelynek romlásukhoz és bukásukhoz kell vezetni.” A legmélyebbik ellentétet nem hangsúlyozzák elég határozottan: Firenze akkoriban az egyéniségek legpazarabb fejlődésével volt elfoglalva, holott a kényurak semmi más egyéniséget nem hagytak érvényesülni és megnyilvánulni, mint a magukét és legközvetlenebb szolgáikét. Hiszen az egyes ember ellenőrzése- le az útlevélig – már teljesen meg volt valósítva.[9] Ennek az életnek félelmessége és Istentől elrugaszkodott volta még külön színezést kapott a kortársak elgondolásában némelyik uralkodó köztudomású csillaghite és hitetlensége által. Mikor az utolsó Carrara a pestistől elnéptelenült Padovájának (1405) falaira és tornyaiba, miközben a

velencések a várost ostromolták, már nem tudott embert állítani, testőrei éjnek idején gyakran hallották, amint az ördögöt hívja és kéri, hogy ölje meg!

A XIV. század e kényuralmának legteljesebb és legtanulságosabb kifejezését vitathatatlanul a milanói Viscontiaknál láthatjuk, Giovanni érsek halálától fogva (1354). Mindjárt Bernaboban a legborzasztóbb római császárokkal való félreismerhetetlen családi hasonlatosság mutatkozik. Az állam legfontosabb célja a fejedelem vadkanvadászata; aki ebben útjába áll, azt meggyötörve kivégzik; a reszkető nép ötezer vadászkutyáját köteles etetni és a legszigorúbb felelősséggel tartozik a kutyák jólétéért. Az adókat minden elképzelhető kényszerítő eszközzel fölveri, hét leányát kiházasítja, mindeniket 100 000 aranyforintnyi hozománnyal, és roppant kincset gyűjt. Feleségének halálakor (1384) felszólítás jelent meg „az alattvalókhoz”, hogy mint egyébkor az örömében, osztozzanak most a bánatában is és járjanak egy évig gyászban. – Példátlanul jellemző azután az

a rajtaütés, amellyel unokaöccse, Giangaleazzo (1385) hatalmába kerítette. Azoknak a sikerült összeesküvéseknek egyike volt ez, amelyeknek leírása közben még a kései történetíróknak is megdobban a szívok. Giangaleazzóban hatalmas erővel jelentkezik a valódi kényuraknak a roppant méretek iránt való érzéke. 300 000 aranyforintnyi költséggel óriási gátépítéseket kezdett, hogy Mantovafelől a Minciót, Padova felől a Brenta ttetszése szerint elvezethesse és ezeket a városokat védetlenekké tehesse; az sem volt elképzelhetetlen, hogy a velencei lagúna kiszárítására gondolt. Megalapította „minden kolostor legcsodálatosabbját”, a paviai Certosát és a milanói dómot, amely „nagyságra és pompára a kereszténység minden templomát felülmúlja”; sőt a paviai palota,

amelyet még apja,

Galeazzo kezdett meg és amelyet ő befejezett, az akkori Európának talán legnagyszerűbb fejedelmi otthona volt. Abba helyezte át könyvtárát is, meg a szentek ereklyéinek nagy gyűjteményét, a szentekét, akiknek ereklyéiben különös nagy mértékben hitt. Ilyen észjárású fejedelemben meglepő volna, ha politikai téren is nem a legértékesebb koronák után nyúlt volna. Vencel király herceggé ütötte (1395), az ő esze azonban nem kisebb dolgon járt, mint az olasz királyságon vagy a császári koronán,[1]o amikor (1402) megbetegedett és meghalt. Valamennyi állama egy ízben az 1 200 000 aranyforintnyi rendes adón túl rendkívüli hozzájárulásképpen további 800 000-et fizetett ugyanegy esztendőben. Halála után országa, amelyet mindenfajta erőszakos cselekedettel szerzett össze, darabokra szakadt és egyelőre legrégibb alkotórészeit is alig sikerült megtartani. Hogy mi lett volna fiaiból, Giovanni Mariából (†1412) és Filippo Mariából (†1447), ha más országban és úgy élnek, hogy uralkodóházukról mit sem tudnak, ki a megmondhatója? De mint nemzetségüknek örökösei, a kegyetlenségnek és gyávaságnak azt a roppant tőkéjét is örökölték, amely abban nemzedékről nemzedékre felhalmozódott.

Giovanni Mariát megint a kutyái teszik híressé, de már nem vadászkutyái, hanem az emberek szétmarcangolására idomított állatai, amelyeknek tulajdonneve ugyanúgy reánk maradt, mint I. Valentinianus császár medvéié. Mikor 1409 májusában, a háború folyamán, a kiéhezett nép azt kiáltozta feléje az utcán, hogy: *Pace! Pace!* (béke), zsoldosaival a nép közé vágtatott és azok kétszáz embert megöltek; erre azután bitófa fenyegetésével tilos lett a *pace* és *guerra* (háború) szó kiejtése, és még a papok is arra kaptak utasítást, hogy *dona nobis*

pacem (adj békét nekünk) helyett *tranquillitatem!*-et (nyugalmat) mondjanak. Végül néhány összeesküvő fölhasználta azta pillanatot, hogy Facino Cane, az őrült herceg főcondottieréje, halálos betegen feküdt Paviában, és leütötte Giovanni Mariát a milanói San Gottardo temploma előtt. A haldokló Facino azonban még aznap megeskette tisztjeit, hogy segítségére lesznek az örökösnek, Filippo Mariának, és ő maga tanácsolta, hogy halála után felesége keljen egybe az örökössel, ami hamarosan meg is történt; Beatrice di Tenda volt a nő. Filippo Mariáról még lesz szó később. És ilyen időben merészelte Cola di Rienzo, Róma züllött városi lakosságának ingatag lelkesedésére építeni Itália új uralmát. Az olyan uralkodók mellett, mint amazok, eleve szegény, elveszett, balga ember.

III. A XV. század uralkodói

A XV. században megváltozott a kényuralom jellege. Az apró zsarnokok közül több elpusztult, de a nagyobbak közül is néhány, pl. a Scalák és a Carrarák. A hatalmasok megterebélyesedtek és belső jellemük jobban kialakult: Nápoly erősebb irányítást kap az új aragóniai királyi háztól. Különösen jellemző azonban erre az évszázadra a *condottieréknek* (zsoldos-vezéreknek) független uralomra, sőt koronákra törekvése; újabb lépés ez a tiszta ténylegesség pályáján és nagy díj a tehetségnek, csakúgy mint az elvetemültségnek. Az apróbb zsarnokok mostanában, hogy támaszt biztosítsanak maguknak, szívesen szegődnek a nagyobb államok szolgálatába és - condottieréik lesznek, ami némi pénzt és némely gaztettért büntetlenséget is szerez nekik, sőt talán területük megnagyobbodását is. A nagyoknak és kicsinyeknek egészben véve jobban meg kellett erőltetniök magukat, meggondoltabban és

számítóbban kellett eljárniok és a túlságosan tömeges szörnytettektől óvakodniok kellett; általában csak annyi gonoszat volt szabad cselekedniök, amennyi bebizonyíthatóan céljaikat szolgálta -ennyit a kívülállók ítélete is megbocsátott nekik. A kegyelet tőkéjének, helynek a Nyugat törvényes fejedelmi házai akkora hasznát látták, itt semmi nyoma, legföljebb a fővárosban szerzett népszerűség egy neméről lehet szó; Itália fejedelmeit csupán a tehetség és a hideg számítás tudja lényegesen előbbre segíteni. Az olyan jellem, mint Merész Károlyé, aki dühös szenvedélyességgel marta bele magát teljesen gyakorlatiasan célokba, az olaszoknak valóságos rejtélyszámba ment. „Hiszen a svájci csupa paraszt és még ha megölik is valamennyit, az csak nem elégtétel a burgundi mágnásokért, akik a harcban eleshetnek! Ha ellenállás nélkül kerítené hatalmába Svájcot a herceg, az évi jövedelme attól ugyan 5000 arannyal sem lenne nagyobb...” Ami Károlyban középkorias volt, lovagi fantáziái vagy eszményei, azt Itália már rég nem méltányolta. De ha Károly azonfelül még alvezéreit megpofozta és mégis megtartotta, ha katonáit bántalmazta, hogy valamelyik vereségükért megbüntesse őket, utána pedig titkos tanácsosait a katonák előtt megszégyenítette, – akkor dél diplomatái elveszettnek voltak kénytelenek tekinteni őt. XI. Lajos azonban, aki politikájában önnön stílusukon belül túltesz az olasz fejedelmeken és aki főként Francesco Sforza bámulójának vallotta magát, műveltség dolgában természetének közönségessége miatt nagyon különbözik amazoktól.

Csodálatos módon keveredik egymással a XV. század olasz államaiban a jó, meg a rossz. A fejedelmek személyisége annyira kidolgozott, gyakran olyan nagy jelentőségű, helyzetükre és feladatukra nézve annyira jellegzetes lesz, hogy az erkölcsi ítélet

nehezen jut velük szemben szóhoz. Az uralom alapja és talaja törvénytelen a jelenben és a jövőben, s valami átok ül rajta és nem akar tágítani tőle. A császári jóváhagyások és hűbéri

adománylevelek nem változtatnak ezen, mert a nép nem vesz tudomást arról, ha uralkodói valahol messze országban vagy valamely Itálián keresztül utazó idegentől egy darab pergament vásárolnak.[12] Ha a császároknak eszük lett volna, nem engedték volna, hogy a kényurak nagyra nőjenek – ezt mondta a tudatlan emberi értelem. IV. Károly Rómába vonulása óta a császárok Itáliában csak az erőszaknak nélkülök keletkezett állapotát *szentesítették,* de *kezeskedni* érte legföljebb oklevél útján tudtak. Károly egész itáliai szereplése a legszégyenletesebb politikai komédiák egyike; Matteo Villaniban kell elolvasni, hogyan kísérgetik IV. Károlyt a Visconti-ak a maguk országában és végezetül hogy kísérik ki belőle, hogyan siet a császár, mint valami vásári kalmár, csakhogy portékájáért (mármint a kiváltságlevelekért) mentül hamarabb pénzt kapjon, milyen szánalmasan lép föl Rómában, és végül egyetlen kardcsapás nélkül, hogyan vonul át teli pénzeszacskójával az Alpeseken. Zsigmond császár legalább első ízben (1414) azzal a helyes szándékkal érkezett, hogy XXII. Jánost a konstanzi zsinaton való részvételre bírja; ekkor történt, hogy miközben a császár és a pápa a cremonai dóm magas tornyán Lombardia panorámáját élvezte, házigazdájuknak, Gabrino Fondoló-nak, a város kényurának, nagy kedve támadt arra, hogy mind a kettejüket lehajíttassa onnan. Másodszor tisztára mint kalandor jelent meg Zsigmond; ezúttal több mint fél évig ült meg Sienában, mint valami adósok tömlöcében, és csak üggyel-bajjal tudott utóbb koronázására Rómába eljutni.

Mint vélekedjünk azután III. Frigyesről? Itáliai

látogatásai, mintha szünidei vagy üdülőutazások lettek volna azoknak költségére, akik írásban kívánták vele jogaikat megerősíttetni vagy olyanokéra, akiknek hízelgett az, hogy nagy pompával láthatnak vendégül egy császárt. így történt ez nápolyi Alfonsóval, akinek 150 000 aranyforintjába került a császári látogatás. Mikor Frigyes másodízben tért vissza Rómából (1469), Ferrarában egy teljes napon át a szobájából ki nem mozdulva, előléptetéseket osztogatott, szám szerint nyolcvanat; *cavalierékat, dottorékat, contékat,* jegyzőket nevezett ki, mégpedig a *conté*-tek különböző árnyalatokban: volt ott *conte palatino,* olyan *conte,* akinek *dottorékat* volt joga kineveznie, mégpedig legfeljebb ötöt, olyan *conte,* akinek fattyú-gyermekek törvényesítésére volt joga, azután jegyzők kinevezésére, tisztességtelen jegyzők becsületesnek nyilvánítására stb. A megfelelő okiratok kiszolgáltatásáért a kancellárius mindössze némi hálát kért, de azt Ferrarában kissé borsosnak minősítették.[14] Hogy Borso herceg mit gondolt magában, miközben császári pártfogója így gyártotta az okiratokat és az egész kis fejedelmi udvar címekkel szerelte föl magát, arról nincsen hír. A humanisták, akik abban az időben a szóvivők voltak, érdekeik· szerint megoszlottak. Míg némelyek a császári Róma költőinek szokásos ujjongásával ünneplik a császárt, Poggio már azt sem tudja, hogy mi is a koronázás tulajdonképpeni értelme; hiszen a régiek csak a győztes imperátori koronázták meg, azt is babérral.

Első Maximiliánnal azután új császári politika kezdődik Itáliával szemben, idegen népek általános beavatkozásával kapcsolatban. A kezdet- Lodovico Moro hűbéresül elismerése és ugyanakkor boldogtalan unokaöccsének eltávolítása – nem olyan természetű volt, hogy áldást hozhatott volna. Az újabb kori beavatkozási elméletértelmében, ha ketten szét

akarnak szakítani egy országot, egy harmadik is hozzájuk szegődhetik, s ennek értelmében azután a császárság is jusst tarthatott a maga koncára. De jogról és egyebekről most már nem kellett, hogy szó essék. Mikor XII. Lajost (1502) Genovában várták és a nagy birodalmi sast letakarították a doge-palota nagytermének homlokzatáról, és mindent liliommal festettek tele, a történetíró Senarega azt kérdezgette mindenfelé, hogy tulajdonképpen mit is jelent az az annyi forradalomtól mindig megkímélt sas és milyen igénye van Genovára a német birodalomnak? Senki sem tudott rá egyebet, minta régi szóbeszédet: Genova *camera imperii.* Ilyen kérdésekre Itáliában általában senki sem tudott bármiféle biztos választ. Csak amikor V. Károly együtt birtokolta Spanyolországot és a birodalmat, tudta a spanyol hatalommal a császári igényeket is érvényesíteni. De amit így megszerzett, az mint tudjuk, nem a birodalomnak, hanem a spanyol hatalomnak vált javára.

Viszont a XV. század uralkodóinak törvénytelen származásával függött össze a törvényes származás iránt való közömbösség, amely a külföldieknek, pl. Cominesnak annyira a szemébe tűnt. Mintegy beleértődött az alkuba. Míg északon pl. a burgundi királyi házban, a törvénytelen gyermekeknek külön, pontosan megállapított évi járadékot, püspökségeket és egyebeket juttattak, míg Portugáliában egy fattyúág csak a legnagyobb erőfeszítéssel bírta trónusát megtartani, Itáliában már nem volt olyan fejedelmi ház, amelynek főágában valami törvénytelen leszármazott ne szerepelt volna, és akit ott nyugodtan meg nem tűrtek volna. A nápolyi Aragonok törvénytelen ága volt az uralkodóháznak, mert magát Aragóniát I. Alfonso testvére örökölte. A nagy urbinói Federigo talán egyáltalán nem volt Montefeltro. Mikor

H. Pius pápa a mantovai kongresszusra utazott (1459) és Ferrarába bevonult, az Este-háznak nyolc fattya lovagolt elébe, köztük volt maga az uralkodó Borsó herceg is, azután bátyjának és elődjének, a szintén házasságon kívül született Leonellónak két házasságon kívül született fia. Leonellónak azonfelül törvényes hitvese is volt, Mária, I. Alfonsónak egy afrikai nőtől házasságon kívül született leánya. A törvénytelen gyermekeket már azért is gyakran befogadták, mert a törvényes fiak kiskorúak, a veszélyek pedig nagyok voltak; az elsőszülöttség egy neme érvényesült a törvényes vagy törvénytelen *származásra való* tekintet nélkül. A célszerűség, az egyéniségnek és tehetségnek érvényesülése itt mindenhol hatalmasabb, mint a Nyugat többi országának törvényei és szokásai. Hiszen az a kor volt, amelyben a pápák fiai maguk számára fejedelemségeket alapítottak!

A XVI. században az idegenek és a kezdődő ellenreformáció hatása alatt szigorúbban ítélték meg az egész ügyet; Varchi úgy vélekedik, hogy a törvényes fiúk örökösödését „az ész parancsolja, és örök időtől fogva az ég akarata”. Ippolito Medici bíboros azzal is megokolta Firenze uralmára való igényét, hogy ő talán törvényes házasságnak sarja vagy legalábbis nemesi származású nőnek fia, nem pedig (mint Alessandro herceg) cselédlányé. Ekkor kezdődnek a morganatikus érzelmi házasságok is, amelyeknek erkölcsi és politikai okoknál fogva a XV. században alig lett volna értelmük.

A törvénytelen származásnak legkülönb és leginkább megcsodált alakja azonban a XV. században a condottiere, a zsoldosvezér, aki – bárminő legyen is a származása — fejedelemséget szerez magának. Valójában már a XI. századi Dél-Itáliának a normannoktól való meghódítása sem volt egyéb;

mostantól fogva azonban az ilyen természetű tervek állandó nyugtalanságban kezdték tartani a félszigetet. A zsoldosvezérből bitorlás nélkül is válhatott fejedelem, ha kenyéradó gazdája pénz és ember híján valami területi ajándékkal elégítette ki; a condottierének, még ha pillanatnyilag legtöbb emberét szélnek eresztette is, olyan biztos helyre volt szüksége, amelyen téli szállását felüthesse és a szükséges készleteket biztonságba helyezhesse. Az így fölkészült bandavezéreknek első példája John Hawkwood, aki XI. Gergelytől Bagnacavallót és Cotignolát kapta. Még a XV. század végén is mint a leggonoszabb legényeknek egyike jelenik meg egy sienai novellaírónak, mint olyan valaki, akit csak az ördöghöz lehet hasonlítani. Amint azonban Alberigo da Barbianóval olasz seregek és vezérek léptek a színtérre, a fejedelemségek szerzésének alkalma is könnyebb lett, vagy ha a condottiere már valahol kényúr volt, az arra való alkalom, hogy gyarapítsa azt, amit örökölt. Ennek a katonai uralmi vágynak első nagy bacchanáliáját Milano hercegségében ülték Giangaleazzo halála után (1402). Két fiának uralkodása leginkább ezeknek a harcias kényuraknak kiirtásával telt el és legnagyobbjukat, Facino Canét özvegyestül, meg egy sor várossal és négyszázezer aranyforinttal úgy örökölte az uralkodóház; Beatrice di Tenda azonfelül első férjének katonáit is magával vitte. Ettől fogva alakult ki azután az a minden mértéken túlmenő erkölcstelen viszony a kormányok és condottieréik között, amely a XV. századra jellemző. Egy régi adoma, azok közül való, amelyek sehol és mégis mindenhol igazak, körülbelül így példázza ezt a viszonyt: volt egyszer egy város polgárainak ‒ állítólag Siena volna a város – egy hadvezérük, aki megszabadította őket ez ellenség szorongatásától; napról napra azon tanácskoztak,

hogy mivel jutalmazzák meg, és úgy vélték, hogy nincsen az a tehetségüktől telő jutalom, amely eléggé nagy volna ahhoz, még az sem, ha városuk urává tennék. Végre fölállott az egyik tanácskozó és ezt mondta: hagyjátok, hogy megöljük és azután majd, mint a város védőszentjét imádjuk. Így is bántak el véle, körülbelül oly módon, mint a római szenátus Romulusszal. Valójában a condottieréknek senki mástól nem volt inkább tartanivalójuk, mint kenyéradó gazdájuktól; ha eredményesen harcoltak, veszedelmesek voltak és azért félretették őket az útból, mint Roberto Malatestát nyomban az után a győzelme után, amelyet IV. Sixtus pápa számára kiverekedett (1482);[15] amint az első balsiker érte őket, bosszút álltak rajtok, mint a velenceiek Carmagnolán (Î432).[16] Erkölcsi tekintetben jellemzi a helyzetet, hogy a condottieréknek gyakran feleségüket és gyermekeiket kellett túszul hagyniok, és még így sem volt részük bizalomban, de bizalmat azután maguk sem éreztek. A lemondás hőseinek kellett volna lenniök ahhoz, olyan jellemeknek, mint Belizár, hogy a legmélyebb gyűlölet ne gyűljön össze bennök; csak a legtökéletesebb belső jóság tarthatta volna vissza őket attól, hogy föltétlen gonosztevőkké ne legyenek. Ilyeneknek is ismerjük némelyiküket, olyanoknak, akik csupa gúnnyal fordultak a szent dolgok felé, akik tele voltak kegyetlenséggel és árulással az emberek iránt; szinte csupa olyan ember, aki semmibe sem vette azt, ha egyházi átokban hal is meg. Ugyanakkor azonban egynémelyikükben az egyéniség, a tehetség, a virtuozitás legfelsőbb fokáig fejlődött, és katonáik ilyenekül is ismerik és ilyenekül is csodálják őket. Az újabb történelemnek első hadseregei ezek, amelyekben a vezér személyi hitele minden mellékgondolat nélkül a mozgató erő. Ragyogóan mutatkozik ez pl. Francesco Sforza életében; nincsen

ott rendi elfogultság, amely megakadályozza, hogy mindenkivel szemben a legegyénibb népszerűségre tegyen szert és hogy azzal nehéz pillanatokban a kellő módon éljen; megtörtént, hogy láttára ellenségei letették fegyvereiket és fedetlen fővel tisztelettudóan üdvözölték, mert mindenki „a hadakozó nép” közös atyját látta benne. A Sforzák nemzetségében általában érdekes, hogy a fejedelemségre való készülés átcsillámlását eleitől fogva látni véli bennük az ember. Szerencséjüknek alapja a család nagy termékenysége volt; Francesco már nagyhírű apjának, Jacopónak 20 testvére volt, aki mind kemény nevelésben részesült a Faenza melletti Cotignolában, azoknak a végeérhetetlen romagnai vendettáknak hatása alatt, amelyek köztük és a Pasoliniak között dúltak. Egész lakásuk csupa fegyverraktár és őrszoba volt; az anya és lányai is nagyon harciasak. Jacopo már tizenhárom éves korában titokban Panicaléba lovagolt Boldrino pápai condottieréhez, ahhoz, aki utóbb még holtában is irányította seregét, mert a vezényszavak egy zászlóval körültűzött sátorból hangzottak, amelyben a bebalzsamozott tetem feküdt addig is, míg méltó utódja akad. Miután Jacopo különböző urakat végigszolgált, lassanként fölküzdötte magát, magával vonta hozzátartozóit is és általuk ugyanolyan előnyökben volt része, mint a fejedelemnek az ő népes dinasztiája által. A rokonok azok, akik együtt tartják seregét, miközben ő Nápolyban, a Castel deli Uovóban fekszik; nővére saját kezűleg fogja el a királyi követeket, és ennek a zálognak megszerzésével a haláltól menti meg Jacopót.

Már a tartósság és a messzire nyúló tervek szándékára vall, hogy pénz dolgában Jacopo végtelenül megbízható volt, azért is talált hitelre a bankároknál, még vereségei után is; erre mutat az is, hogy a parasztokat mindenhol megvédte a katonák

féktelenkedése ellen, és hogy nem jó szemmel nézte az elfoglalt városok szétrombolását; de leginkább az, hogy kitűnő ágyasát, Luciát (Francesco anyját) máshoz adta feleségül, hogy magát fejedelmi házasság céljára szabaddá tegye. Rokonainak házasságát is bizonyos terv szerint intézte. Kortársainak istentelenségeitől és kicsapongó életétől távol tartotta magát; a három tanítás, amellyel Francescóját világgá küldte, így hangzik: Más feleségéhez hozzá ne nyúlj; meg ne üsd embereidet, vagy ha már megütötted, küldd el őket messzire; végül: ne ülj se nyakas lóra, sem olyanra, amelyik szívesen elhagyja a patkóját. Mindenekelőtt azonban, ha nem is nagy hadvezér, de nagy katona egyénisége volt meg benne, minden tekintetben kidolgozott hatalmas test, népszerű paraszti ábrázat, csodálni való emlékező képesség, amely minden katonát ismert, számon tartotta azoknak minden lovát és zsoldviszonyaikat sok esztendőre visszamenően. Műveltsége tisztára olasz volt; de minden szabad idejét a történelem megismerésére fordította és görög, meg latin írókból készíttetett a maga használatára fordítást. Még nagyobb hírű fia, Francesco, elejétől fogva nyilvánvalóan nagy hatalom megszerzésére törekedett, és meg is szerezte fényes hadviseléssel és lelkiismeretlen árulással a hatalmas Milánót (1447-től 1450-ig). Példája csábító volt. Akkortájt írta Aeneas Sylvius: „A mi változatosságot kedvelő Itáliánkban, ahol semmi sem áll bizton és ahol nincsenek régi uralkodók, könnyen válhatnak szolgákból királyok.” Egyikük azonban, aki önmagát „Fortuna emberé”-nek nevezte, különösen foglalkoztatta az időben az egész ország képzeletét: G iacomo Piccinino, Niccolô fia. Nyílt és sürgető kérdés volt, hogy sikerül-e neki is fejedelemséget alakítania vagy sem? A nagyobb államoknak érthető érdeke volt, hogy

megakadályozzák ebben, és Francesco Sforza is úgy vélekedett, hogy kívánatos volna, ha az uralkodókká lett zsoldosvezérek sora magával lezáródnék. Ámde a katonák és vezéreik, akiket Piccininóra küldtek, mikor az Sienát akarta elfoglalni, önmaguk érdekére ismertek abban, hogy felszínen tartsák: „Ha vége volna, megint mehetnénk földet kapálni.” Miközben Orbetellóban körülzárva tartották, ugyanakkor élelemmel is ellátták, és Piccinino a legtisztességesebb módon került ki a szorítóból. Végül azonban mégsem kerülte el végzetét. Egész Itália fogadásokat kötött arra, hogy mi történik, amikor (1465), miután a Sforzákat Milanóban meglátogatta, Nápolyba utazott Ferrante királyhoz. Ez minden kezesség és előkelő összeköttetés ellenére a Sforzákkal egyetértően meggyilkoltatta a Caste! Nuovóban.17

Azok a condottierék sem érezték magukat soha bizton, akiknek öröklött állama volt; mikor Roberto Malatesta és urbinói Federigo ugyanegy napon halt meg (1482), amaz Rómában, ez Bolognában, kiderült hogy haldokoltában mindenik a másiknak jóindulatába ajánlotta államát. A condottierék rendje ellen, amely oly sokat megengedett magának, minden megengedettnek látszott. Francesco Sforzát még egész fiatalon Polissena Ruffo-val, Montalto gróf nőjével, egy gazdag calabriai örökség várományosával házasították össze, akitől egy leánykája született; egyik nagynénje megmérgezte az asszonyt és gyermekét, és az örökségre maga tette rá a kezét. Piccinino bukásától fogva új condottiere-államok keletkezése immár nyilvánvalóan nem tűrhető botrányszámba ment; a négy „nagy állam”, Nápoly. Milano, az Egyház és Velence az egyensúlynak olyan rendszerét látszott alkotni, amely önmagának zavarását már nem tűrte. Az egyházi államban, ahol

hemzsegett a sok apró kényúr, aki condottiere volt részint a múltban, részint a jelenben is, az ilyen vállalkozásokhoz IV. Sixtus óta az unokaöcsök szerezték meg az egyedüli jogot. De valahol csak zavarosodnia kellett a helyzetnek, s a condottierék újra jelentkeztek. VIII. Ince pápa szánalmas uralkodása idején egy ízben kevésen múlt, hogy egy Boccalino nevű kapitány, aki azelőtt burgundi szolgálatban volt, ki nem szolgáltatta magát a meghódított Osimo városával együtt a töröknek; örülni kellett, hogy Lorenzo Magnifico közvetítésére pénzzel elégítette ki magát Boccalino, és elvonult. 1495-ben, amikor VIII. Károly hadjárata következtében minden megingott, egy condottiere, a bresciai Vidovero, próbált szerencsét. Már korábban elfoglalta sok nemesés polgárember meggyilkolása árán Cesena városát; de a várkastély még állott, és Vidoverónak el kellett vonulnia. Most egy katonai csapattól kísérve,amelyetegy másikjómadár, a riminibeli Pandolfo Malatesta, az említett Roberto fia, egyébként pedig velencei condottiere engedett át neki, elfoglalta Ravenna érsekétől Castelnuovo városát. A velenceiek még rosszabbtól tartottak és mivel a pápa is nógatta őket, „jóakaratúan” meghagyták Pandolfónak, hogy alkalomadtán fogassa el a jó barátot; meg is történt, ha „fájdalommal” is, és arra az a parancs érkezett, hogy köttesse Vidoverót bitófára. Pandolfóban volt annyi méltányosság, hogy előbb börtönben megfojtatta és csak azután mutatta meg Vidoverót a népnek. – Az ilyen hatalombitorlásoknak utolsó jelentős példája Musso híres várnagya, aki a paviai ütközet után (1525) a Milano állam területén támadt zavarban uralkodóvá rögtönözte magát a comói tó partján.

IV. Az apró kényuraságok

A XV. század kényuraságairól általában elmondható, hogy bennük a leggonoszabb dolgok inkább a kisebb és apró uralmak alatt halmozódtak. Számos családban, amelynek tagjai mind rangjuknak megfelelően akartak élni, nagy volt az örökösödési viszálykodások kísértése. A camerinói Bernardo Varano (1432) két testvérét küldte a másvilágra, mert fiai azoknak örökségére áhítoztak. Ahol egyetlen városnak az ura válik ki gyakorlati, mérsékelt, vértelen uralkodásával és egyben a művelődésért való buzgólkodásával, az rendszerint valamely nagy uralkodóházhoz tartozik, vagy olyannak politikájától függő. Ilyen volt példának okáért Alessandro Sforza, Pesaro ura, a nagy Francesco testvére és urbinói Federigo apósa (†1473). Mint a közigazgatás jó irányítójának, mint igazságos és hozzáférhető uralkodónak, hosszú háborús élet után nyugodt uralkodásban volt része, nagyszerű könyvtárt gyűjtött és ráérő idejét tudós és jámbor társalkodással töltötte. Ide számítható a bolognai II. Giovanni Bentivoglio is (1462-1 506), akinek politikája az Estéktől és Sforzáktól függő volt. Milyen véres elvadultságra találunk ellenben a camerinói Varanók, a riminibeli Malatesták, a faenzai Manfredik, de különösen a perugiai Baglionék családjában. Azokról az eseményekről, amelyek az utóbbiak házában a XV. század vége táján lejátszódtak, kitűnő történeti kútfők – Graziani és Matarazzo krónikája útján-különösen szemléletes leírást kapunk.

A Baglione-család azoknak a nemzetségeknek egyike volt, amelyeknek uralma nem alakult ki valóságos fejedelemséggé, hanem inkább csak első családja voltak városuknak és hatalmuk a nagy családi vagyonon, továbbá a hivatalok betöltésénél

érvényesülő befolyásukon nyugodott. A családon belül egyiküket valamennyiük fejének ismerték el; de a különböző ágak tagjai között rejtett, mély gyűlölség élt. Velük szemben állott az ellenséges nemesi párt, az Oddi-család vezetésével; mindenki fegyveresen járt (1487 táján) és a nagyok valamennyi háza brávóval volt tele; naponként erőszakos cselekedetek estek; egy meggyilkolt német diák temetésének alkalmából két kollégium fegyveresen vonult fel egymás ellen; sőt olykor a különböző családok brávói a nyílt piacon vívtak csatát egymással. Hasztalan jajdultak föl a kereskedők és kézművesek; a pápai kormányzók és unokaöcsök hallgattak vagy hamarosan odébbálltak. Végül az Oddik kénytelenek elhagyni Perugiát, és most már a város ostromlott várrá lesz a Baglionék beteljesedett kényuralma alatt; a dóm is kaszárnyájukul kénytelen szolgálni. Az összeesküvéseket és rajtaütéseket irtózatos bosszúval viszonozzák. Miután 1491 -ben a városba benyomult 130 ellenséget holtra verték és az állami palotára kiakasztották őket, a piazzán 35 oltárt állítottak, három napig misét mondtak és egyházi körmeneteket tartottak, hogy elhárítsák az átkot a város felől. VIII. Ince egyik unokaöccsét fényes nappal agyonszúrták az utcán, VI. Sándor egy unokájának pedig, akit azért küldtek, hogy békéltessen, csupán nyílt gúnyban volt része. Az uralkodó család két fejének, Guidónak és Ridolfo-nak viszont sűrű megbeszélései voltak a rietibeli Suor Colombával, a csodatevő szent dömés apácával, aki eljövendő nagy szerencsétlenséggel fenyegette és békességre biztatta őket, természetesen hiába. A krónikás mindazonáltal rámutat ebből az alkalomból arra, hogy a java perugiaiak milyen ájtatosak és jámborok voltak azokban az ijedelmes években. Miközben VIII. Károly benyomult Itáliába (1494), a Baglionék az Assisiban és annak környékén

táborozó száműzöttekkel olyan háborút viseltek, hogy a völgyben minden épület a földdel lett egyenlővé, hogy a szántóföldek bevetetlenül hevertek, hogy a parasztok bátor haramiákká és gyilkosokká vadultak, és az elburjánzó bozótot szarvasok és farkasok népesítették be, és az utóbbiak az elesettek teteméből „keresztény húson” laktak jól. Mikor VI. Sándor pápa a Nápolyból visszatérő VIII. Károly elől (1495) Umbriába menekült, Perugiában az a gondolata támadt, hogy a Baglionéktól most mindörökre megszabadulhatna. Ünnepséget, lovagi tornát vagy hasonló valamit indítványozott Guidónak, hogy valamennyi Baglione együtt legyen, de Guido úgy vélekedett, hogy „a legszebb színjáték az lenne, ha Perugia minden fölfegyverzett csapata együtt lenne látható”, s erre a pápa lemondott tervéről. Nem sokkal ezután újra rajtaütéssel próbál-

koztak a száműzöttek, és csak a Baglionék személyes hősiessége vívta ki a győzelmet. A tizennyolc éves Simonetto kevesedmagával több száz támadó ellen védekezett a piazzán és húsznál több sebbel borítva hanyatlott el, de amikor segítségére érkezett Astorre Baglione, újra talpra állott, aranyozott vasvértezetében, sólymos sisakjában ülte meg lovát, és „külsejében és tetteiben Mars istenhez hasonlatosan ugratott a kavargó tömegnek”.

Raffaello akkoriban tizenkét éves fiú volt és Pietro Peruginónál inaskodott. Lehet, hogy azoknak a napoknak benyomásai örökítődtek meg Szent György és Szent Mihály korai apró képecskéiben; valami talán el nem múlóan tovabb él belőle Szent Mihály nagy képén; és ha Astorre Baglione valahol megdicsőült, az Heliodoros égi lovasának alakjában történt. Az ellenség részint odaveszett, részint ijedten menekült, és attól fogva semmi hasonló támadásra nem volt képes. Némi idő múltán részleges kibékülésre került a

sor és megengedték a visszatérést. De Perugia sem biztonságosabb, sem nyugodtabb nem lett tőle. Az uralkodócsalád belső széthúzása most szörnyű cselekedetekben tört ki. Guido, Ridolfo és fiai, Gianpaolo, Simonetto, Astorre, Gismondo, Gentile Marcantonio és mások ellen összefogott két unokatestvérük, Grifone és Carlo Barciglia, akik közül az utóbbi ugyanakkora camerinói Varano unokaöccse és Jeronimodella Pennának, a régebbi száműzöttek egyikének sógora volt. Simonettónak balsejtelmei voltak, de hiába kérte térden állva nagybátyját, engedje hogy megölje Pennát; Guido tagadóan felelt. Az összeesküvés hirtelen megérett Astorre lakodalmára, amelyet Lavinia Colonnával ült 1500 nyarának közepén. Az ünnepség megkezdődött és néhány napja komor jelek között folyt; a jeleknek szaporodását Matarazzo különösen szépen írja le. A jelenvolt Varano szaporította a jeleket; Grifone elé az egyeduralkodás képét és ördögi módon, feleségének, Zenóbiának Gianpaolóval való koholt viszonyát vetítették föl, és végül mindenik összeesküvőnek kijelölték a maga meghatározott áldozatát. (A Baglionék mind külön laktak, többnyire a mostani várkastély helyén.) A készen álló brávók mindenike mellé tizenöt embert adtak, a többit őrnek állították föl. Július 15-énekéjszakájára beszakították az ajtókat és meggyilkolták Astorrét, Simonettót és Gismondót; a többi el tudott menekülni. Mikor Astorre teteme Simonettóéval az utcán hevert, a nézők „és különösen az idegen diákok” régi rómaihoz hasonlították, olyan méltóságos és nagyszerű jelenség volt; Simonettón még rajta volt a dacos bátorság kifejezése, mintha őt magát a halál sem tudta volna megszelídíteni. A győztesek sorba járták a család barátait és el akartak köszönni tőlük, de mindenkit könnyezve találtak és mindenki falusi birtokára készült utazni. A

megmenekült Baglionék azonban csapatokat gyűjtöttek odakint, és következő nap Gianpaolóval azélükön a városba nyomultak; ott más híveik, akiket Barciglia éppen halállal fenyegetett meg, sietősen hozzájukcsatlakoztak. Mikor Grifone, Sant Ercolano templománál Gianpaolo kezébe került, az az embereire bízta, hogy végezzenek vele; Barciglia és Penna Camerinóba menekült Varanóhoz, a szerencsétlenség főokozójához; Gianpaolo egy pillanat alatt, szinte veszteség nélkül ura lett a városnak.

Atalanta, Grifonénak még szép és fiatal anyja, aki előző nap Grifone feleségével, Zenobiával és Gianpaolo két gyermekével egy falusi birtokra vonult

vissza és utánasietőfiát anyai átkaival utasította el, most megjelent a menyével és haldokló fiát kereste. A két nő elől mindenki oldalt húzódott; senki sem akarta, hogy ráismerjenek benne arra, aki Grifonét leszúrta, nehogy magára szabadítsa az anya átkait. De tévedtek; Atalanta maga kérve kérte fiát, hogy bocsásson meg azoknak, akik a halálos csapást reá mérték, s Grifone anyjától megáldva halt meg. Tisztelettel eltelve néztek az emberek a két nő után, amikor véres ruhájukban végigmentek a téren. Ennek az Atalantanak festette később világhírű „Sírbatételét” Raffaello. Azzal a képpel tette Atalanta a maga fájdalmát a legnagyobb és legszentebb anyai fájdalom lába elé.

A dómot, amely ennek a tragédiának legnagyobb részét a maga közelében látta lejátszódni, borral lemosták és újra fölszentelték. Még állt a lakodalomra emelt diadalív, rajta megfestve Astorre tettei, a jó Matarazzo magasztaló verseivel, aki mindezt elbeszéli nekünk.

A Baglionéknak egészen mondaszerű története keletkezett, amely azonban csak a leírt szörnyűségnek visszavert fénye. A mendemonda szerint a család

valamennyi tagja rossz véget ért, egy ízben huszonheten haltak volna rút halállal; egyszer állítólag már lerombolták házaikat és tégláikkal az utcákat követték ki stb. III. Pál pápa idején azután valóban lerombolták palotáikat.

Egyelőre azonban, úgy látszik, hogy helyes szándékokat forgattak magukban a Baglionék, hogy rendet teremtettek tulajdon pártjukban és a hivatalnokokat oltalmukba vették a nemesi gonosztevők ellenében. De az átok, mint a látszólag elfojtott tűz, később megint előtört; G ianpaolót, X. Leó pápa idején 1520-ban Rómába csalták és lefejezték; fiainak egyike, Orazio, aki csak időnként és a legerőszakosabb körülmények között, ti. mint a pápáktól szintén fenyegetett urbinói herceg párthíve volt ura Perugiának, még egyszer borzalmasan dühöngött tulajdon családjában. Egy nagybátyját és három más atyafiát meggyilkoltatta, mire a herceg azt izente neki, hogy most már elég. Testvére, Malatesta Baglione az a firenzei hadvezér, akit 1530-iki árulása tett halhatatlanná; és ennek fia, Ridolfo, az az utolsó sarja a családnak, aki a pápai legátus és a hivatalnokok meggyilkolásával csak rövid ideig uralkodott 1534-ben Perugiában, de retteneteseket mívelt.

Rimini kényuraival lesz még hébe-hóba találkozásunk. Elvetemültség, istentelenség, harci tehetség és magasabb rendű műveltség ritkán egyesült egyazon emberben annyira, mint Sigismondo Malatestában (t1467). De ahol a gonosztettek halmozódnak, mint ebben az uralkodóházban, ott még akkora tehetséggel szemben is túlsúlyba kerülnek és lerántják a zsarnokokat a mélybe. A már említett Pandolfo, Sigismondo unokája, csak azért tartotta még magát, mert Velence az ő condottiereit minden bűnük ellené-résem akarta

elejteni; mikor alattvalói (1497) alapos okoknál fogva Rimini várában bombázták és azután menekülni hagyták, egy velencei biztos a testvérgyilkossággal és mindenféle egyéb szörnyűséggel bemocskolt embert ismét visszavitte városába. Három évtizeddel utóbb a Malatesták szegény száműzöttek voltak. 1527 tájéka, csak úgy, mint Cesare Borgia korszaka, valósággal a ragadós betegség időszaka volt az apró dinasztiákra nézve; csak nagyon kevesen élték túl és a megmenekülteken sem volt áldás. Mirandolában, ahol a Picók házából való kis fejedelmek uralkodtak, 1533-ban egy szegény tudós, Lilio Gregorio Giraldi élt, aki Róma pusztulásából az öreg Giovan Francesco Pico (a híres Giovanni unokaöccse) vendégszerető házába menekült; a beszélgetésekből, amelyeket a fejedelem magának szánt síremléke körül folytattak, egy értekezés keletkezett, amelynek ajánlása azon évnek áprilisában kelt. De milyen szomorúan hangzik az utóirata: „Ugyanazon esztendőnek október havában azt a boldogtalan fejedelmet testvérének fia éjnek idején megfosztotta életétől és uralmától, én pedig mély nyomorúságban éppen csak hogy az életemet megmentettem”. Az a jellem nélkül való félzsarnokság, amelyet Pandolfo Petrucci 1490-től fogva a pártokra szakadt Sienában kifejtett, alig éri meg, hogy közelebbről szemügyre vegyük. Jelentéktelenül és gonoszul uralkodott egy jogtanár, meg egy csillagjós segítségével, és gyilkosságokkal hébe-hóba félelmet keltett. Az volt a nyári szórakozása, hogy a Monte Amiatáról kőtömböket gurított le, tekintet nélkül arra, hogy mit és kit talál el velük.

Miután éppen neki sikerült az, ami a legravaszabbnak sem – hogy elkerülte Cesare Borgia fondorlatait –, utóbb mégis elhagyottan és megvetetten halt meg.

Fiai azonban megcsappant hatalommal még sokáig felszínen tartották magukat.

V. A nagyobb uralkodó családok

A fontosabb dinasztiák közül az aragoniaikat külön érdemes szemügyre venni. A hűbéri rendszer, amely ott a normannok ideje óta mint a bárók földbirtokjoga él, már egymaga sajátos színezetet ad az államnak, amikor Itália egyéb részeiben, a déli egyházi államot és néhány más országrészt kivéve, szinte már csak az egyszerű földbirtok számít és az állam semmiféle jogot sem enged örökletessé tenni.

A nagy Alfonso, aki 1435 óta Nápolyt birtokolta (f1458) más természetű férfiú, mint az ő valóságos vagy állítólagos utódai. Egész létében fényes jelenség volt. Félelem nélkül járt népe körében, szelíd és nagylelkű volt ellenségei iránt. Szerény volt, bár tudta, hogy valódi királyi család sarja, elragadóan szeretetreméltó volt az emberekkel való érintkezésében és még idős korában Lucrezia d'Alagna iránt támadt kései szenvedélye miatt sem rótták meg, hanem csodálták. De volt egy rossz tulajdonsága, a pazarlás, amely azután a maga elkerülhetetlen következményeivel járt. Elvetemült pénzügyi tisztviselők mindenhatókká lettek, mígnem azután a csődbe jutott király megfosztotta őket vagyonuktól; keresztes hadjáratot hirdetett, hogy ezen az ürügyön megadóztassa a papságot; mikor egyszer az Abruzzókban nagy földrengés pusztított, a túlélők kénytelenek voltak az elpusztultak adóját tovább fizetni. Ilyen körülmények között Alfonso előkelő vendégeinek és a külföldi fejedelmek követeinek legpompázóbb házigazdája volt. És boldogan költött mindenkire, még ellenségeire is; irodalmi fáradozások meghálálásában nem ismert mértéket és pl.

Poggionak, Xenophon Kyropaidiája latin fordításáért 500 aranyat fizetett.

Ferrante, aki utána következett, állítólag egy spanyol hölgytől született törvénytelenfia volt, valójában azonban talán egy valenciai marano[18] volt az apja. Akár a vére, akár a báróknak életét fenyegető összeesküvései tették komorrá és kegyetlenné, mindenesetre ő a legrettenetesebbje az akkori fejedelmeknek. Szüntelenül tevékenykedett, a legkitűnőbb politikai elmék egyikének ismerték, amellett nem volt kicsapongó életű. Minden erejét, engesztelhetetlen emlékezőképességének erejét is, továbbá színlelőtehetségét ellenségeinek megsemmisítésére fordította. Miután mindabban megbántották, amiben fejedelmet megbántani lehet – a bárók vezérei sógorságban voltak vele és ugyanakkor szövetségben minden külső ellenségével –, megszokta, hogy a legszélsőségesebb dolgot is hétköznapiként fogja föl. Hogy ehhez a harcához, továbbá a külföldi háborúihoz szükséges eszközöket megszerezze, ismét ahhoz a mohamedánus módszerhez nyúlt, amellyel II. Frigyes élt. Gabonával és olajjal csupán a kormány kereskedett; a kereskedést Ferrante általában a nagykereskedő Francesco Coppola kezében központosította, aki osztozott vele a hasznon és valamennyi hajósgazdát szolgálatába fogadta; kényszerkölcsönök, kivégzések és elkobzások, rikító simonia és az egyházi testületek megzsarolása útján szerezte meg, amire azon fölül szüksége volt. A vadászaton túl, amelyet kíméletlenül folytatott, két gyönyörűségének engedte át magát Ferrante: ellenségeit vagy élve, jól őrzött börtönökben, vagy holtan és bebalzsamozva abban a ruhában, melyet életükben viseltek, szerette a maga közelében tudni. Nevetve beszélt meghittjeivel foglyairól; múmiagyűjteményét nem is rejtegette.

Áldozata csaknem csupa olyan férfiú volt, akiket árulás útján, sőt királyi asztalánál kerített hatalmába. Különösen ördögi volta mód, ahogyan miniszterelnökével, a szolgálatában megőszült és megbetegedett Antonello Petruccival bánt; az öreg ember növekvő halálfélelmét egyre-másra ajándékokkal vámolta meg Ferrante, mígnem végül annak látszata, hogy Petrucci a bárók legutolsó összeesküvésében résztvett, megadta az ürügyet arra, hogy letartóztassák és kivégezzék őt is, Coppolát is. Ahogyan Caracciolo és Porzio mindezt elbeszéli, attól égnek áll az ember haja.

A király fiai közül az idősebbik, Alfonso, Calabria hercege, később amolyan társuralkodója lett apjának; vad, kegyetlen kéjenc volt, apjánál annyiban különb, hogy nyíltabb ember volt nála. Nem riadt vissza attól, hogy a vallás és szokásai iránt való megvetését nyíltan kifejezze. Az azonkorbeli kényuralomnak értékesebb, életrevaló tulajdonságait kár volna ezekben a fejedelmekben keresni; amit koruknak művészetéből és műveltségéből magukba fogadnak, az fényűzés vagy látszat. Már a valódi spanyolok is majd mindig elfajzottan jelennek meg Itáliában; ennek a marano-családnak vége (1494 és 1503), azonban éppenséggel a faji tisztaság hiányosságáról tanúskodik. Ferrante búban és kínban hal meg; Alfonso tulajdon testvérét, Federigót, a család egyetlen jóravalótagját, árulással gyanúsítja és a legméltatlanabb módon megbántja; végül ő, aki Itália legderekabb hadvezére számába ment, megszökik, esze nélkül Szicíliába menekül és fiát, a fiatalabbik Ferrantét a franciák és az általános árulás zsákmányának hagyja. Az olyan dinasztiának, amely úgy uralkodott, mint ez, legalábbis drágán kellett volna eladnia életét, ha azt akarta, hogy gyermekei és utódai restaurációt remélhessenek. De *Jamais homme cruel ne fut hardi* (kegyetlen ember

soha nem volt merész), mint ahogy Comines ennek az alkalmából kissé egyoldalúan, de egészben véve mégis helyesen mondja. A XV. század értelmében hamisítatlan olasz módra alakult ki a fejedelmi hatalom Milano hercegeiben: uralmuk már Giangaleazzo óta a teljesen kifejlődött abszolút monarchia. Különösen az utolsó Visconti, Filippo Maria (1412-1447) rendkívüli egyéniség, akiről szerencsénkre kitűnő jellemzés maradt. Amit egy kiváló képességekkel megáldott férfiúból előkelő állásában a félelem mívelhet, az benne, azt mondhatná az ember, matematikai teljességgel lesz látható. Az állam minden eszköze és célja abban az egy törekvésben egyesül, hogy az ő személyét biztosítsa; éppen csakhogy vérszomjasságig nem fajul kegyetlen önzése. Milano Castellójában ül, amely a legcsodálatosabb kerteket, lugasokat és gyakorlótereket foglalja magában, s a városba hosszú évek során be nem teszi a lábát; azokra a tájakra rándul ki, ahol pazar kastélyai állnak; bárka-raja, amely külön erre a célra épített csatornákon, gyors lovaktól vonva viszi őt oda, az udvari szertartásnak megfelelő berendezésű. Aki a kastély területére lépett, azt százszorosan megfigyelték; senkinek sem volt szabad az ablakba állania, nehogy kifelé inthessen belőle. Akit a fejedelemmel való személyes érintkezésre méltattak, azt előbb a vizsgálatok egész mesterséges rendszerének vetették alá; azokra azután rábízta a legfontosabb diplomáciai, csakúgy mint a lakáji szolgálatok elvégzését, mert hiszen a kettő ott egyformán megtisztelő volt. És ez az ember hosszú, nehéz háborúkat viselt és állandóan nagy politikai ügyeket intézett, azaz szakadatlanul tág körű felhatalmazással kellett embereket szétküldenie. Személyének biztonsága csak azon nyugodott, hogy emberei közül egyik sem bízott a másikban, hogy a

condottieréket kérnek által, a közvetítőket és az előkelőbb tisztviselőket pedig mesterségesen szított egyenetlenséggel, főként azzal, hogy egy-egy jó ember mellé egy-egy rossz embert tett, megzavarta és távol tartotta egymástól. Belsejében is a legellentétesebb végletek között tartja az egyensúlyt Filippo Maria; a csillagokban hisz és hisz a vak szükségszerűségben, ugyanakkor pedig valamennyi segítő szenthez fohászkodik, minden ókori szerzőt olvas, és ugyanakkor olvassa a francia lovagi regényeket. Végül ugyanez az ember, aki a halálról sohasem akart hallani és haldokló kegyenceit is eltávolíttatta a kastélyból, hogy a boldogságnak abban a várában senki meg ne haljon, egy sebének bezáródása következtében és mert vonakodott az érvágást megengedni, szántszándékkal siettette halálát, és tisztességgel és méltósággal halt meg.

Veje és végezetül örököse, Francesco Sforza, a szerencsés condottiere (1450-1466) talán valamennyi olasz közül leginkább a XV. század szíve szerint való ember volt. Senkiben ragyogóbban ki nem fejeződött a lángelme és az egyéni erő győzelme, és aki ezt elismerni nem volt hajlandó, az legalább Fortuna kegyeltjét tisztelhette benne. Milano nyilvánvalóan megtiszteltésnek tartotta, hogy legalább egy ennyire híres uralkodót kapott benne; hiszen mikor a városba bevonult, a sűrű néptömeg lóháton vitte be a székesegyházba úgy, hogy le sem szállhatott lováról. Halljuk életének mérlegét, ahogyan azt II. Pius pápa, ilyen dolgoknak nagy tudója, elsorolja. „1459-ben, mikor a herceg a mantovai fejedelmi kongresszusra érkezett, 60 (inkább 58) éves volt; mikor lovon ült, ifjú emberhez hasonlított, alakja magas és rendkívül tekintélyes volt, az arca komoly, beszédje nyugodt és barátságos, magatartásában fejedelmi, testi és lelki tehetségek dolgában egész ember, korunkban

páratlan valaki, a harctéren legyőzhetetlen – ilyen volt az a férfiú, aki alacsonysorból egy ország uralkodójává emelkedett. A felesége szép volt és erényes, gyermekei bájosak mint az ég angyalai; ő maga ritkán volt beteg; leglényegesebb kívánságai mind teljesültek. De egy és másban neki sem

volt szerencséje; felesége féltékenységében megölte férjének szeretőjét; régi bajtársai és barátai, Troilo és Brunoro elhagyták őt és Alfonso királyhoz pártoltak; egy másik barátját, Ciarpollonét, árulása miatt kénytelen volt felakasztatni; meg kellett értenie, hogy testvére, Alessandro egyszer ellene bujtotta a franciákat; egyik fia cselt szőtt ellene és fogságba került; Ancona határőrvidékét, amelyet háborúban szerzett meg, újra elvesztette háborúban. Senkinek sincs része olyan zavartalan szerencsében, hogy valahol ingadozások ne érjék. Boldog az, akinek kevés a baja.” A boldogságnak ezzel a negatív meghatározásával bocsátja el olvasóit a tudós pápa. Ha a jövőbe láthatott volna, vagy ha a teljesen korláttalan fejedelmi hatalom következéseivel egyáltalán foglalkozni akart volna, akkor egy megismétlődő tapasztalat nem kerüli el a figyelmét: az, hogy az uralkodócsaládok létének tartósságát semmi sem biztosítja. Azok az angyalian szép, azonbelül gondosan és sokirányúan nevelt gyermekek, mikor férfiakká serdültek, áldozatul estek a féktelen önzés elfajulásának.

Galeazzo Maria (1466-1476), a külső megjelenés virtuóza, büszke volt szép kezére, a nagy zsoldokra, amelyeket fizetett, a pénzbeli hitelre, amelyet élvezett, kétmillió aranyat számláló kincsére, a sok emberre, aki körülvette és a hadseregre, meg a madárvadászatra, amelyet ő tartott fenn. Azután szívesen hallgatta önmagát, mert jó beszélő volt és legfolyamatosabban talán akkor beszélt, amikor egy-

egy velencei követet fel akart bosszantani. Közben azonban szeszélyei voltak, például az, hogy egyik szobáját egy éjszakán alakokkal festette tele; rettentő kegyetlenségek történtek alatta hozzá közelállókkal szemben, és esztelen kicsapongások. Némely fantaszta úgy látta, hogy a zsarnok minden tulajdonsága egyesül benne; megölték őt és az államot ezzel testvérei kezébe juttatták, akiknek egyike, Lodovico il Moro, utóbb, bebörtönzött unokaöccsének félretolásával, az egész uralmat magához ragadta. Ehhez a bitorláshoz fűződik azután a franciák beavatkozása és egész Itália balsorsa.

Lodovico il Moro azonban annak az időnek legtökéletesebb fejedelmi alakja és ezzel mint a természet olyan teremtménye jelenik meg, amelyre nem lehet komolyan haragudni. Bár eszközei a legteljesebb mértékben erkölcstelenek, azoknak felhasználásában teljesen naivul jár el; valószínűleg nagyon elcsodálkozott volna, ha valaki azt magyarázza neki, hogy nemcsak a célért, hanem az eszközökért is erkölcsi felelősséggel tartozunk; meglehet, hogy talán különös erényként hivatkozott volna arra, hogy tőle telhetően került minden halálos ítéletet. Azt a félig mythikus tiszteletet, amelyet az olaszok politikai ereje láttára éreztek, köteles hódolatként fogadta; még 1496-ban is azzal dicsekedett, hogy Sándor pápa a káplánja, Miksa császár a condottieréje, Velence a kamarása, Franciaország királya a futára, kinek akkor kell jönnie és mennie, amikor neki tetszik. Még legvégső szüksége idején is (1499) csodálatos józansággal fontolgatja a lehetséges kifejlés eshetőségeit, és ami becsületére válik, az emberi természet jóságára bízza magát. Testvérét, Ascanio bíborost, aki arra kéri, hogy a milanói Castellóban maradhasson, elutasítja, mert régebben keserű viszály volt közöttük: „Ne vegye rossznéven, monsignore,

kegyelmednek nem hiszek, még ha a testvérem is” – már akkor a Castello parancsnokául, visszatérésének kezeseként olyan embert szemel ki, akivel sohasem bánt rosszul, mindig csakis jó volt hozzá. Az illető azután mégis elárulta a várat. Országa belsejében arra törekedett a Moro, hogy jól és hasznosan uralkodják, mint ahogy Milanóban és Comóban még legvégül is a kedveltségére számított; csakhogy uralkodása kései éveiben (1496-tól fogva) túlságosan megfeszítette államának adózóképességét és pl. Cremonában egy tekintélyes polgárt, aki az új adók ellen beszélt, puszta célszerűségből titokban megfojtatott; attól fogva kihallgatásain korláttal távol tartatta magától az embereket úgy, hogy nagyon hangosan kellett beszélniök azoknak, akik vele tárgyaltak. Udvarában, amely mióta a burgundi udvar már nem volt, Európa legfényesebb udvara volt, rendkívül erkölcstelen élet folyt; az apa a lányát, a férj a feleségét, a fivér a nővért szolgáltatta ki.20 De a fejedelem legalább mindig tevékeny volt és tetteinek fiaként azokkal érezte magát rokonnak, akik szintén a maguk szellemi képességeiből éltek, a tudósokkal, a költőkkel, a zenészekkel és a művészekkel. Ő maga tanult ember volt, a régieket jól ismerte; keze írásában megmaradt két latin szónoklata, amelyet tizenegy éves korában tartott. Az az akadémia, amelyet ő alapított, elsősorban reávaló tekintettel létezik, nem a tanításra váró diákságra nézve. A művészekre és tudósokra nem is dicsőségük miatt, hanem a velük való érintkezés és alkotásaik okán van szükség. Bizonyos, hogy Bramanté-val eleinte szűkmarkú volt; de Lionardo da Vincit 1496-ig mégis kellőképpen fizette – és egyáltalán mi tartotta volna Lionardót Lodovico udvarán, ha nem önként maradt volna ott? A világ nyitva állott számára, mint az akkor élők közül talán egyáltalán senkinek, és ha valami

amellett szól, hogy Lodovico Moróban valami magasabb rendű élt, akkor a titokzatos mesternek az ő környezetében való hosszú tartózkodása az. Ha Lionardo később Cesare Borgiát és I. Ferencet szolgálta, bennök is a rendkívüli egyéniséget becsülhette meg.

Lodovico fiai közül, akiket bukása után idegenek rosszul neveltek, az idősebbik, Massimiliano, már egyáltalán nem is hasonlít apjához; az ifjabbik, Francesco, legalább nem voltfölemelkedésre képtelen. Milano, amely azokban az időkben olyan sokszor cserélt uralkodót, és közben végtelenül szenvedett, legalább a bosszú ellen igyekezett biztosítani magát. 1512-ben, a spanyol hadsereg és Massimiliano elől elvonuló franciákat rábírják, hogy írást adjanak a városnak arról, hogy a milánóiaknak semmi részük sem volt elűzetésükben, és hogy nem lázadás az, ha megadják magukat az új hódítóknak. Politikai tekintetben is figyelmet érdemel, hogy a boldogtalan város az átmenetnek olyan pillanataiban, ugyanúgy, mint pl. Nápoly az aragoniaiàk elmenekülésekor, gonosztevők csapatai fosztogatásának (nagyon előkelő gonosztevőkéinek is) szokott áldozatul esni.

A XV. század második felében két, különösen rendezett állapotú és derék fejedelmektől képviselt uralom a mantovai Gonzagáké és a Montefeltróké. A Gonzagák már mint család is meglehetős egyetértésben éltek; jókora idő óta nem fordultak elő közöttük titkos gyilkosságok, és bízvást mutogathatták halottaikat. Francesco Gonzaga marchese és felesége, Isabella d'Este, bármilyen léha volt is időnként az életük, méltóságos és egyetértő házaspár volt és jelentékeny és szerencsés fiakat neveltek olyan korban, amelyben az ő kicsiny, de igen fontos államuk a legnagyobb veszedelemben forgott. Hogy Francesco

mint fejedelem és mint condottiere különösen egyenes és becsületes politikát kövessen, azt akkoriban sem a császár, sem Franciaország királyai, sem Velence nem kívánták, nemhogy elvárták volna. De Francesco legalább is a Taro vize mellett vívott ütközet óta (1495), ami a fegyverek becsületét illeti, olasz hazafinak érezte magát és ezt az érzést a feleségére is átvitte. Isabella attól fogva a hősies hűség minden nyilvánulását, pl. Faenzának Cesare Borgia ellen való védekezését mint Itália becsületének megmentését fogja föl. Reá vonatkozó ítéletünknek nem szükséges a művészekre és írókra támaszkodnia, akik bőségesen meghálálták a szép fejedelemasszonynak az ő mecénásságát; tulaj -don levelei bőséges fogalmat adnak a rendíthetetlenül nyugodt, a megfigyelésben dévaj és szeretnivaló asszonyról. Bembo, Bandello, Ariosto és Bernardo Tasso ennek az udvarnak küldték munkáikat, jóllehet kicsiny és hatalom nélkül való udvar volt és pénztára gyakran üres; mégis finomabb, társasabb környezet mint a mantovai, a régi urbinói udvar feloszlása óta (1508) sehol sem volt. Sőt a ferrarait is fölülmúlta egy lényeges tulajdonságával, ti. a mozgás szabadságával. Isabella nagy hozzáértője volt a művészetnek és az ő kicsiny, de fölötte válogatott gyűjteményének katalógusát a művészet barátja nem olvashatja megindulás nélkül. Urbino a nagy Federigóban (1444-1482), akár valóságos Montrefeltro volt, akár nem, a fejedelmek egyik legkiválóbbjai uralta. Condottiere volt és mint olyannak ugyanaz volt a politikai erkölcse, mint a condottieréknak, amiben ők csak félig hibásak; mint kicsiny államának fejedelme azt a politikát követte, hogy kívül szerzett zsoldját a maga országában költötte el, és államát kevéssé terhelte meg adóval. Róla és két utódjáról, Guidobaldóról és Francesco Mariáról följegyezték, hogy „épületeket emeltek,

előbbre vitték a f öldmívelést, a helyszínén éltek és tömérdek embernek fizettek bért; a nép szerette őket”. De nem csak az állam volt jól megtervezett és szervezett műremek, hanem az udvar is, mégpedig minden tekintetben. Federigo ötszáz embert tartott; az udvari tisztségek olyan teljességben voltak meg, mint a legnagyobb uralkodók udvarában is alig, de semmiben sem pazaroltak, mindennek megvolt a célja és a maga pontos ellenőrzése. Udvarában nem folyt játék, nem káromkodtak és nem kérkedtek, mert az udvar egyben katonai nevelőintézetül szolgált más nagyurak fiainak, akiknek nevelése becsület kérdése volt a hercegnek. A palota, amelyet fölépített, nem tartozott a legpompásabbak közé, de klasszikus volt elrendezésének tökéletességénél fogva; abban gyűjtötte össze legnagyobb kincsét, híres könyvtárát. Minthogy teljes biztonságban érezte magát országában, ahol mindenki rajta keresett és senki sem koldult, állandóan fegyvertelenül és csaknem kísérők nélkül járt-kelt. Senki sem tudta volna abban követni, hogy mint ő, nyílt kertekben sétáljon, nyílt teremben költse el mértékletes ebédjét, miközben Liviusból (böjt idején ájtatos írásokból) olvastak neki. Ugyanaznap délután ókori tárgyú előadást hallgatott meg, azután a klarisszák kolostorába ment, hogy a főnöknővel a társalgó-rács előtt szent dolgokról beszélgessen. Este szívesen vezette udvara fiatal embereinek testi gyakorlatait San Francesco temploma előtt a rétről, ahonnan fölséges kilátás nyílik, és pontosan figyelte, hogyan tanulják meg a fogócskán és futó játékokon a tökéletes mozgást. A legnagyobb fokú szívességre és megközelíthetőségre törekedett; műhelyükben látogatta meg azokat, akik neki dolgoztak, állandóan kihallgatást tartott és a jelentkezők kívánságait lehetőleg még aznap elintézte. Nem csoda, ha az emberek, amikor az utcán végigment, letérdeltek

előtte és azt mondták: *Dio ti mantenga. Signore!* (Tartson meg az Isten, Urunk!). A gondolkodók pedig Itália világosságának nevezték.

Magasrendű tulajdonságokkal megáldott fia, Guidobaldo, akit betegség és mindenfajta balsors üldözött, végül (1508) mégis biztos kézbe adhatta államát, unokaöccsének, Francesco Mariának, egyben II. Gyula pápa unokaöccsének, ez pedig legalább a tartós idegen uralom elől mentesíteni tudta az országot. Csodálnivaló az a biztosság, amellyel ezek a fejedelmek meglapultak és menekülni tudtak: Guidobaldo Cesare Borgia elől, Francesco Maria X. Leó csapatai elől; abban a tudatban voltak, hogy visszatérésük annál könnyebb és kívánatosabb lesz, mennél kevesebbet szenvedett az ország az eredménytelen védekezés következtében. Ha Lodovico Moro ugyanígy számított, akkor megfeledkezett annak a gyűlöletnek sok más okáról, amely ellene működött. Guidobaldo udvarát, mint a legfinomabb társas élet főiskoláját, halhatatlanná tette Baldassare Castiglione, aki *Tirsi* című eklogáját (1506) az udvarban élők előtt az ő magasztalásukra adatta elő, később pedig (1518) *Cortigianójának* beszélgetéseit a nagyműveltségű hercegasszony (Elisabetta Gonzaga) körébe helyezte.

Az Esték uralma Ferrarában, Modenában és Reggióban különös középmértéket tart az erőszakosság és a népszerűség között. A palota belsejében rémes dolgok történnek; az egyik fejedelemasszonyt lefejezik, mert állítólag házasságszegést követett el egyik mostohafiával (1425); törvényes és törvénytelen hercegek menekülnek az udvarból és az idegenben is utánuk küldött gyilkosok fenyegetik őket (1471); azután állandó összeesküvések kívülről; az egyik fattyú fattya el akarja ragadni a hatalmat az egyetlen jogos

örököstől (I. Ercole). A tragédiáknak sorát két fattyú összeesküvése zárja le bátyjaik, az uralkodó I. Alfonso herceg és Ippolito bíboros ellen (1506); az összeesküvést idejekorán leleplezték és a tettesek holtigvaló börtönnel bűnhődtek érte. – Igen kiterjedt volt azután ebben az államban a kincstári földbirtok, de kellett is, hogy az legyen, mert Itália valamennyi nagy és középállama között ez a leginkább fenyegetett, és igen nagy szüksége volt fegyverre és erődítményekre. Az adózóképességgel az országnak természetes jólétét is hasonló mértékben volt szükség fokozni, és Niccolô marchese (†1441) határozottan kívánta, hogy alattvalói gazdagabbak legyenek más népeknél. Ha a gyorsan növekvő lakosság bizonysága a jólétnek, akkor valóban fontos tény, hogy (1497) a rendkívül megnövekedett fővárosban nem akadt kiadó ház. Ferrara az első modern városa Európának; ott keletkeztek elsőnek a fejedelmek intésére nagy és szabályosan megtervezett városrészek; ott gyülekezett a tisztviselőkar sűrítésével és a mesterségesen odairányított iparral székesvárosi lakosság; egész Itáliából érkezett gazdag menekülőket, különösen firenzeieket, rávettek arra, hogy megtelepedjenek és palotákat építsenek Ferrarában. De legalábbis a közvetett adóztatás olyan fokúra nőtt, hogy már éppen csak elviselhető volt. A fejedelem gondviselője volt ugyan népének, mint ahogy arra más olasz kényuraknál is példa akadt pl. Galeazzo Maria Sforza esetében, aki éhínség idején gabonát hozatott messziről, és azt, úgy látszik, ingyen osztatta szét; de rendes időben azután

kárpótolta magát, ha nem is a gabona egyedáruságával, hát sok más élelmiszer monopóliumával: a sózott húséval, a haléval, a gyümölcsével, a főzelékével, és ezt az utóbbit Ferrara bástyáin és azok tövében gondosan plántálta. A

legaggasztóbb jövedelem azonban az évenként újra betöltésre kerülő hivatalok eladásából származó pénz volt; ez a szokás Itália-szerte elterjedt volt, éppen csak hogy mi Ferraráról tudunk erre nézve legtöbbet. 1502 újesztendejéről pl. ezt mondja egy följegyzés: legtöbben borsos áron (salati) vásárolták meg hivatalukat; különböző rendű intézőket, vámszedőket, jószágigazgatókat (massari), jegyzőket, podestákat, bírákat, sőt, capitanókat is, vagyis vidéki városok hercegi főtisztviselőit sorolja el egyenként a lajstrom. Az „emberevők” sorában, akik drágán fizették meg hivatalukat, és akiket a nép „az ördögnél is jobban” gyűlöl, Tito Strozza szerepel, remélhetőleg nem a latin költő. Ugyanebben az évszakban a mindenkori herceg személyesen szokta körbejárni Ferrarát, ez volt az ún. *andar per ventura* (találomra járni), és olyankorlegalább a jómódúaktól megajándékoztatta magát. De nem pénzt szoktak adományozni, hanem csak terményeket.

A herceg büszke volt arra, ha egész Itáliában tudták, hogy Ferrarában a katonák zsoldjukat, az egyetem tanárai a fizetésüket mindig az esedékes napon kapják meg, hogy a katonáknak sohasem volt szabad önhatalmúan hozzányúlniuk a polgárok és a falusi nép tulajdonához, hogy Ferrara megvíhatatlan és hogy a kastélyban hatalmas összegnyi vert arany van. A pénztárak elkülönítéséről szó sem volt; a pénzügyminiszter egyben az uralkodóház minisztere is volt. Borsó (1430-1471), I. Ercole (1505-ig) és I. Alfonso (1534-ig) igen sokat épített, de építményeik legtöbbje kis méretű volt; olyan fejedelmi ház ismerszik meg benne, amely bármennyire szerette a pompát – Borso sohasem jelent meg másként, mint aranyos szövetben és ékszeresen – nem hajlandó kiszámíthatatlan költségbe verni magát. Alfonso amúgy is tudhatta, hogy ékes kis villái – a Belvedere,

árnyékos kertjeivel, a Montana, szép freskóival és szökőkútjaival – áldozatai lesznek az eseményeknek. Az állandóan fenyegető helyzet tagadhatatlanul nagy erényeket érlelt meg ezekben a fejedelmekben; az olyan mesterséges egzisztenciában csupán a virtuóz mozoghatott eredményesen, és mindenkinek igazolnia és bizonyítani kellett, hogy megérdemli az uralmat. Valamennyinek jellemére nagy árnyék vetődik, de mindenikükben volt valami abból, ami az olaszok eszményét jelentette. Az akkori Európának melyikfejedelme fáradott annyit önmaga nevelése körül, mint pl. I. Alfonso? Franciaországba, Angliába és a Németalföldre való utazása valóságos tanulmányút volt, amelynek amaz országok kereskedelmének és iparának alaposabb ismeretét köszönhette.[22] Balgaság szemére vetni, hogy pihenése óráiban esztergályos munkával foglalkozott, mert hiszen összefüggött az az ágyúöntésben szerzett mesteri tudásával és elfogulatlan természetével, amellyel minden iparágnak mesterét maga köré szerette gyűjteni. Az olasz fejedelmek nincsenek annyira ráutalva, mint az egykorú északiak, hogy érintkezésben legyenek a nemességgel, amely a világ egyetlen figyelemreméltó osztályának hiszi magát és a fejedelmet is belelovalja ebbe az önhittségbe; Itáliában a fejedelemnek mindenkit ismernie szabad és föl kell használnia; ugyanúgy a nemesség is, bár származása szerint zárt rend, de a társaséletben minden tagja teljesen a személye szerint érvényesül, nem a kasztja szerint. Erről alább még lesz szó. Az, amit a ferraraiak az uralkodóház iránt éreztek, a legkülönösebb vegyüléke volt a csöndes borzadásnak, a jól kitervelt tüntetés valódi olasz szellemének és a teljesen modern alattvalói lojalitásnak; a személyes megcsodálás új kötelességérzetté alakul. Ferrara városa 1451 -ben az elhalt (1441) Niccolô

fejedelemnek ércből való lovas szobrot állíttatott a piazzán; Borso nem restellte (1454), hogy tulajdon ülő bronzszobrát állíttassa föl amannak a közelében, s azonfelül a város mindjárt uralkodásának elején egy „márvány diadaloszlop” fölállítását rendelte el tiszteletére. Egy ferrarai emberkülföldön, Velencében, nyilvánosan ócsárolta Borsot; mikor hazaérkezik, följelentik és a bíróság számkivetésre és javainak elkobzására ítéli, sőt kevésbe múlt, hogy egy lojális polgár a bíróság előtt le nem szúrta; a nyaka körül kötéllel járul a herceg elé, úgy esdekel teljes bocsánatért. A ferrarai fejedelemség általában jól föl van szerelve kémekkel, és a herceg személyesen tanulmányozza naponként az idegenekről szóló jelentést, amelynek előterjesztése a fogadósoknak szigorú kötelessége. Borso esetében ez még összefügg vendégszeretetével, amely egyetlen jelentős utast sem akart megtiszteletlenül ereszteni; I. Ercole esetében azonban tisztára biztonsági intézkedés volt. Akkoriban Bolognában is, II. Giovanni Bentivoglio idején, minden idegen, aki a városon át akart menni, jegyet volt kénytelen váltani az egyik kapunál, hogy azután a másikon kimehessen. – Nagyon népszerű lesz a fejedelem, hogyha a nyomorgató tisztviselőket hirtelen földhöz teremti, ha Borso első és legtitkosabb tanácsosait letartóztatja, ha I. Ercole egy adószedőt, aki az évek hosszú során teleszítta magát, szégyenszemre elcsap; olyankor a nép örömtüzet gyújt és megkondítja a harangokat. Egyvalakit azonban túlságosan nagyra hagyott nőni Ercole, a rendőrfőnökét, vagy minek nevezzük *(capitaneo digiustizia),* a Luccából való Gregorio Zampantét (mert az ilyen természetű állásra a bennszülött nem volt alkalmas). Még a herceg fiai és öccsei is reszkettek Zampantétól; mindigt öbb száz, meg ezer aranyra rúgtak bírságai és a kínzás már a kihallgatás

előtt megkezdődött. Megvesztegethette magát a legnagyobb gonosztevőktől és hazugság árán hercegi kegyelmet járt ki nekik. Milyen szívesen fizettek volna az alattvalók a hercegnek 10 000 aranyat, sőt annál is többet, ha Istennek és a világnak ezt az ellenségét elcsapja; de Ercole komájának tette meg és lovaggá ütötte. Zampante pedig évről évre 2000 aranyat tett félre; de persze már csak galambot evett, azt is olyat, amit a maga házában nevelt, és ki nem ment az utcára úgy, hogy számszeríjasok és âbirrek serege ne kísérje. Nagy ideje lett volna eltávolítani őt; ekkor (1496) két diák meg egy megkeresztelkedett zsidó, akiket halálosan megbántott, ebéd utáni pihenése közben megölte otthonában és utána készen tartott lovakon énekelve végigmentek a városon. Ezt énekelték: „Gyertek ki emberek, siessetek! Agyonvertük a Zampantét.” A katonaság, amelyet rájuk küldtek, későn érkezett, mert akkor ők mára közeli határon túl biztonságban voltak. Természetesen paszkvillusok záporoztak erre, részint szonettek, részint canzonék alakjában. Másrészt teljesen ennek a fejedelmi uralomnak szellemében való, hogy az uralkodó a megbecsülést, amelyet hasznos szolgái iránt érez, az udvarra és a lakosságra is rákényszeríti. Mikor 1469-ben meghal Lodovico Casella,

Borso titkos tanácsosa, a temetés napján ki nem nyílhatott sem a törvényszék, sem semmi városbeli üzlet, sem az egyetem előadási termei; mindenkinek el kellett kísérnie a tetemet San Domenicóba, mert a herceg is elkíséri. Valóban, fekete ruhában, sírva követte – „az első Este, aki valaha alattvalójának temetésén részt vett” – a koporsót, mögötte Casellának egy-egy rokona haladt, akit az udvarnak egy-egy ura vezetett; nemes emberek vitték át azután a polgári halott tetemét a templomból a keresztfolyosóra, és ott eltemették. A fejedelmi

részvétre általában ezekben az olasz államokban mutatkozik először példa.[23] A dolog lényegének bizonyára megvan a szép emberi értéke, de nyilvánulása különösen a költőkben, rendszerint kétértelmű. Ariosto ifjúkori költeményeinek egyike, amelyet aragoni Lianorának, I. Ercole feleségének halálára írt, az elkerülhetetlen gyászvirágokon túl, amelyeknek ajándékozása minden évszázadban szokásos volt, már néhány teljesen újabb kori vonást tartalmaz; „Ez a haláleset olyan csapást mért Ferrarára, amelyet sok esztendeig nem fog kiheverni, jótevője most a mennyekben könyörög érte, mert a föld nem volt méltó hozzá; a halál istennője természetesen nem véres kaszával közeledett feléje, mint felénk, közönséges halandók felé, hanem illendő módon (onesta) és olyan barátságos ábrázattal, hogy attól minden félelem eltűnt”. De a részvétnek még teljesen más fajtáira is akadunk; novellisták, akik teljesen az illető uralkodócsalád kegyétől függtek, és akik arra a kegyre számítva, a fejedelmek szerelmi történeteit részben még a fejedelmek életében elbeszélik és ezt olyan módon, hogy későbbi évszázadok az indiszkréció tetőpontját látják benne, de akkoriban ártalmatlan udvariasságnak tetszett. Sőt lírai költők megörökítették előkelő és azonfelül törvényes házzasságban élő uraiknak múló szenvedélyeit, Lorenzo Magnificóéit Angelo Poliziano, és Giovanni Pontano különös hangsúllyal calabriai Alfonsóéit. A szóban forgó költemény akaratlanul elárulja az aragoniainak förtelmes lelkét: neki ebben is a legszerencsésebbnek kell lennie, különben jaj azoknak, akik nála szerencsésebbek voltak. Hogy a legnagyobb festők, pl. Lionardo, uraik szeretőit festették, az magától értetődik. Az estei uralkodóház azonban nem várt arra, amíg mások dicsőítik, hanem önmaga dicsőítette magát. Borso a Palazzo

Schifanoiában uralkodása eseményeinek sorában festette meg magát, Ercole pedig uralkodása megkezdésének évfordulóját (első ízben 1472-ben) egy ünnepi felvonulással ülte meg, amelyet az úrnapi körmenethez hasonlítottak; minden üzletet bezártak, akárcsak vasárnap; a menet közepén az Este-család tagjai lépkedtek teljes számmal, aranyos szövetű ruhában, még a fattyak is. Hogy minden hatalom és méltóság a fejedelemtől ered, hogy minden az ő személyes kitüntetése, azt régóta jelképezte az aranysarkantyú rendje, amelynek a középkori lovagsághoz már semmi köze sem volt. I. Ercole a sarkantyúhoz még kardot is adott, aranyhímes köpenyeget, meg évjáradékot, amelynek fejében kétségtelenül rendszeres szolgálattétel járt.

A mecénásság, amely ezt az udvart világhírűvé tette, részint az egyetemre szorítkozott, amely Itália egyik legteljesebb főiskolája volt, részint az udvari és az állami szolgálatra terjedt ki; különösebben azonban nem igen áldoztak reá. Bojardo, a gazdag vidéki nemes és előkelő tisztviselő, teljesen ebbe a körbe tartozott; mikor Ariosto valakivé kezdett fejlődni, nem volt már, legalábbis igazi jelentősége szerint nem volt már, sem milanói, sem firenzei és nemsokára nem volt urbinói udvar sem, hogy Nápolyról ne is beszéljünk; Ariosto beérte azzal, hogy Ippolito bíboros muzsikusai és szemfényvesztői között kapjon állást, amíg Alfonso szolgálatába nem fogadta. Más volt az esete később Torquato Tassónak, mert az ő személyéhez az udvar valósággal féltékenyen ragaszkodott.

VI. A kényuralom ellenségei

Az ilyen sűrített fejedelmi hatalommal szemben az államon belül minden ellenállás eredménytelen volt. Azok az elemek, amelyek városi köztársaságok

alakítására alkalmasak lehettek, mindenkorra fölemésztődtek; minden a hatalom és az erőszak gyakorlása irányában tájékozódott. A nemesség, amely politikai tekintetben jogtalan volt még ott is, ahol hűbéri birtoka volt, megtehette azt, hogy brávóit guelfekre és ghibellinekre[24] ossza és öltöztesse, sapkájukon a tollat, vagy nadrágjukon a dudorodást ilyen vagy olyan alakban viseltesse – a gondolkodók, pl. Machiavelli, mindenkorra tudták, hogy Nápoly vagy Milano túlságosan „romlott” ahhoz, hogy köztársasággá lehessen. Csodálatos vélemények maradtak ránk arról a két állítólagos pártról, amely már régóta nem volt egyéb, minta hatalom árnyékában mesterségesen tenyésztett régi családi gyűlölség. Egy olasz fejedelem, akinek Agrippa von Nettesheim a pártok feloszlatását tanácsolta, ezt felelte: hisz a veszekedésük évi 12 000 aranyat is jövedelmez nekem bírságban! – És mikor pl. 1500-ban, Moro rövid időre visszatért államába, a tortonai guelfek a közeli francia hadseregnek egy részét városukba hívták, hogy a ghibellineket kiirtsák; a franciák mindenesetre kifosztották és tönkretették a ghibellineket, de utánuk magukat a guelfeket is, amíg csak Tortonát teljesen el nem pusztították. ‒ Romagnában is, ahol minden szenvedély és minden bosszú halhatatlan volt, teljesen kiveszett a guelf és ghibellin névből minden politikai tartalom. A szegény nép politikai tévedéséből következett, hogy a guelfek olykor azt hitték, hogy Franciaországhoz, a ghibellinek pedig Spanyolországhoz tartoznak vonzódni. Nem látom, hogy azok, akik a népnek ezt az esztelenségét kizsákmányolták, különösen sokra mentek volna vele. Franciaország ahányszor bevonult, mindig kénytelen volt kiüríteni Itáliát, és hogy Spanyolországból mi lett azután, hogy Itáliát megölte, az nyilvánvaló. De térjünk vissza a renaissance-kor

fejedelemségeihez. Egy tökéletesen tiszta lélek talán akkor is úgy okoskodott volna, hogy minden hatalom az Istentől való és hogy a fejedelmek, ha mindenki jóindulatúan és becsületes szívvel támogatta volna őket, idővel jók lettek volna, és erőszakos eredetüket el kellett volna felejteni. Ámde nem lehet ilyet a szenvedélyes és alkotó hévvel megáldott képzeletűektől és kedélyűektől kívánni. Miként a rossz orvosok, ők is abban látták a betegség gyógyítását, ha megszüntetik a tüneteket, és azt hitték, hogyha a fejedelmeket meggyilkolják, magától szabadság lesz. Vagy nem is mentek el gondolataikkal ennyire és csupán az általánosan elterjedt gyűlöletet akarták levegőhöz juttatni, vagy éppen csak valami családi szerencsétlenséget vagy személyes bántást kívántak megbosszulni. Ahogy az uralom föltétlen és minden törvényes korlátozás nélkül való volt, azonképpen ellenfeleinek eszköze is föltétlen volt. Már Boccaccio nyíltan megmondja: „Királynak, fejedelemnek hívjam-e a kényurat és olyan hűséggel legyek hozzá, mint fölöttemvalóhoz? Nem! Mert ő a közjónak ellensége. Fegyverrel, összeesküvéssel, kémekkel, lessel, csellel élhetek ellene; szent és szükséges cselekedet ez. Nincsen kedvesebb áldozat a zsarnokok vérénél.”

Az egyes eseményekkel itt sem foglalkozhatunk; Machiavelli *Discorsi*-jának[25] egy általánosan ismert fejezetében foglalkozott az ókori és az újabb kori összeesküvésekkel az ókori görög zsarnokok korától fogva, és különböző mivoltuk és esélyeik szerint hideg-vérűen ítélte meg őket. Mindössze két észrevétel engedtessék meg: az egyik az istentisztelet közben elkövetett gyilkosságokra vonatkozik, a másik az ókor befolyására.

Csaknem lehetetlen volt a gondosan őrzött kényúrhoz egyébkor hozzáférni, mint ünnepi templomba vonuláskor; a teljes fejedelmi család meg

éppenséggel sohasem került egészen össze más alkalommal. így történt, hogy a fabrianóiak uralkodó családjukat, a Chiavellikat mise közben gyilkolták le (1435), mégpedig előzetes megbeszélés szerint akkor, mikor a Hiszekegyben ezekhez a szavakhoz értek: *Et incarnatus est.* Milanóban Giovan Maria Visconti herceget a San Gottardo-templom benyílójában gyilkolták meg (1412), Galeazzo Maria Sforza herceget a San Stefano-templomban és Lodovico Moro egy ízben (1484) csak úgy menekült meg az özvegy Bona hercegnő híveinek tőre elől, hogy a Sant' Ambrogio-templomba más ajtón nyitott be, mint amelynél azok várták. Vallássértő szándék ebben nemigen volt; Galeazzo gyilkosai tettük elkövetése előtt az illető templom védőszentjéhez imádkoztak, és az első misét is meghallgatták ott. De mikor a Pazzik Lorenzo és Giuliano Medici ellen összeesküdtek (1478), a részleges balsikernek egyik oka az volt, hogy Giovan Battista da Montesecco kapitány, akit a gyilkos terv megvalósítására kiszemeltek, ugyan elszegődött arra, hogy egy lakoma alkalmával hajtsa végre a gyilkosságot, de azt, hogy a firenzei dómban kövesse el, megtagadta; helyette két pap vállalkozott reá, „akik megszokták a szent helyet és azért nem irtóztak”.

Ami az ókort illeti, amelynek az erkölcsi és különösen a politikai kérdésekre való befolyásáról még gyakrabban lesz szó, maguk az uralkodók jártak elöl a példával, mikor az államról való elképzelésükben, de magatartásukban is gyakran határozottan a római impériumot választották mintaképnek. Ellenfeleik ugyanígy, mihelyt elméleti meggondolással fogtak a cselekvésbe, az ókori tyrannus-gyilkosokhoz csatlakoztak. Nehéz lesz bebizonyítani, hogy a fődologban, magára a tettre való elhatározásban ez a példa irányította volna őket, de

azért puszta frázis és stíluskérdés mégsem volt az ókorra való hivatkozása. Galeazzo Sforza gyilkosairól, Lampugnaniról, Olgiatiról és Viscontiról a legkülönösebb adatok maradtak reánk. Mind a hármuknak teljesen személyi oka volt reá, de elhatározásuk talán mégis egy általánosabb okból támadt. Cola de' Montani, humanista és az ékesszólás tanítója, valami zavaros dicsőségvágyat és nagy tettek után való sóvárgást lobbantott lángra az igen fiatal milanói nemesek egy csoportjában, végül pedig a két elsőnek megnevezett fiatal előtt Milano megszabadításának gondolatát vetette föl. Montani hamarosan gyanúba került, kiutasították és az ifjakat kénytelen volt lobogó fanatizmusuknak átengedni. Mintegy tíz nappal a tett előtt ünnepélyesen föleskűdtek egymásnak Sant' Ambrogio kolostorában; „azután” – mondta Olgiati –, „egy félreeső helyiségben Szent Ambrus képe előtt fölvetettem szememet és segítségét kértem a magunk és az ő egész népe számára”. A város égi védőszentjére várt a feladat, hogy védje a tettet, ugyanúgy, mint utóbb Szent Istvánra, akinek templomában az eset lejátszódott. Ezután még sok más ifjút belevontak félig az ügybe, éjjelenként Lampugnani házában tartották főhadiszállásukat és tőrhüvelyekkel gyakorolták a szúrást. A tett sikerült, de Lampugnanit azon nyomban leütötték a herceg kísérői, a többit pedig elfogták. Visconti megbánást mutatott, Olgiati minden kínzás ellenére megmaradt annál, hogy a tett Istennek tetsző áldozat volt, és mikor a hóhér betörte a mellét, még ezt mondta: „Szedd össze magadat, Girolamo! Az emberek sokáig rád gondolnak majd; a halál keserű, a dicsőség örök!”

Bármilyen eszményiek voltak is azonban az elhatározások és a szándékok, abból a módból, ahogyan az összeesküvést végigvitték, éppen minden

összeesküvők legelvetemültebbjének a képe dereng elő, azé, akinek a szabadsághoz semmi köze sem volt: Catilináé. Siena évkönyvei világosan megmondják, hogy az összeesküvők Sallustiust tanulmányozták és Olgiati vallomásából ez közvetlenül is kiderült. Egyébként is lesz még találkozásunk ezzel a szörnyű névvel. A titkos összeesküvésre, ha a céltól eltekintünk, nem volt olyan csábító példa más, mint ez.

A firenzeiek szemében valahányszor a Mediciektől szabadultak vagy szabadulni akartak, a zsarnokgyilkosság nyíltan megvallott eszmény volt. Mikor a Mediciek 1494-ben elmenekültek, palotájukból elvitték Donatello bronzcsoportját, a Juditot Holofernesszel ábrázolót és a Signoria palotája elé helyezték, arra a helyre, amelyen később Michelangelo Dávidja állott és eztafeliratottettékreá: *Exemplum salutis publicae cives posuere 1495.* De különösen az ifjabbik Brutusra hivatkoztak most, aki még Daniéban Cassiusszal és Iskariot Júdással a pokol legmélyebb torkában rekedt, mert az impériumot elárulta. Pietro Paolo Boscoli, akinek Medici Giuliano, Giovanni és Giulio ellen való összeesküvése (1513) nem sikerült, a legnagyobb mértékben rajongott Brutusért és elég vakmerő volt azt mondani, hogy utánozná példáját, ha egy Cassiusa akadna; ilyenül azután Agostino Capponi csatlakozott hozzá. Tömlöcbeli utolsó beszélgetései – az akkori vallási állapot egyik legfontosabb okirata – arról tesznek tanúságot, hogy mekkora erőfeszítéssel szabadította fel magát ama római képzelgésektől, csakhogy keresztényi módon halhasson meg. Egy barátjának és a gyóntató atyának kellett meggyőznie arról, hogy Aquinói Szent Tamás általában elítéli az összeesküvéseket; de a gyóntató atya később titokban megvallotta ugyanannak a barátnak, hogy Szent

Tamás különbséget tesz és megengedi az összeesküvést az olyan zsarnok ellen, aki a nép akarata ellen erőszakosan ült a nép nyakára.

Mikor Lorenzino Medici Alessandro herceget megölte (1537), azután elmenekült, a tettnek egy valószínűleg hiteles, de legalábbis az ő megbízásából szerkesztett védőirata jelent meg, amelyben ő a zsarnokgyilkosságot, mintolyant a legérdemesebb cselekedetként magasztalja; önmagát föltéve, hogy Alessandro valódi Medici volt és tehát rokona (ha távoli is), tétovázás nélkül Timoleonnal hasonlítja össze, aki hazaszeretetében lett testvérének gyilkosa. Mások ezt az esetet is Brutuséval hasonlították össze és hogy maga Michelangelo is sokkal későbbi korban ilyenfajta gondolatokon csüngött, arra az ő Brutus-mellszobráról (a Bargellóban) következtethetünk. Befejezetlenül hagyta, mint csaknem minden munkáját, de bizonyára nem azért, mintha Caesar meggyilkolása túlságos súllyal nyomta volna a lelkét, miként azt a szobor alján elhelyezett distichon véli. Olyan tömegradikalizmust, amilyen az újabb monarchiák ellen alakult ki, a reneszánsz fejedelmi államaiban hiába keresnénk. Minden egyes ember tiltakozott belsejében a fejedelmi uralom ellen, de sokkal inkább arra törekedett, hogy tűrhetően vagy előnyösen elhelyezkedjék benne, sem-minthogy egyesült erővel megtámadja. Ahhoz, hogy egy nép uralkodóházának kiirtására vagy elűzésére vállalkozzék, odáig kellett fejlődniök az állapotoknak, mint annak idején Camerinóban, Fabrianóban, Riminiben. Rendszerint nagyon jól tudták azt is, hogy csak gazdát cserélnek. A köztársaságok csillagzata határozottan kihunyóban volt.

VII. A köztársaságok: Velence és Firenze

Valamikor az olasz városok nagy mértékben kifejtették azt az erőt, amely a várost állammá teszi. Nem kellett ahhoz egyéb, mint hogy a városok nagy szövetséggé egyesüljenek; olyan elgondolás ez, amely Itáliában mindig visszatér, ha esetenként hol ilyen, hol olyan alakba öltözötten is. A XII. és XIII. században valóban hadi tekintetben hatalmas, nagy városi szövetségekre került a sor és Sismondi azt hiszi, hogy a lombard szövetségnek[26] Barbarossa ellen (1168-tól fogva) való utolsó fölkészülése lett volna az a pillanat, amelyben egyetemes olasz szövetség alakulhatott volna. Csakhogy a hatalmasabb városok akkor már olyan jellemvonásokat alakítottak ki, amelyek lehetetlenné tették ezt: mint kereskedelmükben egymásvetélytársai, a legszélsőségesebb eszközökkel fordultak egymás ellen és a gyöngébb szomszédvárosokat jogtalan függőségbe kényszerítették. Vagyis azt hitték, hogy végül mégis egymagukban boldogulnak majd és nem lesz szükségük az egészre; ezzel azután minden más erőszakos uralomnak előkészítették a talaját. A kényuralom el is következett, amint a nemesi pártoknak egymással és a polgárokkal való küzdelmei fölébresztették a szilárd uralkodás után való vágyat és amint a meglevő zsoldoscsapatok pénzért minden ügyét támogatták, minekutána az egyoldalú párturalom már rég megszokta, hogy az általános polgári fölkelést hasznavehetetlennek minősítse. A kényuralom elnyelte a legtöbb város szabadságát; itt-ott elkergették, de csak félig vagy csak rövid időre; megannyiszor visszatért, mert megvoltak számára a belső föltételek és mert a vele szembeszegülő erők

elfogytak. Azok közül a városok közül, amelyek függetlenségüket megőrizték, kettő a legnagyobb jelentőségű az egész emberiség történetére nézve: Firenze, az állandó mozgalmak városa, amely hírt is hagyott ránk azoknak az egyéneknek és az összességnek minden gondolatáról és szándékáról, amelyek három századon végig részt vettek mozgalmaikban; azután Velence, a látszólagos veszteglés és a politikai hallgatás városa. Az elgondolható legnagyobb ellentéte egymásnak ez a két város, és a világon semmivel sem hasonlítható össze.

Velence mint csodálatos, titokzatos alkotásra ismert magára, amelyben minden időtől fogva valami egyéb is tevékenykedett, mint az emberi ész. Mythos beszélt a város ünnepélyes alapításáról: 413. március 25-én délben tették volna le a Padovából átköltözők az alapkövet a Rialtón, hogy legyen egy megtámadhatatlan szent helye a szabadságnak a barbároktól széttépett Itáliában. Az utódok később az eljövendő nagyságnak minden sejtelmét beletették az alapítók lelkébe; M. Antonio Sabellico, aki pompásan áradó hexameterekben ünnepelte az eseményt, a pappal, aki a város fölszentelését végzi, ezt kiáltatja égnek: „Ha egyszer majd nagyot merünk, add, hogy sikerüljön! Most csak egy szegény oltár előtt térdepelünk, de ha fogadalmunk hiábavaló, akkor, óh Isten, egyszer majd száz márványból és aranyból való templom emelkedik itt Feléd!” – Maga a szigetvárosa XV. század végén olyan volt, mint az akkori világ ékszerdoboza.

Ugyanaz a Sabellico írja le ilyennek ősrégi kupolás templomaival, ferde tornyaival, berakásos márványhomlokzataival, egész szűk keretbe szorított pompájával, amelyben megfért egymással a mennyezetek aranyozása és minden zugnak bérbeadása. Elvezet bennünket a Rialtóra, San

Giacometto templomának embersűrűtől hullámzó terére, ahol egy egész világ üzleti élete nem hangos beszéddel és kiáltozással árulja el magát, hanem csupán sokszólamú zsongással, ahol az oszlopcsarnokokban27 körös-körül a beléjük nyíló utcákban a pénzváltók és az aranyművesek százai ülnek végeérhetetlen boltokkal és raktárakkal fejük fölött; a hídon túl leírja a németek nagy fondacóját, amelynek csarnokaiban tárolják áruikat és laknak embereik, és amely előtt állandóan hajó áll hajó mellett; följebb tőle a bor- és olajflotta és párhuzamosan vele a parton, amelyen rakodómunkások hemzsegnek, a kalmárok boltjai; azután a Rialtótól a Márk térig az illatszeres bódék és a vendéglők. így vezeti az olvasót városrészről városrészre, ki egészen a két kórházig; azokhoz a fölötte célszerű intézményekhez tartoznak ezek, amelyeket annyira fejletten csak Velencében lehetett megtalálni. Az emberekről való gondoskodás, békében csakúgy, mint háborúban, általában egyik ismertetőjele volt a velenceieknek; háborúban a sebesültek, még az ellenséges sebesültek ápolása is bámulat tárgya volt az idegenek szemében.

Minden, amit nyilvános intézménynek neveztek, meglelhette mintáját Velencében; a nyugdíjügyet is rendszeresen intézték, még a hátrahagyottak tekintetében is. Gazdagság, politikai biztonság és a világ ismerete érlelte meg ilyen dolgokra Velencében a gondolkodást. A nyúlánk, halkan, meggondoltan lépő és józan beszédű szőke emberek viseletre és föllépésre csak kevéssé különböztek egymástól; a piperét, főképpen a gyöngyöt asszonyaikra és leányaikra aggatták. A közjólét akkoriban, noha a törökök nagy veszteségeket okoztak, még valóban fényes volt; de a fölhalmozott energia és Európa általános vélekedése még utóbb is elég volt ahhoz,

hogy Velence a legsúlyosabb csapásokat is sokáig elbírja: a Kelet- Indiába vivő tengeri út fölfedezését, az egyiptomi mameluk-uralom bukását és a cambrai liga háborúját.

Sabellico, aki Tivoli környékén született és az akkori filológusok fesztelen beszédjét szokta meg, máshelyütt némi csodálkozással jegyzi meg, hogy a fiatal nemesek (nobilék), akik délelőtti előadásait hallgatták, egyáltalán nem akartak vele politizálásba bocsátkozni: „Ha azt kérdem tőlük, miként vélekednek, beszélnek és mit várnak az emberek Itáliának erről vagy arról a mozgalmától, egyhangúan azt felelték mind, hogy nem tudják”. Pedig a nemesség megfélemlített részétől minden állami inkvizíció ellenére megtudhatott az ember egyet-mást, csak nem annyira olcsó áron. A XV. század utolsó negyedében a legelőkelőbb hatóságok keretében is akadtak árulók; a pápáknak, az olasz fejedelmeknek, sőt az egészen közepes condottieréknek is, akik a köztársaság szolgálatában álltak, megvoltak hírhordóik, akik részben rendszeres zsoldot húztak. Odáig fajult ez az állapot, hogy a Tízek Tanácsa a pregadók tanácsa elől eltitkolta a fontosabb politikai híreket, sőt az volt a hit, hogy Lodovico Moro a pregadók között határozott számú szavazattal rendelkezik. Hogy némely bűnösnek éjszakai felakasztása és a feladó dús megjutalmazása (pl. 60 arany életfogytiglani nyugdíjjal) nagy haszonnal járt-e, nehéz megmondani; a legfőbb okot, sok nemes szegénységét, egykettőre nem lehetett megszüntetni. 1492-ben két nobile azt a javaslatot szorgalmazta, hogy az állam évi 70 000 aranyat vessen ki az olyan szegény nemesek megsegítésére, akiknek semmi hivataluk sincsen; az ügy már-már a Nagytanács elé került, ahol többségre tehetett volna szert, – mikor a Tízek Tanácsa még idején közbeléphetett és a két nemest holtiglan Nicosiába, Cyprus szigetére

száműzte. Azontájt történt, hogy egy Soranzót idegenben mint templomrablót fölakasztottak, egy Contarinit pedig betörés miatt vasra vertek; ugyanannak a családnak egy másik tagja 1499-ben a Signoria elé járult és elpanaszolta, hogy sok esztendő óta nincsen hivatala, mindössze 16 arany a jövedelme és kilenc gyermeke van, de 60 arany adóssága is, hogy nem ért semmi mesterséghez és hogy a minapában kitették az utcára.

Megérthető, hogy némely gazdag nobile házakat épít azért, hogy a szegényeknek ingyen lakást adjon bennök. Az Isten nevében való házépítés még egész utcasorhosszat is, jótékony cselekedetként szerepel a végrendeletekben.

Ha Velence ellenségei valaha komoly reménységet építettek az ilyen természetű bajokra, csalódniuk kellett. Azt hihetné az ember, hogy már a kereskedelem lendülete, amely a legjelentéktelenebb ember munkájának is bőséges nyereséget biztosított, hogy a keleti Földközi-tenger gyarmatai elterelték a politikától a veszedelmes erőket. De hát Genovának is, hasonló előnyök ellenére nem volt-e a legviharosabb politikai története? Velence rendíthetetlenségének oka inkább a körülményeknek olyan összejátszásában van, amilyenre sehol egyebütt nincsen példa. Minthogy mint város megtámadhatatlan volt, a külső eseményekbe csak a leghűvösebb megfontolás után ártotta bele magát, Itália többi részének pártviszonyait szinte alig vette tudomásul, szövetségeit csak múló célok érdekében és lehető nagy áron kötötte. A velencei lélek alapérzése ezért a büszke, sőt megvető elszigetelődés volt és abból következően erősebb belső összetartás, amit azután Itália többi részének a gyűlölete még erősebbé tett. Magában a városban valamennyi lakosnak a legnagyobb érdekei fűződtek a gyarmatokhoz,

valamint a terrafermai (a Velence környéki szárazföld) birtokokhoz, mert az utóbbiak (vagyis a Bergamóig terjedő városok) lakosságának csupán Velencében volt szabad vásárolnia és eladnia. Az ilyen mesterkélt kiváltságot csak belső nyugalom és egyetértés állandósíthatta – így érezte ezt bizonyára a túlnyomó többség is, és összeesküvők számára már ezért is alkalmatlan területvolt Velence. Ha pedig mégis akadtak elégedetlenek, a lakosságnak nemesekre és polgárokra osztása annyira távol tartotta őket egymástól, hogy nagyon megnehezedett minden egymáshoz közeledésük. A nemességen belül azután azok elől, akik veszélyesek lehettek, elrekesztették minden összeesküvés fő forrását, a tétlenséget, a nagy kereskedelmi vállalkozásaik és utazásaik, és a minduntalan megújuló török elleni háborúkban való részvételük által. Vezéreik közben kímélték őket, sőt olykor bűnös módon kímélték, és egy velencei Cato hatalmuk bukását jövendölte meg, ha a nobiléknek attól való vonakodása, hogy egymásban valahogyan kárt tegyenek, tovább is tart az igazságosság rovására. Mindazonáltal ez a szabad levegőn való nagy mozgás egészben véve egészséges irányítást adott Velence nemességének. Ha pedig az irigység és a becsvágy egyszer mindenáron kielégülést követelt, akkor akadt hivatalos áldozat, hatóság és voltak törvényes eszközök. Az a sok évig tartó lelki gyötrelem, amely Francesco Foscari ctoget (†1457)[28] egész Velence szeme láttára összetörte, talán a legijesztőbb példája az olyan bosszúnak, amilyen csupán arisztokrata uralmakban lehetséges. A Tízek Tanácsát, amely mindenbe beleszólt, amelynek föltétlen joga volt az élet és halál, pénztárak és hadiparancsok kérdésében, amely magában foglalta az inkvizítorokat és amely mint másokat is, a hatalmas Foscari dogét is megdöntötte, a Tízek Tanácsát

évenként újra választotta az egész uralkodó kaszt, a Gran Consiglio, és azzal ennek a legközvetetlenebb kifejeződése lett. Nagy cselszövések ezeken a választásokon aligha fordultak elő, mert rövid tartama és a későbbi felelősség nem tette nagyon kívánatossá ezt a tisztséget. De az igazi velencei, akármilyen földalatti és erőszakos volt is ezeknek és egyéb velencei hatóságoknak működése, nem menekült előlük, hanem önként elébük állott; nemcsak azért, mert a köztársaságnak messzire nyúlt a karja, és helyette a családját zaklathatta volna, hanem mert legalábbis az esetek nagyobb részében okok alapján jártak el, nem vért szomjazva. Általában soha egyetlen állam sem gyakorolt nagyobb erkölcsi hatalmat távollevő hozzátartozói fölött. Ha példának okáért a pregadók között áruló akadt, bőséges kárpótlás volt ezért, hogy minden idegenben élő velencei született hírvivője volt a kormánynak. Magától értetődött, hogy a Rómában élő velencei bíborosok a titkos pápai consistoriumokról jelentést küldtek haza. Domenico Grimani bíboros Róma közelében (1500) elfogatta azokat az iratokat, amelyeket Ascanio Sforza bátyjának, Lodovico Morónak küldött és Velencébe juttatta őket; apja, aki éppen akkor súlyos vád alatt állott, fiának ezt az érdemét nyilvánosan érvényesítette a Gran Consiglio, vagyis az egész világ előtt. Hogy Velencében miként bánt condottieréivel, azt fönnebb már jeleztük. Ha azonfelül még valami külön kezességet keresett hűségük biztosítására, talán nagy számukban találta meg, amely az árulást épp annyira megnehezítette, mint amennyire megkönnyítette az árulás fölfedezését. Ha az ember a velencei katonai lajstromokba tekint, azt kérdi magától, hogy olyan tarka keverékű csapatokkal hogyan volt lehetséges közös működés?

Az 1495-iki háború lajstromában 15 526 ló szerepel

csupa apró tételben; csak a mantovai Gonzagának volt belőle 1200, Gioffredo Borgiának 740; azután hat vezér következik 700-600, tíz 400, tizenkét 400-200, körülbelül tizennégy 200-100, kilenc 80, hat 60-50 lóval stb. Részint régi velencei csapattestekről van szó, részint velencei városi és vidéki nemeseknek alárendelt katonákról. A vezérek legtöbbje azonban olasz fejedelem és városfő, vagy olyanoknak rokona. Ehhez járul 24 000 főnyi gyalogság, amelynek egybeszervezéséről és vezetéséről nincsen följegyzés, azonfölül további 3300, valószínűleg különleges fegyvernemeket képviselő ember. Béke idején a terraferma városai egyáltalán nem, vagy hihetetlen csekély létszámú helyőrséggel voltak megrakva. Velence alattvalóinak nem

annyira kegyeletes érzésében bizakodott, mint inkább a belátásában; a cambrai liga[29] háborújában (1509), mint ismeretes, föloldotta őket a hűségeskü alól és hagyta, hogy az ellenséges megszállás kellemetlenségeit összehasonlíthassák az ő szelíd uralmával; minthogy nem volt szükségük arra, hogy árulás árán szakadjanak el Szent Márktól és tehát nem kellett büntetéstől tartaniok, a legnagyobb igyekvéssel tértek vissza a megszokott uralom alá. Ez a háború, mellesleg mondva, annak a vészkiáltozásnak eredménye volt, amely száz esztendeje tartott amiatt, mert Velence megnagyobbodásra tört. Velence időnként elkövette a túlságosan eszes embereknek azt a hibáját, hogy ellenségeiről sem volt hajlandó olyan cselekedeteket föltenni, amelyek nézete szerint esztelenek és a józan számítással ellenkezők voltak.30 Ilyen optimizmusukban, amely talán leginkább az arisztokrata uralmak tulajdonsága, vették teljesen semmibe egykor II. Mohamednek Konstantinápoly megvívására való fegyverkezését, sőt VIII. Károly bevonulásának készületeit is, amígnem azután mégis

megtörtént az, ami váratlan volt. Ilyen esemény volt most a cambrai liga is, mert szemben állott két kitervezőjének, XII. Lajosnak és II. Gyulának nyilvánvaló érdekével. A pápában azonban fölhalmozódott egész Itáliának a hódító velenceiek ellen érzett régi gyűlölete, s azért behunyt szemmel tűrte az idegenek bevonulását; ami pedig Amboise bíborosnak és királyának politikáját illeti, annak gonoszindulatú bárgyúságát Velencének már rég föl kellett volna ismernie és régen tartania kellett volna tőle. A többi szövetséges legnagyobb részét az az irigység vitte a ligába, amely a gazdagságnak és a hatalomnak hasznos fegyelmezője lehet, alapjában véve azonban igen nyomorult valami. Velence becsülettel szabadult a küzdelemből, de nem úgy, hogy megmaradó kára ne lett volna belőle. Az olyan hatalmasság, amelynek alapszerkezete annyira bonyolult, amelynek tevékenysége és érdekei olyan tág színtérre terjedtek ki, el sem képzelhető az egésznek nagyszabású áttekintése, az erőknek és terheknek, a gyarapodásnak és fogyatkozásnak állandó mérlegelése nélkül. Velence bízvást a modern statisztika szülőhelyének tekinthetné magát, vele együtt Firenze, másodsorban pedig a legfejlettebb itáliai fejedelemségek. A középkor hűbérállama legfeljebb a fejedelmi jogok és haszonélvezetek (urbáriumok) összegező kimutatását termi; a termelést mint állandó valamit fogja föl, aminthogy valamennyire az is, amíg főképp telekről és földről van szó. Ezzel szemben Nyugat városai már korán rájöttek arra, hogy termelésük, amely ipari és kereskedelmi termelés, fölöttébb mozgékony és a szerint is bántak vele, de – még a Hansa virágzó korában is – megmaradtak az egyoldalú kereskedelmi mérleg mellett. A hajórajok, a seregek, a politikai nyomás és befolyás egyszerűen a kereskedelmi főkönyv követel

és tartozik rovatába kerültek. Az olasz államokban egyesülnek elsőkül a valódi statisztika megalapítására a teljes politikai tudatosság következményei a mohamedán közigazgatás példájával és a termelésnek és magának a kereskedelemnek ősrégi gyakorlatával.[31] II. Frigyes császár alsó-itáliai kényszerállamát egyoldalúan a hatalom összpontosítására szervezte meg a lét vagy nemlét harcának céljára. Velencében ezzel szemben a végső cél a hatalom és az élet élvezése, az ősöktől örököltnek továbbfejlesztése, a legjövedelmezőbb iparok egybegyűjtése és mindig újabb fogyasztópiacok megnyitása.

Az írók ezekről a dolgokról a legnagyobb elfogulatlansággal beszélnek. Megtudjuk, hogy a város lakossága 1422-ben 190.000 lelket számlált; talán Itáliában kezdték legkorábban azt a gyakorlatot, hogy immár nem tűzhelyek, fegyverforgatók, a maguk lábán járók stb. szerint számlálták a népet, hanem *anime* (lelkek) vagy *bocche* (szájak) szerint, és minden további számítás legsemlegesebb alapjának ismerték ezt el. Mikor a firenzeiek ugyanez idő tájt szövetséget szerettek volna kötni Velencével Filippo Maria Visconti ellen, egyelőre elutasították őket abban a tiszta és pontos kereskedelmi mérleggel támogatott meggyőződésükben, hogy esztelenség minden háború Milano és Velence, vagyis a vásárló és eladó között.

Ha a herceg csak a hadseregét szaporítja is, a hercegség az adók azonnali emelkedése miatt rosszabb fogyasztóvá lesz. „Jobb, ha hagyjuk, hogy a firenzeiek alulkerüljenek, mert akkor ők, akik a szabad városi élethez szoktak, átköltöznek majd hozzánk és magukkal hozzák selyem- és gyapjúszövészetüket, ugyanúgy, mint ahogy a szorongatott luccaiak tették.” A legfigyelemreméltóbb azonban az a beszéd, amelyet a haldokló Mocenigo

dogé (1423) néhány szenátorhoz intézett, akiket ágyához hívatott. Velence egész erejének és vagyonának statisztikáját, annak legfontosabb elemeit magában foglalja az a beszéd. Nem tudom, van-e alapos magyarázata annak a homályos értelmű okiratnak és ha igen, hol van; pusztán furcsaságként álljon itt belőle a következő: miután egy hadikölcsöne után 4 millió aranyat letörlesztett Velence, az államadósság *(il monte)* akkor még 6 millió aranyra rúgott. A kereskedelemben forgó tőke összege (úgy látszik) 10 millió volt, amely 4 milliót jövedelmezett (így mondja a szöveg). 3000 naviglión (kisebb hajón), 300 navén és 45 gályán 17 000, illetőleg 8000 és 11 000 hajósember hajózott. (Gályánként több mint 200 ember.) Ehhez járult 16 000 hajóács. Velence házainak 7 millió volt a fölbecsült értéke és bérben fél milliót jövedelmeztek.[32] 1000 nemesembernek 70-től 4000 aranyig terjedt a jövedelme. -Egy másik helyen az állam rendes jövedelme ugyanabban az esztendőben 1 100 000 aranyra becsültetik; a zavarok következtében, amelyeket a háború okozott a kereskedelemben, a század közepe táján 800 000 aranyra csökkent.

Ha Velence ilyen természetű számítások és azoknak gyakorlati alkalmazása által legkorábban mutatta be teljességében a modern állam életének egy fontos részét, a műveltségnek abban az ágában viszont, amelyet Itáliában akkor a legtöbbre becsültek, némiképpen elmaradt. Híjával van ez a város általában az irodalmi ösztönnek, különösen pedig a klasszikus ókor iránt való mámoros rajongásnak.[33] A filozófia és az ékesszólás tehetsége, úgy véli Sabellico, alapjában véve akkora itt, mint a kereskedelemhez és az államügyekhez értés tehetsége; Trapezunti György már 1459-ben a dogé lába elé tette latin fordításban Platónnak a törvényekről szóló könyvét és évi 1 50

arany fizetéssel a filozófia tanítójának nevezték ki; a Signoriának is ajánlotta retorikáját. Ha végigmegyünk azonban Velence irodalomtörténetén, amelyet Francesco Sansovino az ő ismert könyvéhez függesztett, akkor a XIV. századra szinte csupa teológiai, jogi és orvosi szakmunka esik, azután históriák; még a XV. században is csak igen gyéren vannak képviselői a humanizmusnak a város jelentőségéhez képest, Ermolao Barbaro és Aldo Manucci kivételével. Bessarion bíboros könyvtárát, amelyet az államnak hagyott, éppen hogy megóvták a szét-szóródástól és az elpusztulástól. Hiszen a tudomány számára ott volt Padova, ahol persze az orvosok és a jogászok mint államjogi vélemények szerzői mindenki másét meghaladó fizetéseket húztak. Az olasz műköltészetből is sokáig alig vette ki részét Velence, mígnem azután a kezdődő XVI. század minden mulasztást pótol. Még a reneszánsz művészi szellemét is kívülről hozatta Velence és csak a XV. század vége felé mozog benne a maga teljes erejével. Sőt adódnak itt még jellemzőbb szellemi tétovázások is.

Ugyanaz az állam, amely papságát olyan teljesen a markában tartotta, amely minden fontos állás betöltését maga intézte és a pápai curiával ismételten szembeszállott, valami teljesen különös színezetű hivatalos ájtatosságot mutatott. Szentek tetemét és a töröktől meghódított Görögországból származó egyéb ereklyéket a legnagyobb áldozatok árán megszereznek, és a dogé nagy ünnepi menettel fogadja azokat.[34] Egy szentnek a varratlan köntöséért 10 000 arany megszavazásáig elmentek (1455),de nem tudták megkapni. Nem a nép lelkesedéséről volt itt szó, hanem a magasabb állami hatóság csöndes határozatáról, amely feltűnés nélkül elmaradhatott volna, és Firenzében hasonló körülmények között

bizonyosan el is maradt volna. A tömegek ájtatosságát és szilárd hitét VI. Sándor búcsújában nem tesszük szóvá. Magában az államban azonban, miután az egyházat jobban fölszívja magába, mint egyebütt, itt valóban valami papi elem-féle él, és az állam jelképe, a dogé, tizenkét nagy körmenetben *(andate)* félig papi funkcióban szerepel. Ezek szinte kizárólag politikai események emlékére rendezett ünnepségek voltak és a nagy egyházi ünnepekkel vetélkedtek; legfényesebbjük a tengerrel való híres nász, mindig Krisztus mennybemenetelének napján játszódott le.

A legmagasabb rendű politikai tudatosság, afejlődésiformák legnagyobb bősége egyesül Firenze történetében, Firenzéében, amely ilyen értelemben megérdemli, hogy a világ első modern államának neveztessék. Firenzében egy egész nép míveli azt, ami a fejedelmi államokban egyetlen családnak ügye. A csodálatos firenzei szellem, amely egyben okoskodó és művészien teremtő, szakadatlanul más-más alakot ád a politikai és társadalmi állapotnak és ugyanolyan szüntelelnül le írja és bírálja azt. Így lett Firenze a politikai tanítások és elméletek, a kísérletek és ugrások hazája, de Velencével együtt a statisztika hazája is, egymagában pedig és a világ minden államát megelőzve, az újabb értelemben való történetírásnak hazája. Része volt ebben a régi Róma megpillantásának és történetírói ismeretének, és Giovanni Villanj elismeri, hogy az 1300-i jubileumi esztendőtől35 kapta nagy munkájához az ösztönzést, és nyomban hazaérkezése után belefogott; de annak az esztendőnek 200 000 római zarándoka között hány lehetett az olyan, aki tehetségre és irányra hasonló volt hozzá és városának történetét még sem írta meg! Mert nem mindenki tehette hozzá olyan vigasztalódva, hogy: „Róma hanyatlóban van, szülővárosom azonban emelkedőben és nagy dolgok véghezvitelére készen,

és ezért akartam egész múltját följegyezni és az a szándékom, hogy a jelen időkig folytassam és mindaddig, ameddig az eseményeket megérem.” És azonfelül, hogy élete folyásáról tanúvallomást tettek, még egy valamit köszönhet történetíróinak Firenze: Itália minden más államánál nagyobb hírt.

Nem a történetét kívánjuk megírni ennek a nevezetes államnak, a mi feladatunk itt csak néhány utalás arra a szellemi szabadságra és tárgyilagosságra, amelyet a firenzeiek városának története fölébresztett.

1300 táján Dino Compagni leírta a korabeli városi harcokat. A város politikai helyzetét, a pártok belső mozgató rugóit, a vezetők jellemét, szóval a közeli és távolabbi okok és hatások egész szövedékét úgy mutatja be, hogy a firenzei ítélkezés és ábrázolás felsőbbrendűsége szinte kézzelfogható lesz. És micsoda politikus, micsoda szülőhelyétől és a számkivetettségtől megérlelt politikus ezeknek a válságoknak legnagyobb áldozata, Dante Alighieri! Azt a gúnyt, amelyet az alkotmány folytonos megváltoztatása és a kísérletezés miatt érzett, ércből való terzinákba öntötte, amelyek közmondásokként fognak szerepelni mindenhol, ahol valami hasonló készül előfordulni; olyan daccal és vágyódással beszél szülőföldjéhez, hogy a firenzeiek szívének meg kellett belé remegnie. De gondolatai szétterjednek Itálián és a világon, és ha az impériumért való izgatása, úgy ahogy az impériumot ő felfogta, tévedésnél egyéb nem is volt, el kell ismerni, hogy az alig megszületett politikai spekulációnak fiatalos alvajárásában az ő esetében költői nagyság nyilvánul meg. Büszke arra, hogy ő az első, aki erre az ösvényre lépett, ha mindjárt Arisztotelész vezetésével is, de a maga módján önállóan. Az ő eszményi császárja igazságos, emberszerető, csupán az Istentől függő legfelsőbb

bíró, a római világuralom örököse, a római világuralomé, amelyet a jog, a természet és az Isten végzése egyaránt jóváhagyott. A földkerekség meghódítása ugyanis jogos valami, istenítélet volt Róma és a többi nép között, és az Isten elismerte azt a birodalmat, mert rajta lett emberré és mert születésekor Augustus császár adózásának, halálakor Pontius Pilatus ítéletének vetette alá magát stb. Ha ezeket az érveket és egyebeket csak bajosan tudjuk is követni, Dante szenvedélyessége mindig megragadó. Leveleiben egyik legkorábbija valamennyi publicistának, talán a legkoraibb világi ember, aki levél alakjában a maga felelősségére bocsát ki irányzatos írásokat. Korán kezdte; már Beatrice halála után egy röpiratot adott ki Firenze állapotáról „a földkerekség nagyjaihoz”, és a száműzetése idejében később keletkezett nyílt írásait is mind a császárhoz, a fejedelmekhez és a bíborosokhoz intézte. Azokban a levelekben és „a vulgáris nyelvről” szóló könyvében más-más alakban visszatér az annyi fájdalommal megfizetett érzés, hogy a számkivetett szülővárosán kívül is új szellemi hazára találhat nyelvében és műveltségében, s attól megfosztani már nem lehet. És erre még visszatérünk.

A Villaniaknak, Giovanninak csakúgy, mint Matteónak nem annyira mélységes politikai megfigyeléseket köszönünk, mint inkább friss, gyakorlatias ítéleteket és Firenze statisztikájának alapvetését, azonfelül más államokra vonatkozó fontos adatokat. A kereskedelem és az ipar Firenzében megindította a politikai gondolkodás mellett a nemzetgazdasági gondolkodást is. A pénzviszonyokról nagyjában sehol a világon sem voltak olyan pontos értesülések, kezdve az avignoni pápai curián, amelynek roppant pénzkészletét (XXII. János halálakor 25 millió aranyforint) csak ilyen megbízható forrás

tudja hihetővé tenni. Csak Villa-niban kapunk hírt óriási kölcsönökről, pl. arról az 1 355 000 aranyforintról, amelyet a firenzei Bárdi és Peruzzi bankár-cég a maga és társai pénzéből adott kölcsön Anglia királyának és amely ott is veszett (1338); de a két bankár mégis kiheverte ezt a kárt. A legfontosabbak azonban az azon időből az államra vonatkozó adatok: az állam bevétele (több mint 300 000 aranyforint) és kiadása; a város népessége (itt még igen tökéletlenül és a kenyérfogyasztás alapján *bocche,* vagyis szájak szerint 90 000 főre számítva) és az állam népessége; a Bat-tisteróban36 (a firenzei dóm keresztelő kápolnája) az évenként megkeresztelt 5800-6000 csecsemő között 300-500 fővel többségben vannak a fiúk; az iskolásgyermekek, akik közül 8-10 000 olvasni, 1000-1 200 hat iskolában számolni tanult; azonfelül kb. 600 tanuló, akit 4 iskolában (latin) nyelvtanra és logikára oktattak. Következik a templomok és kolostorok, a kórházak statisztikája (összevéve, több mint 1000 ágy van bennök); a gyapjúipar, rendkívül értékes részletadatokkal; a pénzverő, a város élelmezése, a hivatalnokság stb.[37] Egyebekről mellékesen értesülünk, pl. arról, hogy mikor az új állami járadékokat *(monte)* 1353-ban és később meghonosították, a templomokban kiprédikálták, mégpedig a ferencrendiek mellette szólaltak föl, a dömések és az Ágoston-rendiek ellene; a fekete halál gazdasági következményei pedig sehol Európában nem részesültek akkora figyelemben és nem találtak olyan leírásra, de nem is találhattak, mint Matteo Villaninál. Csak firenzei ember jegyezhette föl számunkra: mennyire várták, hogy az emberek megfogyatkozása miatt minden olcsóbbá váljék és hogy ehelyett az élelmiszerek ára és a munkadíj megkettőződött; hogy a köznép eleinte menynyire nem akart már dolgozni, hanem csakis jól élni, hogy

különösen szolgát és cselédleányt csak igen drága áron volt lehetséges kapni a városban; hogy a parasztok már csak a legjava földet voltak hajlandók bevetni, a silány földet parlagon hagyták stb.; hogyan látszottak utóbb céltalanoknak azok az óriási alapítványok, amelyeket a pestis folyamán a szegények javára tettek, mert a szegények vagy meghaltak, vagy már nem voltak szegények. Végül egyszer egy nagy hagyatéknak alkalmából, amikor egy gyermektelen jótevő a város minden koldusának hat-hat dénárt hagyott, Firenze koldusainak részletes statisztikáját kísérelte meg leírni Giovanni Villani.

A dolgoknak a statisztikán át való szemlélése idővel nagyon kifejlett a firenzeiekben; az a szép benne, hogy rendszerint láthatóvá teszik a magasabb értelmű történettel, az egyetemes műveltséggel és a művészettel való összefüggést. Egy 1422-ben kelt följegyzés ugyanegy lélegzetre foglalkozik a Mercato Nuovo körüli 72 pénzváltóbódéval, a készpénzforgalom (2 millió aranyforint) összegével, az aranyfonásnak akkor új iparával, a selyemszövetekkel, Filippo Brunelleschivel, aki a földből újra kiássa a régiek építészetét és Lionardo Aretinóval, a köztársaság titkárával, aki új életre kelti az ókori irodalmat és ékesszólást; végül az akkor politikai tekintetben nyugodt város általános jólétével és Itáliának azon való örömével, hogy megszabadult a zsoldoscsapatoktól. Velencének föntebb idézett statisztikája, amely csaknem ugyanabból az esztendőből való, persze, sokkal nagyobb birtokot, jövedelmet és színteret ölel föl; Velence hajóival már régen uralkodik a tengereken, amikor Firenze (1422) első saját gályáját küldi ki (Alexandriába). De ki nem ismer a firenzei följegyzésben a magasabb rendű szellemre? Ilyen és ehhez hasonlóföljegyzések évtizedről évtizedre akadnak Firenzében, mégpedig

már áttekinthetően elrendezve, holott egyebütt a legkedvezőbb esetben csak egyes adatok maradtak meg. Megközelítőleg hírt kapunk az első Mediciek vagyonáról és üzleteiről; alamizsnára, nyilvános épületekre, és adóra 1434-től 1471-ig nem kevesebb, mint 663 755 aranyforintot költöttek, abból csupán Cosimo több mint 400000-et, Lorenzo Magnifico pedig annak örül, hogy a pénzt olyan jó célra költötték. 1472-ben azután ismét egy nagyon fontos és a maga nemében teljes áttekintése következik a város kereskedelmének és iparának, közöttük több olyan iparágnak, amely félig vagy egészen a művészet körébe tartozik; az arany- és ezüstszöveteknek és damasztoknak; a fafaragásnak és a faberakásnak (intarsia); a márványban és homokkőben való ékítményes szobrászatnak; a viaszból mintázott arcképeknek; az aranyműves- és ötvösművészetnek. Sőt a firenzeiek az egész külső lét számontartására velük született tehetsége, háztartási, üzleti és mezőgazdasági könyveikben is megmutatkozik, amelyek a XV. század többi európai emberéitől nagy előnyükre különböznek. Joggal kezdtek belőlük válogatott példákat közzétenni; csak sok munkába fog még kerülni, amíg világos és egyetemes eredményekre lehet majd belőlük jutni. Mindenesetre bennük is rá lehet ismerni arra az államra, amelyben haldokló apák végrendeletükben meghagyták az államnak, hogy 1000 aranyforintnyi bírsággal sújtsák fiaikat, ha rendes mesterséget nem folytatnának.

AXVI. század első felére nézve azután talán a világ egyetlen városának sincsen olyan okirata, mint Firenzének az a remek leírása, amelyet Varchi készített. A leíró statisztikában is, miként annyi más tekintetben, elsőnek mutat példát Firenze, mielőtt sírba szállna ennek a városnak szabadsága és nagysága.[38]

A külső életnek ezzel a számontartásával párhuzamosan halad azonban a poltikai életnek az a folytatólagos leírása, amelyről föntebb volt szó. Firenze nem csak több politikai formát és árnyalatot él át, hanem aránytalanul többször is számol be róla, mint Itália és általában a Nyugat egyéb szabad államai. Firenze mint a legtökéletesebb tükör mutatja az emberi osztályoknak és az egyes embereknek a váltakozó általánoshoz való viszonyát. Franciaország és Flandria nagy polgári demagógiáinak képe, úgy ahogy Froissart[39] vázolja fel azt, a XIV. század német krónikáinak elbeszélései valóban eléggé jelentősek; de szellemi teljesség, a történtek sokoldalú megokolása tekintetében a firenzeiek felülmúlják valamennyit. A nemesi uralmat, a kényuralmat, a középosztálynak a proletariátussal való harcait a teljes, a fél és látszólagos demokráciát, egy-egy családnak elsővé emelkedését, a theokratiát (Savonarolával), egészen azokig a keverék alakulatokig, amelyek a Mediciek kényuralmát előkészítették, mindent úgy írnak le, hogy a szereplők legbelsőbb mozgató okai kitakaróznak a világosságban. [40]

Machiavelli végül firenzei történeteiben (1492-ig) teljesen élőlényként fogja föl szülővárosát, fejlődésmenetét pedig egyéninek és természettől adottnak; Machiavelli az első volt a modernek közt, aki erre képesnek mutatkozott. Nem feladatunk annak megvizsgálása, hogy önkényesen járt-e el Machiavelli és ha igen, miben volt önkényes, mint ahogy Castruccio Castracanénak, ennek az általa önkényesen színezett kényúr-típus életének megírásában notóriusán önkényes volt az eljárása. A *Storie Florentine* minden sorában akadhatna ellenvetésre alkalmas hely és a könyv mégis megmaradna magasrendű, sőt páratlan értékűnek. És Machiavelli kortársai és folytatói: Jacopo Pitti,

Guicciardini, Segni, Varchi, Vettori, a nagyszerű nevek micsoda koszorúja f

És milyen történet az, amit ezek a mesterek írnak! A firenzei köztársaság utolsó évtizedeit, azt a felejthetetlenül nagy színjátékot teljességében átszármaztatják reánk. Akadhat, aki az akkori világ legmagasabbrendű, legsajátosabb életének pusztulásában és annak tömeges hagyományában semmi egyebet sem lát, mint elsőrendű kuriózumok gyűjteményét, akadhat, aki ördögi örömmel állapítja meg benne mindennek csődjét, ami nemes és fenkölt, akadhat, aki mint valami nagy törvényszéki pert tárgyalja a dolgot-de mindenesetre elmélyedő elmélkedésnek tárgya lesz a világ végéigA fő szerencsétlenség, amely mindannyiszor újra megzavarta a helyzetet, az volt, hogy Firenze olyan leigázott, egykor hatalmas ellenfelek fölött uralkodott, mint a pisaiak, s ennek az erő-szakállandó állapota volta szükséges következménye. Az egyetlen, persze túlságosan heroikus mód ez ellen, amelyet csupán Savonarola valósíthatott volna meg és ő is csak különösen szerencsés körülmények között, az lett volna, ha Toscanát idejében szabad városok szövetségére bontják föl; olyan gondolat volt ez, amely mint túlontúl elkésett lázálom a vérpadra juttat egy hazafias luccai férfiút (1548).[41] Minden, ami ezután következik, ebből a szerencsétlenségből és a firenzeieknek egy idegen fejedelemhez való szerencsétlen guelfi vonzódásából, továbbá az idegen beavatkozásnak abból következő megszokásából indul ki. De ki nem kénytelen csodálni ezt a népet, amely szent szerzetesének vezetésével állandóan emelkedett lelkiállapotban elsőnek mutat példát Itáliában a legyőzött ellenség kímélésére akkor, amikor az előtte való századok csak bosszút és kiirtást hirdettek! Az a tűz, amely Firenzében a hazafiasságot és a

valláserkölcsi megtérést egy egésszé olvasztja, messziről nézve ismét kialudtnak látszik, de legjava eredményei újra fölvilláglanak amaz 1529-1530-i emlékezetes ostromban. Lehet, hogy „bolondok” voltak azok, akik azt a vihart rászabadították Firenzére, mint ahogy Guicciardini írta akkor, de már ő is elismeri, hogy olyat végeztek, amit lehetetlennek hittek; és ha úgy véli, hogy a bölcsek elkerülték volna a veszedelmet, akkor ennek a véleményének nincsen egyéb értelme, mint az, hogy Firenzének teljesen dicstelenül és szótlanul kellett volna kiszolgáltatnia magát ellenségeinek. Pompás külvárosait és kertjeit és számtalan polgárának életét és jólétét megóvta volna vele, de a legnagyobb erkölcsi emlékek egyikével szegényebb volna. A firenzeiek némely nagy dologban mintaképei az olaszoknak és általában a modern európaiaknak, de sok tekintetben azok az árnyoldalakra vonatkozólag is. Ha az alkotmányán minduntalan javítgató Firenzét már Dante is olyan beteg nőhöz hasonlította, aki állandóan változtatja helyzetét, hogy fájdalmaitól szabaduljon, ezzel a képpel az állami életnek egy állandó vonását rajzolta meg. Mozgalmas időkben mindig föl-fölbukkan Firenzében az az újabb kori tévedés, hogy valamely alkotmányt *csinálni* lehet, a meglevő erők és irányok számbavételével újra alkotni lehet,[42] és ettől a tévedéstől Machiavelli sem volt mentes. Oly államművészek támadnak, akik a hatalom mesterséges eltolódásával és elosztásával újra meg újra megszűrt választási módszerekkel, ál-hatóságok segítségével és egyéb módokon tartós állapotot kívánnak teremteni, az emberek apraját és nagyját egyformán kielégíteni, vagy akár megcsalni. Közben a legnaivabb módon példálóznak az ókorral és végül egész hivatalosan attól veszik kölcsön a pártelnevezéseket, pl. ottimati, aristocrazia stb.[43] Csak

azóta szokta meg a világ ezeket a kifejezéseket és adott nekik megállapodásszerű európai értelmet, míg a korábbi pártelnevezések mind csupán az illető országéi voltak és vagy közvetlenül a dolgot jelezték, vagy a véletlen játékának köszönhették eredetüket. Mennyire színezi és fakítja azonban a név az ügyet! Mind-

azok közül azonban, akik úgy vélték, hogy az államot szerkeszteni lehet, hasonlíthatatlanul Machiavelli a legnagyobb. A meglevő erőket ő mindig mint eleven, mint cselekvő erőket fogja föl, az alternatívákat helyesen és nagyvonalúan állítja föl és sem magát, sem másokat nem igyekezik megtéveszteni. Nyoma sincs benne sem a hiúságnak, sem a nagyzolásnak, hiszen nem is a közönségnek ír, hanem vagy hatóságnak és fejedelemnek, vagy barátoknak. A veszedelem, amely fenyegeti, *sohasem* álzsenialitásban, nem is a fogalmak hamis kifejtésében rejlik, hanem erős képzeletében, amelyet nyilvánvalóan nagy erőfeszítéssel tart féken. Politikai tárgyilagossága néha mindenesetre szörnyű az őszinteségében és a legnagyobb szükség és veszedelem idején alakult olyanná, amikor az emberek már amúgy sem tudtak egykönnyen a jogban hinni, sem méltányosságot föltételezni. Az erény nevében való felháborodás reánk, akik a magunk korában munkában *láttuk a* jobboldali és baloldali hatalmakat, nincsen semmi különös hatással. Machiavelli legalább képes volt arra, hogy a maga személyéről megfeledkezzék a dolgokkal szemközt. Általában a szó legszigorúbb értelmében való *hazafi ő,* noha írásai (néhány szavukat kivéve) híjával vannak minden közvetlen lelkesedésnek és noha a firenzeiek végül maguk is gonosztevőnek nézték. Bármennyire is szabadjára engedte magát, kora legtöbbjének módja szerint, az erkölcs dolgában és beszédében mégis az

állam java volt az első és a végső gondolata. Arra vonatkozó legteljesebb programját, hogy miként kellene berendezni egy új firenzei államrendet X. Leóhoz intézett emlékiratában fejtette ki; ezt a művét az ifjabbik Lorenzo Medici, urbinói herceg halála után (t/1519) írta, akinek a fejedelemről szóló könyvét ajánlotta. A dolgok állapota már kései és teljesen megromlott, és az eszközök és utak-módok, amelyeket ajánl, *nem* mind erkölcsösek; de fölöttébb érdekes látni, mint

reméli, hogy a Mediciek örökébe becsúsztathatja a köztársaságot, mégpedig valami középúton járó demokráciát. A pápának, a pápa híveinek és a különböző firenzei érdekeknek tett engedmények mesterségesebb építménye el sem képzelhető; mintha óraszerkezetbe nézne az ember. Számos Firenzére vonatkozó egyéb elv, részleges megjegyzés, párhuzam, politikai perspektíva stb. foglaltatik a *Discorsiban,* köztük páratlan szépségű elmevillanások; elismeri pl. a köztársaságok haladó és lüktetésszerűen nyilvánuló fejlődését és azt kívánja, hogy az állami rend mozgékony és változásra képes legyen, mert csak úgy kerülhetők el a rögtönzött halálos ítéletek és száműzések. Hasonló oknál fogva -természetesen azért, hogy a magánosok erőszakosságainak és az idegen beavatkozásnak („minden szabadság halálának”) útja bevágassék, – azt kívánja, hogy a gyűlölt polgárok ellen a törvény előtti vád *(accusa)* honosíttassék meg, amely helyett Firenzében mindig csak a rágalmazás járta. Mesteri módon jellemzi az önkéntelenül elkésett elhatározásokat, amelyek válságos időben akkora szerepet játszanak a köztársaságokban. Közben egy ízben képzelete és az idők nyomása arra csábítja, hogy föltétlen magasztalással szóljon a népről, amely bármely fejedelemnél helyesebben választja meg embereit és

amelyet „rábeszéléssel” tévedésektől el lehet téríteni.[44] Ami a Toscana fölötti uralmat illeti, nem kételkedik abban, hogy az az ő városát illeti és Pisa újraleigázását életbevágó kérdésnek tekinti (külön discorsóban); sajnálja, hogy Arezzót 1502-iki lázadása után egyáltalán meghagyták; sőt általánosságban megengedi, hogy az olasz köztársaságoknak élénken kelljen kifelé mozgolódniok és megnagyobbodniuk, hogy ők maguk meg ne támadtassanak és hogy belsejükben nyugalom legyen; de Firenze mindig megfordítva kezdte a dolgot és elejétől fogva halálos ellenségeskedésbe keveredett Pisával, Sienával és Luccával, míg Pistoia, amellyel „testvéri módon bánt”, önként alávetette magát.

Méltánytalanság volna azt a kevés köztársaságot, amely a XV. században még megvolt, a páratlan Firenzével csak párhuzamba is állítani, azzal a Firenzével, amely legfontosabb műhelye volt az olasz, sőt általában a modern európai szellemnek. Siena a legsúlyosabb szervi bajoktól szenvedett, és erre nézve a mesterségek és művészetek dolgában való viszonylagos virágzásának sem szabad megtévesztenie bennünket. Aeneas Sylvius szülővárosából valósággal vágyódva néz át a „vidám” német birodalmi városokra, amelyekben sem a javak és az örökségek elkobzása, sem erősza-

kos hatóságok, sem pártok nem rontják meg az életet.[45] Genova alig illik szemlélődésünk körébe, mert Andrea Doria ideje előtt alig vett részt a reneszánszban, azért is tekintették a Riviera népét Itáliában minden magasabb rendű műveltség megvetőjének. A pártharcok ott olyan vad jelleget mutatnak és az egész életnek olyan heves ingadozásai kísérték, hogy alig érthető, hogyan sikerült a genovaiaknak annyi forradalom és idegen megszállás után mindannyiszor elviselhető állapotba jutniok.

Talán azért sikerült, mert mindazok, akik az állam ügyeinek intézésében részt vettek, csaknem kivétel nélkül egyben mint kereskedők tevékenykedtek. Meglepő módon tanúsítja Genova, hogy a nagy jövedelem és a gazdagság a bizonytalanságnak mekkora mértékét bírja el és hogy az ország belsejének milyen állapotával fér meg távoli gyarmatok birtoklása. Lucca a XV. században nem sokat jelent.

VIII. Az olasz államok külső politikája

Miként a legtöbb olasz állam bensejében művészeti alkotás volt, vagyis tudatos, a megfontolástól függő, pontosan kiszámított, látható alapon nyugvó alkotás, azonképpen egymáshoz és a külföldhöz való viszonyuknak is a művészet alkotásának kellett lennie. Hogy csaknem valamennyi meglehetősen új keletű bitorláson nyugszik, az a külfölddel való viszonyukra éppen olyan végzetes, minta belső állapotokra. Egyikük sem ismeri el föltétlenül a másikat; a szerencsének ugyanaz a játéka, amely tulajdon uralmuk megalapításánál és megerősítésénél érvényesült, érvényesüljön a szomszéddal szemben is. Hiszen nem is mindig a kényúrtól függ, hogy nyugton megülhet-e vagy sem. Minden törvénytelen hatalom birtokosának szükséglete, hogy megnagyobbodjék és hogy egyáltalán mozogjon. így lesz Itália annak a „külső politika”-nak hazája, amely azután lassanként a többi országban is elfoglalja az elismert jogi állapot helyét. A nemzetközi kérdéseknek teljesen tárgyilagos, elfogultságtól csakúgy, mint erkölcsi aggályoktól mentes, szabad kezelése időnként olyan tökéletességre jut, amelyben elegánsnak és

nagyszerűnek tetszik, holott az egész feneketlen szakadék benyomását kelti.

A cselszövések, ligák, fegyverkezések, megvesztegetések és árulások adják együttvéve az akkori Itália külső történetét. Sokáig különösen Velence volt az egyetemes vádak tárgya, mintha egész Itáliát meg akarta volna hódítani, vagy lassankint úgy lezülleszteni, hogy egyik állam a másik után tehetetlenül hulljon karjába. De ha közelebbről megnézi az ember, akkor rájön, hogy ez a följajdulás nem a nép köréből, hanem a fejedelmekéből és a kormányokéból hangzik, amelyeket csaknem kivétel nélkül mélyen gyűlölnek alattvalóik, holott Velence meglehetősen szelíd kormányzata miatt általános bizalmat élvez.[46] Fogukat csikorgató meghódított városaival Firenze is fölöttébb ferde helyzetben volt Velencével szemben, még ha nem is vesszük számba a kereskedői irigységet és Velence Romagnában való előnyomulását. A cambrai liga végül csakugyan elérte azt, hogy azt az államot gyöngítse meg, amelyet egész Itáliának egyesült erővel támogatnia kellett volna.

De a többi állam is, a maga rossz lelkiismeretének megfelelően, minden rosszra képesnek tartja egymást és állandóan a legvégsőre kész. Lodovico Moro, a nápolyi aragoniaiak, IV. Sixtus egész Itáliában a legveszedelmesebb nyugtalanságot szították, hogy a kisebb uralkodókat ne is említsük. Ha csak Itáliára szorítkozott volna ez a szörnyű játék! Csakhogy a dolgok természetéből következett, hogy idegen beavatkozás és segítség után néztek, különösen a franciák és törökök felé.

Már maguk a városlakók is kivétel nélkül Franciaország felé vonzódnak. Megborzasztó naivsággal vallja meg Firenze minden idők óta való régi guelf rokonérzését a franciák iránt. És mikor VIII. Károly csakugyan megjelenik az Alpesektől délre,

akkor egész Itália ujjongással állott melléje, hogy az neki is, embereinek is teljesen csodaszerűnek tetszett. Az olaszok képzeletében (gondoljunk Savonarolára) egy nagy, bölcs és igazságos meg-mentőnek és úrnak eszményképe élt, csak az már nem a császár volt, mint Daniénál, hanem Franciaország királya. Visszavonulásával teljesen szétfoszlott a káprázat, de még sok időbe telt, amíg belátták, mennyire félreismerte VIII. Károly, XII. Lajos és I. Ferenc Itáliához való igazi viszonyát, és hogy milyen alacsonyrendű indítóokoktól vezettették magukat. Az itáliai fejedelmek másképpen igyekeztek Franciaországot felhasználni. Mikor a francia-angol háborúk véget értek, mikor XI. Lajos minden irányban kivetette diplomáciai hálóját, különösen mikor Burgundi Károly kalandos terveiben ringatózott, az olasz kormányok mindenfelől elébük járultak és a francia beavatkozásnak előbb vagy utóbb el kellett következnie a Nápolyra és Milánóra való igény nélkül is, olyan bizonyosan, mint ahogy a pl. Genovában és Piemontban már régen megtörtént. A velenceiek már 1462-ben várták. Hogy Galeazzo Maria, Milano hercege, milyen halálos rettegésben volt a burgundi háború folyamán, amikor bár látszólag mind XI. Lajossal, mind Károllyal szövetségben állott, mind a kettejük támadásától félnie kellett, azt meggyőző módon mutatja levelezése. A négy itáliai főállam egyensúlyának rendszere, úgy ahogy azt Lorenzo Magnifico elgondolta, mégis csak egy tisztán látó optimista szellem követelménye volt, amely túl volt a bűnös kísérletező politikán is, a firenzei guelf-babonán is és arra törekedett, hogy a legjobban reménykedjék. Mikor nápolyi Ferrantéval és IV. Sixtussal viselt háborújában XI. Lajos segítőcsapatokat kínált neki, ezt mondta: „Még nem vagyok képes a magam hasznát egész Itália veszedelmének elébetenni; adja

Isten, a francia királyoknak sohase jusson eszébe, hogy ezen az országon próbálják ki erejüket! Ha arra kerülne a sor, akkor Itália elveszett.” Más fejedelmeknek ellenben Franciaország királya fölváltva a rémület eszköze vagy tárgya és mindannyiszor véle fenyegetőznek, valahányszor nem látnak valami zavaros állapotból kényelmesebb kivezető utat. Különösen a pápák hitték, hogy a maguk veszedelme nélkül működhetnek együtt Franciaországgal, és VIII. Ince még úgy vélekedett, hogy duzzogva északra húzódhatik, hogy onnan a francia hadsereggel mint hódító térhessen vissza Itáliába.

A gondolkozó emberek tehát már jóval VIII. Károly hadjárata előtt látták, hogy idegen hódítás készül. És mikor Károly hazatérőben ismét túl volt az Alpeseken, még tisztábban látható lett mindenki számára, hogy immár megkezdődött a beavatkozások korszaka.[47] Ettől fogva szerencsétlenség szerencsétlenség mellé sorakozik, az emberek későn eszmélnek rá, hogy Franciaországból és Spanyolországból, a két fő beavatkozóból időközben modern nagyhatalom lett, hogy immár nem érhetik be felszínes hódolatbemutatásokkal, hanem a befolyásért és birtoklásért életre- halálra kénytelenek küzdeni Itáliában. A központosított olasz államokhoz kezdtek hasonlítani, sőt utánozni kezdték őket, csak nagyobb méretben. Az országrablásra és országcserélésre irányuló szándékok egy ideig szertelenre nőnek meg. A dolog vége azonban, mint ismeretes, Spanyolország teljes túlsúlya lett; ez az ország mint az ellenreformáció kardja és pajzsa, a pápaságot is hosszú függésbe kényszerítette. A filozófusok szomorú elmélkedése ezután annak bizonyítására szorítkozott, hogy mindazok, akik a barbárokat behívták, rossz véget értek. A XV. században nyíltan és tartózkodás

nélkül léptek összeköttetésbe az államok a törökökkel is; a politika ugyanolyan hatóeszközének tetszett ez is, mint bármely más. Az összefogó „nyugati kereszténység” fogalma már a keresztes háborúk idején is olykor aggasztóan ingadozott, és II. Frigyes talán már ki is nőtt belőle; de a Kelet megújult előnyomulása, a görög birodalom szorult helyzete és bukása egészben véve ismét fölkeltette a nyugati népek korábbi érzését (ha nem is buzgalmát). Ebben Itália végig kivétel; bármekkora is volt a töröktől való félelem és a komoly veszedelem, mégis alig akadt jelentékenyebb kormány, amely egyszer-másszor bűnös módon meg ne egyezett volna más olasz államokkal szemben II. Mohameddel és utódaival. És ahol ez meg nem történt, ott is föltételezte egyik a másikról. De mindez még nem volt olyan gonosz dolog, mint az, amit pl. a velenceiek nápolyi Alfonso trónörökösnek bűnéül róttak fel, hogy Velence víztartó medencéjének megmérgezésére embereket küldött ki.[48] Az olyan gonosztevőtől, mint Sigismondo Malatesta, nem is vártak egyebet, mint hogy a törököt Itáliába hívja. De a nápolyi Aragonok is, akiktől Mohamed – állítólag más olasz kormányok biztatására- egy szép napon elragadta Otrantót, utána Velencére uszították II. Bajazet szultánt. Ugyenebbe a hibába esett Lodovico Moro is: „az elesettek vére és a török fogságba kerültek nyomora bosszúért kiált az égre”, mondja az állam évkönyvírója. Velencében, ahol mindent tudtak, ismeretes volt az is, hogy Giovanni Sforza, Pesaro ura, a Moro atyafia, vendégül fogadta a Milanóba utazó török követeket. A XV. század pápái közül a két legtiszteletreméltóbb, V. Miklós és II. Pius, a törökök miatt való mély bánatában halt meg, az utóbbi annak a keresztes háborúnak készületei közben, amelyet ő maga kívánt vezetni; utódaik viszont az egész kereszténységben a török háborúra

gyűjtött pénzt elsikkasztják, és az adakozásra alapított bűnbocsánatot a maguk javát szolgáló pénzspekulációvá szentségtelenítik meg. VIII. Ince nem átallja, hogy a menekült Dzsem herceg börtönőrévé legyen annak az évi díjnak fejében, amelyet a herceg bátyja, II. Bajazet szultán fizetett, VI. Sándor pedig támogatja Konstantinápolyban Lodovico Morónak azt a törekvését, hogy a török támadja meg Velencét (1498), amire Velence zsinattal fenyegeti meg a pápát.49 Látnivaló, hogy I. Ferencnek II. Szolimánnal kötött hírhedt szövetsége a maga nemében sem új, sem hallatlan dolog nem volt.

Egyébiránt olyanok is akadtak, akik a törökhöz való átállásban sem láttak valami ijesztő szörnyűséget. Még ha puszta fenyegetés lett volna is az elnyomó kormányokkal szemben, akkor is annak jele volna, hogy a gondolattal félig-meddig megbarátkoztak. Már 1480-ban érthetően megmondja Battista Mantovano, hogy az adriai tengerpart legtöbb lakosa valami hasonlót jósol, és hogy nevezetesen Ancona egyenesen kívánja. Mikor Romagna X. Leó alatt nagyon elnyomottnak érezte magát, Ravenna egyik képviselője egyszer a szemébe mondta Giulio Medici legátus bíborosnak: „Monsignore, a nagyságos velencei köztársaságnak nem kellünk, nehogy bajba keveredjék az egyházzal, de ha a török Ragusába jön, akkor megadjuk magunkat neki”.

Tekintettel arra, hogy akkor már a spanyolok megkezdték Itália leigázását, fájdalmas, de egyáltalán nem alaptalan vigasztalás volt, hogy az ország most már legalább a töröktől való el-barbárosítástól megmenekült.[50] Önmagát, uralkodóinak meghasonlása miatt, bajosan tudta volna ettől a sorstól megóvni.

Ha mindezek után az akkori olasz állam kormányzó művészetéről valami jót is akarunk mondani, az csak olyan kérdések tárgyilagos, elfogulatlan tárgyalására

vonatkozhatik, amelyeket a félelem, a szenvedély vagy a rosszakarat már el nem homályosított. Nincsen itt északi jellegű hűbériség mesterségesen formált jogokkal, hanem azt a hatalmat, amellyel mindenki rendelkezik (rendszerint) legalább teljes mértékben bírja. Nincs itt kísérő nemesség, amely a fejedelmek hajlandóságában minden furcsa következtetésével együtt ébren tartaná az elvont becsületérzést, hanem a fejedelmek és tanácsosaik egyek abban, hogy csak a dolgok helyzete szerint, csak az elérni való cél érdekében kell cselekedni. Azokkal az emberekkel szemben, akiket fölhasználnak a szövetségesekkel szemben, akárhonnan valók legyenek is, nincsen kaszt-gőg, amely elriaszthatna valakit is, a condottierék rendje pedig, amelyben a származás teljesen közömbös, elég érthetően fejezi ki azt, hogy mi az igazi hatalom. Végül a kormányok, mint művelt zsarnokok, hasonlíthatatlanul jobban ismerik a maguk és szomszédaik országát, mint északi kortársaik a magukét, és barátaik és ellenségeik teljesítőképességét apróra kiszámítják gazdasági tekintetben csakúgy, mint erkölcsiben; legsúlyosabb tévedéseik ellenére is született statisztikusoknak mutatkoznak. Az ilyen emberekkel lehetséges volt a tárgyalás, remélhető volt, hogy meggyőzhetők lesznek, vagyis valóságos okkal rábírhatók valamire. Mikor a nápolyi nagy Alfonso (1434) Filippo Maria Visconti foglya lett, meg tudta győzni ezt arról, hogyha nem ő uralkodnék Nápolyban, hanem az Anjou-ház, akkor a franciák lennének az urak Itáliában – és Filippo Maria váltságdíj nélkül szabadon bocsátotta és szövetséget kötött vele. Északi fejedelem bajosan járt volna el így és olyan bizonyára egy sem, aki erkölcsiségére a Viscontihoz hasonlított. A tényleges okok erejében való szilárd bizakodásnak tanúsága Lorenzo Magnifico híres látogatása is

Nápolyban ‒ a firenzeiek általános megdöbbenésére – a hűtelen Ferranténál (1478), aki bizonyára kísértésben volt és képes is volt arra, hogy foglyul ott tartsa. Mert hogy lehetséges legyen egy hatalmas fejedelmet elfogni, és miután több iratot aláírattak vele és egyébként is mélyen megalázták, elevenen újra elbocsássak, mint ahogy azt Merész Károly tette XI. Lajossal Peronneben (1468), az olaszok szemében ez esztelenség volt, olyannyira, hogy Lorenzót vagy egyáltalán vissza sem várták, vagy úgy várták vissza, hogy dicsőséggel borítottan térjen meg. Abban az időben, főként Velence követei, a politikai rábeszélésnek nagy művészei voltak. Beszédeiket nem szabad a hivatalos üdvözletek alapján megítélni, mert azok a humanista iskolai rhetorika körébe tartoznak. A nyereségnek és a naivságnak a diplomáciai érintkezés sincsen híjával, hiába volt egyébként annyira fejlett az etikett. Csaknem meghatónak tűnik azonban „Legazioni”-jában az olyan szellem, mint Machiavelli. Bár hiányosan tájékoztatták, nyomorúságosan szerelték föl, úgy bántak vele, mintha alárendelt ügynök volna, szabad és emelkedett meg -figyelő kedve sohasem csökken, sem a szemléletes beszámolásban való öröme. Az embernek, mint népnek és mint egyénnek tanulmányozásáról, amely együtt jár az olaszoknál a körülmények tanulmányozásával, külön szakaszban lesz szó.

IX. A háború mint művészi alkotás

Hogy a háború mi módon öltötte magára a művészi alkotás jellegét, azt itt csak néhány szóval kívánjuk jelezni. A középkor nyugati országaiban az egyes katona kiképzése, a védekezés és támadás uralkodó rendszerén belül fölöttébb tökéletes volt, és bizonyára mindig voltak az erődítés és az ostrom művészetében

lángelméjű feltalálók; csakhogy mind a stratégiát, mind a taktikát zavarta fejlődésében a katonai kötelezettség sok tárgyi és időbeli megkötöttsége, továbbá a nemesség becsvágya, amely példának okáért az ellenséggel szemközt az elhelyezkedés elsőbbsége miatt civakodott és szertelenségével elrontotta éppen a legfontosabb csatákat pl. a crécy-it és a maupertuis-it. Az olaszok között ezzel szemben legkorábban honosodott meg más természetű zsoldosszervezet, s a lőfegyverek korán kezdődő fejlődése megtette a magáét ahhoz, hogy a háború mintegy demokratizálódjék, nemcsak azért, mert a bombavetők előtt a legszilárdabb várak is megremegtek, hanem mert előtérbe lépett a mérnöknek, az ágyúöntőnek és tüzérnek a polgári életben szerzett ügyessége. Nem fájdalom nélkül észlelték, hogy az egyén érvényesülését-az egyénét, aki a kitűnően kiképzett kicsiny olasz zsoldosseregek lelke volt- ama messziről ható pusztító szerszámok csökkentették és akadtak condottierék, akik legalábbis a nemrég Németországban kieszelt kézi lövőcső ellen teljes erővel tiltakoztak: így történt, hogy Paolo Vitelli[51] az elfogott ellenséges *schioppettierék* (karabélyosok) szemét kiszúratta és kezét levágatta, holott az ágyút jogos hadiszernek ismerte el és maga is használta. Egészben véve azonban érvényesülni hagyták a találmányokat és tőlük telhetően hasznukat is vették úgy, hogy az olaszok a támadás eszközei és a várépítés dolgában egész Európa tanítói lettek. Fejedelmek, pl. urbinói Federigo, ferrarai Alfonso, olyan szakértelemre tettek szert, amelyhez képest még I. Maximilian császáré is fölszínesnek tetszhetett. Itáliában keletkezett először a teljes és összefüggően tárgyalt hadviselésnek tudománya és művészete; ott észlelünk először érdektelen örömet a szabályos hadviselésben, mint ahogy az a gyakori pártcseréhez

és a condottierék tisztára tárgyi cselekvési módjához illett. A milanói‒velencei háború folyamán, amely 1451 -benés1452-benfolyt Francesco Sforza és Jacopo Piccinino között, az utóbbinak főhadiszállását mindenhová követte Porcellio író, akit a nápolyi Alfonso király azzal bízott meg, hogy jelentést szerkesszen számára. A jelentést nem nagyon tiszta, de folyékony latinsággal írta meg az akkori humanistadagályos beszéd szellemében, egészében véve Caesar mintája szerint, beleszőtt szónoklatokkal, csodás esetek leírásával stb.; és minthogy száz év óta komolyan folyt a vita arról, hogy Scipio Africanus major, vagy Hannibál volt-e nagyobb, Piccininónak bele kellett nyugodnia abba, hogy az egész mű folyamán Sci-piónak hívják, Sforzát pedig Hannibálnak. A milanói hadseregről is tárgyilagosan kellett beszámolni; a so-phista tehát jelentkezett Sforzánál, elvezették a sorba állított katonák előtt, mindent nagyon megdicsért és megígérte, hogy amit ott látott, azt szintén át fogja adni az utókornak. Egyébként is bővében van az akkori olasz irodalom a háborús leírásoknak és a hozzáértő szakemberek, valamint általában a művelt világ használatára készült hadicsel jegyzékeknek, míg az egykorú északi jelentések, pl. Diebold Schilling Burgundi háború-

ja, még teljesen a krónikák alaktalanságában és jegyzőkönyvszerű hűségében maradtak meg. A műkedvelők legnagyobbja, aki valaha mint olyan a hadügyekhez hozzászólt, Machiavelli, akkoriban írta *Arte délia guerrá*-ját (A háború művészete). Az egyes katona egyéni kiképzése azonban azokon az ünnepélyes párviadalokon történt, amilyenek már jóval a híres barlettai viadal[52] előtt (1503) szokásosak voltak.[53] A torna győztese olyan dicsőítésben lehetett bizonyos, amilyenre északon nem került volna sor: költők és humanisták ünnepelték. E viadalok

eredményének immár nem istenítélet az értelme, hanem az egyéniség győzelme, a nézők szemében pedig egy izgató fogadásnak eldöntése, azonfelül elégtétel érzés a hadsereg vagy a nemzet becsülete nevében. Érthető, ha a hadügyeknek e teljesen józan kezelése bizonyos körülmények között a legvisszataszítóbb szörnyűségekké fajzott el, még akkor is, ha a politikai gyűlöletnek nem volt benne része, hanem netán csak a megígért fosztogatásnak. Piacenzának negyven napig tartófeldúlása után (1447), amit Sforza kénytelen volt katonáinak megengedni, a város jó ideig üres volt és erőszakosan kellett újra benépesíteni. De nem sokat jelent ez, ha összehasonlítjuk azzal a nyomorúsággal, amelyet utóbb az idegen csapatok szabadítottak Itáliára; különösen a spanyolok, akikben talán a nem nyugati eredetű vérkeveredés, talán az inkvizíció színjátékainak megszokása kiszabadította emberi természetükből az ördögöt. Aki pratói, római stb. szörnytetteik közben ismerte meg őket, annak nehezére esik később Katolikus Ferdinánd és V. Károly iránt magasabb értelemben érdeklődnie. Ezek az uralkodók ösmerték hordáikat és mégis szabadjára eresztették őket. A kormányukból kikerült okiratok tömege, amely lassanként napvilágra kerül, nyilván a legfontosabb följegyzések forrása lesz mindig-éltető politikai gondolatot senki sem fog ezután az ilyen fejedelmek irományaiban keresni.

X. A pápaság és veszedelmei

A pápaság és az egyházi állam, mint teljesen kivételes alkotás, eddig, miközben az olasz államok általános jellemét igyekeztünk meghatározni, csak mellesleg foglalkoztatott bennünket. Éppen az található meg legkevésbé az egyházi államban, ami

ezeket az államokat különben érdekessé teszi, a hatalmi eszközök tudatos fokozása és központosítása, mert az egyházi hatalom ott a világi hatalom fogyatékosságát állandóan fedezni és pótolni segíti. Micsoda tűz-próbákat állott ki a XIV. és a kezdődő XV. században ez az így megszerkesztett állam! Mikor a pápaságot Dél-Franciaországba foglyul vitték, eleinte minden szétmállani készült; de Avignonnak pénze volt, katonái voltak és volt egy nagy államférfia és egyben katonája, aki az egyházi államot újra teljesen meghódította, a spanyol Albornoz. Sokkal nagyobb volt azután a végleges fölbomlás veszedelme, mikor az egyházszakadás bekövetkezett, amikor sem a római, sem az avignoni pápa nem volt elég gazdag ahhoz, hogy az újra elveszített államot ismét meghódítsa. De az egyház egységének helyreállítása után V. Márton alatt ez újra sikerült és megint sikerült azután, hogy IV. Eugen alatt megújulta veszedelem. De az egyházi állam teljes rendellenesség volt és egyelőre annak is maradt Itália államai között; Rómában és Róma környékén a Colonnák, a Savelliek, az Orsiniak, az Anguillarák stb. dacoltak a pápasággal; Umbriában, Marchében, Romagnában ugyan már csaknem egy sem volt meg azokból a városi köztársaságokból, amelyeknek ragaszkodását a pápaság egykor olyan kevés hálával viszonozta, de volt helyettük nagy mennyiségű nagy és kisebb fejedelmi ház, amelyeknek engedelmessége és vazallusi hűsége nem sokat ért. Mint a maguk erejéből megálló, külön dinasztiáknak, nekik is megvan a különös érdekességük, és ilyen tekintetben a legfontosabbjaikról már esett szó előbb.

Az egyházi államnak mindazonáltal rövid fejtegetéssel tartozunk itt. Újabb csodálatos válságok és veszedelmek szabadulnak reá a XV. század közepétől fogva, mert az olasz politika szelleme különböző irányból hatalmába akarja keríteni, s a

maga felfogásának útjára akarja terelni őt is. A kisebb veszélyek kívülről vagy a népből indulnak, a nagyobbaknak forrása magában a pápáknak lelkében van. Az Alpeseken túli külföldet egyelőre figyelmen kívül hagyhatjuk. Ha a pápaságot Itáliában halálos fenyegetés éri, sem XI. Lajos Franciaországa, sem a rózsák háborújába keveredő Anglia, sem az egyelőre még teljesen szétzilált Spanyolország, sem a baseli zsinatjával rászedett Németország nem lett volna, de nem is lehetett volna a legcsekélyebb mértékben sem segítségére. Magában Itáliában volt bizonyosszámú művelt és műveletlen ember is, akiknek szemében nemzeti büszkeségszámba ment az, hogy a pápaság az országé; igen sok embernek határozott érdeke volt abban, hogy úgy legyen és úgy is maradjon; hatalmas embertömeg hitt még a pápai fölszentelések és áldások erejében,[54] köztük nagy bűnösök is, pl. az a Vitellozzo Vitelli, aki még akkor is bűnbocsánatért esdekelt VI. Sándorhoz, amikor a pápa fia megfojtatta.[55] De mindez a rokonérzés együttvéve sem tudta volna megmenteni a pápaságot a mindenre elszánt ellenségekkel szemben, akik a meglevő gyűlöletet és irigységet hasznosítani tudták volna.

És amikor ennyire csekély a reménység külső segítségre, éppen ekkor bontakoznak ki magának a pápaságnak belsejében a legnagyobb veszedelmek.

Minthogy a pápaság most már lényege szerint a világi olasz fejedelemségek szellemében élt és cselekedett, annak komor pillanataival is meg kellett ismerkednie; de sajátos mivolta még azonfelül külön árnyékot vetett reá.

Ami elsősorban Róma városát illeti, a pápaság eleitől fogva úgy viselkedett, mintha a város fellobbanásaitól nem nagyon félne, mert hiszen nem egy olyan pápa újra visszatért beléje, akit a nép zendülése elűzött, és mert a rómaiak a maguk

érdekében kénytelenek voltak azt kívánni, hogy a pápai udvar városukban éljen. De Rómában nemcsak, hogy időnként valami sajátos pápaellenes szélsőségesség56 fejlődött, hanem a legaggasztóbb összeesküvésekben is láthatatlan külső kezek hatása mutatkozott. Pl. amikor Stefano Porcari éppen az ellen a pápa ellen, V. Miklós ellen (1453) szervezett összeesküvést, aki Róma városát a legnagyobb kedvezményekkel halmozta el. Porcari a pápai uralom megdöntését tervezte és ennek a tervnek előkelő beavatottjai voltak, akiknek neve nincsen megemlítve, de bizonyosan az olasz kormányok között kell keresni őket.[57] Ugyané pápaság idején fejezte be Lorenzo Valla Constantinus adományozása ellen szerkesztett híres deklamációját azzal az óhajtással, hogy az egyházi állam mihamarabb szekularizáltassék. Aza catilinai csoport, amellyel II. Pius (1460) harcolni volt kénytelen, nem is titkolta, hogy a papi uralom általában való megdöntése a célja, és a csoport főkolomposa, Tiburzio, a jövendőmondókra hárította át a felelősséget, akik ennek a kívánságnak a teljesülését éppen arra az esztendőre jósolták. Több római nagyság, a tarentói fejedelem és Jacopo Piccinino condottiere tudott erről és támogatta az összeesküvőket. És ha az ember meggondolja, hogy mekkora zsákmány várta készen őket a gazdag főpapok palotáiban (az összeesküvők leginkább az aquileai bíborosra vetettek szemet), akkor inkább azon csodálkozik, hogy a csaknem teljesen őrizetlen városban nem voltak gyakoribbak és eredményesebbek az ilyen kísérletek. Nem ok nélkül lakott Pius pápa mindenhol szívesebben, mint Rómában, és még II. Pál is nagy ijedelemben volt (1468) egy hasonló, valóságos vagy költött összeesküvés miatt. A pápaságnak egyszer vagy alul kellett maradnia az ilyen támadással szemben, vagy

erőszakosan meg kellett fékeznie a nagyok pártjait, amelyeknek oltalma alatt a rablócsapatok nagyra nőttek. Ezt a feladatot tűzte ki céljául a rettenetes IV. Sixtus. ö volt az első, aki Rómát és környékét csaknem teljesen hatalmában tartotta, különösen a Colonnák üldözése óta; azért is tudott a pápaság ügyeiben csak úgy, mint az olasz politikáéban olyan kihívó daccal eljárni, és az egész Nyugat panaszaira és zsinattal való fenyegetéseire rá se hederíteni. A szükséges anyagi eszközöket a hirtelen határtalanná nőtt simonia szolgáltatta, mely a bíborosi kinevezésektől a legkisebb kegyekig és hozzájárulásokig mindent hatalmába kerített. Maga Sixtus sem szerezte megvesztegetés nélkül a pápai méltóságot. Ez a mindent-megvásárolhatóság valamikor megkomoríthatta a pápai szék sorsát, csakhogy ez még kiszámíthatatlan messzeségben volt. Másként állt a dolog a nepotizmussal, mert ez egy pillanatig azzal fenyegette a pápaságot, hogy kiforgatja sarkából. Valamennyi nepos közül eleinte Pietro Riario bíboros élvező Sixtus legnagyobb és csaknem kizárólagos kegyét; olyan ember volt ez, aki nem sok időn belül egész Itália képzeletét foglalkoztatta, részint határtalan fényűzésével, részint azokkal a hírekkel, amelyek istentelenségéről és politikai terveiről hangra kaptak. A milanói Galeazzo Maria herceggel abban állapodtak meg (1473), hogy ez Lombardia királya lesz és azután őt, a nepost, pénzzel és csapatokkal támogatja majd, hogy Rómába visszatérte után elfoglalhassa a pápai széket; Sixtus, úgy látszik, önként lemondott volna róla az ő javára.[58] Ezt a tervet, amely a pápai szék örökölhetővé tételének következményeképpen az egyházi állam szekularizációjával végződött volna, az hiúsította meg, hogy Pietro hirtelen meghalt. A második unokaöccse, Girolamo Riario, megmaradt világi embernek és nem

tapogatózott a pápaság felé; de az ő szereplése óta fokozzák a pápai neposok Itália nyugtalanságát azzal, hogy nagy kiterjedésű fejedelemségre törekszenek. Régebben megtörtént néha, hogy a pápák Nápolyhoz való hűbéri jogukat rokonaik javára igyekeztek érvényesíteni;[59] III. Calixtus óta azonban ilyesmire gondolni már nem oly könnyű dolog és Girolamo Riario kénytelen volt beérni azzal, hogy a pápai állam területén alapítson magának uralmat, miután Firenze leigázása (és ki tudja, még mi egyéb terve) nem sikerült. Talán azzal volna ez igazolható, hogy Romagna, fejedelmeivel és városi kényuraival azzal fenyegetett, hogy teljesen kiszabadul a pápai fennhatóság alól, vagy hogy hamarosan a Sforzák és a velenceiek zsákmánya lesz, ha Róma ilyen módon közbe nem lép. De ki kezeskedhetett abban az időben és azok között az állapotok között arról, hogy az ilyen önálló uralkodókká lett neposok és utódaik engedelmesek lesznek az olyan pápák iránt, akikhez immár semmi közük? Még az élő pápa sem bízhatott mindig tulajdon fiában vagy unokaöccsében és még nagyobb volt a kísértés, hogy a pápa valamelyik elődének neposát a maga neposával nyomja el. Ennek az állapotnak visszahatása magára a papságra nagyon komoly természetű volt; minden eszközt, még a lelkieket is a legcsekélyebb tartózkodás nélkül e legkétértelműbb cél elérésére fordították; Szent Péter székének egyéb céljait is alávetették ennek a célnak és ha azután a célt nagy megrázkódtatások és az általános gyűlölet fölkeltésének árán elérni sikerült, akkor olyan dinasztiát alkottak meg, amelynek legnagyobb érdeke az volt, hogy a pápaság elbukjék.

Mikor Sixtus meghalt, Girolamo csak a legnagyobb fáradsággal és csak a Sforza-ház támogatásával (a felesége Sforza leány volt) tarthatta magát a csalárd módon szerzett fejedelemségben (Forli és Imola). Az

ezután (1484) következő konklávén – amelyen VIII. Incét választották pápává – olyan jelenség merült föl, amely

csaknem olyan, mint a pápaságnak valami új, külső biztosítéka: két bíboros, aki uralkodóházak hercege volt, pénzért és méltóságért a legszemérmetlenebbül eladja szavazatát; Giovanni d'Aragona, Ferrante király fia és Ascanio Sforza, a Moro öccse volt a két bíboros.60 így azután legalábbis a nápolyi és milanói uralkodóház érdekelve volt a pápai intézmény fennmaradásában azzal, hogy részt kapott a zsákmányból. Ascanio ismét vesztegető pénzt kapott a következő konklávén, amelyen öt bíboros kivételével valamennyi többi bíboros eladta magát, és azonfelül biztosította önmaga számára azt a reménységet, hogy legközelebb maga lesz a pápa. Lorenzo Magnificónak is az volt a kívánsága, hogy a Medici-ház se távozzék üres kézzel. Maddalena leányát összeházasította Franceschetto Cibóval, az új pápa fiával és ettől a házasságtól nemcsak a maga fia, Giovanni bíboros részére (a jövőbeli X. Leó) remélte az egyház mindenféle kegyét, hanem vejének gyors előre-menetelét is. Ebben az utóbbi tekintetben azonban lehetetlent kívánt. VIII. Ince uralma alatt a hetyke, államalapító nepotizmusról azért nem lehetett szó, mert Franceschetto igen hitvány ember volt, akinek minden gondja – ugyanúgy mint pápai apjának-az volt, hogy a legolcsóbb értelmében élvezze a hatalmat, ti. nagy pénztömegek felhalmozásával.[61] Az a mód azonban, ahogyan az apa és fia pénzszerző üzelmeit folytatta, idő múltával fölötte veszedelmes katasztrófára – az állam bomlására – vihetett volna.

Ha Sixtus a pénzt valamennyi egyházi kegy és méltóság áruba bocsátásával szerezte meg, Ince és fia a világi kegyek bankját alapítja meg, amelyben nagy díjak fejében bűnbocsánat kapható a gyilkolásért;

minden bírságpénzből százötven arany illeti a pápai kamarát, ami azontúl való, az Franceschettóé. Rómában ti. ennek a pápaságnak végső időszakában hemzseg a pártfogolt és nem pártfogolt gyilkos: a pártok, amelyeknek letörésével kezdte uralmát Sixtus, megint teljes virágzásban vannak; a pápa jól őrzött Vatikánjában beéri azzal, hogy olykor-olykor csapdát állítson a fizetésre képes gonosztevőknek. Franceschetto számára azonban csak egy volt a kérdések kérdése: ha a pápa meghalna, mi módon tudna mentül több pénzzel odébbállani? Apjának egy ál-halálhíre alkalmával (1490) elárulta magát; minden megkaparintható pénzt – az egyház kincsét – el akarta vinni, és mikor a környezet megakadályozta ebben, legalább Dzsemet, a török herceget szerette volna megszerezni, mint élő tőkét, amelyet talán nagy áron eladhatott volna nápolyi Ferranténak.

Nehéz dolog rég elmúlt idők politikai lehetőségeit kiszámítani; elháríthatatlanul fölnyomul azonban a kérdés, elbírt volna-e Róma még vagy három olyanfajta pápaságot? A hitéhez hű Európára gondolva is, esztelenség volt a dolgok fejlődését odáig tűrni, hogy nemcsak az utasokat, meg a zarándokokat, hanem Maximiliánnak, a római királynak egész követségét is ingre vetkőztessék Róma közelében és hogy nem egy követ útközben visszaforduljon, be se tegye lábát a városba.

A hatalom élvezésének fogalmával, amely a nagy tehetségű VI. Sándor pápában (1492-1503) eleven volt, az ilyen állapot természetesen nem fért össze, és a pápa első dolga volt a közbiztonságnak ideiglenes helyreállítása és a zsoldok és bérek pontos kifizetése.

Ha feladatunk határához szigorúan ragaszkodnánk, mellőzhetnők az ezzel a pápasággal való foglalkozást itt, ahol az olasz műveltség alakulásáról van szó, mert a Borgiák olyan kevéssé olaszok, mint Nápoly

uralkodóháza. Sándor pápa a nyilvánosság előtt spanyolul beszél Cesaréval, Lucreziát, mikor Ferrarába bevonul, ahol spanyol szabású ruhát visel, spanyol udvari bolondok éneklik meg; a legmeghittebb házicseléd spanyol, ugyanúgy Cesare hírhedt katonasága az 1500-iki háborúban, sőt még Don Micheletto, a hóhéra is, nemkülönben a méregkeverő cremonai Sebastiano Pinzon, úgy látszik, spanyolok voltak. Egyéb üzelmei közben egyszer Cesare spanyolos művészettel hat vad bikát ölt meg zárt udvarában. A korrupciót azonban, amelynek élén ez a család megjelenik, már nagyon fejlettnek találta Rómában.

Hogy mik voltak és miket míveltek a Borgiák, azt gyakran és bőven megírták. Legelső céljuk, amelyet el is értek, az egyházi állam teljes meghódítása volt, mert minden kis uralkodót ‒ jobbára többé vagy kevésbé engedetlen vazallusait az egyháznak ‒ elűztek vagy megsemmisítettek, és magában Rómában is leteperték a két nagy pártot, az állítólag guelf Orsiniakat és az állítólag ghibellin Colonnákat. De erre szolgáló eszközeik olyan szörnyűek voltak, hogy következményeiben a pápaságnak szükségszerűen tönkre kellett volna mennie, ha egy közbeékelődött esemény (az apának és fiának egyidejű megbetegedése) hirtelen meg nem változtatja a dolgok teljes helyzetét. – A Nyugat erkölcsi felzúdulására nem igen volt szükség ügyet vetnie Sándornak; a maga közelében mindenkiben rémületet keltett és mindenkit hódolásra kényszerített; a külföldi fejedelmek lekenyereztették magukat, sőt XII. Lajos teljes erejével segítette; Európa népei azonban alig sejtették, hogy mi történik Közép-ltáliában. Az ebben az értelemben egyetlen valódi veszedelmes pillanat, VIII. Károly közelsége, váratlanul szerencsésen múlt el és akkor sem a pápaságról, mint olyanról volt szó,

hanem csupán arról, hogy Sándor helyére különb pápát tegyenek.[63] A pápaságot fenyegető nagy, tartós és növekvő veszedelem magában Sándorban rejlett, még inkább azonban fiában, Cesare Borgiában. Az apában az uralom vágya, a szerzés mohósága és a kéjsóvárság erős és ragyogó egyéniséggel párosult. Ami a hatalom és a jólét élvezésének tartozéka, azt az első naptól fogva teljes mértékben megadta magának. Az e célt szolgáló eszközök felhasználásában már a kezdetekor teljesen lelkiismeretlennek mutatkozik; azonnal tudta mindenki, hogy ami áldozatot pápává választására fordított, azt bőségesen visszaszerzi[64] és hogy a vásárlás simoniáját messze felül fogja múlni az áruba bocsátás simoniája. Segítségére volt ebben, hogy Sándor alkancellárius korából és egyéb korábbi hivatalaiból jobban tudta, melyek a lehetséges pénzforrások és nagyobb üzleti tehetséggel tudott bánni velők, mint a pápai udvar akármely más tagja. Már 1494 folyamán megtörtént, hogy Adamo, genovai karmelitát, aki Rómában kiprédikálta a simoniát, húsz sebből vérzőn, holtan találták ágyában. Sándor pápa alig nevezett ki bíborost úgy, hogy nagyobb pénzösszeget ne kapott volna tőle.

Mikor azután a pápa idő jártával fiának uralma alá került, az erőszak eszközei azt a teljesen ördögi színezetet kapták, amely szükségszerűen visszahat a célokra. Ami a római nagyurak és a romagnai dinasztiák ellen való küzdelemben történt, hitszegés és kegyetlenség tekintetében azon a mértéken is túlment, amelyhez pl. a nápolyi Aragonok már hozzászoktatták a világot, és a megtévesztés tehetsége is nagyobb volt a Borgiákban. Egyenesen borzalmas az a mód, ahogyan Cesare az apját elszigeteli, mikor meggyilkolja testvérét, sógorát, egyéb rokonait és udvari embereit, mihelyt kényelmetlenné válik neki az állásuk. Sándor pápa

kénytelen volt hozzájárulását adni legkedvesebb fiának, a gandiai hercegnek meggyilkolásához, mertő maga is állandóan rettegett Cesarétól.

Melyek voltak hát emennek legmesszebb igyekvő tervei? Uralmának végső hónapjaiban, amikor éppen meggyilkoltatta Sinigagliában a condottieréket és tényleges ura lett az egyházi államnak (1503), a környezetbeliek meglehetős szerényen nyilatkoztak: a herceg mindössze a pártokat és a kényurakat akarja letiporni, csupán az egyház hasznára; önmaga számára legfeljebb Romagnát köti ki, ezért minden elkövetkező pápa hálájára bizton számíthat, mert hiszen megszabadította őket az Orsiniaktól és a Colonnáktól. De senki sem fogja elhinni, hogy ez lett volna a végső célja. Valamivel tovább ment ennél egyszer, élőszóval maga Sándor pápa, mikor Velence követével beszélgetve, Velence pártfogásába ajánlotta fiát: „Gondoskodni akarok arról” mondta, „hogy a pápaság majd egyszer vagy az övé legyen, vagy a kegyelmetek köztársaságágáé”.[65] Cesare persze megjegyezte: hogy csak az legyen pápa, akit Velenceakarésenneka célnak érdekében csupán annyi szükséges, hogy a velencei bíborosok erősen összefogjanak. Hogy önmagára gondolt-e vagy sem, annak feszegetése hiábavaló; mindenesetre elég az apa kijelentése annak a szándéknak bizonyítására, hogy Cesare a pápai trónusra pályázott. Valamivel többet tudunk meg közvetve Lucrezia Borgiától, föltéve, hogy Ercole Strozza költeményeinek bizonyos helyei olyan nyilatkozatokat visszhangoznak, amelyeket Lucrezia mint Ferrara hercegnéje, megengedhetett magának. Itt is mindenekelőtt arról van szó, hogy Cesarénak a pápaságra van reménye, de közben arról is, hogy egész Itália uralmára van reménye, végül pedig célzás esik arra, hogy Cesare mint világi uralkodó a legnagyobbra tört, és egykor

azért is tette le a bíborosi kalapot. Valóban alig lehet kétség arra nézve, hogy Cesare Sándor pápa halála után, akár pápává választják, akár nem, mindenáron meg akarta tartani az egyházi államot és hogy mindazok után, amiket elkövetett, erre mint pápa sokáig bizonyára nem lett volna képes. Ha valaki, ő lett volna az, aki szekularizálja[66] az egyházi államot és azért is meg kellett volna tennie ezt, hogy tovább uralkodhassék rajta. Ha a jelek nem csalnak, ez a fő oka annak a titkos rokonérzésnek, amellyel Machiavelli a nagy gonosztevővel bánik; Cesarétól remélhette, vagy senki mástól, hogy „kihúzza a vasat a sebből”, vagyis megsemmisíti a pápaságot, minden beavatkozás és Itália minden szétszaggatásának okát. – A cselszövőket, akik azt hitték, hogy Cesare szándékát kitalálták, amikor Toscana királyságát megcsillantották előtte, úgy látszik megvetően utasította el magától.[67]

De a Cesare életének előzményeiből levont logikai következtetések talán mind csalókák – nem az ő különös démoni lángelméje miatt, amilyen benne épp oly kevéssé lakozott, mint például Friedland hercegében –, hanem mert az eszközök, amelyekkel dolgozott, semmiféle teljesen következetes cselekvési móddal össze nem férnek. Akármennyire szertelen volt is a gonoszságban Cesare, a pápaság megmentésére talán akkor is remény nyílt volna, ha az a véletlen közbe nem érkezik, amely uralmának véget vetett.

Ha föltesszük is, hogy az egyházi állam minden mellékuralkodójának megsemmisítése csupa rokonérzést szerzett Cesarenak, ha elfogadjuk is, hogy a sereg, amely 1503-ban szerencséje nyomába szegődött – Itália legjava katonái és tisztjei, köztük Lionardo da Vinci, mint a mérnökök feje – nagy reménységeinek bizonysága volt, egyéb körülmények

viszont az ésszerűtlenség körébe tartoznak úgy, hogy reá vonatkozó ítéletünk épp olyan bizonytalanná lesz, mint a kortársaké. Ilyen természetű ésszerűtlenség főképp az alig hogy meghódított államnak pusztítása és bántalmazása, noha Cesare meg akarja tartani és uralkodni akar rajta. Azután Róma és a pápai kúria állapota a pápaság utolsó éveiben. Akárhogy is történt, hogy az apa és fia valóságos proszkripciós lajstromot szerkesztett, vagy hogy egyenként határozták el a gyilkosságokat a Borgiák mindazoknak titkos kiirtására vetették magukat, akik valami módon útjukban voltak, vagy akiknek öröksége kívánatosnak tetszett nekik. A tőke és ingóság a legkevésbé számottevő rész volt ebben; sokkal nagyobb haszna volt a pápának abból, hogy az illető egyházi urak életjáradéka megszűnt, és hogy az üresedés ideje közben hivatalaik jövedelmét, majd pedig a hivatalok újrabetöltésekor azoknak vételárát ő seperte be. Paolo Capello, Velence követe ezt jelenti 1500-ban: „Minden éjszaka négy vagy öt meggyilkolt embert találni Rómában, még pedig püspököket, prelátusokat és másokat, és egész Róma attól remeg, hogy a herceg (Cesare) meggyilkoltatja." Maga Cesare éjnek idején bejárta az ijedt várost és minden ok megvan annak föltételezésére, hogy nem azért tette ezt, mert, miként Tiberius császár, nappal nem akarta mutogatni förtelmessé rútult ábrázatát, hanem hogy eszeveszett gyilkoló kedvét kielégítse, talán teljesen ismeretleneken is. Már 1499-ben olyan nagy és általános volt emiatt a kétségbeesés, hogy a nép sok pápai testőrt megrohant és agyonütött. Akihez pedig a Borgiák nyílt erőszakkal hozzá nem fértek, az mérgüknek esett áldozatul. Azokban az esetekben, amelyekben szükségesnek látszott, némi mérséklet, azt a hófehér, kellemes ízű port használták, amely nem villámgyorsan hatott, hanem lassanként és

bármily ételhez vagy italhoz észrevétlenül hozzákeverhető volt. Már Dzsem herceg is kapott belőle valami édes italba vegyítve, minekelőtte Sándor pápa kiszolgáltatta VIII.

Károlynak, és életük végén az apa és fia is azzal mérgezte meg magát úgy, hogy egy gazdag bíborosnak szánt borból ittak véletlenül. Onufrio Panvinio, a pápák történetének hivatalos kivonatolója, három olyan bíborost nevez meg, akiket Sándor pápa mérgeztetett meg (Orsini, Ferrari és Michiel) és egy negyedikre is utal, akit Cesare vállalt magára (Giovanni Borgia); de ritkán halt meg Rómában abban az időben gazdagabb főpap úgy, hogy ilyen gyanú föl ne merült volna. Hiszen békés tudósokat is, akik vidéki városokba húzódtak vissza, elért a könyörtelen méreg. A pápa körül egyre kevésbé lett bátorságos az élet; villámcsapások és forgószelek, amelyektől falak és lakások dőltek össze, már előbb is föltűnő módon meglátogatták és ijedelembe ejtették őt; mikor 1500-ban ezek a jelenségek ismétlődtek, az emberek úgy vélték, hogy az *cosa diabolica* (az ördög műve). Ennek az állapotnak híre az 1500-iki nagy idegenforgalmú[68] jubileum útján, úgy látszik, mégis messze elterjedt Európa népei között, és az akkori pápai búcsú szégyenletes kizsákmányolása kétségtelenül megtette a magáét arra, hogy minden szem Róma felé forduljon. A hazatérő zarándokokon túl különös fehér vezeklők is érkeztek Itáliából északra, köztük az egyházi államból való álruhás menekültek, akik bizonyára nem hallgattak. De ki a megmondhatója, mekkorára kellett volna megnőniea Nyugat elkeseredésének ahhoz, hogy Sándor pápára nézve közvetlen veszedelmet jelentsen. „A még megmaradt gazdag bíborosokat és prelátusokat is” ‒ mondta Panvinio ‒ „eltakarította volna a világból, hogy ő legyen az örökösük, ha – miközben a legnagyszerűbb

terveket kovácsolta fia érdekében –, a halál el nem ragadja.” És mit cselekedett volna Cesare akkor, ha abban az időpontban, amelyben apja meghalt, maga is halálos betegen nem feküdt volna? Micsoda egy konklávé lett volna az, ha minden eszközével fölszerelve, a méreggel célszerűen lecsökkentett bíborosi kollégiummal pápává választatja magát, különösen olyan pillanatban, amikor francia hadsereg nem volt a közelben? A képzelet szakadékba szédül, mihelyt föltevéseket hajszol. Cesaréé helyett II. Pius konklávéja következett és Pius hamarosan halála után, az általános reakció hatása alatt, II. Gyula pápáé.

Bármilyen volt is Gyula pápa magánéletének erkölcsisége, lényegében ő a pápaság megmentője. A nagybátyjának, IV. Sixtusnak halála utáni pápai uralmak állapotainak megfigyelése

lehetővé tette, hogy a pápai tekintély igazi alapját és föltételeit behatóan megismerje; ahhoz képest rendezte be uralmát és szentelte neki megrendíthetetlen lelkének egész erejét és szenvedélyességét. Simonia nélkül, általános tetszéstől kísérve haladt föl Szent Péter székének lépcsőfokain, s attól fogva legalább a legelőkelőbb méltóságokkal való üzérkedés teljesen megszűnt. Gyula pápának is voltak kegyeltjei és közöttük igen méltatlanok, de a nepotizmustól különös szerencséje megóvta: az öccse, Giovanni della Roveré, férje volt Urbino örökösének, Guidobaldo, az utolsó Montefeltro húgának, és házasságukból 1491-ben fiú született, Francesco Maria della Roveré, aki egyben Urbino hercegének jogszerű utódja és pápai unokaöccs volt. Amit Gyula pápa kormányzata útján vagy hadjáratain szerzett, azt ezután nagy büszkén az egyházra ruházta, nem a családjára: az egyházi államot, amely teljesen föl-bomlóban volt, amikor a pápai széket elfoglalta, rendbeszedve és Pármával, meg

Piacenzával megnagyobbítva hagyta hátra. Nem rajta múlt, hogy Ferrara nem került az egyház hatalmába. Meghagyása szerint azt a 700 000 aranyat, amelyet állandóan az Angyalvárban őriztetett, a várnagy csak az eljövendő pápának szolgáltathatta ki. II. Gyula lett az örököse a bíborosoknak, sőt minden Rómában elhalálozott papnak, mégpedig a legkíméletlenebb módon,69 de senkit sem mérgeztetett és gyilkoltatott meg.

Hogy maga is hadba ne vonuljon, az elkerülhetetlen volt és bizonyára csak hasznára vált Itáliának, olyan korszakában, amelyben az embernek választania kellett a között, hogy üllő legyen-e vagy pöröly, és amelyben az egyéniségnek nagyobb volt az ereje, mint a megszerzett jognak.

Ha azonban nagyhangú kijelentésének ellenére, hogy: „Ki a barbárokkal!”, mégis ő volt a legnagyobb oka annak, hogy a spanyolok alaposan befészkelték magukat Itáliába, a pápaságnak ez közömbös lehetett, sőt talán viszonylag hasznosnak tetszhetett. Avagy addig nem a spanyol korona volt az, amelytől leginkább várható volt az egyház állandó istentisztelete[70] ugyanakkor, amikor az olasz fejedelmek talán már csak bűnös gondolatokkal készültek ellene? – Akárhogy is, az a hatalmas és eredeti férfiú, aki haragját lenyelni nem tudta és igazi jóindulatát sem rejtegette, egészben véve a *pontefice terribile* (rettenetes pápa) hatását keltette, és ez a hatás helyzetére nézve fölöttébb kívánatos volt. Sőt aránylag jó lelkiismerettel merhetett Rómába ismét zsinatot egybehívni, amivel dacosan szembeszállót az egész európai ellenzéknek zsinatot sürgető zajongásával. Az ilyen uralkodónak külső jelképre is szüksége volt; Gyula pápa ezt Szent Péter templomának újjáépítésében találta meg; a templom terve úgy, ahogyan azt Bramante akarta, talán minden

egységes hatalomnak legnagyszerűbb kifejezése. De a művészet többi ágában is a szó legfennköltebb értelmében tovább él ennek a pápának emléke és alakja, és nem jelentőség nélkül való, hogy még amaz idők latin költészete is más lánggal lobog Gyula pápáért, mint elődjeiért. Adrianoda Corneto bíboros „Iter Julii secundi” (második Gyula útja) című költeménye végének, a bolognai bevonulásnak sajátosan pompázó hangja van, és Giovan Antonio Flaminio a legszebb elégiák[71] egyikében Itália megvédésére szólította föl a pápában a hazafit. Gyula pápa lateráni zsinatjának mennydörgő alkotmányával eltiltotta a pápaválasztáskor a simoniát. Halála után (1513) a pénzre sóvár bíborosok úgy akarták megkerülni a tilalmat, hogy közös megegyezést terveztek. A megegyezés értelmében a pápává választandó bíboros addigi javadalmai és hivatalai közöttük kerültek volna szétosztásra; ők akkor a javadalmakban leginkább bővelkedő bíborost (az arra teljesen alkalmatlan Raffaello Riariot) választották volna meg. De főleg a szent kollégium fiatalabb tagjainak felbuzdulása – mindenképpen szabadelvű pápát akartak – meghiúsította a hitványtervet; Giovanni Medicit, a híres X. Leót választották meg. X. Leóval még gyakran fogunk találkozni, amikor a reneszánsz delelőjéről esik szó; itt csak arra utalunk, hogy alatta a pápaságot ismét nagy belső és külső veszedelmek fenyegették. Nem számítható azok közé Petrucci, Bandinello, de Sauli, Riario, Soderini és Corneto bíboros összeesküvése, mert annak legfeljebb személyi csere lehetett volna a következménye. Leó pápa különben megtalálta ennek az összeesküvésnek ellenszerét abban a hallatlan eljárásban, hogy 39 új bíborost nevezett ki és ezzel még kedvező hatást is keltett, mert kinevezéseivel jobbára a valóságos érdemet jutalmazta. Fölötte veszélyesek voltak

azonban bizonyos utak, amelyekre Leó pápa uralkodásának első két évében rácsábíttatta magát. Igen komoly tárgyalások útján testvérének, Giulianónak Nápoly királyságát, unokaöccsének, Lorenzónak pedig egy nagy felső-itáliai birodalmat igyekezett megszerezni, amely Milánót, Toscanát, Urbinót és Ferrarát foglalta volna magában. Világos, hogy az ily módon bekeretezett egyházi állam a Mediciek apanázsa lett volna, sőt szekularizálására is alig lett volna azután szükség. A terv az általános politikai viszonyok miatt hiúsult meg; Giuliano meghalt; hogy Lorenzóról mégis gondoskodjék, Francesco Maria della Roverének, Urbino hercegének elűzésére vállalkozott Leó; ezzel a háborúval mérhetetlen gyűlöletet és szegénységet szabadított magára és amikor Lorenzo 1519-ben szintén meghalt,[72] amit nagy fáradságosan megszerzett, az egyháznak volt kénytelen odaadni. Dicstelenül és kényszerítve cselekedte azt, amit ha önként tesz meg, örök dicsőséget szerez vele magának. Amit azután még ferrarai Alfonso ellen kísérelt meg – néhány kis kényúr, meg condottiere ellenében pedig meg is cselekedett –, egyáltalán nem olyan természetű volt, hogy jóhírét öregbíthette volna. És mindezt akkor, amikor a Nyugat királyai évről évre jobban rákaptak arra a roppant politikai kártyajátékra, amelynek betétje és nyeresége mindig Itália egy vagy más területe volt. Ki mert volna jótállani azért, hogy miután az utóbbi évtizedekben hatalmuk otthon határtalanná nőtt, terveiket egyszer csak az egyházi államra is ki nem terjesztik? Leó pápa még megérhette az előjátékát annak, ami 1527-ben bekövetkezett; 1520 végén-úgy látszik, a maga szakállára -néhány spanyol gyalogos csapat jelent meg az egyházi állam határán, hogy egyszerűen megsarcolja a pápát, de a pápai csapatok visszaverték

őket. A közvélemény is gyorsabban megérett az egyházi rend korrupciója ellen, mint régebben és az eljövendő-ket megsejtő férfiak, pl. az ifjabbik Pico della Mirandola,[73] reformokat sürgettek. Időközben Luther is föllépett.

VI. Hadrián alatt (1522-1523) a nagynémet mozgalom ellen irányuló bátortalan és kevés reform is elkésett. A pápa nemigen tehetett egyebet, mint hogy undorát fejezze ki a dolgok addigi menete iránt, a simonia, a nepotizmus, a pazarlás, a banditák garázdálkodása és az erkölcstelenség iránt. A lutheri mozgalom felől fenyegető viszedelem nem is látszott a veszedelmek legnagyobbjának; Girolamo Negro, az eszes velencei megfigyelő, magának Rómának közeli rettenetes sorsát sejdíti meg.[74] VII. Kelemen uralkodása alatt Róma egész szemhatárát megtölti az a szürkés-sárga sirokkó-fátyolhoz hasonló párázat, amely a nyárutót ott néha olyan egészségtelenné teszi. A pápát a hozzá közelállók épp úgy gyűlölik, mint a tőle távol élők: miközben a gondolkozók tovább is szorongásban élnek, az utcákon és a tereken prédikáló remeték lépnek föl, akik Itália, sőt az egész világ pusztulását jósolják és Kelemen pápát antikrisztusnak nevezik, a Colonna-párt pedig dacosan üti fel fejét. A szilaj Pompeo Colonna bíboros, akinek puszta léte állandó gondja volt a pápaságnak, abban a reményben rohanhatja meg Rómát (1526), hogy V. Károly segítségével nyomban pápa lesz, mihelyt Kelemen halott vagy fogoly. Nem volt Rómára nézve szerencse, hogy Kelemen pápának sikerült az Angyalvárba menekülnie, az a sors azonban, amely utóbb érte, a halálnál rosszabbnak mondható.

Olyan álnokságoknak sorozatával, amilyenekhez folyamodniuk csak a hatalmasoknak szabad, mert a gyöngébbekre romlást hoznak, idézte föl Kelemen pápa a spanyol-német hadsereg felvonulását Bourbon

és Frundsberg (1527) vezetése alatt. Bizonyos, hogy V. Károly kormánya keményen meg akarta fenyíteni a pápát és hogy előre ki nem számíthatta, hogy zsoldot nem kapott hordái mennyire mennek buzgalmukban. A majdnem pénz nélkül való toborzás eredménytelen lett volna Németországban, ha az emberek nem tudják, hogy Róma ellen kell indulniok. Talán előkerülnek még valahol azok az írásos utasítások, amelyeket Bourbon kapott, mégpedig olyanok, amelyek meglehetősen enyhék; de a történeti kutatás nem téveszti meg magát általuk. A katolikus király és császár csak a szerencsének köszönhette, hogy emberei a pápát és a bíborosokat nem gyilkolták meg. Ha ez megtörténik, nincs a világnak olyan álokoskodása, amely a bűnrészesség vádja alól fel tudná menteni V. Károlyt. Számtalan jelentéktelenebb embernek meggyilkolása és a többinek kínzás és emberkereskedés útján való megsarcolása a mutatója, hogy mi minden volt lehetséges a *sacco di Roma* (Róma kifosztása) folyamán. V. Károly, miután óriási összegeket zsarolt ki a pápától, Kelement, aki ismét az Angyalvárba menekült, állítólag Nápolyba akarta vitetni, és hogy Kelemen ehelyett Orvietóba ment, az állítólag a spanyolokkal való összejátszás nélkül történt. Hogy vajon Károly egy pillanatig nem gondolt-e az egyházi állam szekularizálására (amire az egész világ el volt készülve), hogy csakugyan nem VIII. Henrik ellenvetése miatt teríttette el magát ettől a szándéktól, mindez örökké homályban marad.

De ha fölmerültek is ilyen szándékok, semmi esetre sem voltak hosszú tartalmúak; Róma pusztulásának közepéből kiemelkedik az egyházi-világi megújhodás szelleme. Azonnal megsejtette ezt pl. Sadoleto. „Ha nyomorúságunkkal – írja – kielégítettük az Isten haragját és szigorát, ha szörnyű büntetése jobb erkölcsök és törvények felé nyitja meg újra az utat,

akkor talán szerencsétlenségünk nem volt a legnagyobb. . . Ami Istené, arról ám gondoskodjék az Isten, mi előttünk azonban a megjavulás élete, és azt semmi fegyveres hatalom sem ragadhatja el tőlünk; úgy irányítsuk tetteinket és gondolatainkat, hogy Istenben keressük a papság igazi fényességét és a magunk igazi nagyságát.” A válságos 1527-iki esztendőnek csakugyan megvolt az a haszna, hogy a komoly hang ismét szóhoz jutott benne. Róma túlságosan sokat szenvedett ahhoz, hogy akár III. Pál pápa alatt is újra X. Leó vidám és velejéig romlott Rómája lehessen. Azután meg részint politikai, részint vallási természetű rokonérzés mutatkozott a pápaság iránt, amint mélyen benne volt a bajban. A királyok nem tűrhették, hogy egyikük a pápa külön börtönőrévé tolja föl magát, és egyebek közt a pápa kiszabadítására kötötték meg az amiensi szerződést (1527. augusztus 18.). Ezzel legalább kiaknázták azt a gyűlöletet, amelyet a császári csapatok eljárása keltett. Ugyanakkor azonban a császár magában Spanyolországban is nagy szorultságba került, mert prelátusai és a grandok a legnyomatékosabb figyelmeztetésekkel fordultak hozzá, valahányszor színe elé kerültek. Mikor azután papok és világiak gyászruhásan általános nagy tisztelgésre készültek, Károly attól tartott, hogy a felvonulásból valami olyan keletkezhetik, mint a néhány évvel előbb megfékezett co-munida-fölkelés;[75] a felvonulást megtiltották. Nem csak azt nem tűrhette semmiképpen, hogy a pápa bántalmazása tovább tartson, de azonfelül minden külföldi politikától eltekintve, igen nagy szüksége volt arra, hogy a borzasztóan megbántott pápasággal kibéküljön. Mert Németország közvéleményére, amely más utat mutatott volna neki, éppoly kevéssé akart támaszkodni, mint általában a német állapotokra. Az is lehetséges, hogy miként egy velencei ember véli, a

Róma feldúlására emlékezése lelkiismeretét nyomta, azért siettette a kiengesztelést; arra pedig azzal ütötte a pecsétet, hogy a firenzeieket mindörökre a pápa családjának, a Medicieknek hatalma alá rendelte. Az unokaöccsöt és új herceget, Alessandro Medicit, a császár törvénytelen leányával házasították össze. A továbbiak folyamán a zsinat összehívásának lehetőségével valójában hatalmában tartotta Károly a pápaságot, egyben elnyomhatta és meg is oltalmazhatta. A legnagyobb veszedelmet azonban, a szekularizációt, különösen a belülről eredőt, amely éppen a pápák és neposaik felől fenyegette az egyházi államot, évszázadokra elhárította a német reformáció. Mint ahogy csupán ez tette lehetővé és eredményessé a Róma ellen vonulást (1527), azonképpen a német reformáció kényszerítette a pápaságot arra, hogy újra szellemi világhatalomnak legyen a kifejezése, mert a reformáció minden ellenségének élére volt kénytelen állani és mert „a tényleges állapotokban való elmerülésből” ki kellett emelkednie. Ami azután VII. Kelemen későbbi uralma, III. Pál, IV. Pál és utódaik alatt fél Európa elszakadásának közepette lassanként felnövekszik, az valami egészen újjászületett egyházi rend, amely a maga házában kerül minden veszedelmes botrányt, különösen az államalapító nepotizmust, és a katolikus fejedelmekkel szövetkezve, új egyházi föllendülés segítségével fő feladatát abban látja, hogy visszaszerezze azt, amit el -veszített. Ez a hierarchia csupán az elszakadottakkal való ellentétben létezik és érthető meg. Igy értve a dolgot, a teljes igazságot mondjuk, ha azt állítjuk, hogy erkölcsi tekintetben halálos ellenségei mentették meg a pápaságot. És most azután politikai helyzete is a sérthetetlenségig megszilárdult, igaz, hogy Spanyolország állandó ellenőrzése alatt; mikor hűbéresei kihaltak (az Esték törvényes ága és a

Roveré-család), szinte minden erőfeszítés nélkül örökölte Ferrara és Urbino hercegségét. A reformáció nélkül ellenben – ha ugyan a reformációtól eltekinteni egyáltalán lehetséges- az egész egyházi állam valószínűleg már rég világi kézbe jutott volna.

Befejezés: A hazafiak Itáliája

Végezetül lássuk még gyorsan, hogyan hatottak általánosságban ezek a politikai állapotok a nemzet szellemére.

Világos, hogy a XIV. és XV. század Itáliájában a politikai helyzet bizonytalansága hazafias haragot és ellenállást keltett a nemesebb lelkekben. Már Dante és Petrarca hangosan hirdeti az egységes Itáliát, amely felé minden magasabb rendű törekvésnek irányulnia kell. Azt vetik ennek ellene, hogy mindössze néhány nagy műveltségű férfiúnak a lelkesedése volt ez, a nemzet tömege tudomást sem vett róla; de az akkori Németországban sem igen lett volna más a helyzet, noha Németország legalább név szerint egységes volt és volt egy elismert ura, a császár. Németország első hangos irodalmi dicsőítése (ha a minnesängerek néhány versét nem vesszük figyelembe) az első Maximilián korabeli humanistáknál fordul elő és néha úgy tetszik, mintha olasz szavalatok visszhangja, vagy Németország szellemi kiskorúsága ellen irányuló olasz támadások kivédése volna. Pedig Németország régebben valóban egészen más mértékben volt nemzet, mint Itália a rómaiak kora óta valaha is. Franciaország népi egységének öntudatát azangolokkal való háborúinak köszöni, viszont Spanyolország a vele közeli rokonságban élő Portugáliátsem tudta hosszabb időre magába szívni. Itáliára nézve az egyházi állam léte és életföltételei olyan akadályai voltak az egységnek,

hogy eltávolításukra alig lehetett reménység. Ha azután a XV. század politikai érintkezéseiben itt-ott mégis nyomatékosan esik szó az egységes hazáról, erre többnyire azért kerül sor, hogy egy-egy másik, szintén olasz államot bosszantsanak vele. A nemzeti érzésre való igazán komoly, mélyen fájdalmas hivatkozások csak a XVI. században lesznek újra hallhatók, amikor már késő volt, amikor a franciák és spanyolok már ellepték az országot.

A helyiérdekű hazafiasságról elmondható talán, hogy ennek az érzésnek a helyére lépett, de pótolni nem tudta.

MÁSODIK SZAKASZ

Az egyén kialakulása

I. Az olasz állam és az egyén

Ezeknek az államoknak, köztársaságoknak és kényuralmaknak mivolta, ha nem is az egyetlen, de legnagyobb oka annak, hogy az olasz ember olyan korán fejlődött modern emberré. Ezen fordul meg az, hogy a mai Európa fiainak sorában ő az elsőszülött. A középkorban a tudatnak mind a két része − a világ felé való és magának az embernek belseje felé irányuló része – mintegy közös fátyol alatt nyugodott álmodva vagy féléberen. A fátyol hitből, gyermeki elfogultságból és agyrémből szövődött; rajta keresztül csodálatos színűnek tetszett a világ és a történelem, az ember azonban csak mint faj, nép, párt, testület, család vagy az egyetemesnek valamely más alakjában ismert magára. Itáliában lebbenti félre először a levegő ezt a fátylat; az emberek *tárgyilagosan* kezdik megfigyelni az államot és e világ minden dolgát, és úgy is bánnak velük; ugyanakkor azonban teljes erejével feltámad a *szubjektív* elem, az ember szellemi *egyéniség*[76] lesz és így ismer magára. Igy támadt föl egykor a görög a barbár ellen, az arab a többi ázsiai fajbeli ember ellen. Nem lesz nehéz bebizonyítani, hogy ebben a politikai állapotoknak volt a legnagyobb részük.

Néhol már sokkal korábban fölismerhető az önmagára utalt egyéniség olyan alakulása, amilyen ugyanakkor északon nem fordul elő, vagy nem olyannak mutatkozik. A X. század hatalmas gonosztevőinek köre, amelyet Liutprand ír le: VII.

Gergely pápa néhány kortársa (albai Benzóban olvashatni erről), az első Hohenstaufok néhány ellenfele mutat ilyenféle ábrázatot. A XIII. század végén azonban hirtelen hemzsegni kezdenek Itáliában az egyéniségek; az átok, amely az individualizmuson nyugodott, ott teljesen megtört; korlátlanul kap külön-külön kifejezést száz meg száz arc. Dante nagy költeménye már azért sem születhetett volna meg egyetlen más országban sem, mert Európa többi része még a fajnak amaz átka alatt görnyedt. Itáliára nézve a dicső költő már az egyéninek bősége által is korának legnemzetibb hírnöke lett. De az emberben való bőségről, ahogyan az irodalomban és a művészetben jelentkezik, a sok színben játszó jellemzésről külön fejezetekben lesz szó; itt csupán magáról a pszichológiai tényről beszélünk. Teljes egységében és határozottságával lépett az a történelembe; Itália a XIV. században nem sokat tud az álszerénységről és a képmutatásról; senki sem idegenkedik attól, hogy feltűnjék, hogy más legyen és másnak tessék,[77] mint a többi ember.

A kényuralom, mint láttuk, mindenekelőtt magának a kényúrnak, a condottierének[77] egyéniségét fejleszti ki a legnagyobb mértékben, azután pártfogoltjaiét, de a kíméletlenül kiaknázottnak tehetségét is, a titkárét, a hivatalnokét, a költőét, a társalkodóét. Ezeknek az embereknek szelleme a szükségtől hajtva, belsejüknek minden segítő forrását megismerni igyekszik, az állandókat csakúgy, mint a pillanatéit; a szellemi eszközökkel az életet is magasabb rendűén és sűrítettebben tudják élvezni, hogy a talán csak rövid időtartamú hatalom és befolyás mentül nagyobb értékű legyen.

De az uralmuk alatt élők sincsenek ilyenféle ösztönzésnek teljesen híjával. Mellőzni akarjuk azokat, akik életüket titkos ellenkezésben, összeesküvésekben

emésztették fel és csak olyanokkal foglalkozunk, akik belenyugodtak abba, hogy pusztán magánemberek legyenek, miként például a bizánci birodalom és a mohamedán államok legtöbb városlakója. Bizonyára gyakran nehéz volt pl. a Viscontiak alattvalóinak családjuk és személyük méltóságát megőrizniök és számtalanul lehettek olyanok, akiknek erkölcsi jelleme megsínylette a szolgaságot. De nem az, amit egyéni jellemnek nevezünk; mert éppen az általános politikai elgyöngülésnek közepette annál jobban és többágúan gyarapodtak a magánélet különböző irányai és törekvései. A gazdagság és a műveltség, amennyire megmutatkozhattak és egymással vetélkedhettek, hozzájuk adva a még mindig nagy városi szabadságot és olyan egyház létezését, amely Bizánctól és az iszlám világától eltérően, nem volt azonos az állammal, mindezek az elemek együttvéve kétségtelenül segítségére voltak az egyéni gondolkodás felülkerekedésének, a pártharcok elmaradása pedig megadta hozzá a szükséges üres időt is. A politikailag közömbös magánember az ő részint komoly, részint műkedvelői foglalkozásaival valószínűleg a XIV. század e kényuraktól kormányzott államaiban lépett föl először teljesen kialakultan. Okiratszerű adatokat várni erre nézve persze kár volna; a novellaírók ugyan, akiktől egy és más utalást várhatnánk, nem egy furcsa embert írnak le, de mindig egyoldalú szándékkal és mindig csak annyira, amennyire az az elbeszélendő történetre tartozik; azután meg történeteik színhelye túlnyomórészt köztársasági város.

Ez utóbbiakban a dolgok ismét más módon voltak kedvező hatással az egyéni jellem kialakulására. Mennél gyakrabban változtak a pártok az uralkodásban, annál több oka volt az egyes embernek arra, hogy az uralom gyakorlásában és élvezésében

kifejtse minden képességét. Így alakult ki ‒ különösen Firenze történetében – az államférfiaknak és a nép vezetőinek olyan fölismerhetően egyéni léte, amilyen az akkori világban szinte kivételesen sem volt senkinek, arteveldei Jakabnak is alig.[79] Az alulkerült pártok embereinek helyzete azonban gyakran hasonló volt a kényúri államok alattvalóiéhoz, csakhogy a már megízlelt szabadság vagy uralom, talán azok visszaszerzésének a reménye is, nagyobb lendületet vitt egyéniségükbe. Éppen az önkéntelen tétlenségre kárhoztatott férfiak közül való példának okáért Agnolo Pandolfini (†1446), akinek „A család kormányzásáról" szóló értekezése az első programja egy teljesen kialakított magánéletnek. Leszámolása az egyén kötelességeivel és a bizonytalan és háládatlan nyilvános élettel, a maga nemében a kor valóságos emlékművének nevezhető. Leginkább a számkivetés jár együtt azzal a sajátsággal, hogy az embereket vagy megőrli, vagy a legnagyobb mértékben kialakítja. „Minden népesebb városunkban ‒ mondja Gioviano Pontano ‒ sok olyan emberrel találkozunk, aki önként hagyta el hazáját: hiszen erényeinket mindenhová magunkkal visszük." Valójában korántsem voltak mind törvényesen száműzöttek, hanem az emberek ezrei hagyták el szülővárosukat önként, mert politikai vagy gazdasági állapotuk elviselhetetlenné lett. A kivándorolt firenzeiek Ferrarában, a luccaiak Velencében és egyebütt egész gyarmatokat alkottak.

A világpolgárság, amely a számkivetettek legeszesebbjeiben fejlődik ki, az individualizmusnak legfelsőbb foka.

Dante, mint már volt szó róla, új hazára lelt Itália nyelvében és műveltségében, de azon is túl megy ezekkel a szavaival: „Az én hazám a nagyvilág!" – És mikor méltatlan föltételek fejében ajánlották föl neki a visszatérést ezt telelte: „Nem láthatom-e mindenhol a

napnak és a csillagoknak fényét? Nem gondolkozhatom-e mindenhol a legnemesebb igazságokon úgy, hogy azért ne kelljen dicstelenül, sőt szégyenletesen megjelennem a nép és a város előtt? Még a kenyerem sem fog hiányozni!” Büszke daccal hangsúlyozzák azután a művészek az egy helyben élés kényszerétől valófüggetlenségüket. „Csak aki mindent megtanul – mondja Ghiberti – az nem idegen sehol odakünn; vagyonától megfosztva, baráttalanul, mégis minden városnak polgára és félelem nélkül megvetheti a sors fordulásait.” Hasonlót mond egy menekült humanista is: „Valahol a tanult ember megtelepszik, ott van a jó hazá-ja.”[80]

II. Az egyéniség kiteljesedése

A műveltségtörténet dolgaiban kiélesedett szem lépésről lépésre tudná követni a XV. században a teljesen kialakult emberek gyarapodását. Hogy szellemi és külső létüknek harmonikus kikerekítése tudatos és szóbafoglalt céljuk volt-e az illetőknek, azt nehéz megmondani; többjük azonban elérte azt a célt, amennyire az minden földi dolgok tökéletlenségénél fogva lehetséges. Ha le is mondunk példának okáért arról, hogy Lorenzo Ma-gnifico szerencséjét, tehetségét és jellemét egymáshoz adva mérjük meg, figyeljünk meg helyette egy olyan egyéniséget, mint amilyen Ariostóé, főként a szatírában. A jóhangzásnak mekkora fokáig egyenlítődik ki szatíráiban a férfinak és a költőnek büszkesége, az önmaga élvezeteivel szemben való irónia, a legfinomabb gúny és a legmélyebb jóindulat. Ha már most az egyéniség e legmagasabb rendű kialakításának ösztöne igazán hatalmas és egyben sokoldalú természettel találkozott, amely egyúttal az akkori műveltség minden elemének is urává lett, akkor megszületett az

„egyetemes ember”, a *l’uomo universale,* aki csupán Itália teremtménye. Enciklopédikus tudású férfiak más országokban is akadtak a középkor folyamán, mert a tudásnak az a fajtája kézügyben volt és nem kellett külön összegyűjteni; ugyanúgy még a XII. századig is előfordulnak egyetemes művészek, mert az építészet problémái aránylag egyszerűek és egymáshoz hasonlók voltak, és mert a szobrászatban és a festészetben az ábrázolásra váró tárgy uralkodik a formán. A reneszánsz Itáliájában azonban olyan művészekre akadunk, akik minden területen egyidejűleg csupa újat és a maga nemében tökéleteset alkotnak és azonfelül mint emberek is a legnagyobbnak benyomását keltik. Vannak azután olyanok, akik az ábrázolóművészeten túl is, a szellemi életnek szintén roppant tág körében egyetemesek.

Dante, akit már életében is ki költőnek, ki bölcselőnek, ki teológusnak nevezett, minden írásában a lenyűgöző egyéni erőnek akkora bőségét önti ki, amelytől az olvasó, a tárgytól függetlenül is, legyőzöttnek érzi magát. Az akaratnak mekkora erejét föltételezi csak a Divina Commedia rendíthetetlenül egyenletes kidolgozása is. Ha pedig a tartalmát nézzük, akkor mind a külső, mind a szellemi világban alig fordul elő olyan fontos tárgy, amelynek Dante végére ne járt volna, és amelyre nézve gyakran csak néhány szóval kifejezett nézete amaz idő legsúlyosabb nyilatkozata ne volna. Az ábrázolóművészetre nézve kútfő – mégpedig jóval fontosabb dolgok miatt mint azért a néhány sorért, amelyben kora művészeiről nyilatkozott; nemsokára azonban az ihletnek is forrásává lett.[81]

A XV. század elsősorban a sokoldalú emberek százada. Nincsen olyan életrajza, amely a szóban forgó személynek a műkedvelést meghaladó lényeges mellékfoglalkozásait ne említené meg. A firenzei

kereskedő és államférfiú gyakran mind a két ókori nyelvnek tudósa; a leghíresebb humanisták adják elő neki és fiainak Arisztotelész politikáját és etikáját; a család leányai magasrendű nevelésben részesülnek, mint ahogy azokban a körökben kezdődik leginkább a magasabb rendű magánnevelés. Maga a humanista a legnagyobb sokoldalúságra kénytelen, mert filológiai tudása nem csupán a klasszikus világ tárgyilagos megismertetésére szolgál, mint manapság, hanem a valóságos életre való mindennapos alkalmazásra is. Pliniusi tanulmányai mellett pl. a humanista a természetrajzi múzeum anyagát is gyűjti; az ókori földrajzon keresztül modern földrajzíró lesz; az ókoriak történetírásának mintája szerint írja meg a maga korának történetét; mint a plautusi vígjátékok fordítója azok előadásainak a rendezője lesz; az ókori irodalomnak minden hatásos alakját, a lukianoszi párbeszédekig, tőle telhetően utánozza és mindezeken felül még, nem mindig javára, titkárként és diplomataként is működik. E sokoldalúaknak azonban magasan fölébe emelkedik néhány valóban mindenoldalú egyetemes szellem. Minekelőtte egyenként szemügyre vennők az akkori élet és műveltség érdekességeit, hadd álljon itt, a XV. század küszöbén, ama hatalmas férfiak egyikének képe: Leon Battista Albertié. Életrajza – csupán töredék -a művészről keveset mond és arról semmit, hogy milyen nagy volt a jelentősége az építészet történetében; lássuk hát, mi volt ő e külön dicsőség nélkül is.

Mindenben, amiért dicséret jár, gyermekkorától fogva első volt Leon Battista. Hihetetlen hírek maradtak mindennemű testgyakorlatairól és a tornázásban való művészetéről, arról, hogy összefogott lábbal hogyan ugrott át az emberek vállán, hogyan dobott fel a székesegyházban egy pénzdarabot akkora erővel, hogy lehallatszott, amint a

magas mennyezethez csapódott; hogyan borzongtak és remegtek alatta a legvadabb paripák, – mert három dologban kifogástalannak akart látszani a járásban, a lovaglásban és a beszédben. A zenét tanító nélkül tanulta meg, és szerzeményeit a szakemberek mégis megcsodálták. A szükség rákényszerítette, hogy sok esztendőn át tanulmányozza mind a két jogot, mígnem a kimerültség súlyos betegségbe ejtette; és amikor huszonnégy éves korában úgy érezte, hogy a szavakra emlékezése meggyöngült, a tárgyi érzéke viszont ép maradt, a fizikára és matematikára vetette magát és mellesleg megtanulta a világ minden mesterségét, oly módon, hogy a művészeket, tudósokat és mindenféle kézműves embert le a vargáig, kikérdezte titkaikról és tapasztalataikról. A festést és mintázást -jelesül az igen hasonlatos arcképekét puszta emlékezetből is – mellékesen művelte. Különös csodálatot keltett titokzatos forgóképes doboza, amelyben hol a csillagokat mutatta be és a sziklahegységek fölött emelkedő éjszakai holdat, hol messzi tájakat, rajtuk hegyeket és a ködös távolba vezető tengeröblöket, felvonuló hajóhadakat napfényben és a felhők árnyékában. De azt is örömmel elismerte, amit mások alkottak és általában minden olyan emberi alkotást, amely a szépség törvényének valamennyire megfelelt, szinte isteni valaminek fogadott el. Ehhez járult írói működése, mindenekelőtt magával a művészettel foglalkozó művei, és ezek az írásai határkövei és fő tanulságai a forma újjászületésének, elsősorban az építészetének. Azután latin nyelvű prózaköltések, novellák stb., amelyeknek nem egyjét az ókor alkotásainak hitték, továbbá tréfás pohárköszöntők, elégiák és eklogák; majd egy olasz nyelvű mű „A családról” négy könyvben, sőt egy kutyájára írott gyászbeszéd is. Komoly és elmés mondásai elég jelentősek voltak ahhoz, hogy összegyűjtessenek;

mutatónak sok hasábnyit közöl belőle már említett életrajza. És mindazt, amije volt, és amit tudott, az igazán gazdag lelkek módjára a legcsekélyebb tartózkodás nélkül közölte, és legértékesebb tanulmányait is ingyen osztogatta szét. Végül azonban lényének legmélyebb forrása is láthatóvá lesz: csaknem idegesnek nevezhető végtelen együttérzése mindennel. Elsírta magát, ha pompás fákat és kalászos mezőket látott; szép és méltóságos megjelenésű öregembereket a „természet gyönyörűségeként” tisztelt és nem győzte eléggé nézni őket; a tökéletes alakú állatokat is szerette, amiért a természet olyan különösen kegyelte őket; betegsége idején nem egyszer egészségessé tette valami szép tájéknak látása.[82] Nem csoda, ha azok, akik a külső világgal annyira meghitt érintkezésben látták, a jövőbenézés képességét is föltételezték róla. Pontosan megjósolta állítólag az Este-uralkodóháznak egy véres válságát, Firenze sorsát és a pápákét évek hosszú sorára terjedően, és ugyanúgy bele tudott látni bármelyik pillanatban az emberek belsejébe is, ismerte arcuk játékát. Magától értetődik, hogy fölöttébb hatalmas akaraterő járta át egész személyiségét és tartotta össze azt.

Miként a reneszánsz legnagyobbjai, úgy mondta ő is: „Az emberek maguktól is képesek mindenre, csak akarniok kell.”

És Albertihoz Lionardo da Vinci úgy viszonylott, mint a kezdőhöz a betetőző, mint a műkedvelőhöz a mester.

Bár egészítené ki Vasari művét ott is olyan leírás, aminő Leon Battistáé! Lionardo lényének körvonalait örökké csak messziről tudjuk sejteni.

III. A modern hírnév

Az egyén eddig tárgyalt fejlődésének megfelel a kifelé való érvényesülésnek egy új módja: az újabb kori hírnév. Itálián túl a különböző rendek mindenike csak önmagának élt, a maga középkori, külön rendi becsületének. A trubadúrok és minnesängerek költői hírneve pl. a lovagi rend tulajdona volt. Itáliában ezzel szemben a rendek egyenlősége előbb megvolt, mint a kényuralom vagy a demokrácia; de kezdete mutatkozik már egy általános társadalomnak is, amely az olasz és latin irodalomra támaszkodik, amit itt előre szükséges bocsátani; erre azért volt szükség, hogy amaz új elem az életben kicsírázhassék. Ehhez járul, hogy a római írók,[83] akiket buzgón tanulmányozni kezdtek, a hír fogalmával elteltek és azzal átitatottak, és hogy már írásaiknak tárgyi tartalma is − a római világuralom képe – az olasz élet állandó párhuzamaként jelentkezett. Ettől fogva az olaszok minden akarását és cselekvését olyan erkölcsi föltevés irányítja, amilyenről a Nyugat többi országa még nem tud. Mint minden lényeges kérdésben, elsőnek ezúttal is Dantét kell meghallgatnunk. Dante teljes lelkével a költői babér felé törekedett; mint publicista és literátor is hangsúlyozza, hogy alkotásai lényegük szerint újak, hogy a maga pályáján nemcsak hogy ő az első, hanem akarja is, hogy elsőnek mondassék. De már prózai írásaiban is céloz a nagy hírnév kényelmetlenségére, tudja, hogy a híres férfiúval való személyes ismeretség mennyire kielégítetlenül hagy némelyeket, és 'megmagyarázza, hogy ebben részint az emberek gyermekies képzelete, részint az irigység, részint az illetőknek

tökéletlensége a hibás. Leginkább azonban nagy költeménye fejezi ki a hír semmiségéről való nézetét, ha mindjárt oly módon is, amely elárulja, hogy szíve

még nem tudott teljesen szabadulni a hír után való vágyódástól. A *Paradisóban* Mercurius köre az oly üdvezültek lakóhelye, kik a földön hírre törekedtek és azzal „az igazi szeretet sugarait” meggyöngítették. Fölöttébb jellemző azonban, hogy az *Inferno* szegény lelkei azt kérik Daniétól, hogy újítsa meg és tartsa ébren a földön emléküket és hírüket, holott a purgatóriumbeliek csupán közbenjárásáért könyörögnek, sőt a költemény egy híres helyén84 a dicsőség vágya – *lo gran disio dell eccellenza* – már azért is elvettetik, mert a szellem híre nem föltétel nélküli, hanem az időtől függő és mert nagyobb utódok a körülmények szerint felülmúlhatják és elhomályosíthatják. A Dante után következő, feltörekvő költő-filológus nemzedék hamar úrrá lesz a híren a szónak kettős értelme szerint is .amennyiben ők maguk Itália legismertebb hírességei lesznek, ugyanakkor pedig, mint költők és történetírók tudatosan rendelkeznek mások hírével. A hír e fajtájának jelképe főként a költőkoronázás, amelyről odébb lesz szó.

Albertinus Mossatus, Dante kortársa, akit Padovában a püspök és az egyetem rektora költővé koronázott, már akkor olyan nagy hírt élvezett, amely az istenítessél volt határos; karácsony napján minden évben ünnepi menetben, harsonásan és, úgy látszik, égő gyertyákkal vonultak fel háza elé az egyetem két kollégiumának doktorai és scholarisai, hogy üdvözöljék és megajándékozzák. Dicsősége addig tartott, amíg 1318-ban ki nem esett a Carrara-ház akkor uralkodó kényurának kegyéből.

Mélyeket lélegezve élvezi Petrarca is az új tömjént, amely régebben csak a hősök és szentek számára való volt, sőt későbbi éveiben arról igyekszik meggyőzni magát, hogy a tömjén haszontalan és terhes kísérő. „Levél az utókorhoz”[85] című írása az olyan öreg,

nagyhírű férfiú számadása, aki a közönség kíváncsiságát kielégíteni köteles; szeretné, ha az utókorra átszármaznék híre, de kortársait legszívesebben eltiltaná tőle; a szerencséről és szerencsétlenségről elmélkedő dialógusaiban, mikor a hírre kerül a sor, az ellenzéki beszélő érvein van a nagyobb nyomaték, aki a hír semmiségét bizonyítja. De hát szó szerint értsük-e ezt, amikor látjuk, hogy Petrarca még mindig örül azon, hogy Palaeologus, Bizánc kényura[86] olyan alaposan ismeri őt iratai által, mint akár IV. Károly császár? Mert híre valóban már életében túlterjedt Itálián és nem volt-e jogos elérzékenyülése, amikor meglátogatta szülővárosát, Arezzót és barátai a szülőházához vezetve értésére adták, hogy a város gondoskodik arról, hogy a házon semmi változtatás ne essék! Régebben némelyik nagy szentnek a lakását ünnepelték és őrizték meg, pl. Aquinói Szent Tamás celláját a nápolyi dömések zárdájában, Szent Ferencnek Assisi melletti Porziunculáját; legföllebb még néhány nagy jogtudósnak volt része abban a félig mitikus tekintélyben, amelyből ez a megtiszteltetés következett; így volt az, hogy a nép nem messze Firenzétől, Bagnolóban, még a XIV. század végén Accursius (született 1150 táján) „Stúdiójának” nevezett egy régi épületet, de azért nem bánta, hogy lebontsák. Valószínűleg némely jogásznak (tanácsadói és perirat-szerkesztői minőségében szerzett) nagy jövedelme és politikai összeköttetései foglalkoztatták akkora ideig az emberek képzeletét. A szülőházak kultusza körébe tartozik a híres emberek sírjának tisztelete.[86] Ami Petrarcát illeti, ide számít még az a hely is, ahol meghalt, mert emlékének tiszteletére lett kedves tartózkodási helye Arqua a padovaiaknak, akik ékes épületekkel díszítették azt, – olyan korban, amikor északon még sokáig nem ismertek „klasszikus”

helyeket, hanem csupán képekhez és ereklyékhez vezettek búcsújárásokat. Becsület kérdése lett a városokra nézve, hogy falaik között a maguk hírességeinek és idegen hírességeknek csontjait őrizték, és az ember csodálkozva látja, milyen komolyan igyekeztek a firenzeiek a XIV. században − jóval Santa Croce temploma előtt − pantheonná magasztosítani székesegyházukat. Accorsónak, Danténak, Petrarcának, Boccacciónak és Zanobi della Strada jogtudósnak kellett volna ott díszes sírt kapnia. Később, a XV. században Lorenzo Magnifico személyesen jártéi a spoletóiaknál annak érdekében, hogy a firenzei dóm számára engedjék át Fra Filippo Lippi festő holttestét, és azt a választ kapta, hogy egyáltalán nincsenek bővében díszes neveknek, különösen nem híres férfiakénak, azért hát kímélje meg őket; úgyis lett, hogy a firenzeiek üres síremlékkel voltak kénytelenek beérni. És Dante is minden közbenjárás ellenére, amelyre már Boccaccio nyomatékos keserűséggel ösztökélte a szülővárost, nyugodtan aludta ravennai San Francesco templomban „ősrégi császári sírok és szentek sírboltjai között, tiszteletreméltóbb társaságban, mint amilyet te, óh szülőföld, nyújtani tudnál neki”. Már akkor előfordult, hogy egy különös ember büntetlenül vihette el a feszület oltáráról a gyertyákat és tehette őket a sírra ezekkel a szavakkal: „Vedd, méltóbb vagy rájuk, mint az – a Megfeszített”. Immár az itáliai városok is újra emlékezni kezdenek ókori polgártársaikra és lakosaikra. Nápoly talán sohasem felejtette el Vergilius sírját, már azért sem, mert ehhez a névhezfélig mitikus fogalom fűződött. Padova meg éppenséggel még a XVI. században is azt hitte, hogy nemcsak trójai alapítójának, Antenornak valódi csontjait őrzi, hanem Titus Liviuséit is.88 „Sulmona − mondja Boccaccio[89] − panaszolja, hogy Ovidiust távol

temették el, számkivetettségben, Parma örül, hogy Cassius falai között szunnyadoz”. A mantovaiak a XIV. században Vergilius mellképével díszített érmet verettek és szobrot is állítottak, amely állítólag őt ábrázolta; Carlo Malates-ta, az akkori Gonzaga gyámja, a középkori nemes úr gőgjével[90] 1392-ben ledöntette a szobrot, de minthogy a régi költő dicsősége erősebb volt, újra föl kellett állíttatnia.

Talán már akkor mutogatták a várostól két mérföldnyire azt a barlangot, amelyben Vergilius egykor állítólag elmélkedett, ugyanúgy, mint Nápoly közelében a Scuola de Virgiliót. Como magának tulajdonította mind a két Pliniust,[91] és a XV. század vége felé dómjának homlokzatán ékes mennyezetek alatt ülő szobrokkal dicsőítette őket.

A történetírásnak és az újjászületett topográfiának is gondja van rá ezután, hogy semmi helyi dicsőséget se hagyjon följegyzetlenül, míg az északi krónikák még csak hébe-hóba, pápákról, császárokról, földrengésekről és üstökösökről emlékezve említik meg, hogy azok idejében ez vagy amaz a híres férfiú „virágzott”. Hogy hogyan fejlődött a hírnév fogalmának uralma alatt kialakuló életrajz-irodalom, azt majd más alkalommal vesszük szemügyre; ezúttal a topográfus helyi patriotizmusára szorítkozunk, aki városának a dicsőségére való igényeit följegyzi. A középkorban a városok büszkék voltak szentjeikre, és szentjeiknek a templomokban őrzött tetemére és ereklyéire.[92] Velük kezdi 1450-ben Michèle Savonarola, Padova dicsőítője a sort; azután áttér a „híres férfiakra, akik nem voltak szentek, de kitűnő elméjükkel és nagy erejükkel (virtus) megérdemelték, hogy a szentek mellé soroltassanak (adnecti)” – szakasztott úgy, mint ahogyan az ókorban a híres férfiú a heros mellé kerül. A felsorolás további része a legnagyobb mértékben jellemző a maga korára. Első a

sorban Antenor, Priamus testvére, aki egy sereg menekülő trójaival megalapítja Padovát; majd Dardanus király következik, aki Attilát az euganei hegyek között legyőzte, azután üldözőbe vette és Riminiben egy sakktáblával agyonütötte; IV. Henrik császár, aki a székesegyházat megépíttette; egy Marcus nevű király, akinek fejét Monselicében őrzik; azután néhány bíboros és prelátus, javadalmak, kollégiumok és templomok alapítója; az Ágoston-rendi Fra Alberto, a híres teológus, egy sereg filozófus Paolo Venetóval és a világhírű Abanói Pietróval az élén; Paolo Padovano jogtudós; azután Livius és Petrarca, Mussato, Lovato költők. Ha katonai hírességek dolgában némi hiányosság mutatkozik, azzal vigasztalja magát a szerző, hogy van helyettök pótlás tudósi részről, továbbá azzal, hogy a szellem dicsősége tartósabb, míg a hadi dicsőséget gyakran a holttesttel együtt teszik a földbe, és ha mégis tovább él, azt csak a tudósoknak köszöni. A városnak azonban mindenképpen becsületére szolgál, hogy legalább kívülről való híres katonák feküsznek benne, akik maguk kívánták úgy: pl. a parmai Pietro de Rossi, a piacenzai Filippo Arcelli, különösen pedig a Narni-beli Gattamelata (†1443), akinek ércből való lovas szobra „egy diadalmát ülő Caesaréhoz hasonlatosan” már a Santo temploma előtt állott. Azután egész seregét sorolja el a szerző a jogászoknak és orvosoknak, a nemeseknek, akik, nem úgy, mint sokan, csupán „megkapták a lovagi méltóságot, hanem meg is érdemelték azt”, végül híres mechanikusokat, festőket és zeneművészeket. Bezárja a sort egy vívómester, Michèle Rosso, aki mint mesterségének leghíresebbje, sok helyen megfestve volt látható.

A dicsőségnek ilyen pantheonjai mellett, amelyeknek berendezésén a mythos, a legenda, az irodalmi úton keletkezett hírnév és a nép csodálkozása

közösen működik közre, a költőfilológusok még a világhír egyetemes pantheonjának fölépítésén is dolgoznak; gyűjteményes munkákat írnak híres férfiakról, híres nőkről, gyakran közvetetlen függésben Cornelius Nepostól, az ál-Suetoniustól, Valerius Maximustól, Plutarchosztól (Mulierum virtutes), Szent Jeromostól (de viris illustribus) stb. Vagy látomássze-rű diadalmeneteket és eszményi olympiai gyülekezéseket költenek meg, mint Petrarca a *Trionfo della famá*-ban, Boccaccio a *Vistione amoro*-sában, a nevek százait sorolva el, melyekből legalább háromnegyed rész az ókoré, a többi a középkorból való.93 Lassanként nagyobb nyomatékkal bánnak ezzel az újabb, aránylag modern alkotórésszel; a történetírók jellemzéseket visznek bele munkáikba, és híres kortársak életrajzi gyűjteményei keletkeznek, amilyent Filippo Villanj, Vespasiano Fiorentino és Barto-lomeo Facio, végül Paolo Giovio írt. Az északnak ezzel szemben, amíg íróira (pl. Trithemiusra) nem volt befolyással Itália, csupán szentek legendái, szórványos történetei és fejedelmekről, papokról szóló olyan leírásai voltak, amelyek még fölismerhetően a legendákra támaszkodnak és a dicsőségtől, vagyis a személyesen szerzett hírnévtől lényegükben függetlenek. A költői dicsőség ott még bizonyos rendekre szorítkozik, és a művészek nevéről északon szinte csupán olyankor értesülünk, ha mint kézművesek és céhbeli mesterek szerepelnek. Itáliában a költő-filológus azonban, mint már megjegyeztük, a leghatározottabb tudatában van annak, hogy ő a dicsőség osztogatója, sőt a halhatatlanságnak is; és ugyanúgy a feledésé is.94 Már Boccaccio panaszkodik egy általa ünnepelt szép nőre, aki azért volt hozzá keményszívű, hogy továbbra is megénekelje és híressé tegye vele, ő azonban értésére adja, hogy ezután az ócsárlással szándékozik

megpróbálkozni. Sannazaro örökös feledéssel fenyegeti meg két pompás szonettjében nápolyi Alfonsót, aki VIII. Károly elől gyáván megfutamodott. Angelo Poliziano az afrikai fölfedezésekkel kapcsolatosan (1491) arra figyelmezteti portugáliai János királyt, hogy gondoskodjék idején a híréről és halhatatlanságáról és küldje meg neki Firenzébe a „stilizáláshoz” (operosius excolenda) szükséges anyagot; különben úgy talál járni, mint mindazok, akiknek tettei, a tudósok segítségének híján, „az emberi gyarlóságok nagy romhalmazában elrejtve nyugosznak”. A királyon (vagy inkább humanisztikus hajlandóságú kancelláriusán) fogott is a szó, legalábbis megígérte, hogy az afrikai dolgokról már portugál nyelven megírt évkönyveket olasz fordításban Firenzébe küldeti azért, hogy latin nyelvre dolgoztassanak át; nem tudni, hogy csakugyan megtörtént-e? Korántsem olyan tartalom nélkül valók az ilyen igények, mint aminőknek első pillantásra látszanak; egyáltalán nem közömbös, hogy milyen fogalmazásban kerülnek a dolgok – a legfontosabbak is – egykor a világ és az utókor elé.

Az olasz humanisták elég soká uralkodtak előadási módjukkal és latinságukkal a nyugati olvasóközönségen, és a XVIII. század közepéig az olasz költők művei is sűrűbben forogtak az olvasók kezén, mint bármely más nemzetéi. Afirenzei Amerigo Vespucci keresztneve útleírása kedvéért lett a negyedik világrész neve, és ha Paolo Giovio minden fölszínességének és választékos önkényességének ellenére mégis halhatatlanságot ígért magának, jövendölésében nem sokat tévedett.

Miközben ilyen készületekkel igyekeznek a hírnevet külsőleg biztosítani, itt-ott félrehúzódik egy-egy függöny és mi, tárgyától és a sikertől függetlenül, ijesztően igaz kifejezésében látjuk a legóriásibb

becsvágyat és dicsőségre szomjazást. Ezt tapasztaljuk Machiavelli firenzei történetének előszavában is, ahol elődeit (Lionardo Aretinót, Poggiót) hibáztatja azért, hogy a városi pártviszályokról túlságosan kíméletesen hallgattak. „Nagyon tévedtek és bebizonyították, hogy kevéssé ismerték az emberek becsvágyát és a név megmaradása után sóvárgását. Mily sokan voltak azok, akik minthogy dicséretes tettekkel nem tudtak kitűnni, gyalázatosakkal törekedtek arra! Azok az írók nem gondolták, hogy olyan cselekedetek, amelyekben nagyság van – ilyenek az uralkodók és államok cselekedetei –, mindig nagyobb hírnevet szereznek, mint ócsárlást, bármilyen természetűek legyenek is és bárhogyan végződjenek is.”[95] Nem egy feltűnő és rettenetes vállalkozás mozgató okául valami nagynak és emlékezetesnek égő vágyát adják meg józan történetírók. Nem a közönséges hiúságnak puszta elfajulása az ilyen, hanem igazi démoni valami, vagyis az elhatározás megkötöttsége a legszélsőségesebb eszközök igénybevételével és közömbösség a siker, mint olyan iránt. Maga Machiavelli is így fogja fel pl. Stefano Porcaro jellemét; Galeazzo Maria Sforza gyilkosairól körülbelül ugyanazt mondják az okiratok; Alessandró-nak, Firenze hercegének meggyilkolását (1537) maga Varchi (művének V. könyvében) a tettes Lorenzino Medici dicsőségszomjának tulajdonítja. Még határozottabban hangsúlyozza ezt az okot Paolo Giovio; Lorenzino, akit Molza egy gúnyos iratában kipellengérezett azért, mert Rómában ókori szobrokat csonkított meg, olyan tetten töpreng, amelynek „újszerűsége” el tudja felejtetni szégyenét; és meggyilkolja rokonát és fejedelmét. – Valódi jellemvonásai ezek ennek a kornak, a fölöttébb izgatott, de már kétségbeeső erők és szenvedélyek korának, szakasztott azonképpen, mint egykor, macedóniai Fülöp korában az ephezoszi templom

felgyújtása volt.[96]

IV. Az újkori gúny és éle

Nemcsak a hírnévnek és az újabb kor dicsőségvágyának, hanem a magasrendűvé kialakult individualizmusnak is általában a modern gúny és a csúfondárosság a korrektívuma, lehetőleg az élcnek győzedelmes alakjában. A középkorból tudjuk, hogyan ingerlik egymást a végsőkig szimbolikus gúnnyal az ellenséges seregek, az egymással szemben álló fejedelmek és nagyok, vagy hogyan borítják el jelképes gyalázattal az alulkerült felet. Ugyanakkor teológiai vitákban hébe-hóba az éle már fegyver kezd lenni az ókori szónoklat és levélirodalom hatása alatt, a provencal-költészet pedig a dacos és csúfondáros daloknak külön nemét alakítja ki; alkalomadtán a minnesängerek sincsenek híjával ennek a hangnak, bizonyság reá politikai költészetük.[97] De az életnek önálló elemévé csak akkor válhatott az éle, amikor már megvolt személyes igényeivel együtt szabályszerű áldozata, a kialakult egyén. Ekkor már korántsem szorítkozik a puszta szóra és írásra, hanem cselekvővé lesz: bohózatot játszik és csínyeket követ el ‒ az ún. *burlákat* és *beffákat* –, amelyek számos novellagyűjteménynek fő tartalmát adják.

A „Száz ó-novellá”-ban, amelynek még a XIII. század végén kellett keletkeznie, nem része a tartalomnak az ellentét szülötte, az éle, és még nincsen benne burla sem;[98] a novellák célja csak annyi, hogy bölcs beszédeket és elmés történeteket, meg meséket egyszerű, szép nyelven beszéljenek el. De ha valami, akkor a gúnyolódás hiánya az, ami ennek a gyűjteménynek tisztes korát bizonyítja. Mert mindjárt a XIV. századdal következik Dante, aki a megvetés kifejezése tekintetében a világ minden költőjét messze

maga mögött hagyja, és akit pl. csupán a csalóknak ama pokolbeli nagy zsáner-képéért” az óriási méretű komikum legnagyobb mesterének kell mondanunk. Petrarcával már a Plutarchosz mintája (Apophthegmata stb.) szerint készült élc-gyűjtemények kezdődnek.

Hogy azután az említett évszázad folyamán mekkora gúny gyülemlett fel Firenzében, arról Franco Sacchetti ád jellemzőszemelvényeket novelláiban. Ezek jobbára nem igazi történetek, hanem bizonyos körülmények között adott válaszok, hajmeresztő naivságok, amikkel félbolondok, udvari bolondok, kópék, ledér nők kivágják magukat; a komikum ennek az igazi vagy látszólagos naivságnak a világ egyéb állapotaihoz és a hétköznapi erkölcshöz való rikító ellentétében van; a dolgok tótágast állnak. Az előadásnak minden eszközét segítségül veszik a novellaírók, még bizonyos észak-itáliai tájszólások utánzását is. Az éle helyét gyakran a pőre, kihívó arcátlanság, az otromba csalás, az istenkáromlás és a mocskos beszéd foglalja el. Néhány condottiere-tréfa a följegyzettek sorában a legnyersebbek és leggonoszabbak közé tartozik. Némelyik burla végtelenül mulatságos, mások azonban csupán föltételezett bizonyságai a személyes felsőbbrendűségnek, az ellenfélen való diadalnak.

Mennyit engedtek meg egymásnak, hányszor érte be vele az áldozat, hogy visszavágásával a maga pártjára térítse a nevetőket, nem tudjuk; sok szívtelen és ötlettelen gonosz dolog megesett közben, és a firenzei életet ez gyakran meglehetősen kényelmetlenné tehette.[100] A tréfa-kieszelő és a tréfamondó már elkerülhetetlen alak lett és bizonyára akadtak közöttük klasszikusnak nevezhetők is, olyanok, akik messze túltettek minden pusztán udvari bolondon, mert ez utóbbiak híjával voltak a

versenynek, a váltakozó közönségnek és a hallgató gyors felfogásának (megannyi előnye a Firenzében való életnek). Ezért is vándorolta be némely firenzei Lombardiát és Romagnát,[101] és jól jártak vele; míg szülővárosukban, ahol az éle az utcán termett, nem sokat kerestek. Ezeknek az embereknek különbik típusa a mulatságos ember *(l'uomo piacevole),* a silányabbik a *buffone* és a közönséges tányérnyaló, aki lakodalmakon és lakomákon azzal az okoskodással jelenik meg hogy: „Ha nem hívtak meg, az nem az én hibám”. Hébe-hóba egy-egy fiatal pazarló kiszipolyozásában segédkeznek; egészben véve azonban élősdiek módjára bánnak velük és kicsúfolják őket. Ugyanakkora magasabb rendű tréfafaragók fejedelmekhez hasonlóknak érzik magukat, és élcüket valami igazi királyi képességnek tartják. Dolcibene, akiről IV. Károly császár kijelentette, hogy „az olasz mókázok királya”, ezt mondta Ferrarában a császárnak: „Kegyelmed le fogja győzni a világot, mert kegyelmed az én barátom, meg a pápáé; Kegyelmed karddal harcol, a pápa a pecsétjével, én a nyelvemmel!”[102] Nem puszta tréfa ez, hanem Pietro Aretino megsejtése. A XV. század közepe tájának két leghíresebb tréfás embere Ariotto volt, egy Firenze környéki pap, aki a finomabb élcet művelte *(facezia)* és Gonella, Ferrara hercegének udvari bolondja, aki a durvább mókázásban volt nagy. Meggondolni való, hogy összehasonlítsa-e történeteiket az ember a kalenbergi papéval és Till Eulenspiege-lével; emezekéi egészen másképp, félig mitikus módon keletkeztek, úgy, hogy egy egész nép vett részt megköltésükben és úgy, hogy inkább az egyetemes érvényességűre, az általánosan érthetőre igyekeznek kilyukadni, míg Arlotto és Gonella történelmileg és lakóhelyük szerint ismert és azoktól függő személyek voltak. De ha egyszer az összehasonlításba belemegyünk és az

összehasonlítást az Itálián túli népek mókáira („Schwanke”) is kiterjesztjük, akkor kiderül, hogy a „Schwank” a francia fabliauk-ban[103] ugyanúgy, mint a németekben, elsősorban valami előnyt vagy élvezetet céloz, míg Arlotto élce és Gonella bohóságai mintegy önmaguknak céljai, ugyanis a diadal vagy az elégtétel kedvéért valók. (Till Eulenspiegel azután ismét sajátos árnyalatként jelentkezik, ti. mint a bizonyos rendek és iparok ellen irányuló személyesített, jobbára meglehetősen ötlet -telen csíny.) Az Este-ház udvari bolondja nem egyszer keserű gúnyjával és körmönfont bosszújával kárpótolta magát.[104]

Az *uomopiacevole* és a *buffone* fajtája jóval túlélte Firenze szabadságát. Cosimo herceg uralkodása idején volt virágjában Barlacchia, a XVII. század elején pedig Francesco Ruspoli és Curzio Marignolli. Csodálatosan nyilvánul meg X. Leó pápában a tréfás emberek kedvelésének igazi firenzei tulajdonsága. A legfinomabb szellemi élvezetekhez szokott és azokban telhetetlen egyházi fejedelem asztala körül megtűri, sőt szükségesnek érzi néhány tréfás mókázónak és zabáló-művésznek jelenlétét; két szerzetes, meg egy nyomorék is volt közöttük; ünnepélyes alkalmakkor keresett antik gúnyossággal bánt velük, mint élősdiekkel, amennyiben a legpompásabb pecsenyék képében majom-és hollóhúst szolgáltatott föl nekik. Általában önmaga használatára tartogatta Leó a burlát; szelleme természetéből következett, hogy legkedvesebb foglalkozásaival − a költészettel és a zenével − olykor gúnyosan bánt, és ő is, legfőbb minden egyebe, Bibbiena bíboros is, szívesen látta azoknak karikatúráját. Egyik sem érezte méltóságán alulinak, hogy egy jó öreg titkárt teljes erővel addig dolgozzanak meg, míg az nagy zeneteoretikusnak nem hitte magát. A rögtönzően költő gaetai Baraballát Leó odáig vitte állandó hízelkedésével, hogy az komolyan

pályázott a capitóliumi költő-koronázásra. A Medici-család védőszentjeinek, Szent Kozmának és Szent Demjénnek napján előbb babérral és bíborral díszesen, versmondással kellett a pápai lakomát földerítenie, és amikor mindenki majd megpukkadt már a nevetéstől, rá kellett ülnie a Vatikán udvarában arra az arannyal fölszer-számozott elefántra, amelyet portugáliai Nagy Emánuel küldött ajándékul Rómába; a pápa mindezt felülről nézte lorgnonjával.[105] Az elefánt azonban a dobszótól, a trombiták és a bravo-kiáltások zajától megbokrosodott és nem volt lehetséges rávenni, hogy átmenjen az Angyalhídon. Az ünnepélyesnek és fenségesnek paródiája, amely díszmenet alakjában jelenik meg itt előttünk, már akkor a költészetben is hatalmas helyet foglalt el.[106] De persze más áldozatot kellett keresnie magának, nem tehette azt, mint pl. Arisztophanész, aki a nagy tragédia-írókat léptette föl komédiájában. De a műveltségnek ugyanaz az érettsége, amely a görögök között bizonyos időpontban a paródiát kifakasztotta, itt is fölvirágoztatta azt. Már a XIV. század végén szonettben utánzással gúnyolják ki a petrarcai szerelmi panaszt és egyéb hasonlókat; sőt fontoskodó értelem-elferdítéssel kicsúfolják a tizennégy soros versforma ünnepélyességét is. Az Isteni Színjáték is nagyon csábított a paródiára és Lorenzo Magnifico értett hozzá, hogy az Inferno stílusában a legremekebb komikumot fejtse ki *(Simposio,* vagy: *Beoni).* Luigi Pulci *Morganté*-jában híven utánozza a rögtönzőket és azonfelül költészete, meg Bojardoé is, annálfogva, hogy tárgya fölött lebeg, helyenként legalábbis félig tudatos paródiája a középkori lovagi költészetnek. Teofilo Folengo, a nagy parodista (1520 tája volt a virágzó kora) azután egyenest nekimegy a dolognak. Limerno Pitocco néven megkölti az Orlandinót, melyben a lovagi világ már csak

nevetséges rokokó-foglalata a modern ötletek és életképek bőségének'; Merlinus Coccajus neve alatt ugyancsak nagy irányzatossággal rajzolja parasztjainak és csavargóinak tetteit és vándorlásait az akkori tudós hősköltemény mulatságos ál-fölszerelésével *(Opus maccaronicorum).* Azóta a paródia az olasz Parnasszuson állandóan otthon volt, és olykor valóban fényes képviselői akadtak. A reneszánsz közepe táján azután elméletileg is elemzik az élcet és pontosabban állapítják meg, hogyan kell vele élni jobb társaságban. Gioviano Pontano[107] a teoretikus; a beszédről való írásában, nevezetesen annak negyedik könyvében számos élcnek vagy *facaetiának* elemzésével igyekszik általános érvényű elv megfogalmazásáhozjutni. Hogy az előkelőrendű emberek között hogyan kell bánni az élccel, azt Baldassare Castiglione tanítja *Cortigianó*jában.[108] Természetesen leginkább csak harmadik személyek földerítéséről van szó, tréfás és kedves történetek és mondások elbeszélésével. A személyeskedő élctől inkább óvja az embert, mert azzal a szerencsétleneket megkeserítjük, a gonosztevőket túlságosan megbecsüljük, a hatalmasokat és a sorstól elkényeztetetteket pedig bosszúra ingereljük; a jótársaságbeli férfinak elbeszélés közben bölcs mértéktartást tanácsol az utánzó drámai előadásban, azaz a fintorvágásban. Ezután nemcsak az újra való elbeszélés céljára, hanem a jövőbeli élcfaragó számára is, példa céljából fajták szerint módszeresen elrendezve, gazdag gyűjteménye következik a tárgyi élceknek és szójátékoknak; köztük számos igen kitűnő akad. Sokkal szigorúbban és óvatosabban hangzik körülbelül két évtizeddel később-a helyes életmódra tanító könyvében – Giovanni della Casa tanítása; a következményekre való tekintettel teljesen száműzni kívánja az élcből és a burlából a diadalmaskodás

szándékát. A reakciónak hírnöke ő, a visszahatásé, amelynek el kellett következnie. Itália a rágalmazásnak olyan iskolájává lett, amilyent a világ azóta sem látott, még Voltaire Franciaországában sem. A tagadás szellemének ez az utóbbi és társai sem voltak híjával, de honnan kerítettek volna a XVIII. században annyi megfelelő áldozatot, honnan vették volna azt a számtalan magasrendűvé és furcsává fejlődött embert, azt a mindenfajta hírességet, államférfiút, papot, föltalálót és fölfedezőt, írót, költőt és művészt, aki azonfelül tartózkodás nélkül megmutatta volna sajátosságait? A XV. és XVI. században élt ez az embersereg és mellette az általános műveltség szintjén az elmés tehetetleneknek, a született akadékoskodóknak és rágalmazóknak szörnyű nemzedéke nőtt nagyra, amelynek irigysége megkívánta a maga hekatombáit; ehhez járul még a híres férfiaknak egymás között való irigykedése. Ismeretes, hogy ezt az utóbbit a nyelvtudósok kezdték: Filelfo, Poggio, Lorenzo Valla és mások, míg pl. a XV. század művészei csaknem teljesen békés versengésben éltek egymás mellett, amit a művészet történetének érdemes volna számon tartania. Firenze, a hírnév nagy vásártere, ebben minden más városnak előtte jár. „Éles szem és gonosz nyelv” a firenzeiek ismertetőjele.[109] Mindennek és mindenkinek szelíd kigúnyolása lehetett ott a hétköznapok uralkodó hangja. Machiavelli *Mandragorá*jának[110] fölötte érdekes prológusában – joggal vagy anélkül ‒ az általános emberszólásnak tulajdonítja az erkölcsi erő látható csökkenését; a maga megkisebbítőit egyébként azzal fenyegeti, hogy ő is ért az emberszóláshoz. Azután a pápai udvar következik, amely régóta a leggonoszabb, és a melletta legelmésebb nyelvek találkozóhelye. Hiszen már Poggio is az apostoli írnokok hazudozó kamráiból

(bugiale) keltezte *Facetiae* és ha számba vesszük, hogy mennyi megcsalódott állásvadász, a kegyelteknek mennyi reménységgel teli ellensége és vetélytársa, romlott erkölcsű prelátusoknak mennyi nap-lopója volt ott együtt, akkor nem lehet feltűnő, ha Róma valóságos hazája lett a vad pasquillusnak és a szemlélődő szatírának. Ha még ehhez hozzászámítjuk azt, amit a papi uralom iránt érzett általános elégedetlenség és amit a csőcseléknek az az ismert hajlandósága toldott hozzá, hogy a hatalmasokra a legszörnyűségesebb dolgokat fogta rá, akkor a gyalázatnak hallatlan összege kerekedik ki. Aki tehette, legcélszerűbben a megvetés eszközével védekezett ez ellen, akár igaz, akár hazug vádakról volt szó, továbbá ragyogó, vidám fényűzéssel.[111] A gyöngébb lelkek azonban a kétségbeeséssel határos állapotba eshettek attól, ha bűnbe és még inkább megszólásba bonyolították őket.[112] Lassanként mindenkire a legrosszabbat mondták, és éppen a legszigorúbb erényesség ébresztette föl legbiztosabban a gonoszságot. A viterbói Fra Egidióról, a nagy egyházi szónokról, akit Leó pápa érdemeiért bíborossá tett meg, és aki az 1527-i szerencsétlenség idején mint derék, népszerű szerzetes is kitűnt,[113] Giovio értésünkre adja, hogy arcának aszkétai halványságát a nedves szalma füstjével és egyebekkel őrizte meg. Giovio ilyen alkalmakkor hamisítatlan curiabeli; rendszerint elbeszéli kis történetét, hozzáfűzi, hogy nem hisz benne, végül pedig egy általános megjegyzésével olyat sejtet, hogy mégis lehet benne valami. A római csúfondárosságnak igazi égő-áldozata azonban a jámbor VI. Hadrián pápa volt. Megállapodás alakult körülötte, hogy nem szabad komolyan venni. Francesco Bernivel, a félelmes tollúval, mindjárt eleivel elrontotta a dolgát, mert azzal fenyegetőzött,

hogy nem Pasquino szobrát,[114] mint ahogy mondták, hanem magukat a pasquillusok íróit hajíttatja a Tiberisbe. A bosszú érte az „Adriano pápa ellen” irányuló híres Capitolo volt, amelyet tulajdonképpen nem a gyűlölet mondott tollba, hanem a nevetséges hollandus barbár iránt való megvetés; a vad fenyegetést azoknak a bíborosoknak tartogatják, akik őt megválasztották. Berni és mások a pápa környezetét is ugyanazon a csípősen hazug módon rajzolják meg, mellyel a mai párizsi tárcaírók a valamit mássá és a semmit valamivé mesterkedik. Hadrián életrajza, amelyet Paolo Giovio a tortosai bíboros megbízásából írt és amelynek valójában magasztaló írásnak kellett volna lennie, mindenkinek, aki a sorok között olvasni tud, valóságos remekműve a gúnynak. Roppant mulatságos olvasni (mulatságos különösen az akkori Itáliának), hogyan törekszik Hadrián a zaragozai káptalantól Szent Lambert állkapcsát megszerezni, hogyan díszítik föl azután a jámbor spanyolok ékszerrel és egyéb holmival, „amígnem meglehetősen hasonlatos lesz egy jól kicsinosított pápához”; hogyan intézi viharos és ízléstelen bevonulását Ostiából Rómába; hogyan tanácskozik a Pasquino vízbe süllyesztéséről vagy elégetéséről; ha az ebédet jelentik, hogyan szakítja félbe hirtelen a legfontosabb tárgyalásokat és hogyan hal meg végül szerencsétlen uralkodás után a sörnek túlságos élvezése miatt; amire is udvari orvosának házát éjjeli mulatózok megkoszorúzzák és azzal a fölírással díszítik, hogy: Liberator! Patriae S. P. Q. R. (A haza meg-szabadítójának a római senatus és nép.)

Persze, amikor a pápa mindenki járadékát megszüntette, Giovio is elvesztette a magáét és csak azért kapott kárpótlásul javadalmat, mert „nem volt poéta”, azaz pogány. Megvolt írva azonban, hogy Hadrián legyen az utolsó ilyenfajta nagy áldozat.

Róma balsorsa óta (1527) az élet végső elvetemültségével szemmel láthatóan elhalt a gonosz emberszólás is.

Amíg azonban még virágjában volt, akkor nevelődött Rómában az újabb idők legnagyobb gúnyolódója, Pietro Aretino. Ha egy pillantást vetünk lényére, megtakarítjuk, hogy fajtájának jelentéktelenebb embereivel foglalkozzunk.

Főként életének három utolsó évtizedét ismerjük (1527-1556), amelyet a ránézve egyetlen lehetséges menedékhelyen, Velencében töltött. Onnan tartotta Itália minden hírességét valóságos ostromállapotban; odaözönlöttek azoknak a külföldi fejedelmeknek ajándékai is, akiknek Aretino tollára szükségük volt, vagy akik tollától tartottak. V. Károly és I. Ferenc egyszerre adott neki nyugdíjat, mert mindenikük abban reménykedett, hogy Aretino a másiknak borsot tör az orra alá. Aretino mindkettejüknek hízelkedett, de természetesen inkább Károlyhöz húzott, mert az maradt Itáliában az úr. Miután Károly császár Tuniszt legyőzte (1535), Aretino hangja a legnevetségesebb istenítésig fokozódik; tudnunk kell, hogy Aretino állandóan azzal a reménnyel kecsegtette magát, hogy Károly segítségével bíboros lesz belőle. Valószínűleg külön pártfogásban volt része mint spanyol ügynöknek, mert megszólalásával vagy hallgatásával hatni tudtak a kisebb olasz fejedelmekre és a közvéleményre. Úgy tett, mintha fenékig megvetné a pápaságot, mert közelről ösmeri; az igazi ok azonban az volt, hogy Róma nem tudta vagy nem akarta már fizetni.[115] Velencéről, amely otthont adott neki, bölcsen hallgatott. A nagyokhoz való viszonya egyébként csupa koldulás és aláváló zsarolás.

Aretino az első, aki ilyen célok érdekében nagymértékben visszaél a nyilvános közléssel. Azok a vitairatok, amelyeket száz évvel azelőtt Poggio és

ellenfelei váltottak egymással, szándékukra és hangjukra nézve éppen olyan aljasok, csak nem a sajtó számára készültek, hanem amolyan fél és titkos nyilvános közlés céljára; Aretino a teljes és föltétlen nyilvánosságot használja föl üzlet céljára; bizonyos tekintetben ő az egyik őse az újságírásnak. Leveleit és egyéb cikkeit időszakonként kinyomatja, minekutána már tágabb körben kézről kézre jártak. [116]

Voltaire-rel összehasonlítva, Aretino abban van előnyben, hogy nem terheli meg magát elvekkel, sem fölvilágosodottsággal, sem emberszeretettel, sem egyéb erényekkel, még csak tudománnyal sem; egész poggyásza az ismert jelige: *Veritas odium parit* (Az igazság gyűlöletet kelt). Ezért is nem adódtak számára hamis helyzetek, mint pl.Voltaire-re nézve, aki Pucelle-jét szégyenletesen letagadni, egyéb írásait pedig élete fogytáig rejtegetni volt kénytelen; Aretino mindenre ráírta a nevét és még későbben is nyíltan dicsekszik hírhedt *Ragionamento*-ival. írói tehetsége, világos és kihegyezett prózája, az a képessége, hogy az embereket és a dolgokat apróra meg tudta figyelni, mindenesetre figyelmet keltővé tenné, habár a tulajdonképpeni művészi alkotás koncepciója, pl. a vígjáték hamisítatlan drámai fölépítésének képessége egyáltalán nem adatott meg neki; ehhez járult még azután a legdurvább és legfinomabb ármányosságon túl, a torz élének fényes tehetsége, amellyel némelykor Rabelais-nak sem marad mögötte.

Ilyen körülmények között, ilyen szándékkal és eszközökkel ront zsákmányára Aretino, vagy járja körül egyelőre. Az a mód, ahogyan VII. Kelement felszólítja, hogy ne panaszkodjék, hanem bocsásson meg, miközben a feldúlt Rómának jajkiáltása felhallatszik az Angyalvárba, be a pápa börtönébe, az ördögénél vagy a majoménál is metszőbb gúny. Olykor, ha teljesen le kell mondania valami remélt

ajándékról, dühe vad ordításban szabadul ki, mint pl. a Salerno fejedelme ellen írt Capitolójában. Salerno fejedelme egy ideig fizetést adott neki, de azután nem akarta tovább fizetni. Viszont, úgy látszik, hogy a rettenetes Pierluigi Farnese, Parma hercege, sohasem vett tudomást róla. Minthogy ez a nagyúr szemlátomást lemondott arról, hogy jót mondjanak róla, nem volt könnyű dolog fájdalmat okozni neki; Aretino megkísérelte, amennyiben a herceg külső megjelenését a sbirreké-hez, molnárokéhoz és pékekéhez hasonlította.

Olyankor a legfurcsább Aretino, amikor a tiszta, fájdalmas koldulás hangján ír, pl. I. Ferenchez címzett Capitolójában, ellenben fenyegetéssel s hízelkedéssel vegyes leveleit és költeményeit, akármennyire mulatságosak is, sohasem fogja az ember mély megbotránkozás nélkül olvasni. Olyan levélre, amilyent 1545 novemberében Michelangelónak írt, talán nincsen példa; minden bámulata közben (az ítéletnapja freskójáról van szó) megfenyegeti Michelangelói vallástalansága, szemérmetlensége miatt és lopáscímén (II. Gyula pápa örököseivel szemben), és a békítő utóiratban hozzáteszi: „Csak meg akartam mutatni, hogyha kend *divino* (divino, borból való), én sem vagyok *d'acqua* (vízből való)”. Aretino ti. ragaszkodott ahhoz – alig tudni, hogy őrült önhittségében-e vagy azért, mert kedve telt mindennek kicsúfolásában, ami híres –, hogy őt is isteninek nevezzék és személyének híressége tekintetében mindenesetre vitte is annyira, hogy arezzói szülőháza a város egyik látnivalójaként szerepelt. Viszont voltak teljes hónapok, amikor Velencében ki nem merte tenni lábát a küszöbén, nehogy kezébe kerüljön valamelyik megdühösített firenzeinek, pl. az ifjabb Strozzinak; nem volt híja tőrdöfésekben és szörnyű megveretések-ben,[117] ha

mindjárt nem is jártak azzal az eredménnyel, amelyet Berni egy híres szonettjében megjósolt neki; a maga otthonában halt meg szélhűdésben.

A hízelkedésben figyelemreméltó különbségeket tesz; nem olaszoknak otrombán és vaskosan hízeleg;[118]olyanokkal szemben, mint Cosimo, Firenze hercege, másképp tud megjelenni. Magasztalja az akkor még fiatal fejedelemszépségét; Cosimónak Augustussal közösen valóban nagymértékben megvolt ez a tulajdonsága; egy oldalpillantást vetve Cosimo anyjának, Maria Salviatinak pénzüzleteire, magasztalja Cosimo erkölcsös életét és szűkölő hangú koldulással fejezi be levelét a nagy drágaság miatt stb. De ha Cosimo nyugdíjat fizetett neki, mégpedig a herceg egyébként tanúsított takarékosságához mérve, meglehetős nagyot (legvégül évi 160 aranyat), akkor bőkezűségében határozott része volt annak, hogy Aretino, mint spanyol ügynök, veszedelmes lehetett.

Aretinónak szabad volt, hogy keserűen gúnyolja és szidja Cosimót és fenyegethesse ugyanakkor a firenzei ügyvivőt azzal, hogy hamarosan vissza fogja hívatni a herceggel. És ha a Medici végül tudta is, hogy V. Károly keresztüllát rajta, mégsem kívánhatta, hogy a császári udvaron aretinói élcek és csúfondáros versek keringjenek róla. Igen csinos föltételes hízelgés az is, amelyet Marignano híres marcheséjéhez intézett, aki mint „Musso várnagya” megkísérelte, hogy külön államot alapítson. A küldött 100 scudót így köszöni meg Aretino: „Ami tulajdonságra egy fejedelemnek szüksége van, az mind megvan Kegyelmességedben és mindenki belátná ezt, ha az erőszakosság, amely minden kezdőben elkerülhetetlen, Kegyelmességedet nem mutatná kissé ridegnek *(aspro).”*

Syakran mint valami különösre mulattak arra, hogy Aretino csupán a világot szidalmazta, nem az Istent. Hogy mit gondolt magában, az, egyéb viselt dolgait

ismerve, teljesen közömbös, épp annyira közömbösek épületes írásai, amelyeket csak külső tekintetekből írt.[119] Egyébként azonban igazán nem tudom, hogyan eshetett volna istenkáromlásba. Sem tanár, sem elméleti gondolkodó vagy író nem volt; pénzt sem tudott fenyegetéssel és hízelkedéssel kizsarolni az Istentől, tehát kérésének megtagadása sem ingerelhette káromlásra. Márpedig a haszontalan fáradságot az ilyen ember nem vállalja. Legkedvezőbb jele a mai olasz szellemnek, hogy az ilyen jellem és az ilyenfajta működés százszorosan lehetetlenné vált.

De a történelmi szemlélet számára Aretinonak mindig fontos lesz a helye.

HARMADIK SZAKASZ

Az ókor új életre ébresztése

I. Elöljáró megjegyzések

Amikor műveltségtörténeti áttekintésünknek ehhez a pontjához érünk, az ókorról kell megemlékeznünk, amelynek „újjászületése” egyoldalú módon lett összefoglaló neve az egész korszaknak. Az eddig rajzolt állapotok az ókor nélkül is megrendítették és megérlelték volna a nemzetet, és az ezután elsorolásra kerülő új szellemi irányok legnagyobb része is elképzelhető volna az ókor nélkül; de miként az elmondottakat, azonképp az ezután következőket is sokféleképpen színezte az ókori világ hatása, és ha a dolgok lényege az ókor nélkül is érthető és létező volna, megnyilvánulásának módja az életben mégis csak vele és általa jut kifejezésre. A „reneszánsz” nem lett volna az a magasrendű világtörténeti szükségesség, ami volt, ha olyan könnyű lenne az ókortól elvonatkoztatni. Ahhoz azonban ragaszkodnunk kell, mint ennek a könyvnek egyik főtételéhez, hogy nem egymaga a reneszánsz, hanem a vele párhuzamosan élő olasz népi szellemmel való szoros szövetsége hódította meg a nyugati világot.

A Nyugat többi országa vagy elhárította az Itáliából érkező erős ösztönzést, vagy félig, esetleg teljesen magáévá tette; ahol az utóbbi történt, ott kár azon panaszkodni, hogy középkori műveltségi formáink és képzeteink korán elpusztultak. Ha védekezni tudtak volna, ma is élnének. Ha azok az elégikus lelkek, akik vissza vágyódnak hozzájuk, csak egy órát is bennök

volnának kénytelenek tölteni, hevesen vágyódnának modern levegő után. Hogy az olyan nagy folyamatok közben néhány magában álló virág elpusztul, mielőtt még a hagyományban és a költészetben megörökítődött volna, az bizonyos; de nem szabad azért azt kívánni, hogy a nagy összefogó esemény bár meg ne történt volna. A nagy esemény lényege abban van, hogy az egyház mellett, amely addig (és immár nem sokáig) összetartotta a Nyugatot, egy új áramlat keletkezik, amely Itáliából jövet szétterjed és minden nagyobb műveltségű európaira nézve az élet lélegzőköre lesz. A legsúlyosabb kifogás, amely ellene tehető, az, hogy népietlen, hogy vele együtt lesz szükségszerűvé egész Európában a műveltek elkülönülése a műveletlenektől. Ez a kifogás azonban teljesen értékét veszíti, amint meg kell vallanunk, hogy még ma sem tudunk ezen változtatni, noha a jelenséget tisztán látjuk. És az elkülönülés azonfelül Itáliában korántsem annyira rideg és könyörtelen, mint egyebütt. Hiszen az olaszok legnagyobb művészetű költője, Tasso, a legszegényebbek között is kézről kézre jár.

A görög-római ókor, amely a XIV. századtól fogva mint a műveltség támasza és forrása, mint a lét célja és eszménye, részint mint tudatos új ellentét is, hatalmas kézzel nyúlt bele az olasz életbe, hiszen már régóta éreztette befolyását az egész, még az Itálián kívüli középkorra is. Az a fajta műveltség, amelyet Nagy Károly képviselt, lényege szerint reneszánsz volt a VII. és VIII. század barbárságával szemben, és nem is lehetett egyéb. Mint ahogy az Észak román építőművészetébe az ókortól örökölt általános alapformákon túl feltűnő, kifejezetten ókori formák is belopóztak, azonképpen az egész kolostori tudományosság is lassanként nagy mennyiségű anyagot szívott magába a római írókból és Einhart óta

még a stílusán is megérzik az ókori írók utánzása. Itáliában másként ébred újra az ókor, mint egyebütt. Amint megszűnik benne a barbárság, a még félig antik népben jelentkezik múltjának fölismerése; ünnepelve fordul feléje és vissza akarja idézni. Itálián túl az ókor egyes elemeinek tudósi és elmélkedő felhasználásáról van szó, Itáliában tudományos és ugyanakkor népszerű állásfoglalásról az ókor mellett, mert az ókor ott a saját nagyságra való emlékezés. A latin nyelvnek könnyen érthetősége, a még meglévő emlékek és építészeti maradványok hatalmasan előbbre viszik ezt a fejlődést. Belőle, valamint a germán−longobárd állami intézményekben közben mégis mássá lett népi szellemnek, az általános európai lovagságnak, az északról érkezett egyéb műveltségi befolyásoknak és a vallásnak és egyháznak ellentétéből keletkezik azután az új teljesség: a modern olasz szellem, amelynek az volt a rendeltetése, hogy a Nyugatnak iránymutató példaképe legyen. Hogy az ábrázoló művészetben miként mozdul meg az antik szellem, mihelyt a barbárság megszűnik, jól megmutatkozik pl. a XII. század toscanai építészetében és a XIII. század szobrászatéban. A költészet művészete sincs híjával a párhuzamoknak, ha elfogadhatjuk, hogy a XII. század legnagyobb latin költője, aki az akkori latin költészet szinte minden hangját megütötte, olasz ember volt. Az a költő volt, aki az ún. *Carmina Burana*[120] legszebb részeit írta. A világban és élvezeteiben való fékezetlen öröm, amelynek védőszellemeiként újra megjelennek a régi pogány istenek, pompás áradásban ömlik a rímes versszakokban, miközben Catók és Scipiók foglalják el a szentek és a keresztény hősök helyét. Aki egyhuzamban olvassa ezeket a költeményeket, aligha lesz képes azt a sejtést elhárítani magától, hogy olasz ember beszél, valószínűleg lombardiai; de határozott egyéb okok is szólnak e mellett. A *Clerici vacantes* e

XII. századi latin költeményei – feltűnően ledér hangjukkal egyetemben – mindenesetre közös európai termékek; csakhogy az, aki a *de Phyllidé et Flora*[121] énekét és az *Aestuans interiust* stb. költötte, valószínűleg nem északi ember volt és az a finoman megfigyelő sybarita sem, akitől a *Dum Dianae vitrea sero lampas oritur* származik. Az ókori világszemlélet reneszánsza ez és középkori rímes alakjában ez csak annál jobban szembeötlik. Nem egy műve van ennek az évszázadnak és a legközelebbieknek is, amelyekben a hexameter és a pentameter gondosabb utánzásban fordul elő, azonfelül mindenféle ókori, különösen mitológiai hozzápótlást is tartalmaz, mégis megközelítőleg sem keltenek olyan antik hatást. Guglielmus Apuliensis hexameterekben írt krónikái és egyéb írásai óta (kb. 1100) gyakran akadt példa Vergilius, Ovidius, Lucanus, Statius és Claudianus buzgó tanulmányozására; de az antik forma pusztán a tudósok dolga ugyanúgy, mint az ókori anyag az olyanfajta gyűjteményeket szerkesztő írók esetében, mint Vincent de Beauvais, vagy a mitológiát és allegóriákat író Alanus ab Insulis. Csakhogy a reneszánsz nem apránként való utánzás és darabonként való gyűjtés, hanem újjászületés és valóban úgy is jelenik meg a XII. századbeli ismeretlen klerikus ama költeményeiben.

Az olaszoknak nagy és általános vonzalma az ókor iránt azonban csak a XIV. századdal kezdődik. A városi életnek olyan fejlődése volt szükséges hozzá, amilyenre csak Itáliában és csak most akadt példa: a nemeseknek és polgároknak együttélése és valóságos egyenlősége; olyan egyetemes társadalom alakulása, amely szükségét érezte a művelődésnek és amelynek szabad ideje meg eszköze is volt hozzá. A műveltség azonban, mihelyt a középkor képzeletben dúskáló világától szabadulni akart, nem volt képes puszta

tapasztalás útján hirtelen a természeti és szellemi világ fölismeréséhez felhatolni, vezetőre volt szüksége, és olyanul kínálkozott a klasszikus ókor a szellem minden körére kiterjedő tárgyi és elméleti igazságainak bőségével. Hálásan és csodálkozva fogadták el tőle a formát és anyagot; a műveltségnek egyelőre ő lett a fő tartalma. Itália általános állapotai is kedveztek. A középkor császársága a Hohenstaufok bukása óta vagy lemondott Italáliáról, vagy nem tudta benne helyét megállani; a pápaság Avignonba költözött; a legtöbb meglevő hatalom erőszakos és törvénytelen volt. Az öntudatra ébresztett szellem azonban új, tartós eszmény keresésére indult és így történt az, hogy a lelkeket hatalmába keríthette a római-olasz világuralom délibábja és követelése, sőt, hogyannak gyakorlati megvalósítását is megkísérelhette Coladi Rienzo. Ahogyan ‒ főként első tribunsága idején – feladatához látott, abból persze csak furcsa komédia lehetett, de a nemzeti érzés szempontjából a régi Rómára emlékezés egyáltalában nem volt értéktelen támogatás.

Az ókori Róma műveltségével újra fölszerelve, nemsokára valóban a világ legelőbbre haladottabb nemzetének érezték magukat az akkori olaszok.

Legközelebbi feladatunk az lesz, hogy megmutassuk az elmék mozgását, nem teljességében, hanem csak külső körvonalaiban,[122] különösen pedig kezdeti állapotában.

II. Róma, a romok városa

Mindenekelőtt magának Rómának, a romok városának másfajta kegyeletben van része most, mint volt abban az időben, amelyben a Mirabilia Romae és Malmesbury Vilmos gyűjteményes munkája keletkezett. A jámbor polgár képzelete, csakúgy mint

a varázslatban hivőé és a kincsásóé, háttérbe szorul a följegyzésekben a történetíróé és hazafié mögött. Ilyen értelemben értendők Dante szavai: Róma falainak kövei tiszteletet érdemelnek és a föld, amelyen a város épült, tiszteletre méltóbb, mint az emberek vélik. Az egyházi jubileumok óriási látogatottsága mégis alig hagy ájtatos emléket a tulajdonképpeni irodalomban. Az 1300-i jubileumról legértékesebb nyereségként azt az elhatározást viszi haza Giovanni Villani, hogy megírja szülővárosa történetét; ezt az elhatározását Róma romjainak látása ébresztette benne. Petrarca még a klasszikus és keresztény ókor között megoszló érzésről ád hírt; elbeszéli, hogy milyen gyakran kapaszkodott föl Giovanni Colonnával Diocletianus Thermáinak óriási bolthajtásaira; ott fönn, a tiszta levegőben, a mélységes csöndben, a szem tág körének közepén nem üzletről, nem családról és politikáról beszélgettek, hanem a körülöttük heverő romokat nézve, a történelemről, s Petrarca inkább az ókort, Giovanni inkább a keresztény korszakot képviselte; beszélgettek azután a bölcseletről is és a művészet kitalálóiról.

Gibbonig és Niebuhrig azóta is hányszor ébresztette föl a romoknak ez a városa a történeti szemlélődést.

Ugyanerről a megoszló érzésről tesz tanúságot Fazio degli Uberti is 1360-ban írt *Dittamondó*jában, képzeletbeli látományos útleírásában, amelyben Solius, a régi földrajzíró a vezetője, azonképpen, mint Vergilius Dantéé. Mint ahogy Bari városát Szent Miklós tiszteletére, Monte Garganót Mihály arkangyal iránt való ájtatos érzésből látogatják meg, azonképpen Rómában is elbeszélik az Araceli és Santa Maria in Trastevere legendáját, de az ókori Róma profán dicsősége már szemmelláthatólag túlsúlyban van elbeszélésükben; egy rongyos ruhájú, fenséges agg nő

− maga Róma − beszéli el nekik a város dicső történetét és írja le részletesen az ókori diadalmeneteket;[123] azután körbevezeti az idegeneket a városban, megmagyarázza nekik a hét halmot és egy sereg rom történetét – *che comprender potrai, quanto fui bella!* (Hogy megérthesd, milyen szép voltam.)

Az avignoni és a schizmatikus pápák e Rómája, ami az ókor maradványait illeti, sajnos, már korántsem volt az, ami néhány emberöltővel előbb. Halálos pusztítás következett, amely a még lábon álló épületek legfontosabbjait megfosztotta jellegétől, amikor Brancaleone szenátor 1250-ben a római nagyurak 140 megerősített házát lebontatta, s a nemesség kétségtelenül a legjobb karban maradt és legmagasabb helyzetű romokba fészkelte be magát.[124] Mindazonáltal végtelenül több maradt a romokból, mint amennyi jelenleg lábon áll belőlük. Sok épületmaradványnak meglehetett még a márványburkolata és márványberakása, állhattak még az elébük tett oszlopok és helyén lehetett egyéb díszük is, ahol most már csak az épületnek téglából való magja van meg. A tények ilyen helyzetéből indult el azután a régi város komoly helyrajza.

Rómáról adott leírásában Poggio elsőnek kapcsolja egybe maguknak a maradványoknak tanulmányozását a régi írók és a föliratok tanulmányozásával (a föliratokéval, amelyekért felbolygatta a bozótot), elsőnek szorítja háttérbe a képzeletet és mellőzi szándékosan a keresztény Rómára való hivatkozást. Bár volna Poggio munkája terjedelmesebb és bár szerelte volna föl képekkel! ő még sokkal több ép maradványt talált, mint nyolcvan évvel később Raffaello. Még látta Caecilia Metella síremlékét és egy templom oszlopsoros homlokzatát a Capitolium lejtőjén, első alkalommal teljes állapotában, később már félig elpusztultan, mert a márványnak még

mindig megvolt az a szerencsétlen anyagi értéke, hogy könnyűszerrel meszet lehetett égetni belőle; a Minerva temploma mellett is apránként ez a sors ér egy hatalmas oszlopcsarnokot. Egy 1443-ból való tudósító ennek a mészégetésnek folytatását jelenti, „ami gyalázat; mert az újabb építmények szánalmasak és mert ami legszebb Rómában, azok a romjai”. Róma akkori lakosait campagnolo-köpenyükben és csizmájukban megannyi gulyásnak nézhették az idegenek, és a marha csakugyan egészen a Tiberis menti Banchiig ellegelészett. A lakosok egyetlen társas összejövetele a templombajárás volt bizonyos búcsúk idején, ilyenkor voltak láthatók a szép nők is. IV. Eugen utolsó éveiben (†1447) írta már *Roma instaurata*ját a forlibeli Blondus, felhasználva hozzá Frontinust és a régi regionális könyveket, s úgy látszik, Anastasius munkáját is. Célja korántsem a meglevőnek puszta leírása, hanem inkább annak kinyomozása, ami elpusztult. A pápának címzett ajánlásával egybehangzóan azzal vigasztalja magát az általános pusztulásért, hogy Rómának remek szent ereklyéi vannak. V. Miklóssal (1447-1455) az az új monumentális szellem foglalja el a pápai széket, amely a reneszánsz sajátja. Rómának, a városnak, mint olyannak új jelentőségével és megszépülésével nagyobb veszedelem fenyegette egyrészt a romokat, másrészt azonban mint a város dicsőségének hirdetői, nagyobb tiszteletben is részesültek. II. Pius pápa tele van régészeti érdeklődéssel és ha Róma régiségeiről keveset beszél is, helyette Itália többi részének régiségeit tanulmányozta, és Róma környékének emlékeit ő ismerte elsőnek alaposan és ő is írta le őket. Igaz, hogy mint papi embert és földrajzírót az ókori és keresztény emlékek és a természet csodái egyformán érdeklik, vagy talán erőszakot kellett-e tennie magán, amikor pl. ezeket írta: Nolának

nagyobb tisztességére szolgál Szent Paulinus emléke, mint rómaikori emlékei és mint Marcellus hősi harca? Nem mintha az ereklyékben való hitében kételkedni lehetne, de lelke már inkább a kutató érdeklődésével fordul a természet és az ókor felé, a monumentálisra való törekvés és az élet szellemes megfigyelése felé. Még élete végső éveiben is, pápa korában köszvényesen és mégis a legderűsebb hangulatban gyaloghintón viteti magát hegyen-völgyön Tusculumba, Albába, Tiburba, Ostiába, Faleribe, Otriculumba és mindent följegyez, amit látott; követi a régi római utakat és vízvezetékeket és a Róma körül élt ókori népek letelepedésének határait igyekszik megállapítani. Mikor egyszer a nagy urbinói Federigóval kirándult Tiburba, idejük a legkellemesebb módon telt el, az ókorról és háborúiról, különösen a trójai háborúról való beszélgetéssel. Még a mantovai kongresszusra utaztában is (1459)keresi ‒ ha hiába is ‒ a Pliniusban megemlített clusiumi labirintust és megtekinti a Mincio partján Vergilius úgynevezettvilláját. Hogy ugyanez a pápa, a pápai brévék fogalmazóitól – az abbreviátoroktól – is klasszikus latinságot kívánt, szinte magától értetődik; hisz egykor a nápolyi háborúban azért kegyelmezett meg az arpinóiaknak, mert M. T. Cicero meg C. Marius földijei voltak és mert sok embert kereszteltek akkoriban azoknak nevére. Csupán neki, Róma ismerőjének és megóvójának ajánlhatta Blondus az ő *Roma triumphansál,* a római ókor összefoglaló ismertetésének első nagy kísérletét. Térjünk vissza Rómához. A lakosok, „akik akkor rómaiaknak nevezték magukat”, mohón fogadták azt a bámuló tiszteletet, amellyel Itália többi része feléjük fordult. II. Pál, IV. Sixtus és VI. Sándor pápa idején pazar farsangi meneteknek leszünk szemtanúi, amelyek annak a

kornak legkedveltebb ábrázolását, a régi római császárok diadalmenetét mutatták be. Valahol pátosz mutatkozott, ebben az alakban kellett történnie.

A lelkeknek ilyen kedélyállapotában terjedt híre 1485. április 19-én annak, hogy egy ókori fiatal római nőnek kitűnő karban maradt csodaszép tetemét találták meg. Lombardiai kőmívesek, a kika Via Appián, Caecilia Metella síremlékén túl, a S. Maria nuova kolostor telkén egy ókori sírt ástak ki, egy márvány szarkofágra bukkantak, amelynek állítólag ez volt a fölírása: Julia, Claudius leánya. Minden egyéb a képzelet világából való; a lombardiaiak nyomban eltűntek azokkal a kincsekkel és drágakövekkel, melyek a szarkofágban a holttest ékességére és kísérőiül szolgáltak; a tetem valami megóvó folyadékkal volt bevonva és olyan üdének, sőt annyira mozgathatónak maradt, mintha egy imént meghalt tizenöt éves leány teste lett volna; azt is beszélték, hogy az élet színei teljesen megmaradtak rajta, szeme és szája félig nyitva volt. A Capitoliumra vitték föl, a konzervátorok palotájába és megtekintésére valóságos búcsújárás indult. Sokan azért jöttek, hogy lefessék; „mert olyan szép volt, hogy azt sem elmondani, sem megírni nem lehet és ha mégis elmondaná vagy megírná valaki, azok, akik nem látták, mégsem hinnék el”. VIII. Ince pápa parancsára azonban éjnek idején titkos helyen el kellett ásni a Porta Pinciana előtt; a konzervátorok palotájának udvari csarnokában csak az üres szarkofág maradt. A tetem fejét valószínűleg eszményyített stílusban, viaszból vagy ahhoz hasonló valamiből mintázott színes maszk borította, s nyilván egészen jól illett hozzá az aranyos haj, amelyről az emberek beszéltek. Az egész esetben nem a tény a megható, hanem az a szilárd hit, hogy az ókori testnek, amelyről azt hitték, hogy végre valóságában látják, szükségszerűen gyönyörűbbnek kell lennie

mindennél, ami ma él. Az ásatások időközben gyarapították a régi Rómára vonatkozó adatokat. Már VI. Sándor pápa idején ismeretesek lettek az ún. *grottescók,* azok *az* ékítmények, melyekkel az ókoriak falaikat és mennyezeteiket díszítették és Porto d'Anzió-ban megtalálták a belvederei Apolló szobrát. II. Gyula idején következett a Laokoón dicsőséges megtalálása, továbbá a vatikáni Vénuszé, a Kleopátra-torzóé és egyebeké.[125] A nagyurak és bíborosok palotái is ókori szobrokkal és töredékekkel kezdtek megtelni. X. Leó megbízásából vállalkozott Raffaello az egész óváros eszményi restaurálására, amiről híres levele (vagy Castiglione-é) beszél. Miután keserűen kifakad a még mindig folytatódó rombolások miatt – nevezetesen még a II. Gyula pápa idején történtek miatt – a pápát szólítja föl, hogy védje meg az ókor isteni lelkeinek nagyságát és erejét bizonyító kevés maradékot, amely lelkek emlékén még most is lángra gyúlnak azok, akik valami magasabb rendűre képesek. Csodálatosan átható ítélettel veti meg azután egy összehasonlító művészettörténelem alapját, és végül meghatározza az építészeti „fölvételnek” fogalmát, amely azóta is érvényes; minden maradványról külön tervrajzot, alaprajzot és keresztmetszetet kíván. Hogy azóta a régiségtudomány, főként a szent világváros helyrajzához igazodva, hogyan nőtt meg külön tudománnyá, hogy a vitruviusi akadémia hogyan szerkesztett meg legalábbis egy óriási programot, azt nem részletezhetjük. Megállapodhatunk itt X. Leó mellett, aki alatt az ókor élvezése minden egyéb élvezettel azzá a csodálatos benyomássá fonódott, amely Róma életét felmagasztosította. A Vatikán énektől és zenétől hangzott; mint az életörömre való felszólítás vonultak el ezek a hangok Róma fölött, ha mindjárt Leó pápa a maga személyére nézve nem is érte el velők azt, hogy elzavarják felőle a gondot és a

fájdalmat és ha az a tudatos számítása, hogy derűs életmódjával meghosszabbítja életét, korai halálával elhibázottnak is bizonyult. Annak a ragyogó képnek hatásától, amelyet Paolo Giovio Leó pápa Rómájáról rajzol, sohasem fogunk szabadulni, bármennyire igazoltak is árnyoldalai: a fölfelé törekvők szolgasága és a főpapok titkos nyomora, a főpapoké, akiknek adósságaik ellenére is rangjukhoz méltóan kell élniök, s ugyanígy Leó pápa irodalompártolásának sorsjátékszerűsége és esetlegessége, végül szerencsétlen pénzügyi gazdálkodása. Ariosto, aki mindezt jól tudta és mindezen gúnyolódott, hatodik szatírájában mégis vágy sugallta képét rajzolja azokkal a nagy műveltségű költőkkel való érintkezésének, akik a romok városában kísérőiül szegődnének, a tudósi támogatásnak, amelyre ott költészete találna, végül a vatikáni könyvtár kincseinek.

Ez lenne számára, úgy véli, az igazi csábítás, ha ismét arra akarnák bírni, hogy mint Ferrara követe, Rómába menjen, nem a Mediciek pártfogásában reménykedés, amelyről már úgy is régen letett.

Az archeológiai buzgólkodáson és az ünnepélyesen hazafias érzésen túl a romok Rómában és Rómán kívül érzelmesen elégikus hangulatot is keltettek. Már Petrarcában és Boccaccióban is megszólalnak ilyen hangok: Poggio gyakran meglátogatja Vénusz és Róma templomát, mert azt hiszi, hogy az Castor és Pollux temploma, szónokokra, Crassusra, Hortensiusra, Ciceróra való emlékezéseibe merül. Egészen érzelmesen fejezi ki magát azután II. Pius, különösen Tibur leírásában, s nemsokára megszületik Polifilóban[126] a rom első eszményített leírása is: hatalmas boltozatok és oszlopsorok romjai, amelyeken keresztülnőtt az öreg platán, a babér és cyprus és a vad bozót. A Szentírás ábrázolásában szokássá lesz,

nehéz megmondani, miért, Krisztus születését valami palota lehető legpazarabb romjai közé helyezni.[127] Hogy azután a mesterséges rom végül pompás kertek kelléke lesz, az csupán gyakorlati megnyilvánulása ugyanannak az érzésnek.

III. A régi írók

Az ókor építészeti és általában művészeti maradványainál természetesen fontosabbak voltak az írott maradványok, mégpedig a görög nyelvűek csak úgy, mint a latin nyelvűek. Hiszen minden ismeret forrását bennök látták, a szónak legföltétlenebb értelmében. A nagy leletekről gyakran esett szó; mi csak néhány kevésbé figyelemre méltatott adatot tudunk hozzájok tenni.[128]

Bármilyen nagy volt is már régidő óta, de különösen a XIV. század folyamán a régi írók hatása Itáliában, mégis inkább a régóta ismert anyag járt kézről kézre, semmint hogy újabbakat fedeztek volna föl. A legközkeletűbb latin költők, történetírók, szónokok és levélírók, azonfelül Arisztotelész, Plutarchosz és néhány más görög szerző műveiből készült latin fordításból állt össze az a készlet, amelyen Boccaccio és Petrarca nemzedéke lelkesedett. Petrarca, tudvalevőleg, tulajdonosa és tisztelője volt egy görög nyelvű Homérosznak, de olvasni nem tudta; Boccaccio az Iliász és az Odisszea első latin fordítását egy calabriai görög ember segítségével készítette, már amennyire tudta. Csak a XV. században kezdődik az új fölfedezések hosszú sora, könyvtárak rendszeres alapítása másolatok útján és kezdődik a görögből készülő fordítások buzgó gyakorlata.[129]

Ha nincsen az a néhány akkori gyűjtő, aki a legnagyobb nélkülözésig megfeszítette erejét, bizonyos, hogy csupán csekély részét ismernők

különösen azoknak a görög íróknak, akik korunkra maradtak. V. Miklós pápa már szerzetes korában adósságba verte magát, hogy kódexeket vásároljon vagy másoltasson; már akkor nyíltan magáénak vallotta a reneszánsz két nagy szenvedélyét: a könyvet és az éplete-ket.[130] Pápa korában szavának állott; a fél világon írtak megbízásából másolók és nyomoztak kutatók, Perotto Polybiosz latin fordításáért 500 aranyat kapott, Guarino Sztrabon fordításáért 1000 aranyat és még 500-at kapott volna, ha a pápa olyan korán meg nem hal. Ötezer, vagy aszerint, hogy mi módon számítják, kilencezer kötetet számláló könyvtárt hagyott tulajdonképpen a pápai udvar használatára és az lett a vatikáni könyvtár magva; úgy rendelte, hogy magában a palotában helyezzék el, legyen annak a legnemesebb dísze, mint egykor Ptolemaeus Philadelphus királyé Alexandriában. Mikor a pápa a pestis elől udvarával Fabrianóba költözött, magával vitte fordítóit és kompilátorait, nehogy elhaljanak mellőle. A firenzei Niccolô Niccoli annak a tudós baráti körnek a tagja, amely az idősebbik Cosimo Medici köré csoportosult, egész vagyonát könyvek vásárlására fordította; mikor végre már semmije sem volt, a Mediciek minden olyan összegre nézve, amit ilyen célra kért, megnyitották neki pénzesládájukat. Neki köszönhetjük Ammianus Marcellinus teljessé kiegészítését, Cicero De Oratore-ját és egyebeket; ő vette rá Cosimót, hogy egy lübecki kolostortól megvásárolja a legkülönb Pliniust. Nagylelkű bizalommal adta kölcsön könyveit, azt is megengedte, hogy az ő házában olvassák őket, amikor csak akarják és olvasmányaikról azután elbeszélgetett velők. Nyolcszáz kötetet számláló gyűjteménye, amelyben kb. 100 görög könyv volt és amelyet hatezer aranyforintra becsültek, halála után Cosimo közvetítésével a San Marco-kolostoré lett, azzal a

föltétellel, hogy a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tegyék.

Guarinoés Poggio, a két nagy könyvfölfedező közül az utóbbi részben mint Niccoli ügynöke, dél-németországi apátságokban is megfordult, mégpedig a konstanzi zsinat alkalmával. Megtalálta ott Cicero hat beszédét és az első teljes Quintilianust, a sanct-galleni, jelenleg zürichi (?) kéziratot; állítólag 32 nap alatt teljesen és nagyon szépen leírta őket. Silius Italicust, Maniliust, Valerius Flaccust, Ascon Pedianust, Columellát, Statiust, Frontinust, Vitruviust, Priscianust és másokat sikerült lényegesen kiegészítenie; továbbá Cicerónak addig ismeretlen tíz beszédét és Verroinak egy névtelen kommentárját. Az ókor iránt érzett hazaszeretetében gyűjtött össze Bessarion bíboros óriási áldozatok árán 600 pogány és keresztény tartalmú kódexet és utána biztos helyet keresett, amelynek alapítványul hagyhassa, hogy boldogtalan hazája, ha valamikor újra szabad lesz, megtalálhassa elveszett irodalmát. Velence Signoriája késznek nyilatkozott megfelelő helyiség építésére, és még ma is Szent Márk könyvtára őrzi Bessarion kincseinek egy részét. A híres Medici-könyvtár összegyűjtésének külön története van, arra most nincs módunk kitérni; Lorenzo Magnifico fő gyűjtője Joannes Lascaris volt. Mint ismeretes, az 1494-i fosztogatás után Giovanni Medici bíborosnak (X. Leó) darabonként még egyszer meg kellett vásárolnia a könyvtáI Az urbinói könyvtár (most a Vatikánban) mindenestül a nagy Federigo di Montefeltro alapítványa volt; Federigo már gyermekkorában megkezdte a gyűjtést, később állandóan 30-40 serittorét (leírót, másolót) foglalkoztatott különböző városokban, és idő folytán erre több mint 30 000 aranyat fordított. Főként Vespasiano segítségével, egészen rendszeresen folytatta a gyűjtést és

kiegészítést és amit Vespasiano elmond róla, az különösen érdekes eszményi képe egy akkori könyvtárnak. Megvolt pl. Urbinóban a vatikáni könyvtár, a firenzei San Marco-könyvtár, a páviai Visconti-könyvtár lajstroma, sőt az oxfordi könyvjegyzék is és Urbinóban büszkén állapították meg, hogy Urbino az egyes szerzők írásainak teljességére nézve sokszorosan felülmúlja Oxfordot. A könyvek között talán még a középkor és a teológia volt túlsúlyban, de megvolt benne Aquinói Tamás minden munkája, a teljes Albertus Magnus, a nagy Bonaventura stb.; egyébként a könyvtár nagyon sokrétű volt és megvolt benne minden bárhol megszerezhető orvosi munka. A „modernek” csoportjában vezető helyet foglaltak el a XIV. század nagy olasz írói, pl. Dante, Boccaccio valamennyi munkájával; azután 25 válogatott humanista következett, mindig latin és olasz írásaikkal és mindazzal, amit idegenből fordítottak. A görög kódexek között túlsúlyban voltak az egyházatyák, de megvolt a klasszikusok sorában egyebek között: Szophoklész, Pindarosz és Menander minden műve- ennek a kódexnek nyilván korán kellett eltűnnie Urbinóból, különben a filológusok csakhamar kinyomatták volna.

Hogy az akkori kéziratok és könyvtárak miképp keletkeztek, arról egyebünnen is van egy és más hírünk. Az olyan régi kézirat közvetlen megvásárlása, amely valamely régi írónak ritka vagy egyedül teljes, sőt egyetlen megmaradt szövegét tartalmazta, az olyasmi természetesen ritka adománya volt a szerencsének és senki sem számíthatott reá. A másolók között azoké volt az első hely, akik görögül értettek és a scrittore megtisztelő neve elsősorban őket illette; kevesen voltak eleinte is, utóbb is és nagyon megfizették őket.[131] A többi, akiket röviden

copistáknak neveztek, részint munkások voltak, akik abból éltek, részint olyan szegény tudósok, akiknek mellékkeresetre volt szükségük. A Rómában dolgozó másolók V. Miklós korában különösképpen németek és franciák voltak, valószínűleg olyan emberek, akiknek a pápai curián valami foglalatosságuk akadt és maguknak kellett megszerezniök azt, amire az életfenntartáshoz szükségük volt. vlikor pl. Cosimo Medici kedvenc alapítványa, a fiesolei Badia részére gyorsan könyvtárt kívánt alapítani, magához hívatta Vespasianót és azt 3 tanácsot kapta tőle, hogy készleten evő könyvek megvásárlásáról inkább nondjon le, mert amire az embernek szüksége van, az úgy sincs meg, hanem le kell íratni; erre Cosimo megálapodott vele, hogy napról napra fizeti ás Vespasiano 45 leírót fogadott fel ás 22 hónap leforgása alatt 200 kész kötetet szállított. A jegyzéket, amely szerint a könyveket összeválogatták, V. Miklós pápa[132] saját kezűleg írta le Cosimo számára. (Az egyházi irodalom és a templomi használatra szánt könyv természetesen túlsúlyban volt.)

A kézírás az a szép új olasz írás volt, amely puszta rátekintésre is gyönyörűséget okozott és amelynek kezdete még a XIV. századba nyúl vissza. V. Miklós pápa, Poggio, Giannozzo Manetti, Niccolô Niccoli és más híres tudósok maguk is szépen tudtak írni és szép írást követeltek, mást meg sem tűrtek. A kézirat kiállítása, még ha miniatúrákkal nem is díszítették, rendkívül ízléses volt, mint arra különösen a Laurenziana kódexei a tanúk, könnyed, vonalas kezdő és záró ékítményeikkel. A könyv anyaga, ha nagyurak számára készült, mindig csak a pergamen volt, a kötés pedig a vatikáni és urbinói könyvtár számára egyformán ezüstveretű karmazsinbársony. Ahol a könyvek tartalma iránt való tiszteletet a könyv mentül nemesebb kiállításával kívánták megmutatni, ott

érthető, hogy a hirtelen felbukkanó nyomtatott könyveket eleinte ellenkezve fogadták. Urbinói Federigo „szégyellte volna”, hogy nyomtatott könyv legyen a könyvtárában. A fáradt másolók azonban – nem azok, akik a másolásból éltek, hanem az a sok más, aki a könyvet leírni volt kénytelen, hogy birtokolhassa – ujjongva fogadta a német találmányt. A római és azután görög írók műveinek sokszorosítása Itáliában hamar megindult és sokáig csak ott folyt, de nem olyan gyorsan, mint ahogy e művek iránt való általános lelkesedésből következtetni lehetne. Némi idő múlva megkezdődik a modern szerzői és kiadói jog kialakulása[1]33 és VI. Sándor pápa idején megjelenik az előzetes cenzúra, mert most már könyvet megsemmisíteni nem volt olyan könnyű, mint ahogy azt Cosimo még Filelfoval szemben kiköthette.

Hogy a nyelveknek és általában az ókornak haladó tanulmányával hogyan alakul ki lassanként a szövegkritika, az épp oly kevéssé tárgya ennek a könyvnek, mint általában a tudományosság története. Nem az olaszok tudománya foglalkoztat itt bennünket, hanem az a mód, ahogyan az ókor az irodalomban és az életben kifejezésre jutott. De a tanulásra nézve engedtessék meg még egy megjegyzés. A göröggel való tudományos foglalkozás főként Firenzére és a XV. századra, meg a XVI. elejére koncentrálódik. Amit Petrarca és Boccaccio megindított, az, úgy látszik, még nem terjedt túl néhány lelkes műkedvelő részvétel én; másrészt a tudós görög menekültek kolóniájának kihaltával az 1520-as években megszűnt a görög nyelv tanulása is és nagy szerencse volt, hogy északi tudósok (Erasmus, a két Estienne, Budée) közben magukhoz ragadták annak tanítását. A görög kolónia Manuel Chrysolorasszal és rokonával, Jánossal, továbbá Trapezunti Györggyel kezdődött, majd Konstantinápoly elfoglalásának idején és utóbb

érkezett Joannesz Argyropulosz, Theodorosz Gaza, Demetriosz Chalcondylasz, aki fiaiból, Theophiloszból és Basilioszból derék görögöket nevelt, azután másokkal egyetemben Andronikosz Kallistosz, Markosz Musurosz és a Lascariszok családja. Attól fogva azonban, hogy a törökök teljesen meghódították Görögországot, nem támadt újabb tudósi nemzedék, legföllebb a menekültek fiai és talán néhány candiai és cyprusi görög. Hogy kb. X. Leó halálával egyidejűleg a görög tanulmányok hanyatlása is megkezdődik, annak oka abban volt, hogy a szellemi élet iránya általában megváltozott és hogy a kor műveltsége a klasszikus irodalom tartalmával aránylag már telítődni kezdett; bizonyos azonban, hogy ennek időbeli találkozása a tudós görögök kihalásával nem egészen véletlen dolga. Ha az 1500 tájékabeli időt vesszük mértékül, igen lendületesnek látszik az olaszok között a görög nyelv tanulmányozása; akkoriban tanultak meg görögül azok, akik fél évszázaddal utóbb még aggkorukban is tudtak görögül, pl. III. Pál és IV. Pál pápa. De éppen ebből föltételezhető, hogy szü -letett görögökkel kellett érintkezniök. Firenzén túl Rómában és Padovában csaknem mindig, Bolognában, Ferrarában, Velencében, Perugiában, Páviában és egyéb városokban legalább időnként fizetett tanítói voltak a görög nyelvnek.[134] Végtelenül sokat köszönhettek a görög nyelv tanulmányozói Aldo Manucci velencei műhelyének, amelyben először nyomtatták ki görög nyelven a legfontosabb és legterjedelmesebb görög írókat. Aldo a vagyonát tette veté kockára; olyan vállalkozó és kiadó volt, amilyent keveset látott a világ. Legalább néhány szóval arról is essék említés, hogy a klasszikusoké mellett a keletiek tanulmányozása is meglehetősen jelentős méretet öltött. A zsidókkal folytatott dogmatikai vita során legelőbb Giannozzo Manetti (†1459), a nagy firenzei

tudós és államférfiú tanulta meg a héber nyelvet és ismerkedett meg az egész zsidó tudománnyal; fiának, Agnolónak, már gyermekkorában latinul, görögül és héberül kellett tanulnia; sőt V. Miklós pápa az egész bibliát (helyesebben: a zsoltárokat) újra lefordíttatta Giannozzóval, mert a kor filológiai érzéke azt követelte, hogy a Vulgatá-tól eltérjenek.[135] Egyébként is nem egy humanista jóval Reuchlin előtt tanulmányai közé foglalta a héber nyelvet és Pico della Mirandola annyira otthon volt az egész talmudi és filozófiai tudományban, akár egy tudós rabbinus. Az arab nyelvet leginkább az orvosi tudomány felől közelítették meg, amely már nem akarta beérni a nagy arab orvosok régebbi latin fordításaival; a külső indítékot erre Velence keleti konzulátusai szolgáltatták, amelyek olasz orvosokat tartottak. Hieronimo Ramusio, velencei orvos, arab nyelvről fordított és Damaszkuszban halt meg. A Bellunóból való Andrea Mongajo Avicenna kedvéért sokáig tartózkodott Damaszkuszban, megtanult arabul és javította Avicenna szövegét; Velence külön kormánya azután külön ennek a tárgynak tanárává nevezte ki Padovában.

Meg kell még itt állapodnunk Pico mellett, minekelőtte rátérnénk a humanizmusnak általában való hatására. Pico az egyetlen, aki hangos szóval és nyomatékosan védelmébe vette minden idők tudományát és igazságát a klasszikus ókor egyoldalú erőszakolása ellenében. Nemcsak Averroest és a zsidó kutatókat, hanem a középkor skolasztikusait is érdemleges tartalmuk szerint becsüli meg; úgy véli, mintha ezt hallaná tőlük: „Örök időkig élni fogunk, néma betűrágók iskoláiban, hanem a bölcsek körében, ahol nem Andromache anyjáról, vagy Nio-be fiairól folyik a vita, hanem az isteni és emberi dolgok mélyebb okairól; aki közelebb kerül, észre fogja venni,

hogy a barbárokban is volt szellem *(mercurium),* nem nyelvükön, hanem keblükben.” Erővel teljes, egyáltalán nem csúnya latinságával és világos okfejtő tehetségével megveti a tudálékos purizmust és a kölcsönvett formának minden túlbecsülését, különösen, ha az egyoldalúsággal és a teljes nagy igazság csorbulásával jár együtt.

Róla következtethetünk arra, hogy milyen nagyszerű fordulatot vett volna az olasz filozófia, ha az ellenreformáció az egész magasabb rendű szellemi életet meg nem zavarja.

IV. A XIV. század humanizmusa

Kik voltak mármost azok, akik a nagyra becsült ókort a jelen felé közvetítették és az előbbit az utóbbi műveltségének fő tartalmává tették? Száz alakú sereg az, amely egyik nap ilyen, másik nap olyan ábrázatot mutat; azt azonban koruk is, ők maguk is tudták, hogy a polgári társadalomnak új elemei. Elődeiknek leginkább a XII. századnak azokat a kóborló klerikusait tekinthetjük, akiknek költészetéről fönnebb volt szó; ugyanaz a nyughatatlan élet, ugyanaz a szabad, sőt a szabadnál is szabadabb életfelfogás és a költészet ugyanolyan antikizálásának legalább a kezdete. Most azonban a középkornak alapjában véve még mindig egyházi és papoktól mívelt műveltségével új műveltség kerül szembe, amely főként ahhoz igazodik, ami a középkoron túl van. E műveltség cselekvő részeseiből fontos személyiségek lesznek,[136] mert azt tudják, amit a régiek tudtak, mert úgy igyekeznek írni, mint ahogy a régiek írtak, mert úgy kezdenek gondolkozni és nemsokára érezni is, mint ahogy a régiek gondolkoztak és éreztek.. A hagyomány, amelynek nekiszentelik magukat, száz meg száz esetben reprodukcióvá alakul. Újabb írók

sűrűn felpanaszolták, hogy annak a hasonlíthatatlanul önállóbb, látszólag lényege szerint olasz műveltségnek kezdetét, amely 1300 tájékán Firenzében mutatkozott, utóbb a humanizmus teljesen elborította. Abban az időben Firenzében mindenki tudott olvasni, állítólag a szamárhajcsárok is Dante canzonéit énekelték és a legjobb, még megmaradt olasz kéziratok eredetileg firenzei kézművesekéi voltak; akkoriban lehetséges volt az olyan népszerű enciklopédia keletkezése, mint Brunetto Latini *Tesorola;* és mindennek a jellem deréksége szolgált alapjául, amely az állam ügyeiben való részvétel közben, a kereskedés és utazás által, de leginkább a henye élet rendszeres megszüntetésével virágzott ki Firenzében. Abban az időben a firenzeieknek az egész világon tekintélyük volt, mindenhol hasznavehetők voltak, és nem ok nélkül nevezte őket VIII. Bonifác pápa éppen abban az esztendőben az ötödik elemnek. A humanizmus erősebb előtörésével, 1400-tólfogva, ez a belső ösztön elsatnyult, attól fogva minden probléma megoldását az ókortól várták, és az irodalmat puszta idézéssé hagyták szétforgácsolódni; sőt a szabadság elbukása is ezzel függ össze, mert a kor tanultsága a tekintélytől való szolgai függésen nyugodott, mert a városi jogot föláldozta a római jognak, és már ezért is a kényurak kegyét kereste és megtalálta. Ezek a vádak még hébe-hóba foglalkoztatni fognak bennünket – ott, ahol igazi mértékükről és az okozott károk pótlásáról lesz szó. Itt mindenekelőtt azt szükséges megállapítanunk, hogy magának az erővel teljes XIV. századnak műveltsége szükségszerűen a humanizmus teljes győzelmére törekedett, és hogy a különleges olasz szellemnek éppen a legnagyobb képviselői nyitották tágra a kaput a XV. század határtalan ókorimádata előtt. Legelsősorban Dante. Ha vele egyenlő rangú lángelmék folytathatták volna

az olasz kultúrát, akkor, ha még annyira megtelítődik is ókori elemekkel, mindig egy nagyon sajátos nemzeti műveltség hatását keltené. Csakhogy sem Itália, sem az egész Nyugat nem termett még egy Dantét, és azért ő volt és ő maradt az, aki elsőnek

tolta nyomatékosan a kultúrélet előterébe az ókort. A Divina Commediá-ban az ókori és a keresztény világgal nem úgy bánik, mintha egyenlő jogúak volnának, de állandóan párhuzamba helyezi őket egymással; mint ahogyan a korai középkor az ó- és az újszövetség történeteiből és alakjaiból vett típusokat és ellentípusokat állított egymással szembe, azonképpen Dante is rendszerint ugyanannak a ténynek egy-egy keresztény és pogány példáját egyesíti.[137] Ne felejtsük el, hogy a keresztény képzeleti világ és történelem ismert valami volt, az ókori ellenben aránylag ismeretlen, sokat ígérő és izgató, és amikor még nem volt Dante, aki az egyensúlyt kikényszerítve, szükségszerűen emennek kellett túlsúlyra jutnia a közérdeklődésben.

Petrarca ma a legtöbb ember emlékezetében mint nagy olasz költő él; kortársai körében azonban sokkal nagyobb mértékben annak köszönhette hírét, hogy mintegy a maga személyében képviselte az ókort, hogy a latin költészetnek minden nemét utánozta és hogy olyan leveleket írt, amelyek mint az ókor egyes tárgyaival foglalkozó értekezések számunkra megfoghatatlanok ugyan, de a maguk kézikönyvek híján való korában nagyon érthető értékük volt. Boccaccio esete hasonlatos; kétszáz éven át egész Európában híres volt, amikor még az Alpeseken túl nem sokat tudtak *Decameroné*-járól; hírét pusztán latin nyelvű mythografikai, földrajzi és életrajzi összefoglaló műveinek köszönhette. Egyikükben, a *De genealógia Deorumban* a 14. és 15. könyv különös függeléket tartalmaz, amelyben az ifjú

humanizmusnak az ő századához való viszonyával foglalkozik. Meg ne tévesszen bennünket az, hogy mindig csak a „poesisről” beszél, mert ha jobban szemügyre vesszük, megláthatjuk, hogy a költőfilológus egész szellemi tevékenységét érti rajta.[1]38 A költő-nyelvtudós ellenségeivel hadakozik legádázabbul; a léha tudatlanokkal, akiknek csak a dőzsölés és tivornya iránt van érzékük; a szofista teológusokkal, akiknek a Helikon, Kastalia forrása és Phoebus berke merő ostobaságnak tetszik; az aranyra sóvár jogászokkal, akik a költészetet fölöslegesnek mondják, mert nem lehet vele pénzt keresni; végre (a csak körülírt, de felismerhetően megrajzolt) kolduló szerzetesekkel, akik a pogányság és az erkölcstelenség ellen szeretnek kifakadni. 139 A tulajdonképpeni védelem következik ezután, a költészet dicsérete, mármint a mélyebbé, különösen az allegóriái értelműé, amit mindenhol föl kell tételezni benne, a jogosult homályosságé, amely arra való, hogy a tudatlanok tompa eszét elijessze. És végül igazolja Boccaccio korának a pogánysághoz való új viszonyát általában, önmagának tudományos munkáira vonatkoztatva.[14]0 Más lehetett mindenesetre a helyzet akkoriban, amikor az ősi egyház még védekezni volt kénytelen a pogányok ellen; mai nap – Jézus Krisztusnak hála! – az igaz vallás megerősödött, a pogányságot kiirtották és a győzedelmes egyház az ura az ellenség táborának; a pogányságot most már szinte (fere) veszedelem nélkül veheti szemügyre az ember és foglalkozhatik vele. Ugyanaz az érv ez, amellyel utóbb az egész reneszánsz védekezett.

Új valami támadt tehát a világon és új emberosztály az új dolognak képviseletére. Fölösleges dolog azon vitatkozni, hogy az új valaminek a maga diadalmas előretörésében meg kellett volna-e állnia,

szántszándékkal mérsékelnie kellett volna-e magát és hogy a tiszta nemzetinek bizonyos elsőbbséget kellett volna-e átengednie. Hiszen mély meggyőződés volt az, hogy éppen az ókor a legnagyobb dicsősége az olasz nemzetnek. A költő-filológusok ez első nemzedékének különös sajátja az a jelképes szertartás, amely a XV. és XVI. században sem hal ki, csak pátoszából veszít: a költőknek babérral való megkoronázása. Középkori eredete homályos, és szabályszerű szertartássá sohasem fejlődött; nyilvános tüntetés volt, az irodalmi dicsőség látható kitörése és már ezért is változó valami. Dante például, úgy látszik, hogy valami félig vallásos szertartásra gondolhatott; San Giovanni keresztelő medencéje fölött, amelyben őt is ugyanúgy, mint a firenzei gyermekek százezreit megkeresztelték, szerette volna a koszorút maga a fejére tenni. Nagy híréért bárhol megkaphatta volna-mondja életrajzírója –, de sehol egyebütt nem akarta, csak a szülővárosában, és ezért koronázatlanul halt meg. Megtudjuk azután ott, hogy a költőkoronázás szokása addig kivételes volt és azt hitték róla, hogy a görögökről a régi rómaiakra öröklődött át. Legfrissebb emléke valóban a kitharosz-pengetők, a költők és más művészek capitoliumi versenyéből származott, amelyet görög példa szerint honosítottak meg és amelyet Domitianus óta öt esztendőnként ültek meg; ez az ünnepség valószínűleg túlélte valamivel a római birodalom bukását. De ha nem egykönnyen akadt megint olyan valaki, aki arra merészkedett volna, hogy önmagát megkoronázza, mint ahogy Dante szerette volna, fölmerült a kérdés, hogy milyen hatóság végezze a koronázást? Albertino Mussatót 131 5-ben Padovában a püspök és az egyetem rektora koronázta meg; Petrarca megkoronázásáért (1341) a párizsi egyetem, amelynek éppen firenzei ember volt a rektora, és Róma városi hatósága vetélkedett; sőt

Anjou Róbert király, akit ő maga választott vizsgálójának, szívesen Nápolyba tette volna át a szertartást, csakhogy Petrarca minden egyébnél többre becsül -te azt, hogy Róma szenátora koronázza meg. Egy ideig valóban a római koronázás volt a becsvágyók célja; az csábította például Jakobus Pizingát, egy előkelő szicíliai tisztviselőt. Ekkor azonban megjelent Itáliában IV. Károly császár, akinek valóságos élvezete telt abban, hogy hiú embereknek és a gondolkozni nem tudó tömegeknek szertartásokkal imponáljon. Abból az elképzelésből indult el, hogy a költők megkoronázása valamikor a régi római császárok dolga volt s most tehát az ő dolga. Pisában megkoszorúzta Zanobi della Strada[141] firenzei tudóst, nagy bosszúságára Boccacciónak, aki nem akarja teljes értékűnek elismerni ezt a *laurea pisánál.* Csakugyan fölmerülhetne a kérdés, hogy jön a félszláv császár ahhoz, hogy olasz költők értékéről ítélkezzék. De attól fogva mégis az utazó császárok koronáztak meg hol itt, hol ott egy-egy költőt, s a XV. században a pápák és a fejedelmek sem akartak el marad ni mögöttük, amíg nem végül már mellékes lett, hogy milyen helyen és milyen körülmények között történik a koronázás. Rómában IV. Sixtus pápa korában Pomponius Laetus akadémiája osztogatta a babérkoszorút. A firenzeiekben volt annyi tapintat, hogy híres humanistáikat csak haláluk után koronázzák meg; így történt ez Carlo Aretino, így Lionardo Aretino esetében; az előbbiről Matteo Palmieri, az utóbbiról Giannozzo Manetti mondta a tanácsurak jelenlétében, az egész nép színe előtt a magasztaló beszédet; a szónok fejtől állott a ravatal előtt, amelyben selyemköntösben feküdt a tetem.[142] Carlo Aretinót azonfelül síremlékkel is megtisztelték (Santa Croce templomában), amely az egész reneszánsz legremekebb síremlékei közé tartozik.

V. Az egyetemek és az iskolák

Az ókor hatásának a műveltségre, amelyről ezután szó lesz, az volt az első feltétele, hogy a humanizmus hatalmába kerítse az egyetemeket. Ez meg is történt, de nem olyan mértékben és nem olyan hatással, ahogyan képzelnők.

Itália legtöbb egyeteme a XIII. és XIV. században bukkan föl, amikor az élet növekvő gazdagsága a műveltség gondosabb ápolását is megkívánta. Eleinte mindössze három tanári széke volt az egyetemeknek: az egyházi jogé, a világi jogé és az orvosi tudományé; hozzájuk csatlakozott idővel a retorika, a filozófia és az asztronómia tanszéked 44 Az utóbbi rendszerint, de nem mindig az asztrológiával volt azonos. A tanárok fizetése nagyon különböző volt; némelykor egész vagyont is kapott ajándékba a tanár. A műveltség fokozódásával versengés indult meg az egyetemek között, s az intézetek arra törekedtek, hogy a híres tanárokat elcsábítsák egymástól; ilyen körülmények között Bologna időnként állami bevételének állítólag a felét (20 000 aranyat) egyetemére fordította. A tanárokat mindig csak bizonyos időre szerződtették, néha csak egyes félévekre, és azért a tanárok olyanféle vándoréletet éltek, mint a színészek; de volt élethossziglan tartó alkalmazás is. Néha megfogadtatták a tanárokkal, hogy amit valahol előadtak, azt nem adják elő más helyen.

Voltak azonfelül fizetés nélküli, önkéntes tanárok is.

Az említett állások közül természetesen a retorika tanáráé volt a humanisták törekvésének különös célja; de teljesen attól függött, hogy mennyire sajátította el az ókor tárgyi tudását, hogy jogászként, orvosként, filozófusként vagy asztronómusként léphessen föl. A tudomány belső élete, elvei ugyanúgy, mint a tanár külső viszonyai, még nagyon változékonyak voltak.

Nem szabad azután elfelejteni, hogy némely jogász és orvos mindenkinél nagyobb fizetést kapott és azt meg is tartotta; az előbbiek főként az államtól kapták, amelynek tanácsadói voltak pereiben és igényeiben. Padovában a XV. században egy jogásztanár évi 1000 arany fizetést kapott, egy híres orvost pedig 2000

arannyal és a magángyakorlat jogával akartak alkalmazni, miután az illetőnek addig 700 arany forint volt a fizetése Pisában. Mikor Bartolommeo Socini jogtudós, pisai tanár elfogadta Velence meghívását a padovai egyetemre és odautazóban volt, a firenzei kormány letartóztatta és csak 18 000 arany forintnyi óvadék fejében akarta szabadon bocsátani. Már ezeknek a tudományszakoknak akkora megbecsülése egymagában érthetővé tenné, hogy jelentékeny nyelvtudósok mint jogászok és orvosok törekedtek érvényesülni; másrészt aki valamely szakban mutatni akart valamit, annak humanista színezetet kellett magára öltenie. A humanisták másféle gyakorlati tevékenységéről nemsokára lesz szó.

A filológusoknak, ha egyes esetekben meglehetősen nagy fizetést húztak is,[145] azonfelül mellékes jövedelmeik is voltak, állásuk egészben véve mégis ideiglenes és átmeneti volt, úgy hogy ugyanaz az ember az intézetek egész sorában működhetett. Nyilvánvalóan a változatosságot kedvelték és mindenkitől valami újat reméltek, mint ahogy az egy megszületőben levő, tehát az előadó személyétől nagyon függő tudomány esetében könnyen megérthető. Még az sem mindig bizonyos, hogy az, aki ókori írókról tart előadást, valóban az illető város egyetemének volt-e tanára; minthogy könnyű volt a járás-menés és bőven volt alkalmas helyiség (a zárdákban stb.) elégséges volt a magánmeghívás is. A XV. századnak azokban az első évtizedeiben, amelyekben Firenze egyeteme legragyogóbb

korszakát élte, amikor IV. Eugen pápa udvari emberei, sőt talán már V. Márton pápáé is, a tantermekben szorongtak, mikor Carlo Aretino és Filelfio egymással versenyezve tartottak előadásokat, nemcsak egy majdnem teljes második egyetem működött az Ágoston-rendiek S. Spirito-templomában, nemcsak a tudós férfiaknak egész testülete a camaldolibeliek kolostorában, az Angeliben, hanem tekintélyes magánemberek is összeálltak, vagy külön-külön fáradoztak azon, hogy bizonyos nyelvtudományi vagy filozófiai előadásokat tartassanak a maguk vagy mások számára. Rómában a nyelvtudományi és régiségtudományi tevékenységnek sokáig semmiféle összefüggésesem volt az egyetemmel *(Sapienza)* és az csaknem teljességében az egyes pápák és prelátusok személyes pártfogásán nyugodott, részint pedig a pápai irodában való alkalmazáson. Csak X. Leó idején történt a Sapienza nagy újjászervezése, 88 tanárral, köztük a régiségtudományt tanító kitűnő férfiakkal is, de elsőrendű nagyság nem volt közöttük. Az új, fényes korszak azonban csak rövid tartamú volt. – Az olaszországi görög tanszékekről röviden már esett szó.

Hogy az akkori tudományos oktatást elképzelhessük, tekintetünket lehetőleg el kell fordítanunk mai akadémiai berendezéseinkről, A személyes érintkezés, a viták, a latin nyelv állandó használata és nem kevés esetben a görögé is, végül a tanárok sűrű váltakozása és a könyvek ritkasága az akkori egyetemi munkának olyan alakot adott, amelyet bajos elképzelnünk. Latin iskola minden valamirevaló városban akadt és korántsem csupán azért, hogy a felsőbb tanulmányokra előkészítsen, hanem mert a latin nyelv ott szükségszerűen nyomban az olvasás, az írás és számolás után következett, mögötte pedig a logika. Lényeges körülménynek

látszik, hogy ezek az iskolák nem az egyháztól függtek, hanem a városi közigazgatástól; számos iskola tisztára magánvállalkozás volt.

Ekkor azután az iskoláztatás néhány kitűnő humanista vezetésével nemcsak az ésszerű tökéletesedés fokáig emelkedett, hanem felsőbbrendű neveléssé lett. Két felső-itáliai fejedelmi család gyermekeinek oktatását olyan intézetek végezték, melyek a maguk nemében páratlanoknak mondhatók. Giovan Francesco Gonzaga mantovai udvarában (uralkodott 1407-től 1444-ig) a nagyszerű Vittorino de Féltre jelent meg, azoknak a férfiaknak egyike, akik egész életüket egyetlen célnak szentelik, olyan célnak, amelyre képességeiknek teljes erejével és bölcs belátásukkal a legnagyobb mértékig fölkészültek.

Vittorino da Feltre eleinte az uralkodócsalád fiait és leányait nevelte, sőt az utóbbiak közül egyet valóságos tudóssá képezett ki; mikor azonban híre Itálián messze túl terjedt, és a közelből és a távolból nagy és gazdag családok gyermekei jelentkeztek tanítványokul, Gonzaga nemcsak eltűrte, hogy tanítója azokat is nevelje, hanem, úgy látszik, dicsőségnek látta Mantovára nézve, hogy az előkelő világ nevelőhelye lehet. Ott sikerült először összeegyeztetni a tudományos oktatással a tornászást és minden nemesebb testi foglalkozást. Az előkelők gyermekeihez azonban még egy másik sereg csatlakozott, amelynek oktatásában

Vittorino talán életének legfőbb céljára ismert: a szegények és tehetségesek, akiket házában táplált és nevelt *„per l'amore di Dio”* (Isten nevében) az előkelők szomszédságában, akiknek itt hozzá kellett szokniok ahhoz, hogy egy födél alatt lakjanak a pusztán tehetségesekkel. Gonzaga tulajdonképpen évi 300 arany forintot tartozott fizetni neki, de az összes költségét fedezte, amely gyakran ugyanannyira rúgott.

Gonzaga tudta, hogy Vittorino egyetlen fillért sem tett félre a maga számára és kétségtelenül sejtette, hogy a szegények együttes nevelése volt hallgatólagos föltétele annak, hogy a csodálatos férfiú tovább is szolgálja. Az intézetben az élet szigorúan vallásos volt, kolostorban sem lehetett volna vallásosabb. Veronai Guarinóról szólván, inkább a tudományosságon nyugszik a súly; Guarinót l429-ben hívta meg Lionello fia nevelésére Ferrarába Niccolô d'Esté, és 1436-tól fogva, amikorra tanítványa körülbelül fölserdült, mint az ékesszólás és a két ókori nyelv tanára, az egyetemen is tanított. Már Lionello mellett is számos más tanítványa volt különböző vidékekről, a maga házában pedig néhány válogatott szegény tanulót tartott, akikről részben vagy teljesen ő gondoskodott; esti óráit, melyek az éjszakába is belenyúltak, az azokkal való ismétlésnek szentelte. Az ő házában is szigorú vallásos és erkölcsös élet járta; Guarinón éppoly kevéssé múlt, mint Vittorinón, hogy a legtöbb humanista ilyen tekintetben már nem adott okot az elismerésre. Érthetetlen, hogy Guarino az olyan tevékenységen fölül, mint amilyen az övé volt, még görögből is fordítani tudott és nagy önálló munkákat írt.

Itália legtöbb udvarában a fejedelmi gyermekek nevelése legalább részben és bizonyos korig a humanisták kezébe került, akik azzal egy lépéssel beljebb jutottak az udvari életbe. A fejedelmek nevelésével foglalkozó értekezések megírása, ami régebben a teológusok feladata volt, most természetesen szintén az ő dolguk lesz és például Aeneas Sylvius két Habsburg-házból származó fiatal német fejedelem számára részletes tanulmányokat írt további kiképzésükről s bennük érthetően mindkettőjük lelkére kötötte a humanizmusnak olasz értelmű ápolását.[146] Tudhatta, hogy szavai az

ürességben vesznek el és ezért gondoskodott arról, hogy azok az írásai másoknak is kezébe jussanak. De a humanistáknak a fejedelmekhez való viszonyáról még külön lesz szó.

VI. A humanizmus előbbrevivői

Elsősorban azok a polgárok – főként firenzeiek – érdemelnek itt figyelmet, akik az ókorral való foglalkozást életük főcéljává tették és részint maguk is nagy tudósokká lettek, részint olyan nagy műkedvelőkké, akik a tudósokat támogatták. Különösen a XV. század eleji átmeneti időszakban volt igen nagy a jelentőségük, mert bennük jelentkezett először a humanizmus a hétköznapi élet gyakorlatlan szükséges elemeként. Csak utánuk kezdtek vele a fejedelmek és pápák komolyan foglalkozni.

Niccolô Niccoliról, Giannozzo Manettiről már több ízben volt szó. Niccolit Vespasiano olyan férfiúnak írja le, aki külső környezetében sem tűrt meg semmi olyat, ami az ókori hangulatot zavarhatta. Hosszú ruhába bújt szép alakja, barátságos beszéde remek régiségekkel teli házában a legsajátosabb hatást keltette; módfelett vigyázott a tisztaságra mindenben, különösen étkezésben; olyankor a legfehérebb vászonterítőn antik edények és kristályból való kelyhek állottak előtte.[147] Érzékszervei olyan kifinomodottak voltak, hogy sem szamárordítást, sem fűrészriszálást, sem egérfogóba esett egér sivítását nem bírta elviselni. Az a mód, ahogyan egy élvezetre sóvár fiatal firenzeit a maga elgondolásának megnyert, sokkal bajosabb, semhogy lemondanánk elbeszéléséről.

Piero de' Pazzi, egy előkelő kereskedő fia, akit apja szintén kereskedőnek szánt, megjelenésére nézve szép ifjú, a világ örömeinek nagy élvezője, semmivel

sem törődött kevésbé, mint a tudománnyal. Egyszer egy nap, mikor a Palazzo del Podestats előtt elhaladt, Niccoli magához szólította és ő engedelmeskedett a nagy tekintélyű férfiú intésének, noha még soha sem beszélt vele. Niccoli megkérdezte tőle, hogy ki az apja? – azt felelte: messer Andrea de' Pazzi; — amaz tovább kérdezte: mi a foglalkozása? – Piero úgy felelt, mint ahogy fiatal emberek szoktak: élem világomat, *attendo a darmi buon tempo.* – Niccoli ezt mondta: akinek olyan apja van, mint neked és olyan alakja, annak szégyellnie kellene magát, hogy nem járatos a latin tudományban, amely olyan nagy ékessége lenne; ha meg nem tanulod, semmire sem viszed és amint ifjúságod elvirágzik, jelentéktelen (virtú, erény nélküli) ember leszel. Mikor ezt Piero hallotta, azonnal megértette, hogy ez az igazság és azt felelte, hogy szívesen fáradna a latinnal, ha tanítóra találna; – Niccoli ezt mondta: arról majd én gondoskodom. És csakugyan szerzett neki a latin és a görög tanulására egy tudósférfiút, Pontano nevűt, akit Piero családtagjaként tartott és évi 100 arany forinttal díjazott. Az addigi bujálkodás helyett most éjjel-nappal tanult és a város minden művelt férfiénak barátja és előkelő gondolkodású államférfiú lett belőle. Betéve megtanulta az egész Aeneist és Livius számos beszédét jobbára miközben a Firenze és trebbiói falusi háza közötti utat járta.

Más módon, magasabb rendűén képviselte Giannozzo Manetti az ókort. Már koraéretten, jóformán gyermekkorában túl volt a kereskedő inaskorán és egy banknak volt könyvelője; némi idő múltán azonban hiúnak és mulandónak látta ezt a tevékenykedést, és a tudomány felé vágyakozott, mert csupán azzal biztosíthatja az ember maga számára a halhatatlanságot; a firenzei nemesség tagjai közül az első volt, aki könyveibe temetkezett és, amint már

említettük, korának egyik legnagyobb tudósa lett. Mikor azután az állam ügyvivőként, adóhivatalnokként és helytartóként foglalkoztatta (Pesciában, Pistoiában és Mugellóban), hivatalát úgy látta el, mint a kiben magasrendű eszmény ébred föl, humanista tanulmányainak és vallásosságának közös eredménye. Behajtotta a leggyűlöletesebb adókat, amelyeket az állam kivetett, és fáradozásáért nem fogadott el fizetést; mint tartományi elöljáró minden ajándékot visszautasított, gondoskodott a búza behozataláról, fáradhatatlanul egyengetett el pereket és általában mindent megtett, hogy a szenvedélyeket jósággal mérsékelje. A pistoiaiak sohasem tudták kitalálni, hogy városuk két pártja közül melyik felé hajlik inkább; a közös sorsnak és jognak mintegy a jelképéül megírta pihenő idejében a város történetét, s azt azután bíborkötésben mint valami szentséget őrizték a város palotájában. Mikor távozott, a város a maga címerével ékes lobogóval, meg egy pompás ezüstsisakkal ajándékozta meg.

Ami Firenze többi tudóspolgárát illeti, azokra nézve már csak azért is Vespasianóra kell utalnunk (aki valamennyiüket ismerte), mert Vespasiano hangja, a légkör, amelyben ír, az okok, amelyek miatt tudós polgártársaival érintkezik, maguknál a tényéknél is fontosabbnak tetszenek. Már a fordításban is kárba vész könyvének ez a legnagyobb értéke, mennyivel inkább az olyan rövid utalásokban, amilyenekre szorítkozni kénytelenek vagyunk. Vespasiano nem nagy író, de ismeri városának egész életét és mélyen érzi annak szellemi jelentőségét. Ha azután az ember elemezni igyekszik azt a varázst, amellyel a XV. század Mediciei, legelsőbb az idősebbik Cosimo (†1464) és Lorenzo Magnifico (f1492) Firenzére és általában a kortársaikra hatottak, akkor arra az eredményre jutunk, hogy minden politikai működésük

mellett az akkori műveltség területén való vezéri szerepüknek volt benne a legnagyobb része. Aki Cosimo helyében kereskedő és helyi pártfőnök létére mindenkit maga mellett tud, aki gondolkozik, kutat és ír, aki származásánál fogva a firenzeiek elsőjének és műveltségénél fogva az olaszok legnagyobbjának számít, az csakugyan fejedelem. Cosimónak azután megvan még az a külön dicsősége, hogy a plátói filozófiában az ókori gondolatvilág legszebb virágára ismert, hogy környezetét megtöltötte ezzel a fölismeréssel, és ezzel a humanizmuson belül az ókornak egy második és magasabb rendű újjászületését segítette napvilágra. A folyamatot nagyon pontosan följegyezték számunkra; minden a tudós Joannesz Argyropulosz meghívásához és életének végső éveiben Cosimo legszemélyesebb buzgólkodásához fűződött úgy, hogyamia platonizmust illeti, a nagy Marsilio Ficino Cosimo lelki fiának nevezhette magát. Pietro Medici idején már egy iskola élén látta magát Ficino;Pietro fia, Cosimo unokája, a fenséges Lorenzo is hozzápártolt a peripatetikusoktól; legnevezetesebb tanulótársai voltak: BartolomeoValori, Donato Acciajuoli és Pierfilippo Pandolfini. A lelkes tanító írásainak több helyén kijelentette, hogy Lorenzo a platonizmus minden mélyét átkutatta, és azt a meggyőződését nyilvánította, hogy azok nélkül nehéz volna jópolgárnak és jó keresztényneк lenni. Azt a híres tudósi kört, amely Lorenzo köré gyűlt, az idealista bölcseletnek az a magasabb rendű iránya tartotta össze és különböztette meg minden más hasonló természetű egyesüléstől. Pico della Mirandola csak ilyen környezetben érezhette magát boldognak. A legkülönb azonban, ami elmondható, hogy az ókornak mind e kultusza mellett az olasz költészetnek megszentelt helye volt ott és hogy mindazon

fénysugarak közül, amelyekre Lorenzo egyénisége szétoszlott, éppen ez mondható a leg-hatalmasabbnak. Az államférfiút ki-ki úgy ítélje meg benne, ahogyan akarja. A bűn és sors firenzei leszámolásába, ha nem kénytelen vele, külföldi ember nem avatkozik; igazságtalanabb polémia azonban nincsen annál, mint ha azzal vádolják Lorenzót, hogy a szellem területén főképpen a középszert vette oltalmába és hogy őt terheli az a bűn, hogy Lionardo da Vinci és a matematikus Fra Luca Pacioli az országon kívül élt, Toscanelli, Vespucci és mások nem találtak támogatóra. Egyetemes nem volt ugyan Lorenzo, de mindazok közül a nagyok közül, akik valaha a szellemet védeni és támogatni igyekeztek, a legsokoldalúbbak egyike és az, akiben ez talán a leginkább valami mélyebb belső szükségletnek következménye volt.

Elég hangosan szokta a mi évszázadunk is a műveltség értékét általában és az ókorét különösen hangoztatni. De olyan lelkes odaadásra, annak el ismerésére, hogy ez a szükséglet valamennyinek az elseje, mégsem akad példa sehol annyira, mint a XV. és a kezdődő XVI. évszázad ama firenzei embereiben. Közvetett bizonyságok vannak erre nézve, olyanok, amelyek minden kétségnek elejét veszik: a szülők nem engedték volna, hogy a család leányai olyan gyakran részt vegyenek a tanulásban, ha a tanulás nem számított volna föltétlenül a földi élet legnemesebb javának; nem avatták volna a számkivetést a boldogság lakóhelyévé, mint ahogyan azt Palla Strozzi tette; olyan férfiaknak, akik egyébként mindent megengedtek maguknak, nem lett volna erejük, sem kedvük ahhoz, hogy Plinius természettörténetével olyan bíráló módon bánjanak, mint Filippo Strozzi. Nem dicséretről vagy megrovásról van itt szó, hanem arról, hogy a korszellemet a maga erővel teljes

sajátosságában ismerjük föl.

Firenzén túl még nem egy olyan városa volt Itáliának, amelyben egyes férfiak és egész társadalmi körök, olykor minden eszköz felhasználásával tevékenykedtek a humanizmus érdekében és pártolták a városukban időző tudósokat. Amaz idő levélgyűjteményeiből az ilyen természetű személyes viszonyoknak egész sokasága derült ki. A műveltebbek hivatalos hajlandósága csaknem kivétel nélkül a jelzett irány felé irányult.

De ideje, hogy a fejedelmi udvarokon otthonos humanizmust szemügyre vegyük. A kényúrnak a szintén a maga egyéniségére, a maga tehetségére utalt filológussal való belső egybetartozására már előbb rámutattunk; a filológus azonban bevallottan többre becsülte az udvarokat a szabad városoknál, már csak a bőségesebb díjazás miatt is. Abban az időpontban, amikor úgy látszott, hogy a nagy aragoniai Alfonso egész Itália ura lehet, ezt írta Aeneas Sylvius egy sienai földijének: „Szívesebben látnám, ha az ő uralma alatt jutna békéhez Itália, mintha a városi uralmak alatt, mert egy nemes királyi lélek minden derékséget megjutalmaz.”[150] Újabb időben nagyon kihegyezték azt, ami ebben méltatlan, a megvásárolt hízelkedést, ugyanúgy, mint ahogy régebben a humanisták magasztalására hallgatva, túlságosan kedvezően ítélték meg ama fejedelmeket. Mindent összevéve, túlnyomóan kedvezőbb bizonyság a fejedelmek mellett az, hogy meggyőződésük szerint koruk és országuk műveltségének élére kellett állniok. Különösen némely pápában akaratlanul imponáló az, hogy nem félt az akkori műveltség következményeitől. V. Miklós nyugodt volt az egyház sorsára nézve, mert a tudós férfiaknak ezrei állottak segítőkészen mellette. II. Pius korántsem áldozott annyit a tudományért, költői udvara is igen kicsinynek tetszik; de ő maga

még sokkal inkább személyes feje a tudósok köztársaságának, mint elődje, és ezt a dicsőséget teljes zavartalanságban élvezi. Csak II. Pál nézte félelemmel és bizalmatlansággal titkárainak humanizmusát, és három utódja, Sixtus, Ince és Sándor elfogadta ugyan a humanisták ajánlásait és nem bánta, ha mégannyi költeményt írtak is hozzájuk – akadt köztük egy valószínűleg hexameterekben költött Borgiáda is –, de túlságosan elfoglaltak voltak egyebekkel és hatalmuknak inkább egyéb támaszaival törődtek, semhogy sokat foglalkozhattak volna a költőfilológusokkal. II. Gyula azért talált költőkre, mert ő maga is jelentékeny költői tárgy volt, de különben nem sokat törődött velük.

Utána X. Leó következett, „mint ahogy Romolus után Numa” azaz az előző pápai uralom harcizaja után abban reménykedtek, hogy teljesen a múzsáknak szentelt korszak következik. A szép latin próza és a hangzatos latin vers élvezése Leó életprogramjának volt része és mecénássága ebben a tekintetben annyiban mindenesetre eredménnyel járt, hogy latin költői számtalan elégiában, ódában, epigrammában, szónoklatban ábrázolták korának vidám, csillogó szellemét. Talán az egész Nyugat történetében nincs fejedelem, akit – bár életének oly kevés az előadásra alkalmas eseménye —, olyan sokfelől dicsőítettek volna. Leginkább délidőben férkőzhettek hozzá a költők, amikor a húros hangszerek művészei szünetet tartottak; de az egész csoport egyik legjobbjától tudjuk, hogy a költők egyébként is lépten-nyomon, a kertekben csakúgy, mint a palota belső helyiségeiben közel igyekeztek férkőzni hozzá és akinek ott nem sikerül, koldulólevéllel próbálkozott elégia alakjában, amelyben az egész Olympos szerepelt. Mert Leó, aki nem bírta elviselni, hogy a pénz meggyűljön és mindig vidám ábrázatukat szeretett maga körül látni, olyan

bőkezűen szórta az ajándékot, hogy bőkezűségének emléke az utána következő szűk esztendőkben hamarosan mítosszá szellemült át.[151] Arról, hogy a Sapienzát újjászervezte, már volt szó. Hogy Leónak a humanizmusra való befolyását le ne becsüljük, el kell fordítanunk tekintetünket arról a mindenféle játszi mókáról, amely közben megesett; nem szabad megtévesztenünk magunkat attól a különösnek tetsző gúnyosságtól, amellyel ő maga bánik olykor ezekkel a dolgokkal; ítéletünknek azokból a nagy szellemi lehetőségekből kell kiindulnia, amelyek az „ösztönzés” körébe tartoznak és egészükben egyáltalán ki nem számíthatók, de amelyeket az alaposabb kutatás bizonyos esetekben kimutatni képes. Ami hatást az olasz humanisták kb. 1520 óta Európára nézve kifejtettek, az valami módon mindig azzal az ösztönzéssel függ össze, amely Leótól indult el. Ő az a pápa, aki az akkoriban újra fölfedezett Tacitus nyomdai szabadalomlevelében ezt mondhatta: a nagy írók az élet mértékszabói és vigasztalói a balsorsban.

A tudósok támogatását és értékes könyvek megszerzését mindig is a legfőbb céljának nézte és most is köszöni az égnek, hogy ennek a könyvnek pártolásával az emberiség javára cselekedhetik.

A XV. század világi fejedelmei közül aragoniai nagy Alfonso, Nápoly királya, tanúsítja az ókor iránt a legnagyobb lelkesedést. Úgy látszik, hogy teljesen naiv volt ebben és hogy az ókori világ emlékei és írásai attól fogva, hogy Itáliába érkezett, olyan lenyűgöző hatással voltak reá, hogy most újra meg kellett élnie őket. Csodálatosan könnyedén adta át dacos Aragóniáját a hozzá tartozó tartományokkal együtt testvérének, hogy magát teljesen új birtokának szentelje. Részint egymást követően, részint egymás mellett szolgálatában működött Trapezunti György, az ifjabb Chrysolorasz, név szerint Giovanni, Lorenzo

Valla, Bartolomeo Fazio és Antonio Panormita, akik történetírói lettek; az utóbbinak naponként Liviust kellett magyaráznia a királynak és udvarának, még amikor hadban volt is, a táborban. Évenként több mint 20000 arany forintjába kerültek Alfonsónak ezek az emberek; Faziónak *História Alphonsi*-áért 500 aranynál nagyobb évi fizetést adott és mikor a munkával elkészült, azonfelül még 1500 arany forintot ezekkel a szavakkal: „Nem azért adom, hogy megfizesselek, mert a munkádat egyáltalán nem lehet megfizetni azzal sem, ha egyik legnagyobb városomat adnám érte: de rajta leszek, hogy idővel kielégítselek.” Mikor Giannozzo Manettit a legfényesebb föltételekkel titkárának szegődtette, ezt mondta neki: „Az utolsó falat kenyeremet is megosztanám veled.” Giannozzo már Firenze követeként, Ferrante herceg lakodalmán olyan nagy hatással volt a királyra, hogy az „Mint valami ércből való szobor” mozdulatlanul ült a trónusán, még csak a legyeket sem hessegette el maga felől. Kedves tartózkodási helye a nápolyi kastély könyvtára lehetett; annak egyik ablaka előtt szeretett ülni, mert különösen szép rálátás nyílt belőle a tengerre, és a bölcseket hallgatta, amikor példának okáért a szentháromságról vitatkoztak. Mert nagyon vallásos is volt Alfonso és nemcsak Liviust és Senecát olvastatta, hanem a Bibliát is, amelyet csaknem betéve tudott. Kitudná pontosan kitalálni, hogy mit érzett Livius állítólagos csontjai előtt Padovában? Amikor kapott belőlük a velenceiektől egy karcsontot és azt nagy tisztelettel átvette Nápolyban, lelkében a keresztény és pogány elemek között különös összevisszaság támadhatott. Egyszer egy hadjárata közben az Abruzzókban a távoli Sulmonát, Ovidius szülővárosát mutatták neki, és ő messziről köszöntötte a várost és hálát mondott a hely szellemének; nyilvánvalóan jól esett neki, hogy valóra válthatta a

nagy költőnek önmaga jövőbeli dicsőségére vonatkozó jóslatát. Egy ízben arra támadt kedve, hogy maga is az ókori uralkodók módján szerepeljen, ti. mikor a végleg meghódított Nápolyba (1443) diadalmasan bevonult: nem messzea Mercatótól (vásártér) negyven rőfnyi szélességű rést töretett a falba; azon át hajtatott be aranyos kocsiján, mint valami diadalmas római hadvezér. Ennek a jelenetnek emlékét is megörökíti egy márványból való nagyszerű diadalív a Castello Nuovón. Nápolyi dinasztiája az ókor iránt való lelkesedéséből, csakúgy, mint egyéb jó tulajdonságaiból keveset vagy semmit sem örökölt. Alfonsónál összehasonlíthatatlanul tanultabb volt urbinói Federigó, aki kevés embert gyűjtött maga köré, semmiben sem volt pazarló és mint mindenben, az ókori ismeretek megszerzésében is tervszerűen járt el. Az ő számára és V. Miklós pápa számára készült a legtöbb görög nyelvből való fordítás, azonfelül a legjelentősebb kommentárok, feldolgozások stb. jelentékeny része. Sokat költött, de észszerűen azokra az emberekre, akikre szüksége volt. Költők udvaráról Urbinóban szó sem volt; maga a gazda volt ott a legtanultabb. Az ókor mindenesetre csak egy része volt a műveltségének; mint tökéletes fejedelem, hadvezér és ember az akkori tudományosságnak nagy részében otthon volt, mégpedig gyakorlati célzattal, magának az ügynek kedvéért. Mint teológus például egybevetette egymással Aquinói Tamást és Scotust, és ismerte a napkelet és napnyugat régi egyházatyáit, az előbbieket latin fordításban. Ami a bölcseletet illeti, úgy látszik, hogy Platót teljesen átengedte kortársának, Cosimónak; Arisztotelésznek azonban nem csupán az Ethikáját és Politikáját ismerte alaposan, hanem a Fizikáját és több más írását is. Egyéb olvasmányaiban túl nyomó részük volt azoknak az ókori történetíróknak, akiknek művei megvoltak

könyvtárában; azokat, nem a költőket „olvasta el ismételten és olvastatta magának”. A Sforzák[152] szintén többé vagy kevésbé tanult embereknek és mecénásoknak bizonyultak, amiről alkalomadtán már volt szó. Francesco herceg gyermekei nevelésében a humanista oktatást olyasvalaminek tekinthette, ami már csak politikai okoknál fogva is magától értetődik; úgy látszik, általában hasznosnak tekintették, hogy a fejedelem, mint vele egyenlőkkel érintkezzék a legműveltebbekkel. Lodovico Moro, aki maga is kitűnő latinista, minden szellemi törekvés iránt akkora érdeklődést mutat, amely már messze túlment az ókor körén. A kisebb uralkodók is azon voltak, hogy hasonló jelességekre tegyenek szert, és igaztalanok vagyunk irántuk, ha azt gondoljuk, hogy udvari litterátoraikat csak azért etették, hogy azok magasztalják őket. Az olyan fejedelem, mint ferrarai Borso, bármennyire hiú is, mégsem kelti azt a benyomást, mintha halhatatlanságát a költőktől várná, bármilyen buzgón is szolgálnak azok neki „Borseis”-ukkal és egyebekkel; túlontúl fejlett volt ahhoz az uralkodói önérzete. Ámde a tudósokkal való érintkezés, az ókor iránti érdeklődés, az elegáns latin levélstílus után való vágyódás elválaszthatatlan volt az akkori fejedelmi szerepléstől. Mennyire sajnálta a nagy műveltségű Alfonso herceg, hogy ifjúkori betegeskedése miatt, egyoldalúan kezemunkájával kellett töltenie pihenő idejét! Vagy hogy ez csak arravaló ürügy lett volna, hogy távol tartsa magától az írókat? Az olyan lélekbe, mint az övé, mára kortársak sem igen láttak bele.

Még a legapróbb romagnai kényurak sem egykönnyen tudnak meglenni egy vagy több udvari humanista nélkül; a házitanító meg a titkár gyakran egyazon személy, sőt időnként még az udvar mindenese is.[15]3 Általában kissé könnyedén lenézzük

ezeket a kisszerű állapotokat, mert elfelejtjük, hogy a szellem legmagasabb rendű dolgait nem lehet mértékkel megmérni.

Mindenesetre furcsa, mozgalmas élet járhatta a rimini udvarban Sigismondo Malatesta, a szemérmetlen, pogány condottiere alatt. Számos filológus élt körülötte, és némelyiküket bőségesen ellátta pl. falusi birtokkal, mások pedig, mint katonatisztek keresték meg kenyerüket.[154] Sigismondo várában – *arx Sigismundea* – rendezik olykor igen mérges vitatkozásaikat a „rex” jelenlétében, ahogyan Sigis-mondót nevezték; latin költeményeikben természetesen dicsőítik őt és megéneklik a szép Isottához való szerelmét, Isottához, akinek tiszteletére történt Riminiben San Francesco templomának híres átépítése az ő síremlékévé. *Divae Isottae Sacrum* (az Isteni Isottának szentelve). És mikor a filológusok meghalnak, azokba a szarkofágokba kerülnek (vagy szarkofágok alá), amelyek ugyanennek a templomnak külső oldalain a fülkéket díszítik; egy-egy fölirat el-

mondja azután, hogy az illetőt oda temették akkoriban, amikor Sigismundus, Pandulfus fia uralkodott. Ma nehezen hinné el az ember olyan szörnyetegről, mint amilyen ez a fejedelem volt, hogy a műveltség és a tudósokkal való érintkezés lelkének szükséglete volt, pedig mégis ezt mondja róla az, aki kiközösítette, *in effigie* megégettette és háborúval támadta meg, ti. II. Pius pápa: „Sigismondo ismerte a történelmet és nagyon járatos volt a filozófiában, akármihez nyúlt, úgy látszott, mintha arra termett volna”.

VII. Az ókor ábrázolása: levélírás és szónoklás

Két feladat volt, amelyről a köztársaságok csakúgy, mint a fejedelmek és pápák, azt hitték, hogy egyáltalán nem nélkülözhetik a humanistákat: a levelek megfogalmazása és a nyilvános ünnepi szónoklatok elmondása. A titkárnak nem csupán a stílusa érdekében kellett jó latinistának lennie, hanem megfordítva: csak a humanistákról tételezik föl azt a műveltséget és tehetséget, amire egy titkárnak szüksége van. Ezért azután a XV. század tudományosságának legnagyobb férfiai többnyire életük jelentős részében ilyen módon szolgálták az államot. Se szülőföldjüket, se származásukat nem nézték; Firenze négy nagy titkára közül, aki 1427-től 1465-ig a város pennája volt, három Arezzóból, a meghódított városból származott: mégpedig Lionardo Bruni, Carlo Marzuppini és Benedetto Accolti; Poggio Terranuovából érkezett, amely szintén Firenze területén volt. Elvi elhatározásból már régóta kívülről valókkal töltötték be a legfontosabb állami hivatalokat. Lionardo, Poggio és Giannozzo Manetti időnként a pápák titkára is volt, Carlo Aretino (Marzuppini) pedig az lett. Forlii Blondus és mindennek ellenére végezetül Lorenzo Valla is ugyanezt a méltóságot viselte. V. Miklós és II. Pius óta egyre inkább vonzza kancelláriájába a pápai palota a kor legjelentősebb szellemeit, még a XV. századnak egyébként nem éppen irodalmat kedvelő utolsó pápái alatt is. Platinának a pápák történetét tárgyaló munkájában II. Pál életrajza nem egyéb, mint a humanista mulatságos bosszúállása azon az egyetlen pápán, aki nem tudott kancelláriájával bánni, „a költőknek és szónokoknak azzal az egyesülésével,

amely a curiának éppen annyi fényt adott, mint amennyit tőle kapott”. Látni érdemes; hogyan fortyannak föl ezek a büszke urak, ha a rangsor körül támad vita, ha pl. az *advocati consistoriales* (szentszéki ügyvédek) egyenlő rangot kívánnak velük, sőt elébük akarnak kerülniJBS Egy szuszra hivatkoznak evangélista Jánosra, aki előtt lelepleződtek a *Secreta coelestia* (az ég titkai), Porsenna íródeákjára, akit Mucius Scaevola magának a királynak nézett, Maecenásra, aki Augustus titkára volt, az érsekekre, akiket Németországban kancelláriusoknak hívnak stb. „Az apostoli íródeákok a világ legfontosabb ügyeit tartják kezükben, mert ki más ír és rendelkezik a katolikus hit dolgaiban, az eretnekség leküzdésében, a béke helyreállítása érdekében, a nagy uralkodók között való közvetítés ügyében? Ki más szolgáltatja az egész kereszténység statisztikai áttekintését? Ők azok, akik királyokat, fejedelmeket és népeket csodálatba ejtenek azzal, ami a pápáktól elindul; ők fogalmazzák a legátusok számára a parancsokat és utasításokat; ők maguk parancsot azonban csak a pápától kapnak és annak átvételére a napnak és az éjszakának minden órájában készen állnak.” A hírnévnek tetejére azonban mégis csak X. Leó két híres titkára és stilisztája jutott: Pietro Bembo és Jacopo Sadoleto.

Nem mindegyik kancellária írt választékosan; volt egy fölöttéb tisztátalan latinságú merev hivatalnok-stílus is, – azzal élt a többség. Csodálatosan elüt ettől a stílustól azokban a milanói okiratokban, amelyeket Corio tett közzé, az a néhány levél, melyet magának a fejedelmi családnak tagjai írhattak, mégpedig életük legfontosabb pillanataiban,[156] azok a levelek a legtisztább latinságúak. A stílusra még baj idején is ügyelni, a helyes életmód parancsának látszott és a megszokás következménye volt. Elképzelhető, milyen

buzgón tanulmányozták abban az időben Cicero, Plinius és mások levélgyűjteményeit. Már a XV. században az utasításoknak és a latin nyelvű levélírás elsajátításához szükséges levélmintáknak egész sora jelent meg, mellékágaként azoknak a nagy nyelvtani és lexikográfiái munkáknak, amelyeknek a könyvtárakban található tömege ma is csodálatot kelt. Mennél több hívatlan merészkedett azonban ilyen segítőeszközökkel a feladatra vetni magát, annál inkább összeszedték magukat a virtuózok, és Poliziano levelei, a XVI. század elején pedig Pietro Bembóéi utolérhetetlen remekeinek tetszenek nemcsak a latin stílusnak, hanem a levélírásnak, mint olyannak is. Ugyanakkor a XVI. században egy klasszikus olasz levélstílus is jelentkezik és abban megint Bembo áll az élen. Teljesen modern, a latintól szándékosan elütő írásmód az és szellemét mégis teljesen az ókor járja át és határozza meg.

A levélírónál ragyogóbb jelenség a szónok, olyan időben és olyan népnek körében, amelyben a figyelve hallgatás elsőrendű élvezetnek számított, és amelyben a római szenátusnak és szónokainak ábrándképe minden lelken uralkodott. Az egyháztól, amelyben a középkorban menedéket lelt, teljesen függetleníti magát az ékesszólás; minden magasabb rendű létnek szükséges eleme és ékessége lesz. Nagyon sok ünnepi pillanat, amelyet mai napság a zene tölt be, a latin vagy olasz szónoklaté volt; és ezen minden olvasónk elgondolkozhatik. Teljesen mindegy volt az, hogy a társadalom milyen rendjéhez tartozik a szónok; első dolog a virtuózt módon képzett humanista tehetség volt. Ferrari Borso udvarán Jeronimo de Castellónak, az udvari orvosnak kellett III. Frigyest is, II. Piust is üdvözlő beszéddel fogadnia; házas világi emberek minden ünnepélyes vagy gyászos alkalommal, sőt még szentek ünnepein is a templom szószékére lépnek.

Újság volt a baseli zsinat Itálián túlról jött urainak, mikor Milano érseke Szent Ambrus napján Açneas Sylviust bocsátotta föl a szószékre, noha még nem volt pappá szentelve; bár a teológusok zúgolódtak, amazoknak kedvök telt benne és a legnagyobb mohósággal hallgatták.

Vegyük sorra most röviden a nyilvános szónoklás fontosabb és gyakoribb alkalmait.

Mindenekelőtt nem hiába orátor, szónok az egyik államból a másik államba küldött követek neve; a titkos tárgyalás mellett ott volt az elkerülhetetlen parádé, a nyilvános szónoklat, amelyet a lehető legpompázatosabb külsőségek között adtak elő.[1]57 Rendszerint a gyakran igen nagyszámú személyzetnek egyik tagja vitte, megállapodás alapján, a szót, de a műértő II. Piusszal, aki előtt mindenki szívesen hallatta hangját, mégis megesett, hogy egy teljes követséget, annak egyik tagját a másik után volt kénytelen végighallgatni. Tanult fejedelmek is, akik a szónak urai voltak, szívesen és jól beszéltek olaszul vagy latinul. A Sforza-ház gyermekeit korán megtanították erre, az egészen fiatal Galeazzo Maria már 1455-ben folyékonyan mondta el betanult beszédét Velence nagy tanácsában, húga, Ippolita, pedig ékes beszéddel köszöntötte II. Pius pápát a mantovai kongresszuson. [158] Maga II. Pius nyilván szónoki tehetségével készítette elő életének minden részében végső rangbéli emelkedését; ékesszólásának híre és varázsa nélkül hiába volt a legnagyobb curiai diplomata és tudós, talán mégsem lett volna belőle pápa. „Mert semmisem volt fennköltebb, mint beszédének lendülete.” Számtalan ember előtt bizonyára ezért látszott a pápaságra legérdemesebbnek, már jóval a pápaválasztás előtt. A fejedelmeket is minden ünnepélyes fogadtatáskor beszéddel üdvözölték, mégpedig gyakran órák hosszat

tartó szónoklattal. De természetesen csak akkor történt ez, ha a fejedelem a szónoklat barátjaként volt ismeretes vagy olyannak kívánt látszani,[159] és ha akadt megfelelő szónok, akár udvari litterátus, egyetemi tanár, hivatalnok, orvos vagy pap lett légyen is. Minden egyéb politikai alkalmat is mohón megragadnak és a szónok híressége szerint mindenki odatódul, aki a műveltségnek tisztelője. Az évenként megismétlődő tisztújításokon, sőt az újonnan kinevezett püspökök beiktatásán is mindig szerepelnie kell valamilyen humanistának, aki olykor[160] sapphói strófákban vagy hexameterekben beszél; nem egy újonnan kinevezett hivatalnok is múlhatatlanul beszédet volt kénytelen mondani a maga szakjáról, pl. „az igazságosságról"; jól járt, ha gyakorlata volt benne. Firenzében a condottieréket is ‒ bárkik és bármilyenek voltak is – belevonták a divatos pátoszba és az egész nép színe előtt szónoklattal üdvözöltetik a legtudósabb államtitkárral, mikor a hadvezéri botot átadják neki. Úgy látszik, hogy a Palazzo dei Signori előtt külön szónoki emelvény (rostra, ringhiera) állott. Az évfordulók közül különösen a fejedelmek halála napját ülik meg emlékbeszéddel. A tulajdonképpeni halotti beszéd is túlnyomórészt a humanista feladata lett; a templomban világi öltözékben mondja el, mégpedig nem csak fejedelmek, hanem hivatalnokok és más nevezetes személyiségek koporsója előtt is. Ugyanígy járnak el a jegyváltási és lakodalmi szónoklatokkal, csakhogy ezeket (úgy látszik) nem a templomban mondják, hanem pl. mint Filelfo Anna Sforzának Alfonso d'Este-vel való eljegyzésén, a milanói Castellóban. (De megeshetett a palota kápolnájában is.) Tekintélyes magánemberek is hívattak ilyen lakodalmi szónokot, ami előkelő fényűzés számba ment. Ferrarában ilyen alkalmakkor egyszerűen Guarinóhoz fordultak azzal a kéréssel,

hogy küldje el valamelyik tanítványát. Az egyház, mint olyan, az esküvőkön és a temetéseken csak a tulajdonképpeni szertartást végezte.

Az akadémiai beszédek közül az új tanárokat felavató és az előadásokat megnyitó beszédeket, amelyeket maguk a tanárok mondtak, a legnagyobb retorikai készülettel tartották. A rendes katedrái előadás is gyakran közeljárt a tulajdonképpeni szónoklathoz. Az ügyvédek mindig az éppen jelenlévő hallgatóság szerint alakították beszédüket. Ha a körülmények úgy kívánták, teljes filológusi-régiségtudósi pompával szerelték föl. Egészen külön neme a szónoklatnak a katonákhoz intézett lelkesítő beszéd részint a harc előtt, részint utána. Urbinói Federigo volt ennek a műfajnak klasszikusa; mindenik harcrakész csapatába egymás után oltotta be a büszkeséget és a lelkesedést. A XV. század hadtudományi íróinak némely beszéde, pl. Porcelliusé, csak részben lesz elképzelt beszéd, részben valóban elmondott szavakon alapszik. Ismét teljesen mások voltak azok a beszédek, amelyeket sorozáskor, később pedig különös ünnepi alkalmakkor intéztek a firenzei milíciához, amelyet 1506 óta főként Machiavelli sürgetésére szerveztek. Azok a beszédek általában hazafias tartalmúak; mindenik városrész templomában egy-egy mellvértet öltött polgár mondta, kard a kezében, az összegyülekezett milíciának.

Végül a XV. században alig volt már lehetséges a tulajdonképpeni prédikációt a szónoklattól megkülönböztetni, mert számos pap is otthonossá lett az ókor műveltségének szellemében és számot is akart tenni benne. Hiszen maga Bernardino da Siena, a néptől imádott utcai prédikátor, akit már életében szentté avattak, kötelességének érezte, hogy a híres Guarinótól retorikát tanuljon, noha neki csak olaszul kellett prédikálnia. Az igények, különösen a böjti

prédikátorokkal szemben való igények, kétségtelenül olyan nagyok voltak, mint valaha; itt-ott olyan hallgatóság is akadt, amely a templomi szószékről sok filozófiát is elbírt, sőt, úgy látszik, műveltségénél fogva meg is kívánta. Nekünk azonban itt az előkelő latin nyelvű alkalmi prédikátorokkal van dolgunk. Nem egy alkalmat elkaparintottak előlük, mint láttuk, a tudós világiak. Bizonyos szentek nevenapján, temetéseken és lakodalmakon, püspökök beiktatásán stb. a beszédet világiaknak engedik át, sőt ugyanezt teszik, ha jóbarátról van szó, az új pap első miséjén is, valamint a szerzetesi káptalan ünnepi beszédét is laikusokra bízzák. De legalább a pápai udvar előtt rendszerint szerzetesek prédikáltak a XV. században, bármilyen természetű volt is az ünnepi alkalom. IV. Sixtus idején Giacomo da Volterra rendszeresen jegyzi és a művészet törvényei szerint bírálja ezeket az ünnepi szónokokat.[161] Fédra Inghirami, II. Gyula korának híres ünnepi szónoka, legalább fölszentelt pap volt és lateráni kanonok; egyébként is elégséges számmal akadt akkoriban a főpapok között választékos beszédű latinista. AXVI. században mérséklődtek a világi humanisták szertelen kiváltságai, nemcsak ebben a tekintetben, hanem egyebekben is, mintahogy arról alább még szó lesz.

Milyen természetűek és milyen tartalmúak voltak már most ezek a beszédek? A természettől való ékesszóló tehetségnek az olaszok bizonyára nem voltak híjával az egész középkor folyamán és a retorika eleitől fogva egyike volt a hét szabad művészetnek; amennyiben azonban az ókori módszer felélesztéséről van szó, ez az érdem Filippo Villani szerint a firenzei Bruno Casinit illeti, aki fiatalon halt meg pestisben 1348-ban. Teljesen gyakorlati szándékához igazodva, azért, hogy a firenzeiek megtanuljanak könnyedén, otthonosan föllépni a

tanácsüléseken és egyéb nyilvános gyülekezeteken, a régiek útmutatása szerint egymással összefüggően tanította a leleményességet, a szavalást, a taglejtést és magatartást. Egyébként is korán hallunk olyan retorikai nevelésről, amely teljesen a gyakorlat céljainak felelt meg; semminek sem volt nagyobb becsülete, mint annak, ha a szónok rögtönözve, választékos latin nyelven tudta a helyzethez éppen illőt előadni. Cicero beszédeinek és elméleti írásainak, Quintilianusnak és a császárokat dicsőítő költőknek fokozódó tanulmányozása, azután új, külön tankönyvek keletkezése, a filológia haladásának fölhasználása és az ókori gondolatoknak és dolgoknak sokasága, mellyel az emberek a maguk gondolatait meggazdagíthatták és meggazdagítani kénytelenek is voltak, mindez együttvéve teljessé érlelte az új szónoki művészet jellemét. Egyénenként mindazonáltal igen különböző az új szónoki művészet. Némelyik beszédből igazi ékesszólás árad, nevezetesen azokból, amelyek a tárgyhoz ragaszkodnak; ilyen természetű nagy átlagában az, ami II. Pius pápáról reánk maradt. Abból a csodás hatásból továbbá, amellyel Giannozzo Manetti hallgatóira volt, azt kell következtetni, hogy olyan szónok lehetett, amilyen kevés akadt. Mikor mint követ kihallgatáson jelent meg V. Miklós pápa, Velence dogéja és tanácsa előtt, olyan események voltak ezek, amelyeknek emléke sokáig élt. Sok más szónok viszont arra használta az alkalmat, hogy miután előkelő hallgatóinak néhány hízelgő bókot mondott, az ókorból vett szavaknak és adatoknak zavaros tömegét zúdítsa hallgatóira. Hogy mindezt két, sőt három óra hosszat meghallgatni miként volt lehetséges, azt csak akkor értjük meg, ha arra gondolunk, hogy milyen nagy volt azontájt az érdeklődés az ókor iránt, és milyen fogyatékosak és

aránylag ritkák voltak – abban az időben, amikor a könyvnyomtatás még nem terjedt el – az ókori írók feldolgozásai. Az ilyen szónoklatoknak még mindig megvolt az az értékük, amelyet Petrarca némely levelének tulajdonítottunk. Némelyek azonban mégis túlságba mentek. Filelfo legtöbb szónoklata a közhelyek zsinórjára fűzött klasszikái és bibliai idézeteknek csúnya összevisszasága; közben a dicsőítésre kiszemelt nagyságok személyét valamilyen séma, pl. a főerények szerint magasztalják és csak nagy üggyel-bajjal fedezhető fel benne és másokban az a néhány értékes kortörténeti elem, amely valóban megvan bennük. Egy piacenzai tanárnak és íróembernek szónoklata például, amelyet Galeazzo Maria herceg fogadásán mondott 1467-ben, C. Julius Caesarral kezdődik, azután a szónok egy halom ókori írótól merített idézetet összevegyít a saját allegorikus művéből vett idézetekkel, és az uralkodóhoz intézett nagyon tapintatlan jótanácsokkal végzi. Szerencsére későre járt már az idő és a szónoknak be kellett érnie azzal, hogy írásban adja át magasztaló beszédét. Filelfo is így kezdi beszédét, amelyet egy jegyváltás alkalmából mondott: „Ama peripatetikus Arisztotelész stb.”; mások alighogy belekezdtek, ezt kiáltják: „Publius Cornelius Scipio” stb., mintha alig győznék megvárni ők és hallgatóik, hogy az idézés megkezdődjék. A XV. század végén egyszerre megtisztult az ízlés, jobbára a firenzeiek érdeménél fogva; az idézésben attól fogva igen óvatosan mértéket tartanak, már csak azért is, mert időközben megszaporodtak a kézikönyvek, amelyekben akárki készen találhatta azt, ami addig a fejedelmeket és a népet csodálkozásba ejtette.

Minthogy a legtöbb beszéd az íróasztalon készült, az írók kéziratai közvetlenül a további terjesztésre és közzétételre szolgáltak. A nagy rögtönző szónokokat

azonban gyorsírással kellett követni.[162] Továbbá nem minden ránk maradt szónoklatot szántak arra, hogy valóban elmondják őket; az idősebbik Beroaldusnak Lodovico Moróra mondott dicsőítő beszédje pl. pusztán írásban beküldött munka. Sőt mint ahogy koholt címekre szerkesztettek leveleket a világ minden tája felé gyakorlásul, formularéknak, irányzatos műveknek, azonképpen költött alkalmakra készült beszédek is voltak, előkelő tisztviselők, fejedelmek és püspökök stb. köszöntésére szolgáló formulárék. A szónoki művészetre nézve is X. Leó pápa halála (1 521) és Róma elpusztítása (1527) jelentette a hanyatlás időpontját. Giovio alighogy kimenekült az örök város nyomorúságából, egyoldalúan és mégis túlnyomórészt az igazságnak megfelelően fejti ki a hanyatlás okait:

„Plautus és Terentius előadásait, amelyek valamikor a latin beszéd gyakorló iskolájául szolgáltak az előkelő rómaiaknak, kiszorították az olasz komédiák. A választékos beszédű szónok immár sem elismerésre, se jutalomra nem talál, miként régebben. A szentszéki ügyészek pl. ezért dolgozzák ki beszédeiknek csupán a bevezetését és a többit azután mint zavaros kotyvalékot már csak úgy lökik ki magukból. Az alkalmi beszédek és szentbeszédek is nagyot hanyatlottak. Ha arról van szó, hogy halotti beszéd mondassék valamely bíboros vagy világi nagyság fölött, a végrendelet végrehajtói nem a város legkülönb szónokához fordulnak, akinek száz aranyat kellene fizetniök, hanem csekély pénzért valamely jöttment hetyke pedánst fogadnak, akinek csak az a fontos, hogy emlegessék, még ha a legbántóbb leszólás hangján is. Hiszen a halott, gondolják, mit sem érez abból, ha a szónoki emelvényen egy gyászruhás majom áll, siránkozó rekedt hangon kezdi és fokonként hangos ugatásba megy át. A pápai

egyházi funkciók alkalmával elhangzó beszédek sem hajtanak igazi hasznot; mindenfelől gyűlt szerzetesek kerítették azokat hatalmukba és úgy prédikálnak, mintha a legműveletlenebb hallgatóságnak beszélnének. Még néhány évvel ezelőtt is, az ilyen beszéd, ha a misén a pápa is jelen volt, a püspökség felé egyengethette az utat.

VIII. A latin értekezés és a történetírás

A humanisták levélíró és szónoki művészete után hadd essék még itt szó egyéb természetű működésükről, amely egyben többé-kevésbé az ókori példa átvétele. Ide tartozik mindenekelőtt a közvetlen vagy a párbeszéd alakú[163] értekezés, melyek közül az utóbbit egyenesen Cicerótól vették kölcsön. Hogy ezt a műfajt valamennyire igazságosan ítéljük meg és hogy, mint az unalom forrását eleve el ne vessük, kétfélét kell megfontolnunk. A századnak, amely a középkortól szabadult, számos erkölcsi és filozófiai természetű kérdésben arra volt szüksége, hogy közvetítés történjék maga és az ókor között, és ezt a feladatot vállalták az értekezések és a párbeszédek írói. Sok olyasmi, ami írásaikban közhelynek tetszik, nekik és kortársaiknak a dolgok fáradságosan újra megszerzett felfogása volt, olyan dolgoké, amelyeket az ókor óta újra meg nem beszéltek. Azután a nyelv különösen örömest hallgatta magát bennök – akár a latin, akár az olasz nyelv. Szabadabban és többoldalúan, mint a történeti elbeszélésben vagy a szónoklatban és a levelekben, alakítja ki bennök mondatai szerkezetét, és az ilyenfajta olasz írásoknak nem egyje mai napig is a próza mintaképeként szerepel. Az ilyen munkák némelyikét már

megneveztük, vagy ezután fogjuk idézni tárgyi tartalmuk kedvéért; itt mint műfajról kell megemlékeznünk róluk. Petrarca leveleitől és értekezéseitől fogva mintegy a XV. század végéig legtöbbjükben itt is az ókori anyag felhalmozása foglalja el a túlnyomó helyet ugyanúgy, mint a szónokoknál; azután tisztul a műfaj, főként az olasz nyelvűekben, és Bembo *Asolanità*ban*,* Luigi Cornaro *Vita sobriát*ában teljes klasszicitássá érik. Döntő volt itt is, hogy az antik anyag közben külön nagy gyűjteményes munkákban, sőt most már nyomtatásban kezdett lerakodni és az értekezés írójának immár nem volt útjában. Elkerülhetetlen volt az is, hogy a humanizmus hatalmába ne kerítse a történetírást. Ha a históriákat futólag összehasonlítjuk a korábbi krónikákkal, nevezetesen olyan nagyszerű, színekkel bővelkedő, élettel teljes művekkel, mint a Villaniaké, akkor mélyen sajnálkoznunk kell rajta. Milyen elhalványodottnak és elkoptatott ékességűnek tetszik mellettök mindaz, amit a humanisták írnak, mégpedig pl. éppen legközelebbi és leghíresebb utódaik Firenze történetírásában: Lionardo Aretino és Poggio. Mennyire kínozza az olvasót annak sejtése, hogy egy-egy Fazio, Sabellico, Foglietta, Senarega, Platina (Mantova történetében), Bembo (velencei évkönyveiben), sőt még Giovio is (Históriáiban) a liviusi és caesari mondatok közben elvesztette legjava egyéni és helyi színét, megfogyatkozott érdeklődése a dolgok teljes és igazi történése iránt. Növekszik bizalmatlanságunk, amikor észrevesszük, hogy Liviusnak, a mintaképnek, értékét is rossz helyen keresték, ti. abban, hogy „a száraz és vértelen hagyományt kellemmé és teljességgé alakította”; sőt arra az aggasztó vallomásra akadunk (ugyanott), hogy a történetírásnak a stílus eszközeivel kell megmozdítania az olvasót, izgatnia, megrendítenie,

mintha lehetséges volna, hogy a költészetet helyettesítse. Végül azt kérdi, magától az ember, vajon a modern dolgok lenézése,[164] amelyet ugyanazok a humanisták olykor nyíltan is vallanak, nem szükségszerűen volt-e kedvezőtlen befolyással ama dolgokkal való foglalkozásukra? Az olvasó akaratlanul is nagyobb érdeklődéssel és bizalommal fordul azokhoz az igénytelen latin és olasz évkönyvírókhoz, akik az előadás régi módjához hívek maradtak, pl. a bolognai és ferrarai analistákhoz, és még hálásabban lekötelezettjének érzi magát az olaszul író tulajdonképpeni krónikások közül Marin Sanudónak, aki valamennyiök között a legnagyobb volt és aki 1496. május 21-étől 1535 szeptemberéig 58 ívrétű kötetet tulajdon kezével írt meg, továbbá Coriónak, Infessurának, Sercabvinak, Landuccinak, Novaculának, mígnemazutánaXVI.század elején megkezdődik az anyanyelvükön író nagy olasz történetíróknak fényes kora.

Valóban kétségtelenül jobban járt vele a kortörténet, ha az ország nyelvén beszélhetett, mintha ellatinosodott. Hogy a rég el múlt dolgok elbeszélésére, a történeti kutatásra is, alkalmasabb lett volna-e az olasz nyelv, olyan kérdés, amelyre arra az időre vonatkozóan többféle válasz lehetséges. A latin nyelv akkoriban a tudósoknak *lingua francá*-ja (szabad nyelve) volt, korántsem csupán a szónak nemzetközi értelmében, pl. angolok, franciák és olaszok között, hanem tartományközi értelemben is, vagyis a lombardiai embert, a velenceit, a nápolyit a maga olasz írásmódjával, még ha már régen toscanizálódott és már csak elmosódott nyomait mutatná is a tájszólásnak, a firenzeiek nem ismerték el. Elviselhető lett volna ez a helyi kortörténet esetében, amely biztos lehetett abban, hogy olvasóit a helyszínén megtalálja, de nem olyan könnyű a múlt

történetének esetében, mert annak számára az olvasóknak nagyobb körét kellett megtalálni. Ebben az esetben tehát szabad volt a nép helyi érdeklődését a tudósok általános érdeklődésének feláldozni. Mennyire jutott volna el pl. Blondus, ha tudományos műveit félig romagnai olasz nyelven írja meg? Biztos ismeretlenségben lett volna részük, már a firenzeiek miatt is, holott latin nyelvükkel az egész Nyugat tudományosságára a lehető legnagyobb hatással voltak. De maguk a firenzeiek is latinul írtak a XV. században, nem csak azért, mert humanista módon gondolkoztak, hanem egyben azért is, mert írásaik úgy könnyebben elterjedtek. Vannak végül latin nyelvű kortörténetek is, amelyek épp oly becsesek, mint a legkülönb olasz nyelvűek. Amint megszűnik a Livius mintája szerint alakított folyamatos elbeszélés − annyi írónak procruszteszi ágya –, az olasz nyelvű kortörténetek mintha újjáalakultak volna. Ugyanaz a Platina, ugyanaz a Giovio, akit nagy történeti munkáikban az olvasó csak addig követ, ameddig kénytelen vele, egyszerre kitűnő életrajzírónak mutatkozik.

Fazio életrajzi művéről, Sabellico velencei topográfiájáról stb. mellékesen már volt szó és több másra majd ezután kerül a sor.

Amúltattárgyalólatin nyelvű történeti munkák természetesen elsősorban a klasszikus ókorra vonatkoztak. Amit ezekben a humanistákban kevésbé keresnénk, az néhány jelentős munka, mely a középkor egyetemes történetével foglalkozik.

Az első ilyenfajta jelentékeny mű Matteo Palmieri krónikája (1449); pontos időrendbe szedett nagy adatgyűjtemény, amely ott kezdi, ahol Prosper Aquitanus abbahagyja. Aki azután véletlenül belelapoz Blondus decasaiba, némiképpen meglepődik, mikor világtörténelemre bukkan bennök „ab inclinatione

Romanorum imperii” 410-től fogva, azután Róma bevételére Alarichtól, akárcsak Gibbonban, mindenik század szerzőinek forrástanulmányaival bővelkedően, melyekből az első háromszáz ívrétű lap a kora középkorra vonatkozik, II. Frigyes haláláig terjedően. És ez akkor, mikor északon még az ismeretes pápai és császári krónikák és a Fasciculus temporum alapján állottak. Nem feladatunk, hogy kritikailag megállapítsuk, kiknek írásait használta föl Blondus és hol találta őket, múlhatatlan lesz azonban, hogy az újabb történetírás történetében egyszer meg ne adják majd neki ezt a tisztességet. Már ennek az egy könyvnek kedvéért is jogunk volna azt mondani: csupán az ókor tanulmányozása tette lehetővé a középkor tanulmányozását; amaz szoktatta az elmét elsőnek a tárgyilagos történeti érdeklődésre. Mindenesetre része volt ebben annak, hogy a középkor az akkori Itália számára amúgyis elmúlt már és hogy a szellem számára megfoghatóvá vált, mert immár kívül esett rajta. Nem lehet azt mondani, hogy azonnal igazságosan, vagy akár csak kegyeletesen is ítélte volna meg; ami a művészeteket illeti, erős elfogultság rögződik meg benne annak alkotásai iránt, a humanisták pedig a maguk föllépésétől fogva keltezik az új korszakot: „Remélni és hinni kezdem ‒ mondja Boccaccio,[165] hogy az Isten megbocsátott az olasz névnek, amióta látom, hogy gazdag jósága az olaszok kebelébe ismét lelket önt, a régiekéhez hasonlót, mert most már nem a rablás és az erőszak útján keresik a dicsőséget, hanem a halhatatlanná tevő költészet ösvényén”. Ez az egyoldalú és méltánytalan felfogás azonban a tehetségesebbeknek mégsem vette el a kedvét a kutatástól olyan időben, amikor Európa többi részében még szó sem volt erről. Kialakult a középkor történeti kritikája, már azért is, mert a humanisták minden anyagot a józanésznek

megfelelően tárgyaltak, és ilyen felfogásuk ennek a történeti anyagnak is szükségszerűen javára vált. A XV. században a kritika már áthatja az egyes várostörténeteket, annyira, hogy Firenze, Velence, Milano stb. őskorának történetéből eltűnik a kései zagyva meseanyag, míg az észak krónikái még sokáig cipelik azokat a költői tekintetben is jobbára értéktelen, a XIII. század óta kieszelt képzeletszüleményeket.

A helyi történetnek a hírrel való szoros összefüggéséről már fönnebb, Firenzéről szólva, megemlékeztünk. Velence sem maradhatott el; mint ahogy az egyik velencei követség egy firenzei nagy szónoki siker után sietve hazaír, hogy küldjenek nekik is egy szónokot, azonképp a velenceieknek is városuk olyan történetére van szükségük, amely megállja az összehasonlítást Lionardo Aretino és Poggio műveivel. Ilyen előzmények után keletkeztek a XV. században Sabellico decasai,aXVI.-banPietroBembo *Historia rerum Venetarum*ja mind a kettő a köztársaság határozott megbízására, az utóbbi mint az előbbinek folytatása.

A XVI. század elejének firenzei nagy történetírói már kezdettől fogva egészen más emberek, mint a latinul író Giovio és Bembo. Olaszul írnak, nem csupán azért, mert az akkori ciceroniánusok agyafúrt választékosságával nem képesek már versenyezni, hanem mert miként Machiavelli, anyagukat eleven szemlélet útján szerezték – Machiavelli esetében ez a múltra nézve is elmondható – és ezért csak az élet közvetlen alakjában akarják visszaadni; és mert szívüknek ügye, miként Guicciardininak, Varchinak és másoknak, hogy az események folyásáról való felfogásuk mentül távolabbra és mentül mélyebbre hasson. Még ha csak néhány barátjuk számára írnak is, mint Francesco Vettori, mégis tanúságot kell

tenniük emberek és események mellett és megmagyarázniuk és igazolniok, hogy miért vettek részt az eseményekben. És akármennyire sajátos is a stílusuk és nyelvük, mégis megérzik rajtuk, hogy az ókor a legnagyobb erővel hatott reájuk és hogy e hatás nélkül el sem képzelhetők. Nem humanisták immár, de megjárták a humanizmust és több van bennük az ókori történetírás szelleméből, mint ama liviusi latinisták legtöbbjében: polgárok, akik polgároknak írnak, ugyanúgy, mint a régiek tették.

IX. A műveltség általános ellatinosodása

Nem követhetjük a humanizmust a többi szaktudományon át; azok mindenikének megvan a külön története, amelyben a kor olasz kutatói, főként az ókor általuk fölfedezett tárgyi tartalmának hála,[166] új nagy szakaszt alkotnak, amellyel kezdődik hol többé, hol kevésbé határozottan a megfelelő tudománynak újabb korszaka. Ami a filozófiát illeti, annak szintén külön történeti feldolgozásaira vagyunk kénytelenek utalni. Az ókori filozófusoknak az olasz műveltségre való hatása hol roppant nagynak, hol csekélynek tetszik. Nagynak különösen akkor, ha azt mérlegeljük, hogy Arisztotelész fogalmai, főként korán elterjedt Ethikájáéi[167] és Politikájáéi egész Itália műveltjeinek közös tulajdona lett, és hogy az absztrahálásnak egész módján mennyire uralkodott. A nemzet szellemére azonban az ókori filozófusok, sőt a lelkes firenzei platonikusok is jelentéktelen dogmatikai hatással voltak. Ami olyanféle hatásnak látszik, az rendszerint csak az általános műveltség üledéke, a különleges olasz szellemi fejlődés következménye. Lesz még erre nézve egy és más

megjegyezni valónk, majd ha a vallás fejezetéhez érünk. Az esetek legtöbbjében azonban nem is az általános műveltséggel van dolgunk, hanem csak egyes személyek vagy tudós körök nyilatkozataival, és olyankor is mindannyiszor különbséget kellene tenni az ókori tanítás valóságos elsajátítása és a puszta divathoz alkalmazkodás között. Mert sokak számára egyáltalán csupán divat volt az ókor, még az olyanok számára is, akik nagyon otthonosak voltak benne. Mégsem következik ebből, hogy mindaz, ami affektációnak tetszik a mi évszázadunkban, a maga idején valóban affektáció lett volna. Görög és római neveknek keresztnévként használása pl. még mindig szebb és tisztelnivalóbb, mint azoké a mai nap kedvelt (főként női) neveké, amelyeket regényekből szedtek. Mihelyt az emberek jobban tudtak lelkesedni az ókori világért, mint a szentekért, egészen egyszerűnek és természetesnek tetszik, ha egy-egy nemesi nemzetség Agamemnonra, Achilleszre és Tydeuszra kereszteltette fiait, hogy a festő Appellésznek nevezte fiát, leányát pedig Minervának stb.[168] Még az is menthető, ha olyan nevet, amelytől egyáltalán menekülni kívántak, jól hangzó ókori névre cseréltek. Az olyan helynévről, amelyet az illető helynek minden polgára viselhetett és mégsem lett családi névvé, bizonyára annyival szívesebben lemondtak, ha az egyben valamely szentnek neve is volt és mint ilyen kényelmetlenné lett; Filippo da S. Gemignano Kallimachusnak nevezte magát. Aki családjától félreismerten és megbántottan idegenben boldogult tudományával, az még ha a Sanseverinók nemzetségéből való volt is, büszkén változtathatta nevét Julius Pomponius Laetusra. Az is megbocsátható valamely nemzedéknek, ha egy-egy nevet egyszerűen latinra vagy görögre fordít (ami azután Németországban csaknem kivétel nélkül szokássá

lett), megbocsátható az olyan nemzedéknek, amely latinul beszélt és latinul írt és nem csak könnyen mondható nevekre volt szüksége, hanem olyanokra is, amelyek belesimultak a prózába és a versbe. Kifogásolható és gyakran nevetséges csak az volt, ha félig változtattak meg valamely nevet, akár keresztnevet, akár családi nevet addig, amíg klasszikus hangzásúvá nem lett és új értelmet nem kapott.

Úgy lett azután Giovanniból Jovianus vagy Janus, Pietróból Pierus vagy Petreius, Antonióból Antonius, azután Sannazaróból Syncerus, Luca Grassóból Lucius Crassus stb. Ariosto, aki olyan gúnyosan vélekedik ezekről a dolgokról,[169] végül mégis megérte, hogy gyermekeket az ő hőseiről és hősnőiről neveztek el vagy Bojardóéiról, akik jórészt azonosak voltak az övéivel.

Nem szabad azt sem túlságosan szigorúan megítélnünk, ha a latinul írók sok életkörülményt, hivatali elnevezést, végzést, szertartást antikizáltak. Mindaddig, amíg az írók beérték az egyszerű folyamatos latin nyelvvel, mint pl. körülbelül a Petrarcától Aeneas Sylviusig következő írók, ez a jelenség nem voltfeltűnő; elkerülhetetlenné lett azonban attól fogva, hogy az írók föltétlenül tiszta, sőt cicerói latinságra törekedtek. Az újabb kor tárgyai és dolgai akkor már csak úgy illeszkedtek a stílus egészéhez, ha mesterségesen átkeresztelték őket. A fontoskodóknak ekkor örömük telt benne, ha minden városatyát *patres conscriptinek,* minden apácakolostort *virgines vestalesnek,* minden szentet *divusnak* vagy *deusnak* címezhettek, míg a finomabb ízlésű emberek, mint pl. Paolo Giovio valószínűleg csak olyankor jártak el így, amikor nem tehettek másként. Minthogy Giovio nem vet rá súlyt, nem is zavaró, hajó hangzású mondataiban a bíborosokat

senatoresnak, dékánjukat *princeps senatusnak,* az egyházi kiközösítést *diraenak,* a farsangot *lupercaliának* nevezi stb. Hogy menynyire óvakodnunk kell attól, hogy ebből a stíluskérdésből elhamarkodottan az író egész gondolkozási módjára következtessünk, éppen ennek az írónak esetében nyilvánvaló. Magát a latin stílusnak történetét nem követhetjük itt. Teljes két évszázadon át úgy viselkedtek a humanisták, mintha a latin az egyetlen arra érdemes irodalmi nyelv volna és mintha mindig annak is kellene lennie. Poggio sajnálja, hogy Dante valóban latinul kísérletezett vele, és hogy az Inferno elejét kezdetben hexameterekben költötte meg. Az olasz költészet egész sorsa múlt azon, hogy nem így folytatta;[170] de még Petrarca többre tartotta latin költeményeit, mint szonettjeit és canzonéit, sőt még Ariostót is arra biztatták, hogy latinul költsön. Irodalmi dolgokban sohasem volt példa ennél erősebb kényszerre, de a költészet jobbára kibújt alóla és most már túlságos optimizmus nélkül mondhatjuk: jó szerencse, hogy az olasz költészetnek kétféle nyelve volt, mert mind a kettőn kiválót és sajátosat alkotott, mégpedig úgy, hogy az ember tudatára jut annak, miért költötték ezt olasz nyelven, amazt latin nyelven. Lehet, hogy így van ez a prózával is; az olasz műveltség helyzete a világban és világraszóló dicsősége függött attól, hogy bizonyos tárgyakról latinul – *urbi et orbi* – essék szó, míg az olasz prózával azok bántak legjobban, akiknek belső küzdelmébe került az, hogy ne latinul írjanak.

A próza legtisztább forrásának a XIV. évszázad óta vitatlanul Cicerót tekintették. Ez a nézet korántsem pusztán azon az elvont meggyőződésen alapult, hogy szavai, irodalmi szerkesztésmódja és mondatszerkezetei a legjobbak, hanem az olasz lélekben teljes visszhangot keltett a levélíró

szeretnivaló volta, a szónok csillogása, a filozófiai író világos és szemléletes módja.

Már Petrarca teljesen ismerte Cicerónak, az embernek és államférfiúnak gyöngéit, de sokkal inkább tisztelte, semhogy örült volna ennek: azóta legelőbb a levélírás alakult csaknem kizárólag Cicero nyomán, a többi műfaj pedig, az elbeszélőnek kivételével, követte ebben. De az igazi ciceroizmus, amely minden olyan kifejezést elkerült, amely a cicerói forrásból kimutatható nem volt, csak a XV. század végén kezdődik, minekutána Lorenzo Valla nyelvtani írásai egész Itáliában megtették hatásukat, minekutána a római irodalomtörténetírók állításait megrostálták és összehasonlították.

Csak ekkor tesznek pontos és legpontosabb különbséget a régiek prózájának stílus-árnyéklatai között és jutnak vigasztaló biztossággal megannyiszor arra az eredményre, hogy Cicero az egyedüli föltétlen mintakép, vagy ha valamennyi műfajt össze akarták foglalni: „Cicerónak ama halhatatlan és csaknem mennyei korszaka”. Ekkor olyanférfiak, mint Pietro Bembo, Pierio Valeriano és mások legjava erejüket szentelték ennek a célnak; olyanok is, akik sokáig ellenállottak és a legrégibb írókból szerkesztettek maguk számára valami archaisztikus nyelvet, végre megadták magukat és térdet hajtottak Cicero előtt; ekkor tudta rábírni Bembo Longoliust, hogy öt éven át csak Cicerót olvassa; Lon-golius fogadkozott, hogy egyetlen olyan szóval sem fog élni, amely Ciceróban elő nem fordul, és ilyen érzelmi állapotokból támadt az a nagy tudósi vita, amelyben Erasmus és az öregebbik Scaliger vezette a seregeket. Mert Cicero bámulói sem voltak mind annyira egyoldalúak, hogy a nyelvnek egyetlen forrását látták volna benne.

Még a XV. században Poliziano és Ermolao Barbaro tudatosan sajátos egyéni latinságra merészkedett

törekedni, természetesen „kicsordulóan nagy” tudományosságuk alapján, és ugyané cél felé igyekezett az is, akitől erről értesülünk. Paolo Giovio. A modern gondolatoknak, főként az esztétikai természetűeknek egész tömegét ő tolmácsolta elsőnek és nagy erőfeszítéssel latinul, nem mindig szerencsésen, de néha szokatlan erővel és választékossággal. Kora nagy festőinek és szobrászainak[171] latin nyelvű jellemrajzaiban egymás mellett szerepelnek a legszellemesebb és legsilányabb megjegyzések. X. Leó is valami szabadelvű, nem kizárólagos latinság felé hajlott, mint ahogy az ő élvezetet kereső hajlandóságainál fogva nem is volt másként lehetséges. Beérte azzal, ha az, amit meg kellett hallgatnia vagy el kellett olvasnia, valóban latinul hangzott és elevennek, választékosnak hatott. A latin nyelvű társalgásra azonban Cicero nem szolgálhatott mintául, így más isteneket is kénytelenek voltak tisztelni. A hézagot Plautus és Terentius komédiáinak Rómában és Rómán kívül meglehetősen gyakori előadásai töltötték ki, melyek a bennök játszóknak páratlan alkalmat adtak a latin nyelvnek mint társalgási nyelvnek gyakorlására. Már II. Pál pápa idején dicsérik Theanum tudós bíborosát (valószínűleg a pistoiai Niccolô Forteguerrát), mert a leghiányosabban ránkmaradt, a szereplő névjegyzékét is nélkülöző plautusi színdarabokkal foglalkozik és szerzőjének a nyelve kedvéért a legnagyobb figyelmet szenteli. Az ő ösztönzésére kerülhettek színre is az illető színdarabok. Majd Pomponius Laetus vette kezébe az ügyet és ahol a nagy prelátusok oszlopsoros udvaraiban Plautus színre került,[172] ő volt a rendező.

Hogy kb. 1 250ótaabbahagytáka plautusi előadásokat, abban Giovio, mint láttuk, az ékesszólás hanyatlásának egyik okát látja.

Végül a ciceroizmussal párhuzamos jelenséget

állapíthatunk meg a művészet területén: az építészek vitruvianizmusát.[173] Ebben is igazolódik a reneszánsznak az az állandó törvénye, hogy a műveltség megmozdulása mindenütt megelőzi a megfelelő művészeti megmozdulást. A jelen esetben az időbeli különbség körülbelül két évtizedre terjedhet, ha cornetói Hadrián bíboros (1505?) idejétől az első föltétlen vitruvianusok idejéig számolunk.

X. Az újlatin költészet

A humanisták legnagyobb büszkesége végül az újlatin költészet. Amennyiben a humanizmus teljesebb jellemzéséhez hozzásegít, nekünk is foglalkoznunk kell vele. Hogy mennyire a latin költészet pártján állott az előítélet, hogy milyen közel volt a döntő győzelemhez, fönnebb kifejtettük. Eleve meg lehetünk győződve arról, hogy az akkori világnak legelmésebb és legfejlettebb nemzete nem merő balgaságában mondott le költészetében olyan nyelvről, mint az olasz, nem is úgy, hogy valami jelentékenyre ne törekedett volna. Igen nagyhatalmú körülménynek kellett rákényszerítenie. Az ókor csodálása volt az a körülmény. Mint minden valódi, kikötés nélkül való csodálatból, szükségszerűen az utánzás született belőle. Egyéb időkben és más népeknél is számos egymagában álló kísérletet látunk ugyanazon cél felé, de csak Itáliában volt meg az újlatin költészet tartósságának és továbbfejlődésének két fő feltétele: a műveltek iránta való általános előzékenysége és az antik olasz géniusznak részben újra-ébredése magukban a költőkben: az ősrégi húros zene csodálatos tovább-rezgése. Ami ily módon keletkezik, annak legjava immár nem utánzás, hanem önálló szabad alkotás. Aki a művészetben nem képes

korábbról származó formákat elviselni, aki vagy magát az ókort sem becsüli vagy ellenkezőleg, bűvösen megközelíthetetlennek és utánozhatatlannak érzi, aki végre nem képes megbocsátani a költők botlásait (akik a szótagmennyiségeknek egész tömegét voltak kénytelenek újra fölfedezni vagy kitalálni), az tegye félre ezt az irodalmat. Ennek az irodalomnak sikerült művei nem azért keletkeztek, hogy valamely föltétlen kritikával dacoljanak, hanem azért, hogy a költőnek és kortásai sok ezrének gyönyörűséget szerezzenek.

Legkevésbé az ókor történeteiből és mondáiból merített eposszal boldogultak. Ismeretes, hogy még a római mintaképekről, sőt Homérosz kivételével, még a görögökéről sem ismerik el azt, hogy megvolnának bennük az eleven epikai költészet lényeges föltételei; hogyan lettek volna meg a reneszánsz latin nyelvű költőiben. Mégis valószínű, hogy Petrarca *Africata*-jának egészben véve volt annyi és olyan lelkes olvasója, meg hallgatója, mint az újabb idők bármelyik eposzának. A petrarcai költemény szándéka és keletkezése nem érdekesség nélkül való. A XIV. század igen helyes érzékkel ismerte föl azt, hogy a második pun háború idejében jutott delelőjére a rómaiság, és ezt akarta Petrarca kidolgozni. H a Silius Italicust már fölfedezték volna akkor, talán más tárgyat választ; annak híján azonban a XIV. század érzéséhez olyan közel állott az idősebbik Scipio Africanus dicsőítése, hogy már egy másik költő is – Zanobi di Strada – ugyanezt a feladatot tűzte maga elé; csak Petrarca iránt való tiszteletből vonta vissza költeményét, amellyel már meglehetősen előrehaladt. Ha az Africának volt valami jogosultsága, abban volt, hogy akkoriban és később is oly módon érdeklődött mindenki Scipio iránt, mintha még élne és sokak szemében nagyobb volt, mint Nagy Sándor, Pompejus és Caesar. Hány újabb epopoeia dicsekedhetik azzal,

hogy a maga korában annyira népszerű, alapjában történeti és szemléletre mégis mitikus tárgya volna?

Maga a költemény ma persze olvashatatlan. Egyéb históriai tárgyakat illetőleg az irodalomtörténetre kell utalnunk.

Gazdagabb és szaporább volt az ókor mítosz feldolgozása, költői hézagainak kitöltése. Ezen a ponton nyúlt belé korán az olasz költészet, már Boccaccio *Teseidé*jével, amely legkülönb költői művének számít. Latinul költötte meg Maffeo Vegio V. Márton pápa idején az Aeneis tizenharmadik könyvét; azután számos kisebb kísérletre akadunk, különösen Claudianus modorában, egy Meleagrisra, egy Hesperisre stb. A legcsodálatosabbak azonban az újonnan kieszelt mítoszok, amelyek Itália legszebb tájékait istenek, nimfák, szellemek és pásztorok őslakosságával népesítik be, mint ahogy itt már az epikust nem lehet szétválasztani a bukolikustól. Hogy a Petrarca óta keletkezett hol elbeszélő, hol párbeszédes eclogáka pásztoréletet már csaknem teljesen konvencionális módon tárgyalják,[174] mint tetszés szerinti fantáziák és érzelmek takaróját, arra később még visszatérünk; itt csak az új mítoszokról van szó. Világosabban megmutatkozik itt, mint egyebütt, hogy a régi isteneknek kettős a jelentésük a reneszánszban: egyrészt mindenesetre pótolják az általános fogalmakat és fölöslegessé teszik az allegóriás alakokat, ugyanakkor azonban szabad, önálló elemei is a költészetnek, egy-egy darabja a semleges szépségnek, amely minden költészettel elegyíthető és mindig újra kombinálható. Hetykén mutatta erre a példát Boccaccio a Firenze környékére telepített képzeletbeli isten- és pásztorvilágával, *Ninfale d'Ametótá*-val és*Ninfale Fiesolanó*jával, amelyeket olasz nyelven írt meg. A műfaj fő alkotása azonban Pietro Bembo[175] *Sarcája* lehet. A Sarca nevű

folyamisten vetélkedése Garda nimfáért, a pazar lakodalom a Monte Baldo egyik barlangjában, Mantónak, Tiresziász leányának jóslatai a gyermek Mincius megszületéséről, Mantova alapításáról és Vergilius eljövendő dicsőségéről, Vergiliuséról, aki Minciusnak és Andes nimfájának, Majának fiaként születik. Ezt a pompás humanista rokokót Bembo igen szép versekbe öltöztette és a végén olyan verssorokkal fordul Vergiliushoz, hogy minden költő megirigyelhetné érte. Az ilyesmit puszta szavalásnak szokás minősíteni és lesajnálni; ízlés dolga, nincsen róla mit vitatkozni.

Keletkeztek azután bibliai és egyházi tartalmú, hexameterben írott terjedelmes epikus költemények. Szerzőik nem mindig az egyházi életben való előmenetelre vagy a pápai kegy megszerzésére pályáztak velük. A legkülönbekről, de a náluk ügyetlenebbekről, pl. Battista Mantovanóról, a Parthenice szerzőjéről is föltehető, hogy tudálékos latin költészetükkel igen becsületes módon vágytak Krisztust szolgálni, amivel persze nagyon jól megfért a katolicizmusról való félig pogány felfogásuk. Gyraldus többjüket elsorolja; köztük Vida *Christiadé*-jével, Sannazaro *„De partu Virginis”*-ével (Mária születése) első sorban áll.

Sannazaro költészetének egyenletesen hatalmas áradatával imponál, amelyben habozás nélkül egybevegyít pogány és keresztény elemeket, továbbá leírásának plasztikus erejével, tökéletes szép munkájával. Nem kellett összehasonlítástól félnie, mikor Vergilius negyedik eclogájának verssorait beleszövi a jászol előtt éneklő pásztorok dalába. A másvilág területén hébe-hóba dantei merészséget mutat, pl. mikor Dávid király a pátriárkák limbusában énekre és jövendőmondásra emelkedik vagy mikor az elemi létképeitől csillogó köpenyében trónoló

Örökkévaló a mennyei lelkekhez beszél. Máskor habozás nélkül köti bele tárgyába a régi mitológiát, de úgy, hogy tulajdonképpen mégsem tetszik barokknak, mert a pogány isteneket csak mintegy keretül használja, főszerepet nem oszt ki rájuk. Aki annak a kornak művészi képességeit teljes terjedelmükben akarja ismerni, az nem zárkózhatik el olyan mű elől, mint ez. Annál nagyobbnak látszik Sannazaro érdeme, mert a keresztényi és pogány elemnek a költészetben való egybevegyítése különben sokkal könnyebben hat zavaróan, mint az ábrázoló művészetben; az utóbbi a szemet közben kárpótolhatja valami határozott, megfogható szépséggel, és tárgyaink tartalmi jelentésétől általában jóval függetlenebb mint a költészet, mert a képzelet a művészetben inkább a formát, a költészetben inkább a tartalmat alakítja.

A jó Battista Mantovano az ő ünnepi kalendáriumában más úton kísérletezett; ahelyett, hogy az isteneket és félisteneket a Szentírás történeteinek szolgálatára rendelné, ellentétbe állítja őket velük, mint ahogy az egyházatyák tették; miközben Gábor arkangyal Nazarethben a Szent Szüzet üdvözli, Mercurius utána lebegett a Carmel hegyéről és az ajtón hallgatózik; azután az egybegyűlt isteneknek jelenti azt, amit hallott és végső elhatározásokra bírja őket. Máskor meg Thetis, Ceres, Aeolus stb. jószántukból szolgálni kénytelenek a Madonnát és dicsőségét.

Sannazaro hírneve, utánzóinak tömege, azon idők legnagyobbjainak lelkes hódolata – mindez tanúsága annak, hogy mennyire szüksége volt reá évszázadának és milyen értékes volt neki. A reformáció kezdő idejében megoldotta az egyház számára azt a problémát, hogy hogyan lehet klasszikusan és mégis keresztényül költeni, és mind Leó, mind Kelemen pápa hangos szóval mondott neki ezért köszönetet.

Végül hexameterekben vagy disztichonokban a kor történetét is feldolgozták, hol inkább elbeszélő hangon, hol inkább a dicsőítés hangján, rendszerint azonban valamelyik fejedelemnek vagy fejedelmi háznak tiszteletére. Így keletkezett egy-egy *Sforzias, Borseis, Borgias, Triultias* stb. című költemény. Persze a cél teljes elvetésével; mert aki híres és halhatatlan lett, az nem az ilyenfajta költemények által lett azzá, amelyektől a világ kiirthatatlan ellenérzéssel fordul el, még akkor is, ha jó költők vetik magukat reájuk. Egészen másként hatnak kisebb zsánerszerű és pátosz nélkül készült egyes képek a híresebb férfiak életéből, pl. a X. Leó palói vadászatával foglalkozó szép költeménye vagy cornetói Hadrián „II. Gyula utazása”. Ilyenfajta pompás vadászati leírásaink Ercole Strozzától és másoktól is vannak és kár, ha a mai olvasó elijeszteti vagy felbosszantana magát hízelgő hangjuktól. A feldolgozás mesteri volta és az olykor nem jelentéktelen történeti érték hosszabb életet biztosít ezeknek a tetszetős versezeteknek, mint amilyenre korunknak akárhány nevezetes költeménye számíthat.

Egészben véve ezek a költemények mindig annyival jobbak, minél mérsékeltebben vegyül beléjük a patetikus és az általános elem. Vannak híres mesterektől származó kisebb epikai költemények, amelyek a mitológiának barokkos belevegyítésével öntudatlanul leírhatatlan komikus hatást keltenek. Ilyen Ercole Strozzának Cesare Borgia halálára írott gyászoló költeménye. Panaszos szavát halljuk Rómának, amely egész reménykedésével a spanyol pápák, III. Calixtus és VI. Sándor felé fordul, azután pedig Cesaréban látja a kiválasztottat s elmondja annak történetét az 1503-iki katasztrófáig. Majd megkérdi a költő a múzsától, hogy a katasztrófa pillanatában mit határoztak az istenek, és Erato

megfelel reá: az Olymposzon Paliasz a spanyolok pártjára állott, Vénusz az olaszokéra; mind a kettő átkarolta Jupiter térdét, mire az megcsókolta, megnyugtatta őket és azzal mentegetőzött, hogy a párkák fonta végzet ellenében nincsen hatalma, de amit az istenek ígértek, az beteljesedik az Este-Borgia-házból származó gyermek által.[177] Miután a két család kalandos őstörténetét elbeszéli, azt erősgeti, hogy Cesarénak nem adhatja meg a halhatatlanságot, mint ahogy nem adhatta – bár nagyon közbenjártak érte — sem Memnonnak, sem Achillésznek; végül azzal a vigasztalással fejezi be, hogy Cesare előbb még sok embert fog megölni a háborúban. Mars erre Nápolyba megy és háborút, viszálykodást szít, Paliasz azonban Népibe siet és ott VI. Sándor alakjában megjelenik a beteg Cesarénak; miután lelkére beszélt, hogy nyugodjék meg sorsában és érje be nevének dicsőségével, „mint egy madár” eltűnik a pápai istennő. Fölösleges módon mondunk le néha nagy élvezetről, amikor mindent megvetünk, amibe ókori mitológia vegyült szerencsésen vagy szerencsétlenül; a művészet ezt az önmagában véve konvenciós alkotórészt éppúgy megnemesítette, mint a festészetben és a szobrászatban. Sőt a műkedvelő megtalálja mára paródia első kísérleteit is pl. a *Macaroneidében,* amihez azután Giovanni Bellini festménye, az istenek komikus ünnepe, már párhuzamul szolgál.

Némely hexameterben írott elbeszélő költemény nem egyéb puszta gyakorlatnál, prózában megírt jelentéseknek feldolgozásánál, amelyeknél szívesebben olvassa az ember az eredeti jelentést ott, ahol rátalál. Végül, mint tudjuk, mindent megénekeltek, minden viszályt és minden szertartást, még a reformáció korának német humanistái is. Igazságtalanok volnánk azonban, ha ezt pusztán a

dologtalanságnak és a verselésben való túlságos könnyűségnek tulajdonítanók. Az olaszoknál legalább a stílusérzék határozott fejlettsége a magyarázata ennek, mint azt a terzinákban költött olasz jelentéseknek, történeti leírásoknak, sőt pamfleteknek egykorú tömege is bizonyítja. Ahogy Niccolô da Uzzano új alkotmányt ajánló plakátját, Machiavelli korának történetét, egy harmadik Savonarola életét, egy negyedik Piombino megostromlását Nagy Alfonso által stb. ebbe a nehéz olasz versalakba öntötte, hogy annál mélyebben hasson, azonképpen sok más költő a hexametert érezte szükségesnek ahhoz, hogy közönségét lekösse. Hogy mi mindent tudott a kor ebben a versmértékben elviselni és mi mindent kívánt meg, azt legjobban az oktató költészet mutatja. A XVI. században csodálatosan nekilendült ez a költészet; megénekli az aranycsinálást, a sakkjátékot, a selyemhernyótenyésztést, a csillagvizsgálást, a ragadós bujakórságot stb. latin hexameterekben és azonfelül terjedelmes olasz költeményekben is. Ezt a műfajt manapság olvasatlanul szokás elítélni, és hogy valóban megérdemlik-e az elolvasást azok az oktató költemények, magunk sem tudnók megmondani. Bizonyos csak az az egy, hogy olyan korszakok, amelyek a szép iránt való érzék tekintetében végtelenül fölülmúlták a miénket; a kései görög és római világ, továbbá a reneszánsz, nem tudta nélkülözni ezt a műfajt. Ellene vethető volna ennek, hogy manapság nem a szépség iránti érzék hiánya, hanem a nagyobb komolyság és minden megtanítanivalónak egyetemes tárgyalása teszi lehetetlenné a költői formát; amiben, hogy mennyi az igazság, nem kívánjuk feszegetni. Azoknak az oktató célú műveknek egyikét hébe-korba újra kiadják: az Élet Állatkörét, Marcellus Palingeniusnak, egy ferrarai titkos protestánsnak művét. Az Isten, az erény és

halhatatlanság nagy kérdéseihez a külső élet számos körülményének elbeszélését fűzi a szerző, és ebben a tekintetben sem megvetni való erkölcstörténeti tekintély. Lényege szerint azonban költeménye már kilép a reneszánsz keretéből, mint ahogy komoly tanító célzatának megfelelően, már az allegória elébe kerül a mitológiának. Leginkább azonban a lírában közelítette meg a költő-filológus az ókort, mégpedig különösen az elégiában; azonfelül még az epigrammában is. A kettő közül könnyedebbik műfajban Catullus valósággal babonázó hatással volt az olaszokra. Nem egy elegáns latin madrigál, nem egy kisebb személyes támadás, nem egy gonoszkodó levél tisztára Catullus körülírása; azután elhullott kiskutyákat, papagájokat stb. siratnak el a latinul író olasz költők úgy, hogy a Lesbia verebéről szóló költeményből egyetlen szót sem vesznek kölcsön és mégis teljesen annak gondolatmenetét követik. Viszont vannak ilyenfajta kisebb költemények, amelyek a szakértőt is csalódásba ejthetnék igazi korukra nézve, ha valami tárgyi vonatkozás nem utalna bennük világosan a XV. vagy a XVI. századra.

A sapphói, alkaioszi stb. versmértékben írott ódák között ellenben alig volna lehetséges csak egy olyant is találni, amely valamiképp világosan elneárulná újkori származását. Leginkább szónoki bőbeszédűsége által történik ez, amely az ókorban először talán Statiusnál jelentkezik, azután a lírai koncentráció föltűnő hiánya által, pedig azt a koncentrációt ez a mű faj mindenképpen megkívánja. Az óda némely része, két vagy három strófa együttvéve, úgy hat néha, mintha ókori töredék volna; a hosszabb költemény ritkán marad meg ilyen színezetűnek. És ahol megesik, mint például Andrea Navagerónak Vénuszhoz intézett szép ódájában, ott könnyű ráismerni az ókori mesterművek nyomán készült

puszta körülírásra. Néhány ódaköltő a szentek tiszteletére veti magát és invokációiban a hasonló tartalmú horatiusi és catullusi ódákat utánozza igen ízlésesen. Ezt teszi pl. Navagero Gábor arkangyalhoz intézett ódájában, azután különösen Sannazaro, aki a pogány áhítat behelyettesítésében igen messzire elmegy. Különösen a védőszentjét ünnepli, akinek kápolnája Sannazaro remek fekvésű kis villájához tartozotta Posillipo tengerig lenyúló lejtőjén, „ott, hol a tenger hulláma felszürcsöli a sziklaforrás vizét és a kicsiny szentély falához csapódik”. Szent Nazarius évenként megismétlődő ünnepe a nagy öröme; a lomb- és virágfüzérek, melyekkel a templomocskát különösen azon a napon díszítik, áldozati adománynak tetszett neki. Mikor távol van is, az elűzött aragoniai Federigóval menekülőben, Saint Nazarie-ban, a Loire torkolatánál mély szívbeli fájdalommal visz nevenapján védőszentjének puszpáng- és. tölgyfa lombjából font koszorút; azokra a régebbi esztendőkre emlékezik, amikor az egész Posillipo fiatalsága koszorús csónakokon érkezett az ünnepélyre, és azért könyörög imájában, hogy hazatérhessen.

Megtévesztően ókori hatású elsősorban bizonyos számú elégiái versmértékben vagy csak puszta hexameterben írott költemény is, amelyeknek tartalma a tulajdonképpeni elégiától az epigrammáig terjed. Mint ahogy a humanisták a legszabadabban jártak el a római elégikusok szövegével, azonképpen azok utánzására is leginkább képeseknek érezték magukat. Navagerónak az éjszakához írott elégiája éppoly kevéssé ment ama mintaképeire való emlékezéstől, mint bármely olyanfajta és azonkori más költemény, de mégis szépségesen antik zengésű. Navagerónak általában mindig az igazi költői tartalom a legelső gondja, és azt azután nem szolgai módon tolmácsolja, hanem az Antológia, Ovidius, Catullus,

sőt a vergiliusi eclogák stílusában is, mesteri szabadsággal. A mitológiához igen ritkán nyúl, legföljebb azért, hogy egy Cereshez és más falusi istenségekhez intézett imájában a legegyszerűbb élet képét bontsa ki. Miután Spanyolországban viselt követi kiküldetéséről visszatért, a hazájának szánt üdvözlő költemény megírásába éppen csak hogy belefogott; ha teljessé alakítja, olyasmi lehetett volna belőle, mint Vincenzo Monti „Bella Italia, amate sponde”-ja,[178] föltéve, hogy a meg nem írott rész megfelelt volna ennek a kezdésnek:

Salve cura Deum, mundi felicior ora,
Formosae Veneris dulces salvete
recessus;
Ut vos post tantos animi mentisque
labores Aspicio lustroque libens, ut munere
vestro
Sollicitas totó depello e pectore
curas!

Az elégikus vagy hexameteres forma minden emelkedettebb, patetikus tartalomnak foglalatja lesz, és a legnemesebb hazafias fölhevülés (I. a második Gyulához intézett elégiát), csakúgy, mint az uralkodó pompázatos istenítése, benne keresi kifejezését,[179] de Tibullus gyöngéd mélabúja is. Francesco Maria Molza, aki Stati-usszal és Martiusszal vetekedik a hízelkedésben, amikor VII. Kelemenről és a Farnesékről van szó, kórágyán *A bajtársakhoz* címzett elégiájában olyan szép és valódi antik hangú gondolatokat ír le a halálról, mint a régiek akármelyiké, mégpedig úgy, hogy semmi lényegest sem vesz kölcsön azoktól. A római elégia lényégét és terjedelmét egyébiránt Sannazaro ismerte és utánozta a legtökéletesebben; ebben a versalakban nem is maradt mástól olyan nagyszámú jó és különböző költemény. – Egynémelyik elégiáról tárgyi tartalma

miatt még lesz szó.

A latin epigramma abban a korban komoly ügy volt, mert néhány jól kialakított sora, ha valami emléknek kövébe vésték, vagy ha nevetve szájról szájra adták, megalapíthatta hírét a tudósnak. Ilyen természetű igény már korán jelentkezik; mikor híre ment, hogy Guido da Polenta emlékkel akarja ékesíteni Dante sírját, mindenfelől sírföliratok érkeztek „olyanoktól, akik *magukat kívánták mutogatni,* vagy olyanoktól is, akik a holt költőt akarták megtisztelni vagy a Polenták kegyét megszerezni”. Giovanni Visconti érseknek (f1354) a milanói dómban álló síremlékén 36 hexameter alatt ez olvasható: „A Parmából való Gabrius di Zamoreis úr, a jognak doktora költötte ezeket a verseket”. Las-sanként-főképp Martialis és Catullus hatása alatt – terjedelmes irodalma fejlődött ennek a műfajnak; a költők legnagyobb diadala volt, ha valamelyik epigrammájukat ókorinak, valami régi kőről leírottnak nézték[180] vagy ha olyan kitűnőnek sikerült, hogy egész Itália betéve tudta; Bembónak néhány epigrammája volt ilyen. Ha Velence állama Sannazarónak három disztichonra terjedő magasztaló írása fejében 600 aranyat fizetett tiszteletdíjul, ez a bőkezűség nem nagylelkű pazarlás volt, hanem az epigrammának olyanként való méltányolása, amit az abban az időben minden művelt ember számára jelentett: a hírnek legtömörebb alakja. Viszont senki sem volt akkoriban olyan hatalmas, hogy egy-egy élces epigramma kellemetlenné ne válhatott volna reá nézve, és még a nagyoknak is minden felirathoz, amelyet elhelyeztek, gondos és tudós tanácsadókra volt szükségük, mert például a nevetséges föliratokat az a veszedelem fenyegette, hogy mulattató célzatú gyűjteményekbe kerülnek. A fölirat- és epigrammaírás kezét nyújtotta egymásnak; az előbbi az ókori kőbe vésett feliratok legbuzgóbb tanulmányozásán alapult.

Az epigrammák és a feliratok városa különösen Róma volt és Róma is maradt. Ebben az államban, amely az öröklést nem ismerte, mindenki maga volt kénytelen önmaga megörökítéséről gondoskodni; ugyanakkor a rövid gúnyos versezet fegyver volt a vele együtt fölfelé törekedők ellen. Már II. Pius kedvtelve sorolja el azokat a disztichonokat, amelyeket fő költője, Campanus, uralkodásának minden arravaló pillanatában szerzett. A következő pápák idején azután a gúnyos epigramma virágzott és VI. Sándor pápával és hozzátartozóival szemben a botrányos dac teljes nagyságára emelkedett. Sannazaro mindenesetre aránylag biztos helyen költötte a maga epigrammáit; mások azonban az udvar közelében kockáztatták meg a legnagyobb veszedelmet. Nyolc fenyegető disztichon miatt, amelyet a vatikáni könyvtár ajtajára kiszögeztek, VI. Sándor pápa egykor 800 emberrel megerősítette a testőrséget; elképzelhető, hogyan bánt volna el a költővel, ha meg tudja kaparintani. – X. Leó idejében a latin epigramma olyan volt, mint a mindennapi kenyér; nem volt nála megfelelőbb versalak a pápa dicsőítésére vagy szidalmazására, a megnevezett és meg nem nevezett ellenségek és áldozatok megfenyítésé-re; az élcnek, a gonoszságnak, a gyásznak, az elmélkedésnek valóságos vagy képzelt tárgyai számára. Andrea Sansovinónak a S. Agostino-templom számára faragott híres szoborcsoportját, amely az Isten anyját ábrázolta Szent Annával és a gyermek Jézussal, nem kevesebben, mint száznúszan énekelték meg latin versekben, persze nem annyira áhítatból, mint inkább a szoborműmegrendelőjének kedvéért.[181] A megrendelő, a Luxemburgból való Goritz János, a pápához intézett kérvények előadója, ugyanis Szent Anna napján nemcsak istentiszteletet tartatott, hanem a Capitolium hegyének lejtőjén levő

kertjében az írók számára nagy lakomát adott. Akkoriban megérte a fáradtságot, hogy mint Arsillus tette,[182] az egész költősereget, amely Leó pápa udvarában kereste szerencséjét, egy külön nagy költeményben „de poetis urbanis” vegye szemlére; Arsillus, aki sem pápai, sem más pártfogóra nem szorult, és szabadonforgó nyelvét társaival szemben sem tartotta féken .III. Pál pápán túl már csak egyes utóhangokban szólal meg az epigramma, a feliratköltés ellenben tovább virágzik és csak a XVII. században esik teljesen áldozatául a dagályosságnak. Velencében is megvan az epigrammának a maga külön története, és azt Francesco Sansovino „Veneziá”-ja nyomán követni is tudjuk. Állandó feladat volt a doge-palota nagytermében kiaggatott doge-arcképek alá jeligéket *(brievi)* költeni, két-négy hexametert, amelyek az illető hivatali idejének leglényegesebb eseményeit foglalják magukban. A XIV. század doge-síremlékeinek is szűkszavú prózában fogalmazott felírásai voltak, amelyekben csak tények foglaltattak, és azonfelül dagályos hexameterek, vagy leoninusi versek. A XV. században fokozódik a stílus gondossága; a XVI. században tetőpontjára jut és csakhamar megkezdődik a haszontalan ellentét, a személyesítés, a pátosz, az elvek magasztalásának divatja, egyszóval a dagályosság. Meglehetősen gyakori a csipkedés és az élőknek leplezett ócsárlása elhaltak dicsérése útján.

Egész későn azután néhány szántszándékkal egyszerű föliratra is példa akad.

Az építészet és az ornamentika teljesen föl volt készülve – gyakran többszörösen ismételt-föliratok alkalmazására, míg például az észak gótikája csak nehezen tud célszerű helyet találni a föliratok számára, és a síremlékeken például szívesen helyezi el őket a leginkább feszélyeztetett helyeken, az emlék

szélein.

Amit eddig elmondtunk, azzal azt hisszük, semmi esetre sem győztük meg az olvasót az olaszok e latin költészetének sajátos értékéről. Mindössze arról volt szó, hogy rámutassunk annak műveltségtörténeti helyzetére és szükségességére. Már a maga korában[1]83 megszületett egyébként a torzképe: az ún. macaroni-költészet, amelynek fő művét, az *Opus macaronicorumox* Merinus Coccaius (azaz a mantovai Teofilo Folengo) költötte. Tartalmáról még esik majd szó itt-ott; ami az alakját illeti – latin-végződésű latin és olasz szavakból összekevert hexameterek és egyéb versalakok – az a mulatságos benne, hogy a két nyelvnek ez az összekeverése megannyi nyelvbotlásként hangzik, olyanformán, mint egy túlbuzgó latin rögtönző felbugyogó versmondása.

A német és latin nyelv összekeverésével készült utánzatok fogalmat sem adnak erről.

XI. A humanisták bukása a XVI. században

Miután a költő-filológusok több fényes nemzedéke a XIV. század elejétől fogva az ókor tiszteletével töltötte el Itáliát és a világot, és meghatározta vele a műveltség és a nevelés irányát is, sőt gyakran az állami ügyek vezetését is intézte és erejéhez képest reprodukálta az ókori irodalmat: a XVI. században a költő-filológusok egész osztálya hitelét vesztette, olyan időben, amikor tanítása és tudása még egyáltalán nem volt teljesen nélkülözhető. Még úgy beszélnek, írnak és költenek azután is az emberek, mint ők, de személye szerint már senki sem akar hozzájuk tartozni. A két fő vádba: hogy rosszindulatúan pöffeszkedők és hogy életmódjuk szégyenletesen

kicsapongó, belehangzik már a harmadik, a kezdődő ellenreformáció hangja, amely hitetlenségük miatt vádolja őket.

Miért nem hangzottak el, merül föl a kérdés, ezek a szemrehányások előbb, akár igazak voltak, akár nem? Elég korán hallhatók, csak nincsen különös hatásuk, nyilvánvalóan azért, mert az ókori tárgyú tartalom tekintetében még nagyon is az íróktól függtek, minthogy a szó legszemélyesebb értelmében ők voltak a tulajdonosai, hordozói és terjesztői annak. De a klasszikusok nyomtatott kiadásainak elterjedése (szövegüket már igen korán ókori jegyzetekkel és új magyarázatokkal fölszerelve nyomtatták ki), nagy, jól szerkesztett kézikönyvek és segédkönyvek megjelenése jelentős mértékben fölszabadította a népet a humanistákkal való állandó személyes érintkezésből, és mihelyt csak félig-meddig is meglehettek nélkülük, elkövetkezett a hangulatnak említett megváltozása. A jók és rosszak különbség nélkül szenvedtek miatta.

Azoknak a vádaknak maguk a humanisták az okai. Mindazok közül, akik valaha egy rendbe csoportosultak, bennük volt meg legkevésbé az összetartozás érzése, vagy ahol meglett volna reá a hajlandóság, ott ők maguk vették legkevesebbe. Mihelyt azután egyik a másik fölé kezdett emelkedni, minden eszköz közömbössé lett számukra. Villámgyorsan térnek át a tudományos érvekről a személyes támadásra és a határtalan rágalmazásra; nem megcáfolni akarják ellenfelüket, hanem minden tekintetben megsemmisíteni. Valami ebből környezetük és helyzetük rovására megy; láttuk, hogyan hányódott az a kor, amelynek ők voltak a leghangosabb szócsövei, a hír és a gúny hullámain. A valóságos életben is többnyire olyan volt a helyzetük, hogy állandóan létükért kellett küzdeniök. Ilyen

lelkiállapotban írtak és szónokoltak és rajzolták egymást. Már Poggio műveiben is elég szenny van ahhoz, hogy az egész humanista sereggel szemben elfogulttá tegye az embert- és éppen ezt az *Opera Poggii* kellett legsűrűbben megjelentetni az Alpeseken innen és túl. Ne örüljünk idejekorán, ha a XV. században egy-egy olyan alakra akadunk ebben a csoportban, aki érinthetetlennek látszik; a további keresés folyamán mindig az a veszedelem fenyeget, hogy valami rágalomra bukkanunk, amely még ha nem hiszünk is benne, zavarossá teszi a képet. A sok latin nyelvű erkölcstelen költemény és hozzájuk még olyanféle kicsúfolása tulajdon családjának, mint pl. *Pontano Antonius* című párbeszéde, teljessé tette a mértéket. A XVI. század mind e tanúbizonyságokat ismerte és amúgy is ráunt a humanisták emberfajtájára. A humanistáknak bűnhődniök kellett azért, amit elkövettek és az érvényesülésnek azért a túlzott mértékéért, amelyben addig részük volt. Balsorsuk akarta, hogy a nemzet legnagyobb költője nyugodt, fölényes megvetéssel nyilatkozzék róluk. (Ariosto 1531-ben írt VII. Szatírájában.) Azok közül a szemrehányások közül, amelyek most közös ellenérzéssé gyűltek, nagyon is sok megokolt volt. Nem egy filológusban tovább élt a szigorú erkölcshöz és a vallásossághoz való határozott és fölismerhető ragaszkodás, és kevéssé ismeri azt a kort az, aki az egész osztályt elítéli; de sokan voltak a hibásak, közöttük is éppen a leghangosabbak. Három valami magyarázza és mérsékli talán a bűnöket: túlságos elkényeztetettségük addig, amíg a szerencse kedvezett nekik; lételük bizonytalansága úgy, hogy életükben a fény és a nyomor gazdáik szeszélye és ellenfelük gonoszsága szerint gyorsan váltakozott; végül az ókornak megtévesztő befolyása. Az ókor megzavarta erkölcsi érzésüket anélkül, hogy a magáét

átadta volna nekik; és vallási dolgokban is főként kételkedő és tagadó mivolta szerint hatott reájuk, mert hiszen arról, hogy a sokistenben való hitet vállalják, mégsem lehetett szó. Éppen azért, mert dogmatikus módon fogták föl az ókort, vagyis mint minden gondolkodás és cselekvés mintaképét, azért kellett itt hátrányba kerülniök. De hogy volt egy évszázad, amely teljes egyoldalúsággal istenítette a régi világot és annak alkotásait, az már nem egyeseknek bűne volt, hanem magasabb történeti végzés. Az azóta való és az eljövendő idő minden műveltsége éppen azon nyugszik, hogy ez megtörtént és hogy akkoriban olyan egyoldalúan és minden más életcél háttérbe tolásával történt meg. A humanisták élete folyása rendszerint olyan volt, hogy kárvallás nélkül csak a legerősebb erkölcsű egyének győzhették végig. Az első veszedelem néha a szülők felől fenyegette őket, mivel a gyakran rendkívül korán fejlett fiút csodagyermekké[184] fejlesztették, mert úgy akartak számára jövendőbeli elhelyezkedést biztosítani abban a társadalmi osztályban, amely a legtöbbre becsült volt. A csodagyermekek azonban rendszerint megállanak bizonyos fokon, vagy pedig a legkeservesebb próbák árán kénytelenek további fejlődésüket és érvényesülésüket kiverekedni. A fölfelé törekvő ifjúra nézve is veszedelmes csábítás volt a humanisták híre és mutatós föllépése; úgy érezte, hogy „veleszületett fennköltségénél fogva ő sem vethet ügyet többé a közönséges és alacsonyrendű dolgokra”. így azután változatos és emberőrlő életbe vetették magukat, amelyben tarka összevisszaságban követte egymást a megfeszített tanulás, a házitanítóskodás, a titkárkodás, a tanárkodás, a fejedelmek szolgálása, halálos ellenségeskedések és veszélyek, lelkes megcsodáltatás és gúnnyal elhalmozás, a bőség és a

szegénység. Néha a legérdemesebb tudásnak elébe kerülhetett a leglaposabb dilettantizmus. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy a humanistaság csaknem összeférhetetlen az állandó hazával, mert vagy egyenesen megkövetelte a helyváltoztatást, vagy úgy alakította az ember belsejét, hogy sehol sem tudta magát hosszabb ideig jól érezni. Míg ő települése helyének embereire ráunt és az ellenségeskedések örvényében rosszul érezte magát, amazok is mindig új után kívánkoztak. Ha sok minden emlékeztet is a császárok korának görög szofistáira, ahogyan Philosztratosz írta le őket, azoknak mégis kedvezőbb volt a helyzetük, mert nagyobbrészt vagyonuk volt, vagy pedig könnyebben tűrték a nélkülözést és általában könnyebben éltek, mivel nem annyira tudósok voltak, mint inkább a beszédnek gyakorló virtuózai.

A reneszánsz humanistájának ellenben nagy tanultság terhét kellett viselnie és a legkülönbözőbb helyzetek és foglalkozások forgatagában kellett eligazodni tudnia. Ezért azután, hogy elkábítsa magát, mértéktelen élvezetre adta magát és minthogy amúgy is minden rosszat föltettek róla, közömbössé lett az uralkodó erkölcs iránt. Gőgösség nélkül az ilyen jellemek egyáltalán elképzelhetetlenek, már csak azért is szükségük van reá, hogy a fölszínen maradhassanak, a gyűlölettel váltakozó istenítés pedig szükségszerűen megerősíti őket ebben. Ők a legföltűnőbb példái és áldozatai a szabadjára eresztett szubjektivitásnak.

A panaszok és a csúfondáros rajzok, mint említettük, már korán kezdődtek, mert hiszen minden kialakult individualizmusra, a hírességnek minden nemére készen volt fenyítőeszköznek a gúny valamilyen neme. Azonfelül maguk az érdekeltek szolgáltatták a legfélelmesebb anyagot; csak élni

kellett véle. Még a XV. században, miközben a hét szörnyeteget elsorolja, a humanistákat sok mással együtt a *superbia* (gőgösség) címszava alá foglalja Battista Mantovano; mint Apollo önhitt fiait ábrázolja őket, amint rosszkedvű és gúnyos ábrázattal peckesen lépkednek a magot csipkedő daruhoz hasonlatosan, és hol az árnyékuk nézésében merülnek el, hol a dicséret után való emésztő vágyódásukban. De a XVI. század valósággal ítélőszéket ült fölöttük. Ariostón túl erre leginkább az ő irodalomtörténetírójuk, Gyraldus a tanú, aki értekezését már X. Leó uralkodása idején írta, de 1540-ben valószínűleg átdolgozta. Hatalmas tömegben árad belőle az ókori és újabb kori intő példák sokasága, amelyek az írók erkölcsi ingatagságáról és nyomorúságos életéről beszélnek, közben pedig súlyos, általános természetű vádak hangzanak el. A vádak főként a szenvedélyesség, a hiúság, a nyakasság, a magaimádás, a zilált magánélet, a fajtalanság minden neme, az eretnekség, az istentagadás miatt hangzanak – azután a meggyőződéstelen ékesszólás, a kormányokra való káros befolyás, a nyelvi szőrszálhasogatás, a tanítók iránt való hálátlanság, az a csúszómászó hízelkedés a tárgyuk, amellyel a fejedelmeket környékezik, akik előbb magukhoz édesítik az írókat, azután éhezni hagyják őket. A vádak vége az aranykorra vonatkozó megjegyzés; az aranykor ti. az volt, amikor még nem létezett tudomány. Ezeknek a vádaknak egyike nemsokára nagyon veszedelmessé lett: az eretnekségre vonatkozó vád, és maga Gyraldus is, mikor később újra kinyomatta egy teljesen ártatlan ifjúkori írását, II. Ercolénak, Ferrara hercegének köpenyébe volt kénytelen kapaszkodni, mert akkoriban már olyan embereké a döntő szó, akik szerint helyesebb volna keresztényi gondolatokra fordítani az időt, mint mitológiai kutatásokra.

Gyraldus arra hivatkozik, hogy ellenkezőleg, olyan időben a mitológiával való foglalkozás körülbelül az egyetlen ártatlan, vagyis semleges tárgya a tudományos munkának. Ha azonban a műveltségtörténetnek feladata, hogy olyan tanúvallomásokat keressen, amelyekben a vád mellett túlnyomó része van az emberi együttérzésnek, akkor semmiféle forrás sem fogható Pierio Valeriano említett írásához, amelynek címe „A tudósok szerencsétlenségéről” *(De infelicitate literatorum).* Pierionak ez az írása Róma pusztulásának komor hatása alatt készült; a szerző úgy látja, hogy az a nyomorúság, amely ezzel az eseménnyel a tudósokra szakadt, az ellenük régóta dühöngő balsorsnak lezáródása. Pierio itt egy egyszerű, egészében helyes érzése nyomán indul; nem nagyítja a dolgot, nem hivalkodik valami külön előkelő démonnal, aki a szellem embereit lángelméjük *miatt* üldözte, hanem megállapítja azt, ami történt és amiben gyakran pusztán a szerencsétlen véletlené a döntő szó. Nem tragédiát kíván írni vagy mindent magasabb rendű összeütközésekből leszármaztatni, hanem hétköznapi dolgokkal is előhozakodik. Könyvéből olyan embereket ismerünk meg, akik nyugtalan időkben előbb a jövedelmüket, azután az állásukat is elveszítik, olyan embereket, akik két lehetőség közül egyikhez sem jutnak, emberkerülő fösvényeket, akik pénzüket ruhájukba varrva, magukkal hordják és miután kifosztották őket, tébolyodottan halnak meg; majd olyanokat, akik egyházi javadalmakat fogadnak el és az egykori szabadság után való búskomor honvágyban sorvadnak el. Azután azoknak a sokaknak korai halálát panaszolja föl, akik lázban vagy pestisben haltak meg és akiknek kész írásait az ágyneművel és ruhájukkal együtt elégették; mások kartársaik halálos fenyegetése közepette élnek és szenvednek; emezt és

amazt meggyilkolja zsákmányra éhes szolgája vagy utazás közben gonosztevők kezébe kerül, akik börtönben hagyják elpusztulni, mert nem képes váltságdíjat fizetni. Van, akit titkos búbánat, megbántottság és mellőzés öl meg; egy velencei ember azon való bánatában hal meg, hogy kisfia, aki csodagyermek volt, meghalt, és hamar követte a sírba az anyja és annak bátyja, mintha valamennyiöket a gyermek húzta volna magával. Meglehetősen sokan, különösen firenzeiek, fejezik be életüket öngyilkossággal, mások pedig valamelyik kényúr titkos ítélete következtében. Végül is ki boldog ezután? és mi módon boldog? talán oly

módon, hogy érzőképessége teljesen eltompul az ilyen nyomorúsággal szemben? Pierio a párbeszéd formájába öltöztette ezeket a mondanivalóit. A párbeszédben résztvevő személyek egyike megfelel ezekre a kérdésekre; a nagyszerű Gasparo Contarini az, és ez a puszta név azt a várakozást kelti bennünk, hogy legalább valamit megtudunk abból a legmélyebből és legigazabból, amit abban a korban erről a kérdésről gondolni lehetett. A boldog tudós képében látja a bellunói Fra Urbano Valerianót, aki sokáig a görög nyelv tanítója volt Velencében, meglátogatta Görögországot és a Keletet, még késő öreg korában is hol ezt, hol azt az országot járta meg úgy, hogy soha állatra nem ült, soha egy fillérje sem volt, minden megtisztelést és rangemelést visszautasított és derűs öregség után 84 éves korában halt meg úgy, hogy sohasem volt beteg, mindössze egyszer, amikor a lajtorjáról lefordult. Mi különböztette meg őt a humanistáktól? A humanistáknak szabadabb az akaratuk, szabadjára hagyottabb a szubjektivitásuk, mint amennyinek szerencsés esetben hasznát vehetik; a kolduló barát ellenben, aki gyermekkora óta zárdában él, aki sem az

ételt, sem az álmot nem élvezhette a maga kedve szerint és azért a kényszert már nem érezte kényszernek; e megszokás következtében minden bajának közepette belsejében a legnyugodtabb életet élte és ezzel a példájával erősebben hatott hallgatóira, mint görög tudományával. Hallgatói arra a meggyőződésre jutottak, hogy magunktól függ, vajon jajgassunk-e balsorsunkban vagy vigasztalódni igyekezzünk. „Nélkülözésének és fáradalmainak közepette boldog volt, mert boldog akart lenni, mert sem elkényeztetett, sem képzelgő, sem állhatatlan, sem telhetetlen nem volt, hanem mindig kevéssel vagy semmivel beérte.” – Ha magát Contarinit hallanók, akkor a képbe talán valami vallási motívum is vegyülne; de már a sarut viselő gyakorlati filozófus beszéde is eleget jelent nekünk.

Fra Urbanóval rokon jellemű, csak más környezetben él a ravennai St. Fabio Calvo, Hippokratész magyarázója. Már nagyon idős férfiú volt és pusztán fűvel táplálkozott Rómában, „mint hajdan a pithagoraeusok”, és olyan romladékban lakott, amely nem sokkal volt különb Diogenész hordójánál; abból a nyugdíjból, amelyet Leó pápától kapott, csak a legszükségesebbre valót tartotta meg magának, a többit másoknak adta. Nem volt egészséges ember, mint Fra Urbano, a vége is olyan volt, hogy halála órájában aligha mosolygott, mint amaz, mert Róma feldúlásakor a spanyolok őt, a csaknem 90 éves aggot, azzal a szándékkal hurcolták el, hogy váltságdíjat hajtanak be rajta, és az éhezés következményei miatt halt meg egy kórházban. De neve a halhatatlanság birodalmába került, mert Raffaello úgy szerette az öreget, mintha az apja lett volna és mesterét tisztelte benne, mert minden dolgában hozzá fordult tanácsért. Tanácskozásuk talán főként az ókori Rómának régészeti újjáépítésére

vonatkozott, de talán annál jóval nagyobb dolgokra is. Ki tudná megmondani, mekkora része volt Fabiónak az Athéni iskola és Raffaello egyéb nagyfontosságú kompozícióinak kigondolásában? Szívesen zárnók le ezt a fejezetet egy kellemes és kiengesztelő életrajzzal, Pomponius Laetuséval, csak valamivel több adatunk volna róla, mint amennyit tanítványának, Sabellicusnak levele tartalmaz, amelyben Laetust nyilván szándékosan kissé antikizálja; de hadd következzék belőle néhány részlet. Pomponius a nápolyi

Sanseverinók, Salerno fejedelmeinek házából származó fattyúgyerek volt. A Sanseverinókat azonban nem akarta rokonainak elismerni és mikor meghívták, hogy közöttük éljen, ezzel a híres levélkével felelt: *Pomponius Laetus cognatis et propinquis suis salutem. Quod petitis fieri non potest.* (Pomponius Laetus üdvözletét küldi rokonainak és atyafiainak. Amit kívántok, lehetetlen megtennem.) Az apró, élénkszemű, furcsán öltözködő, semmit sem mutató emberke a XV. század utolsó évtizedeiben mint a római egyetem tanára hol esquilinói kis kertes házában, hol quirinalisi szőlőjében élt; amott nevelte kacsáit és egyéb szárnyasait, itt meg telkét mívelte pontosan Cato, Varró és Columella utasításai szerint; ünnepnapjait a horgászásnak és madarászásnak szentelte, de a lakomázásnak is valamelyik forrás vagy a Tiberis mellett a fák árnyéka szolgált. A gazdagságot és a kényelmes életet megvetette. Irigység nem volt benne, senkit meg nem szólt és az ilyesmit nem is tűrte a maga közelében; csak az egyházi hierarchia ellen szokott féktelenül kifakadni, mint ahogy életének utolsó éveit kivéve, általában a vallás megvetőjének hírében élt. Minthogy II. Pál pápa humanista-üldözésébe bele volt keveredve, Velence kiszolgáltatta a pápának, de semmi eszközzel sem lehetett

önmagához méltatlan vallomásra kényszeríteni. Attól fogva a pápák és a főpapok meghívták és támogatták, és mikor IV. Sixtus idején a zavargások közben házát kifosztották, többet adtak össze számára, mint amennyit elveszített. Tanítónak lelkiismeretes volt; már napkelte előtt látható volt, amint lámpásával lebocsátkozott az Esquilinusról, és mindig szorongásig megtelt előadási terem fogadta; minthogy beszéd közben akadozott, óvatosan beszélt a katedrán, de mégis szépen és egyenletesen. Ránkmaradt kevés írása is gondos fogalmazásul. Régi szövegekkel senki sem bánt olyan gondosan és olyan tartózkodóan, mint ahogy az ókornak egyéb maradványai iránt is igazi tiszteletet tanúsított és elragadtatva állt vagy könnyekre fakadt előttük. Minthogy ha másoknak segítségére lehetett, a maga tanulmányait félretette, nagyon ragaszkodtak hozzá, és mikor meghalt, temetésére VI. Sándor pápa udvari embereit küldte el, hogy tetemét kísérjék; legelőkelőbb hallgatói vitték. Aracelibeli gyászszertartásán negyven püspök vett részt, és ott volt valamennyi külföldi követ is. Laetus kezdte és vezette Rómában az ókori, főként a plautusi színdarabok előadását. A város alapításának évfordulóját is minden esztendőben ünneppel ülte meg, amelyen barátai és tanítványai szónokoltak és költeményeket szavaltak. E két fő alkalom körül alakult és maradt később is együtt az, amit római Akadémiának neveztek. De az teljesen szabad egyesülés volt és semmi állandó intézethez nem tartozott; a két említett alkalmon túl olyankor is összeült, ha valamelyik pártfogójuk meghívta őket vagy ha valamely elhalt tagjuknak emlékét, pl. Platináét ülték meg. Délelőttönként azután egy közébük tartozó főpap misét szokott mondani; utána Pomponio lépett a szószékre és megtartotta beszédét; majd másvalaki lépett helyébe és disztichonokat

szavalt. A vitákkal és szavalatokkal tarkított kötelező lakomával zárultak a gyász- és az örömünnepek; az akadémikusok, például éppen maga Platina is, már korán ínyencek hírében álltak. Egyéb alkalmakkor némelyik vendég az atellánák stílusára emlékeztető bohózatokat adott elő. Mint igen változó létszámú szabad egyesülés eredeti alakjában Róma pusztulásáig élt ez az

Akadémia és egy-egy Angelus Coloccius, Johannes Corycius és mások vendégszeretetét élvezte. Hogy mit jelentett ez az Akadémia a nemzet szellemi életének, azt éppoly kevéssé tudjuk pontosan megállapítani, mint bármely más hasonló természetű társas egyesülés esetében; mindenesetre még Sadoleto is ifjúkora legszebb emlékei közé sorozza. Más akadémiáknak egész sora keletkezett és szűnt meg különböző városokban, aszerint, hogy az ott élő humanisták száma és jelentősége vagy a gazdagok és nagyurak pártfogása mennyire tette lehetővé. Ilyen volt pl. a nápolyi akadémia, amely Jovianus Pontanus személye köré csoportosult és amelynek egy része Leccébe költözött, továbbá Pordenone akadémiája, amely Alviano hadvezér udvarát alkotta. Lodovico Moro akadémiájáról és a fejedelem környezetére való hatásáról már volt szó. A XVI. század közepe táján úgy látszott, hogy ezek az egyesületek teljesen átalakultak. A humanisták, akiket künn az életben is kiszorítottak vezető helyükből és akik a kezdődő ellenreformációban gyanú tárgyává lettek, elvesztik az akadémiák vezetését és az olasz költészet ott is helyébe lép a latinnak.

Nemsokára minden valamirevaló városnak megvolta maga, lehetőleg furcsa nevű[185] és adományokból és hagyatékokból keletkezett vagyonú akadémiája. A korábbi latin korszakból átvették a versek szavalását, azon-fölül az időnként megismétlődő lakomákat,

továbbá drámák előadását, amelyekben részint maguk az akadémikusok vettek részt, részint felügyeletük alatt fiatalemberek, nemsokára pedig megfizetett színészek. Az olasz színház sorsa, később az operáé is, sokáig ezeknek az egyesüléseknek kezében volt.

NEGYEDIK SZAKASZ

A világ és az emberek felfedezése

I. Az olaszok utazásai

Az egyéneiben fölötte fejlett és az ókoron nevelkedett olasz szellem attól a számtalan megkötöttségtől mentes, amely egyebütt az előbbrejutást akadályozta, a külső világ fölfedezése felé fordul és szóval és formával belefog annak ábrázolásába. Hogy a művészet miként oldotta meg ezt a feladatot, arról egyebütt lesz szó. Az olaszoknak a világ távoli tájékai felé való utazásairól itt csupán egy általános természetű megjegyzést bocsáthatunk előre. A keresztesháborúk minden európai számára megnyitották a távolságot és mindenhol fölébresztették a kalandkereső vándorló ösztönt. Mindig nehéz lesz rámutatni arra a pontra, ahol ez az ösztön a tudás vágyával találkozik vagy teljesen annak szolgájává lesz; legkorábban és legteljesebben azonban az olaszoknál következettel. Mára keresztes hadjáratokban is más természetű volt az ő részvételük, mint a többi nemzeté, mert őket hajórajaik és kereskedelmük érdekei kötötték össze a kelettel; a Földközi-tenger mindig is másként nevelte lakóit, mint a belső szárazföld, és az olaszok olyan értelmű kalandorok, mint az északiak, a maguk természeténél fogva egyáltalán sohasem lehettek. Azután, hogy a Földközi-tenger minden keleti kikötőjében otthonosok lettek, könnyű volt a vállalkozóbb szelleműeknek, hogy az odatorkolló nagyszabású mohamedánus vándorélethez csatlakozzanak; a földnek egy nagy része ezzel

mintegy föltárva terült eléjük. Vagy, miként a velencei Marco Polo, a mongol világ hullámverésébe kerültek és az továbbsodorta őket a nagy kán trónusának lépcsőjéig. Némely olasz ember már az Atlanti-óceánon is korán szerepel mint fölfedezések résztvevője; a genovaiak már a XIII. században rátaláltak a Kanári-szigetekre; mikor ugyanabban az évben, 1291-ben Ptolemais, a keresztény nyugat végső maradványa elveszett, ismét a genovaiak kísérlik meg elsőnek, hogy megtalálják a Kelet-Indiába vivő utat; Columbus csak a legnagyobbja amaz olaszok hosszú sorának, akik a nyugati népek szolgálatában a messzi tengerekre mentek. Márpedig nem az az igazi fölfedező, aki véletlenül elsőnek jut el valahova, hanem az, aki keresett és talált; csak az ilyen függ össze elődjeinek elgondolásaival és érdekeivel, és beszámolója aszerint is igazodik majd. Ezért lesznek az olaszok mindig az újabb kor fölfedező népe, különösen a késő középkorra nézve, még akkor is, ha elvitatnák tőlük azt, hogy ezen vagy azon a parton elsőnek kötöttek ki.

Ennek a tételnek részletesebb megokolása a fölfedezések külön történetére tartozik. Bámulatunk azonban újra, meg újra a nagy genovai tiszteletre méltó alakja felé fordul, aki a nagy vízen túl egy új szárazföldet követelt, keresett és talált, és aki elsőnek merhette azt mondani, hogy: *il mondó è poco,* a világ nem olyan nagy, mint ahogy gondolják. Míg Spanyolország VI. Sándort küldi az olaszoknak, Itália Columbust adja a spanyoloknak; néhány héttel VI. Sándor pápa halála előtt (1503. július 7.) keltezi Columbus Jamaicából a háládatlan katolikus királyoknak felséges levelét, amelyet az utókor sohasem fog a legnagyobb fölindulás nélkül olvasni tudni. Végrendeletének egyik függelékében, amely Valladolidban kelt 1506. május4-én, „szeretett

hazájának, Genova köztársaságának hagyja azt az imádságos könyvet, amelyet Sándor pápa ajándékozott neki és amely a börtönben, küzdelmeiben és bajaiban legnagyobb vigasztalója volt”. Mintha a borzalmas Borgia-névre a kegyelemnek és jóságnak végső sugara hullana vele.

Miként az olaszok utazásainak történetét, azonképpen földrajzi irodalmukat és a kozmográfiában való részüket is éppen csak érinthetjük. Ha csupán futólag is összehasonlítjuk eredményeiket más népekéivel, nyilvánvaló korai és szembetűnő fölényük. Itálián kívül hol akadhatott példa a XV. század közepe táján a földrajzi, a statisztikai és a történeti érdeklődésnek olyan társulására, mint Aeneas Sylviusban? Hol akadhatott olyan egyenletesen kialakult előadótehetség? Nem csak tulajdonképpeni kozmográfiai főművében, hanem leveleiben és kommentárjaiban is egyforma remekléssel írja le Aeneas Sylvius a tájakat, a városokat, a szokásokat, a kézművességet és a jövedelmeket, a politikai állapotokat és alkotmányokat, mihelyt a személyes tapasztalás vagy eleven hír alapján teheti; amit csak könyvek nyomán ír le, az természetesen kisebb értékű. Márannak a tiroli-alpesi völgynek rövid vázlata[186] is, amelyben III. Frigyes császártól egyházi javadalmat kapott, az élet minden lényeges körülményét érinti és a tárgyilagos megfigyelésnek és összehasonlításnak olyan tehetségét és módszerét mutatja, mint amilyennel csak Columbusnak a régieken nevelkedett honfitársa rendelkezhetett. Az emberek ezrei látták azt, amit ő és tudták legalább részleteiben azt, amit ő tudott, de semmi sem ösztökélte őket arra, hogy képet rajzoljanak róla és nem volt tudatuk arról, hogy a világnak szüksége van olyan képekre.

A kozmográfiában is[187] hiába igyekszünk

megkülönböztetni, hogy mennyi köszönhető a régiek tanulmányozásának és mennyi az olaszok sajátos géniuszának. Az olaszok tárgyilagosan figyelik meg és írják le ennek a világnak dolgait, még mielőtt alaposabban ösmernék a régieket, mert ők maguk is még félig ókori nép és mert politikai állapotuk előkészíti őket arra; de nem jutottak volna benne olyan hamar az érettség állapotáig, ha az ókori földrajzírók nem mutatják nekik az utat. Teljesen kiszámíthatatlan végül, hogy mekkora volt a hatása az utazók, a fölfedezők szellemére és irányára a már meglevő olasz kozmográfiának. Valamely tudomány műkedvelő feldolgozója is – ha pl. a szóban forgó esetben Aeneas Sylviust ennyire le akarjuk becsülni – a műkedvelő feldolgozó is éppen azt a fajta általános érdeklődést keltheti föl az ügy iránt, amely az új vállalkozók számára az uralkodó közvélemény, a kedvező előítélet nélkülözhetetlen új talaja. Az igazi fölfedezők- bármilyen szakúak legyenek is- nagyon jól tudják, hogy mit köszönhetnek az ilyen közvetítőknek.

II. A természettudomány Itáliában

Hogy az olaszoknak milyen volt a helyzetük a természettudományok birodalmában, arra nézve a különleges szakművekre vagyunk kénytelenek utalni; mi csak Librinek nyilvánvalóan nagyon fölszínes és szigorúan ítélkező művét ismerjük. A vita, amely bizonyos fölfedezések elsőbbsége körül keletkezett, bennünket annyival kevésbé érdekel, mert az a nézetünk, hogy minden korban és minden művelt népnél támadhat olyan ember, aki, bár igen mérsékelt az előzetes tágultsága, ellenállhatatlan kényszer ösztökélésére a tapasztalati kutatás karjába veti magát és veleszületett tehetségével fogva a legcsodálatosabb eredményekre jut. Ilyen férfiú volt

rheimsi Gerbert és Roger Bacon; hogy azonfelül koruk teljes szaktudását elsajátították, az már csak szükséges következménye volt törekvésüknek. Mihelyt a téves gondolkozás fátyola fölszakadt és a hagyománytól, meg a könyvektől való szolgai függés, továbbá a természettől való irtózás legyőzetett, tömegével jelentek meg szemük előtt a problémák. Más dolog azonban, ha valamely nép egyéb népeknél korábban sajátítja el a természet megfigyelését és felkutatását, vagyis ha a *fölfedezőt nem fenyegetik* meg, sem agyon nem hallgatják, ha-

nem rokon szellemek előzékenységére számíthat. Hogy ez Itáliában így volt, többen állítják.[188] Büszkén követik az olasz természetbúvárok a Divina Commediában Dante tapasztalati természetkutatásának bizonyságait és halk megszólalásait. A fölfedezésekről, amelyeket neki tulajdonítanak vagy arról, amit állítólag ő említ meg először, nem mondhatunk ítéletet, de minden laikusnak föl kell, hogy tűnjék a külső világ megfigyelésének az a sok nyilvánulása, amely már. Dante képeiben és hasonlataiban megszólal. Bármely újabb költőnél inkábba valóságból meríti azokat, akár a természetről, akár az emberi életről van szó; nem is puszta ékességként él velük, hanem azért, hogy a lehetőség szerint megfelelő képzetét keltse annak, amit mondani kíván. Mint igazi tudós jelenik meg azután különösen a csillagászatban, bár nem szabad elfelejteni, hogy a nagy költemény némely csillagászati helyének, amely nekünk ma tudományosnak tetszik, az időben, általánosan érthetőnek kellett lennie. Dante, tudományosságától eltekintve, valami népszerű csillagismeretet föltételez, amely a korabeli olaszokban, mint tengerjárókban, ugyanúgy megvolt, mint az ókoriakban. A csillagzatok fölkeltének és lenyugvásának ismeretét az újabb világ

számára az órák és naptárak nélkülözhetővé tették és ezzel az ismerettel kiveszett az is, ami csillagászati érdeklődés addig a népben kifejlődött. Ma nincsen hiány kézikönyvekben és a gimnáziumi oktatás is megteszi a magáét; tudja is minden gyermek, hogy a Föld a Nap körül forog, amit Dante nem tudott, de az ügy iránt való érdeklődést – ha a szakembereket kivesszük – a legtökéletesebb közömbösség váltotta föl.

Hogy a csillagokba kapaszkodó áltudományokban hittek, mit sem bizonyít az akkori olaszok empirikus érzéke ellen; csak keresztezte azt és legyűrte a jövőbe látás szenvedélye és heves vágyódása. Majd ha a nemzet erkölcsi és vallási jelleméről beszélünk, lesz még mondanivalónk a csillagjóslásról.

Az egyház majd mindig türelmes volt az ilyen és egyéb áltudományok iránt, és az igazi természetkutatás ellen is csak olyankor lépett föl, ha a vád -már akár igaz volt, akár igaztalan -egyben eretnekségre és ördöngösségre, is vonatkozott, ami, igaz, meglehetősen rokon is volt az áltudománnyal. A döntő kérdés annak ki-nyomozása volna, hogy tudták-e Itáliában a domonkosrendi inkvizítorok (és a ferencrendiek is), és ha igen, mely esetekben, hogy a vádak hamisak voltak, és ennek tudatában mégis elítélték-e a vádlottat, akár mert cinkosai voltak az illető ellenségeinek,

akár mert hallgatag gyűlölet élt bennük a természet megfigyelése iránt általában, különösen pedig a kísérletek iránt. Az utóbbira bizonyára volt eset, de aligha lesz lehetséges valaha is bebizonyítani. Ami északon az ilyen üldözésekre okot adhatott: a természettudománynak a skolasztikusoktól elfogadott hivatalos rendszerének az újítókkal szemben való ellenállása, -az Itáliára nézve kevésbé vagy egyáltalán nem áll. Abanói Pietro (a XIV. század elején)

kimutathatóan áldozatul esett egy másik orvos bajtársi irigységének, aki balhit követése és varázslás miatt bepanaszolta az inkvizíciónak és valami hasonlót sejthetünk Pietro padovai kortársának, Giovannino Sanguinaccinak esetében is, mert az illető mint orvos gyakorlati újító volt; de Sanguinaccinak sikerült a puszta száműzetés árán megmenekülnie.

Nem szabad végül elfelejteni, hogy a domonkosrendiek, mint inkvizítorok, kevésbé egyenletesen fejthették ki hatalmukat Itáliában, mint északon; a kényurak, csakúgy, mint a szabad államok a XIV. században olykor az egész papsággal szemben olyan megvetést tanúsítottak, hogy a puszta természetkutatásnál sokkal különb dolgok büntetlenül megeshettek. Mikor azonban a XV. században az ókor nagyon az előtérbe került, a régi rendszeren ütött rés minden világi kutatásnak közösen javára vált, csakhogy a humanizmus magához ragadta a legjava erőket, és ezzel a tapasztalati természetismeretnek bizonyára kárára volt.[189] Közben mindig újra fel-felébred az inkvizíció, és az istenkáromlással és ördöngösséggel vádolt orvosokat megbünteti vagy megégeti, de sohasem állapítható meg biztosan, hogy elítélésüknek mi volt az igazi és legmélyebb oka. Mindazonáltal a XV. század végének Itáliája Paulo Toscanelli, Luca Pacioli és Lionardo da Vinci révén kétségtelenül az első népe volt Európának a matematika és a természettudomány terén, és valamennyi ország tudósai az ő tanítványainak vallották magukat, Regiomontanus és Copernicus is.

Az olaszoknak ez a híre még az ellenreformációt is túlélte. A természettudományi érdeklődés általános elterjedésének sokatmondó jele a korán nyilvánuló gyűjtői érzék, a növényeknek és az állatoknak összehasonlító megfigyelése. Itália mindenekelőtt a legkorábban dicsekedhetik botanikus kertekkel,

ámbár azok létesítésében inkább a gyakorlati cél vezethette, sőt az elsőbbség kérdése is vitás lehet. Sokkal fontosabb, hogy a fejedelmek és a gazdag magánemberek díszkertjeik megtervezése közben maguktól jutottak arra az eredményre, hogy lehetőleg sok különböző növényt és azoknak nemeit és változatait gyűjtsék. A XV. században a Mediciek Villa Careggijének pompás kertjét szinte mint valami botanikus kertet írják le számtalan más-más fajta fájával és cserjéjével. Ugyanígy a XVI. század elején Triulzio bíboros egy villáját a római Campagnában, Tivoli környékén különböző rózsafajtákból alakított sövényeivel, mindenféle fájával, köztük minden lehetséges változatú gyümölcsfával; végül húsz szőlőfajtával meg egy nagy konyhakerttel. Nyilvánvalóan egyébről van itt szó, mint néhány tucatnyi közismert orvosi növényről, amilyen az egész Nyugat egyetlen kastély- vagy zárdakertjéből sem hiányzott; az asztali gyümölcs fölöttébb kifinomodott termelése mellett maga a növény iránt is érdeklődés mutatkozik, mint szemrevaló jelenség iránt. A művészet történetéből tudjuk, milyen későn szabadultak meg a kertek ettől a gyűjtői szenvedélytől, hogy az-

után nagy építészeti és festői tervezésnek szolgáljanak tárgyául. Bizonyára az idegen állatok tartása is a megfigyelés magasabb rendű érdeklődésével függ össze. A Földközi-tenger déli és keleti kikötőiből való könnyű szállítási lehetőség és az olasz éghajlat lehetővé tette, hogy a dél leghatalmasabb állatait megvásárolhassák vagy a szultánoktól ajándékul elfogadhassák. Leginkább eleven oroszlánt tartottak szívesen a városok és a fejedelmek, akkor is, ha nem éppen oroszlán szerepelt a címerükben, mint Firenzében.190 Az oroszlánvermek az állami palotákban voltak vagy azok

közelében, mint Perugiában és Firenzében; a római a Capitolium tövében volt. Azok a vadállatok ti. olykor minta politikai ítéletek[191] végrehajtói szerepeltek, és a népet is bizonyos mértékig félelemben tartották. Viselkedésükből azonfelül a jövendőre következtettek; szaporaságuk például az általános jólétnek volt jele; még Giovanni Villani sem restelli följegyezni, hogy jelen volt, amikor egy nőstény oroszlán megellett.[192] A firenzeiek azonfelül már igen korán tartottak párducokat és külön párducmestert szegődtettek melléje.[193] Ferrarai Borso oroszlánjait bikákra, medvékre és vaddisznókra szabadította. A XV. század végén azonban már több fejedelmi udvarnak valóságos állatsereglete (serraglio) volt, mert hozzá tartozott az a ranggal járó fényűzéshez. „A nagyúr pompájához” – mondja Matarazzo-lovak, kutyák, öszvérek, kányák és egyéb madarak, udvari bolondok, énekesek és idegen állatok tartoznak.” A nápolyi állatseregletben Ferrante király idején egyebek között egy-egy zsiráf, meg zebra élt, valószínűleg Bagdad akkori fejedelmének ajándéka.[194] Filippo Maria Visconti-nak nemcsak olyan lovai voltak, amelyekért 500, sőt 1000 aranyat fizetett, azután értékes angol kutyái, hanem sok párduca is, amelyeket északról hozatott, havonként 3000 aranyába kerültek. Nagy Emánuel, Portugália királya, nyilván tudta, hogy mit cselekszik, amikor X. Leó pápának egy elefántot meg egy orrszarvút küldött. Ezenközben már a tudományos állattannak is, a növénytannak is megvetették az alapját.

Az állattan gyakorlati ismerete a ménesekben fejlődött ki; közülök Francesco Gonzaga alatt a mantovai Európa első ménesének számított. A lófajtáknak összehasonlító értékelése olyan régi keletű, mint maga a lovaglás, és a vegyes fajta lovak mesterséges tenyésztése a keresztes hadjáratok óta

honosodott meg; Itáliában azonban a valamennyire jelentős városokban rendezett lófuttatások nyereményei voltak leghatásosabb ösztönzői a lehetőleg gyors paripák tenyésztésének. A mantovai ménesben nevelkedtek a lóversenyek legbiztosabb nyerői, azon belül a legnemesebb harci mének is és általában azok a lovak, melyek a nagyuraknak küldhető ajándékok között a legfejedelmibbeknek számítottak. Francesco Gonzagának Spanyolországból és Írországból, éppúgy mint Afrikából, Trákiából és Kilikiából való csődörei és kancái voltak; az utóbbiak kedvéért érintkezésben volt és barátságot tartott a nagyszultánokkal. Minden keverékfajt kipróbáltak, hogy a legkülönbet tenyésszék ki.

De emberseregletben sem volt hiány; az ismert Ippolito Medici bíboros, Nemours hercegének, Giulianónak törvénytelen fia, az ő különös udvarán egész sereg barbárt tartott, akik több mint húsz különböző nyelven beszéltek, és a maga nemében és fajtájában mindenik kiváló volt. Voltak közöttük észak-afrikai nemes mór vérből származó páratlan lovasok, tatár íjasok, fekete birkózók, indiai búvárok, törökök, akik főként vadászataira kísérték a bíborost. Mikor Ippolitót korai végzete elérte (1535), udvarának ez a tarka serege vállán vitte tetemét Itriből Rómába és a városnak a bőkezű úr halálán való általános gyászába belevegyítette heves taglejtéssel kísért soknyelvű halottisirámát.[195] Eme szórványos jegyzetek, melyek az olaszoknak a természettudományhoz való viszonyára és a természet termékeinek változatossága és gazdagsága iránt tanúsított érdeklődésére vonatkoznak, csak arra valók, hogy megmutassák, hogy a szerző jól tudja, mekkora a hézag művének ezen a helyén. Azoknak a különleges műveknek, amelyek a hézagot túlontúl bőségesen kitöltenék, kellőképpen még a nevét is alig tudja.

111. A táji szépség fölfedezése

A természet megközelítésének azonban a kutatáson és tudáson túl volt még egy másik módja is, mégpedig a megközelítésnek egy különös értelmében. Az olaszok a legelsők az újabb korban, akik a táj alakját, mint valami többé vagy kevésbé szépet vették észre és élvezték.

Az ilyen képesség mindig hosszú, bonyolult művelődési folyamatnak eredménye és keletkezését nehéz követni, mert az ilyen természetű érzés sokáig leplezetten élhet, minekelőtte költői vagy festői alkotásban elárulná magát és azzal önmaga tudatára ébredne. A régieknél például a művészet és a költészet bizonyos mértékig az egész emberi életet feldolgozta már, mielőtt a tájék ábrázolásába fogott volna, és a tájábrázolás mindig is mellékes műfajnak maradt, noha Homérosz óta számtalan szóból és versből kiviláglik, hogy milyen nagy hatással volt a természet az emberre. Továbbá a germán törzsek, amelyek a római birodalom földjén megalapították uralmukat, eleve a legnagyobb mértékben föl voltak szerelve arra, hogy fölismerjék a táji természet szellemét, és ha a kereszténység egy ideig arra kényszerítette is őket, hogy az addig tisztelt forrásokban és hegyekben, a tavakban és erdőkben hamis démonok ábrázatát sejtsék, ezen az átmeneti állapoton kétségtelenül hamar túlkerültek. A középkor tetőpontján, 1 200 tájékán ismét teljesen naiv lélekkel tudják az emberek a külső világot élvezni, amint az elevenen jelentkezik a különböző nemzetek vándorénekeseiben. Ezek az énekmondók egész valójukkal részt vesznek a legegyszerűbb jelenségekben, pl. a tavaszban és virágaiban, a zöld mezőben és az erdőben.

De mindez csupán előtér, távolság nincsen benne,

még abban a különösebb értelemben sem, hogy a keresztes vitézek elárulnák dalaikban, hogy messze világot jártak meg. Az epikus költészet is, amely olyan pontosan leírja például a viseleteket és fegyvereket, vázlatszerű, amikor helyeket ír le és a nagy Wolfram von Eschenbach alig ad valamennyire is kielégítő képet arról a színhelyről, amelyen cselekvő személyei mozognak. Az énekekből senki sem olvasná ki, hogy ez minden országokbeli versköltő nemesség magas helyen épült, messzire elnéző kastélyokban lakott, vagy olyanokat ismert. A vándor papok latin költeményeiből is hiányzik a messzeségbe néző tekintet, a tulajdonképpeni táj ék, de közelségét néha olyan izzó színpompával festik, amilyenre talán egyetlen lovagi minnesänger sem képes. Vagy van-e még olyan ábrázolása Ámor berkének, mint ama XII. századi, szerintünk olasz költőé?[196]

Immortalis fieret
Ibi manens homo:
Arbor ibi quaelibet
Suo gaudet pomo;
Viae myrrha, cinamo
Flagrant et amomo –
Conjectari poterat
Dominus ex domo etc.

Az olaszok szemében a természet mindenesetre régen megtisztult bűneitől és megszabadult minden démoni befolyástól. Assisi Szent Ferenc egészen ártatlan szívvel magasztalja a naphoz intézett himnuszában[197] az Urat, mert megteremtette az égi fényeket és a négy elemet. Ámde az igazi bizonyságai annak, hogy a nagy táji látványok mélyebb hatással vannak a lélekre, Daniéval kezdődnek. Nemcsak meggyőzően ábrázolja néhány sorban a hajnali szellőt, a szelíden mozgó tengert messziről rezegő fényével, az erdei vihart és egyebeket, hanem magas hegyeket

mászik meg azzal az egyetlen lehetséges szándékkal, hogy a messzire látást élvezze.[198] Talán az ókor óta az elsők egyike ő, aki ezt megtette. Boccaccio inkább sejteti, semmint elmondja, mennyire megindítja a tájék; de pásztori regényeiben[199] nehéz rá nem ismerni arra a hatalmas természeti színpadra, amely legalább a képzeletében él. Teljesen és a legnagyobb határozottsággal tesz tanúságot azután Petrarca, a legkoraibb teljesen modern emberek egyike, a tájéknak a megindult lélekre való jelentősége mellett. Az a fényes szellem, aki valamennyi irodalomból elsőnek kereste össze a festői természeti érzék kezdetének és haladásának jeleit, és *Ansichten der Natur* című munkájában maga is a leírás legnagyobb mesterművét alkotta meg: Alexander von Humboldt, Petrarca iránt nem volt egészen igazságos, s a nagy arató után maradt még némi marokszedésre váró munka.

Petrarca ugyanis nem csupán jelentékeny földrajzismerő és térképrajzoló volt- Itália legkorábbi térképét állítólag ő rajzoltatta meg – nem is csupán ismétlőjele volt annak, amit a régiek mondtak, hanem a természet közvetlenül hatott reá. A természet élvezése a legkívánatosabb kísérője minden szellemi tevékenységében; a kettőnek egybefonódásán nyugszik vaucluse-i és egyebütt való remeteélete, időnkénti menekülése az időből és a világból. Igaztalanok lennénk iránta, ha még gyönge és kevéssé fejlett tájleíró képességéből a tájérzés hiányára akarnánk következtetni. Ahogyan pl. Spezia és Porto Venere csodás öblét leírja, melyet azért helyez el *Africá*ja hatodik énekének végén, mert addig sem a régiek, sem az újabbak meg nem énekelték, mindenesetre csak puszta elsorolás. De ugyanez a Petrarca mára sziklaképződmények szépségét is fölismeri és általában különbséget tud tenni valamely

tájék festői jelentősége és hasznossága között. A reggiói erdőkben egyszer egy nagyszerű tájéknak hirtelen megpillantása oly módon hatott rá, hogy újra hozzáül egy rég félbehagyott költeményéhez.

A legigazabb és legmélyebb izgalom azonban akkor fogja el, amikor fölkapaszkodik az Avignontól nem messze levő Mont Ventoux-ra.[200] A messzire ellátásnak valami határozatlan vágya a végsőkig fokozódik benne, mígnem végre rábukkan Liviusban arra a helyre, ahol Fülöp király, a rómaiak ellensége, a Haemus hegyére hág; s ez azután eldönti kétségeit. Ezt gondolja magában: amit a királyi agg emberben nem hibáztattak, az talán egy magáncsaládból származó fiatalembernek is megbocsátható. A céltalan hegymászást!, hallatlan valami volt környezetében s ezért nem számíthatott arra, hogy barátai vagy ismerősei elkísérjék. Petrarca mindössze az öccsét vitte magával és az utolsó pihenőállomásról két falusi embert. A hegyen egy öreg pásztor kérve kérte, hogy forduljon vissza; ő is megkísérelte ötven évvel azelőtt ugyanazt, és megbánással, szétzúzott tagokkal és szétrongyolódott ruhával tért vissza; annak-előtte és azóta nem is vállalkozott többé senki arra az útra. De Petrarca és öccse elmondhatatlan fáradsággal megy tovább, mígnem a felhők lábuk alatt lebegnek, és följutnak a hegy tetejére. A kilátás leírását, igaz, hiába várja az ember, de nem azért, mintha a költő érzéketlen volna iránta, hanem ellenkezőleg azért, mert a benyomás túlságos erővel hat reá. Megjelenik lelke előtt egész elmúlt élete minden balgaságával; eszébe jut, hogy éppen tíz esztendeje, hogy fiatalon elindult Bolognából, és vágyódó pillantást vet Itália felé; belelapoz egy könyvbe, amely akkoriban kísérője volt: Szent Ágoston vallomásaiba – és ekkor szeme megakad a tizedik fejezetnek ezen a helyén: „És akkor az emberek elindulnak és megcsodálják a magas

hegyeket és a messzi tengert és a hatalmasan zúgó folyamokat és az Óceánt és a csillagok járását, és magukról is megfeledkeznek közben”. Öccse, akinek ezeket a szavakat elolvassa, nem érti, hogy miért csukja be ezután a könyvet és miért hallgat el. Néhány évtizeddel utóbb Fazio degli Uberti az ő rímes földleírásában az Alvernia hegyéről mutatkozó tág körű kilátást ugyancsak a földrajzíró és a régiségbúvár érdeklődésével írja le, de mint olyan jelenséget, amelyet igazán látott. Az Alverniánál azonban jóval magasabb csúcsokat is megmászhatott, mert olyan jelenségekről is tud, amelyek csak tízezer lábbal a tenger színe fölött jelentkeznek: a vértódulásról, a szemében érzett nyomásról és szívdobogásról, ami ellen mítoszi társa, Solinus, szeszben megmártott szivaccsal védekezik. Beszél a Parnasszus és az Olymposz20i megmászásáról is, de az nyilván merő elképzelés.

A XV. században azután a flandriai festői iskola két nagy mestere, Hubert és Jan Van Eyck egyszer csak megrabolja a természetet: elveszi tőle a képét. És tájképük nemcsak annak a törekvésüknek következése, hogy a valóság látszatát idézzék föl, hanem már önálló költői tartalma van, lelke, ha elfogódott is. Hatása a Nyugat egész művészetére tagadhatatlan, s így az olasz tájképfestést sem hagyta érintetlenül. De mellette a maga útját járja a táj iránt érzékennyé lett olasz szemnek sajátos érdeklődése. Miként a tudományos földleírásban, azonképp ezen a területen is a kor legfontosabb tanúinak egyike Aeneas Sylvius. Ha Aeneasban az embert számba sem vennők, akkor is meg kellene vallanunk, hogy kevés más szereplőben tükröződött olyan teljességében és olyan elevenen korának képe és szellemi műveltsége, és hogy kevés más ember áll olyan közel kora reneszánsz átlagos emberéhez. Egyébként, mellesleg

szólva, erkölcsi tekintetben sem ítéli meg méltányosan az, aki egyoldalúan, a zsinatja körül megcsalt egyház – Aeneas ingatag viselkedése lett volna ebben a hibás – panaszain indul el.[202] Ezúttal azért érdekel bennünket, mert az első volt, aki az olasz tájék nagyszerűségét nemcsak élvezte, hanem lelkesedve részletesen le is írta. Az egyházi államot és Toscana déli részét (szülőhazáját) különösen pontosan ismerte, és mikor pápa lett belőle, szabad idejét a kedvező évszakban leginkább kirándulásokkal és a vidéken tartózkodással töltötte. Úgy legalább megvolt a régóta köszvényben szenvedő férfiúnak az ahhoz való módja, hogy gyaloghintón vitesse magát hegyen-völgyön át; és ha az utána következő pápák szórakozásait összehasonlítjuk az övéivel, akkor II. Pius, akinek legnagyobb gyönyörűsége a természet, az ókor és az egyszerű, de nemesen díszes épületek építése volt, szinte félszentként jelenik meg. Kommentárjainak szép, eleven latin nyelvében teljesen elfogulatlanul tanúsítja boldogságát.

Szeme olyan sokoldalúan kimíveltnek látszik, mint akár valami mai emberé. Gyönyörködve élvezi az albanói hegység legmagasabb csúcsáról, a Monte Cavóról nyíló nagy, panorámaszerű rálátást, a Monte Cavóról, ahonnan a terracinai tengerpartot látja Circe hegyfokától a Monte Argentaróig és a messzi tájékot, rajta az ősidők romvárosait, Közép-Itália hegyvonulatait, a mélyükben körös-körül zöldellő erdőket és a hegység közelinek tetsző tavait. Átérzi Todi táji helyzetének szépségét, ahogyan szőlőhegyei és olajberkei fölött trónol és letekint a távoli erdőkre és a Tiberis völgyére, melyben a sok várkastély és kicsiny város a kígyózó folyó fölé emelkedik. A Siena körüli bájos, dombos vidék-minden magaslatán villák és kolostorok – az ő szülőföldje és ahogyan leírja, az különös szeretetét mutatja. De egy-egy szűkebb

értelmű festői motívum is boldoggá teszi, pl. a bolsenai-tóba nyúló földnyelv, a Ca-podi Monte: „Szőlőlombtól árnyékos sziklába faragott lépcsők visznek le meredeken a tó partjára, ahol a szirtek között az örökzöld tölgyek állnak, melyekbe a rigók éneke visz életet”. A Nemi-tó körül vivő úton a gesztenyék és egyéb gyümölcsfák alatt úgy érzi, hogyha valahol, hát ott, „Diana rejtekhelyén”, kell fölébrednie a költő lelkének. Gyakran és sokszor tartott consistoriumot és ült törvényt, vagy hallgatott meg követeket öreg gesztenyeóriások vagy olajfák alatt a zöld mezőn, csobogó vizek mellett. Az olyan látványnak, mint a szűkülő erdei szakadék, amelyen merész ívben halad át a híd, nyomban felfogja a teljes jelentését. A legkisebb részlet is örömet szerez neki szép vagy teljesen kialakult és jellegzetes megjelenésével: a kéken hullámzó lenvirágos mezők, a sárga rekettye, amely belepi a dombot, még a mindenfajta vad bozót is, csakúgy, mint egy-egy pompás fa és forrás, amely neki a természet megannyi csodájának tetszik. A táji szépség netovábbját a Monte Amiatán élvezi 1462 nyarán, amikor a pestis és a forróság a sík földön rettenetessé tette az életet. A hegy közepe táján, San Salvatore régi longobard kolostorában telepedett le udvarával; onnan, a meredek hegyoldalon nőtt gesztenyefák közül végiglát az ember egész Dél-Toscanán és a távolban Siena tornyait látja. A hegy legmagasabb csúcsának megmászását kísérőire hagyta, akikhez a velencei szónok is társul szegődött; odafenn két egymáson álló kőtömböt találtak, talán valami ősi népnek áldozóhelyét, és úgy tetszett nekik, mintha a távol tengeren túl nagy messzeségben Korzika és Szardínia[203] szigetét is fölfedezné tekintetük. A fölséges nyári hűvösségben, az öreg tölgyfák és gesztenyefák között, az üde gyepen, amelyen tövis

nem sértette a lábat, bogár, kígyó nem volt terhére, sem veszedelmére az embernek, a legboldogabb hangulatban élt a pápa; a Segnatura, az egyházi legfelsőbb bíróság ülései számára a kijelölt hétköznapokon megannyiszor újabb árnyas helyeket keresett[204] föl – „novos in convallibus fontes et novas inveniens umbras, quae dubiam facerent electionem”. Közben megesett, hogy a kutyák egy-egy hatalmas szarvast riasztottak föl közeli pihenőhelyén s az azután ‒ hegynek fölfelé menekültében – patáival és agancsával védekezett. Esténkint a pápa a kolostor előtt szokott ülni, azon a helyen, ahonnan a Paglia folyó völgyébe látni le, és vidáman elbeszélgetett a bíborosokkal. A pápai udvar emberei, akik vadászat közben lefelé merészkedtek, odalent tűrhetetlennek érezték a hőséget és fölperzselt növényzetet találtak, valóságos poklot, s ezért a kolostor a maga zöld és hűs környezetében a boldogok otthonának tetszett. Mindez tiszta újkori élvezet volt, nem az ókor hatása. Amilyen bizonyos, hogy a régiek is ehhez hasonlóan éreztek, olyan bizonyos, hogy ami gyér ilyen nyilatkozásukat Pius pápa ismerhette, nem lett volna elég ahhoz, hogy aktcora lelkesedésre ragadja.205 Az olasz költészetnek a XV. század végén és a XVI.-nak elején kezdődő második virágzó kora a vele egyidejű latin költészettel együtt bővelkedik olyan bizonyságokban, amelyek a táji környezetnek a kedélyre való nagy hatásáról tanúskodnak; ezt látjuk akkor is, ha egy pillantást vetünk az akkori lírikusokra. Tájképek részletes leírása azonban kevés maradt ránk, mert a lírának, az eposznak és a novellának abban az energiás korban egyéb dolga volt. Bojardo és Ariosto igen határozottan rajzolta a természetet, de oly rövidre fogva, amennyire csak lehet és nem igyekszik a távolságok és a nagy perspektívák hatásával a hangulatot fokozni,[206] mert

az műveikben, az emberekben és az eseményekben rejtőzik. A megjelenítő képességű párbeszédíró és levélíró sokkal inkább forrása lehet a növekvő természetérzésnek, mint a költő. Csodálatos öntudattal él például irodalmi műfajának törvényeivel Bandello; novelláiban a természeti környezetről[207] egy szóval sem mond többet a szükségesnél, a novellái elé írt ajánlásokban ellenben több ízben bőbeszédűen leírja a természet adta környezetet, mint a beszélgetés és társalgás színhelyét. A levélírók közül, sajnos, Aretinóban kell látnunk azt, aki talán először foglalt szóba egy pompázatos esti fényes felhőjelenséget. De a költők között is előfordul olykor, hogy érzelmi életük egybefonódik a szeretettel. Tito Strozza zsánerszerű természeti környezettel írja le egy latin elégiájában (1458 nyárutóján) azt a helyet, ahol kedvese tartózkodik: repkénnyel befuttatott, szentek megfakult freskóképeivel borított, fák között megbújó régi házikó, mellette kápolna, melyet nagyon megviselt a szomszédságában folyó Pónak vadul ömlő áradata; nem messze onnan kölcsönvett igásállatokkal szántja a káplán hét sovány holdját. Nem a római elégia-költőkre emlékezés ez, hanem az újabb kori ember sajátos érzése; a hozzá való párhuzamról, a falusi életnek nem művészien bukolikus ábrázolásáról ennek a szakasznak végén lesz még szó.

Azt vethetnék ellene, hogy a XVI. század német mesterei néha már a legremekebb művészettel jelenítik meg az emberi életnek ilyen valóságszerű környezeteit, pl. Albrecht Dürer a tékozló fiút ábrázoló rézmetszetén. Csakhogy egymástól teljesen különböző két dolog az, ha a realizmusban nagyranőtt festő toldja meg ábrázolását ilyen táji színhellyel, vagy ha a költő, aki különben az ideál és a mitológia jelmezét viseli, belső kényszernek engedve bocsátkozik le a valóságba. Azonfölül az időbeli elsőbbség itt is,

csakúgy, mint a falusi élet leírásában, az olasz költőket illeti.

IV. Az ember fölfedezése: a lélek ábrázolása a költészetben

A világ fölfedezésénél még nagyobb cselekedete a reneszánsz műveltségének, hogy elsőnek fedezi föl és segíti napvilágra az ember teljes tartalmát.

Legelőbb, mint láttuk, az individualizmust fejleszti ki leginkább ez a világkorszak; azután az egyéninek buzgó és sokrétű megismerésére vezeti azt minden fokon át. Az egyéniség fejlődése önmaga és mások egyéniségének fölismerésétől függ. Az ókori irodalom hatását azért kellett e két nagy jelenség közé helyeznünk, mert az egyéni megismerés és leírás módjának csakúgy, mint az egyetemes emberinek, ez a közeg adja meg a színét és határozza meg az irányát. A megismerés erejét azonban az idő és a nemzet adta.

A bizonyító jelenségek, amelyekre hivatkozunk, csekély számúak lesznek. Ha könyvünk folyamán valahol, hát itt érez a szerző olyat, hogy a sejtés kényes terére lépett és hogy ami a XIV. és XV. század szellemének történetében gyöngéd, de mégis jól látható színátmenetként jelenik meg szeme előtt, azt mások bajosan fogják ténynek elismerni. Egy nép lelkének ilyen fokonként áttetszővé válása olyan jelenség, amelyet minden néző másmásként láthat. Az idő lesz benne a döntő bíró.

Szerencsére nem az elméleti pszichológián való tépelődéssel kezdődött az ember szellemi lényének megismerése-mert ahhoz elég volt Arisztotelész –, hanem a megfigyelés és a leírás képességével. A nélkülözhetetlen elméleti kolonc a négy

vérmérsékletről szóló tanításra szorítkozott, amelyeket akkoriban a bolygók hatásának dogmájával volt szokás egybekötni.

Ezek a merev elemek időtlen idők óta föloldhatatlanoknak mutatkoznak az egyes emberek megítélésében, az egyetemes haladásnak azonban nem válnak kárára. Persze különösnek hat az, ha olyan korban bíbelődnek vele, amikor már nemcsak a hű és pontos leírás, hanem az el nem múló művészet és költészet is legmélyebb lényegében és jellemző külsőségei szerint tudta a teljes embert ábrázolni. Csaknem tréfásan hat az, ha VII. Kelemen pápának egy egyébként derék megfigyelője a pápát ugyan mélabús temperamentumúnak véli, de ítéletét alárendeli az orvosokénak, akik a pápában inkább vérmesen kolerikus temperamentumra ismernek. Vagy ha arról értesülünk, hogy ugyanaz a Gaston de Foix, a ravennai győző, akit Giorgione megfestett, Bambája pedig kőbe faragott és akit minden történetíró jellemezni igyekezett, szaturnuszi kedélyű volt.[208] Akik ilyet írnak, azok persze valamit nagyon határozottan akarnak vele szóba foglalni; csodálatosak és idejüket múltak csupán azok a kategóriák, amelyekkel véleményüket kifejezik.

A szellem szabad ábrázolásának birodalmában mindenekelőtt a XIV. század nagy költői fogadnak bennünket. Hogyha a két előző évszázad udvari és lovagi költészetének gyöngyszemeit összekeresgéljük, akkor a lelki megmozdulások olyan nagyszerű megsejtéseinek és képeinek gyűjteménye kerül össze, amely első pillantásra mintha vitássá tenné az olaszok elsőbbségét. Ha nem is vesszük figyelembe a lírai költészetet, *Trisztán és Izoldá*jával már az egy Gottfried von Strassburg is olyan képét rajzolja meg a szenvedélynek, amelynek el nem múló jelei vannak. Csakhogy azok a gyöngyszemek a megszokottnak és a

mesterkéltnek tengerében elszórva hevernek és tartalmuk még messze van attól, hogy teljesen láthatóvá tegye a belső embert és lelkének gazdagságát.

A XIII. században trovatoréi által Itália is kivette részét az udvari és lovagi költészetből. A trovatoréktól származik a canzone, amelyet oly mesterkélten és fáradságosan szerkesztenek meg, mint az északi minnesänger a maga énekét; még a tartalma és gondolatmenete is szokásszerűen udvari, akkor is, ha a költő a polgárok vagy tudósok rendjéhez tartozik. De már két kifelé vezető út mutatkozik, amelyek az olasz költészetnek új jövője felé visznek és amelyeket nem szabad lényegtelennek vélnünk, noha csak alakiságról van szó. Ugyanattól a Brunetto Latinitól, aki a canzoneköltésben a trovatorék közönséges modorát képviseli, származnak a legkoraibb ismert *versi sciolti* rímtelen hendecasyllabusai (tizenegy szótagú sorok), és ebben a látszólagos formátlanságban egyszeriben valami igaz, valami megélt szenvedély fejeződik ki. A tartalom erejében bizakodó költőnek a külső eszközökről való tudatos lemondása ez, hasonlatos ahhoz, amely néhány évtizeddel utóbb mutatkozik a freskófestésben, sőt még későbbben a táblaképek festésében is, mikor a festő lemond a színekről és mindössze egy-egy világosabb vagy sötétebb tónusra szorítkozik. Abban a korban, amelynek költészetében egyébként olyan nagy fontosságú a mesterkéltség, Brunettónak ezek a versei egy új irány kezdetét jelentik.[209]

Mellette azonban, sőt még a XIII. század első felében is, Itáliára nézve egy uralkodó versalak fejlődik ki, annak a sok, szigorú mértékű strófaalaknak egyike, mely nyugaton termett: a szonett. A rím elhelyezése, sőt a verssorok száma még száz évvel később is ingadozik, mígnem Petrarca uralkodóvá

teszi a szonett megmaradó normális alakját. Eleinte ebbe az alakba öntenek minden magasabb rendű lírai és elmélkedő tartalmat, később minden lehetséges tartalmat úgy, hogyamadrigál, a sestina és maga a canzone is alárendelt helyzetbe jut vele szemben. Később az olaszok maguk is hol tréfásan, hol rosszkedvűen panaszkodtak erre az elkerülhetetlen sablonra, az érzéseknek és gondolatoknak erre a tizennégy soros Prokrusztész-ágyára. Mások elégedettek voltak, sőt éppen ezzel a formával nagyon elégedettek és számtalan alkalommal élnek vele, hogy reminiszcenciáikat és haszontalan zengeményeiket igazi komoly szándék és szükségesség nélkül beléje öntsék. Ezért van az, hogy annyival több a jelentéktelen és rossz szonett, mint a jó.

Mindazonáltal rendkívüli nagy áldása lett az olasz költészetnek a szonett. Fölépítésének világossága és szépsége, elevenebben tagolt második felében a tartalom fokozásának szüksége, azután az a körülmény, hogy könnyű volt betéve megtanulni, a legnagyobb mesterek számára is mindig kedvessé és értékessé tették. Vagy komolyan hiszi-e valaki, hogy a költők ezt a versformát a mi századunkban is művelték volna, hogyha nem lettek volna meggyőződve nagy értékéről? Azok az első sorban álló mesterek bizonyára a legkülönbözőbb más formákban is ugyanakkora erővel tudták volna kifejezni magukat. De minthogy a szonettet a lírai költészet fő formájává tették, igen sok más, nagy tehetségű költő is, aki különben bőbeszédű lírájában elmerült volna, összesűríteni volt kénytelen érzéseit. A szonetta gondolatoknak és érzelmeknek olyan általános érvényű sűrítője lett, mint amilyenje egyetlen más modern népnek sincsen.

Az olaszok érzelmi világa ilyformán a föl ötté határozott, tömör és rövidségükben rendkívül hatásos

képek sokaságával tárul elénk. Ha e műfajnak konvencionális alakja más népek irodalmában is kifejlődött volna, akkor

talán többet tudnánk lelki életükről; akkor talán a külső és belső helyzeteknek lezárt ábrázolásai, vagy a léleknek tükörképei maradtak volna reánk és nem kellene a XIV. és XV. század állítólagos lírájára szorítkoznunk, amely szinte sohasem élvezhető igazán. Az olaszoknál határozott fejlődést látunk szinte a szonett megszületésétől fogva; a XIII. század második felében az újabban *trovatoridella transizionénak* (az átmeneti időszak trovatoréi) nevezett versfaragók valóban a trovato-réktól a költőkhöz való átmenetet jelentenek, mármint az ókori hatás alatt dolgozó költőkhöz; egyszerű, erővel teljes érzésük, a helyzet határozott kialakítása, pontos kifejezésmódjuk és gondolataik kikerekítése szonettjeikben és egyéb költeményeikben már előre hirdeti Dante eljövetelét. A guelfek és ghibellinek néhány pártpolitikai szonettje (1260-1270) már olyan hangon szólal meg, mint az ő szenvedélyes költészete, más szonettek pedig arra emlékeztetnek, ami az ő lírájában a legédesebb.

Hogy milyen volt Dante elméleti felfogása a szonettről, azt csupán azért nem tudjuk, mert „a hétköznapi nyelvről” írott munkájának utolsó könyvei, amelyekben a balladákkal és szonettekkel készült foglalkozni, vagy megkattanok maradtak, vagy elvesztek. Valójában azonban a legfölségesebb lélekrajzzal töltötte meg a szonettet és a canzonet. És micsoda keretbe foglalta őket! *Vita nuová*jának(Új élet) prózája, amelyben mindenik költeményének keletkezéséről számot ád, éppen olyan bámulatos, mint maguk a versek; a versekkel együtt a legizzóbb hevülettel lelkezett egészet alkot. Kíméletlenül mutatja be lelkében az örömnek és a fájdalomnak

minden árnyalatát, és mindezt nagy akaraterővel a legszigorúbb művészi alakba önti. Ha az ember figyelmesen olvassa ezeket a szonettjeit és canzonéit és közbül ifjúkora naplójának e bámulatos töredékeit, akkor úgy tetszik, mintha a költők a középkor egész folyamán át kerülték volna önmagukat, és *ő* lett volna az első, aki önmagát kereste. Művészi strófákat számtalan alkottak előtte; de a szó-teljes értelme szerint Dante az első művész, mert el nem múló tartalmat tudatosan önt egy el nem múló formába. Szonettjeiben a szubjektív líra teljesen objektív igazsággá és nagysággá alakul; legnagyobb részüket oly módon dolgozta ki, hogy minden nép és minden évszázad magáénak vallhatja és újra

végigérezheti.[210] Ahol azonban teljesen tárgyilagos a költészete, és érzésének erejét csak valami rajta túllevő tényállással sejteti, mint a *Tanto gentile*[211] stb. és *Vede perfettamente* stb. kezdetű nagyszerű szonettjeiben, azt hiszi, hogy mentegetőzni tartozik. Valójában ide tartozik még ezeknek a költeményeknek legszebbje is: a *Deh peregrini chepensosi andate* stb. kezdetű szonett.

A Divina Commedia nélkül is, pusztán ifjúkorának e történetével határkő volna Dante a középkor és az újabb kor között. A szellem és a lélek hirtelen hatalmas lépéssel közeledik legtitkosabb életfolyamatának megismeréséhez.

Hogy az ilyenfajta megnyilatkozásokból mennyi rejlik a Commediában, az egyenesen fölmérhetetlen, s az egész nagy költeményen, annak minden énekén végig kellene mennünk, hogy ilyen természetű értékét kimutassuk. Szerencsére nincsen szükség erre, mert a Commedia régóta mindennapi tápláléka a Nyugat valamennyi népének. A költemény terve és alapeszméje a középkoré és tudatunkhoz csupán a történet módján szól; minden újabb költészetnek

kezdete azonban a Commedia annál a gazdagságnál és annál a hatalmas plasztikai erőnél fogva, amellyel a szellemit annak minden fokán és változásában rajzolja. Ha ennek a költészetnek sorsa időnként ingadozást és fél századokra terjedő ún. visszaesést mutat is, életének elvi része mindörökre biztosítva van, és valahol a XIV., a XV. és a kezdődő XVI. században egy-egy mélyebben eredeti olasz szellem ennek a költészetnek szenteli magát, már önmagában lényegesen nagyobb erőt képvisel, mint bármely Itálián túli költő, föltéve, ha – amit persze nehéz kideríteni – egyenlő tehetségűek. M int ahogy az olaszoknál a műveltség (amelynek a költészet is része) előtte jár az ábrázoló művészetnek, sőt arra lényegesen serkentően hat, azonképpen itt is. Egy évszázadnál hosszabb időbe telik, mire a szellemi és a lelki élet olyan kifejezésre talál a szobrászatban és a festészetben, amely Dantééhoz csak némiképpen is hasonló. Hogy mennyire, vagy milyen kevéssé áll ez egyéb népek művészeti fejlődésére is[212] és hogy az egész kérdésnek mekkora az értéke, itt kevéssé érdekel bennünket. Az olasz műveltségre nézve döntő a jelentősége. Hogy mit jelent ebben a tekintetben Petrarca, azt döntsék el ennek a nagyon olvasott költőnek olvasói. Aki a vizsgálóbíró szándékával közeledik feléje, és az ember meg a költő között mutatkozó ellentéteket, bebizonyított szerelmi viszonyait és egyéb gyönyörűségeit buzgón firtatja, annak, ha erőlteti, teljesen elmehet kedve a szonettjeitől. Költői élvezet helyett a maga „teljességében” ismeri meg az embert.

Csak kár, hogy Petrarca leveleiben olyan kevés az avignoni pletyka, amelynél meg lehet fogni, és hogy ismerőseinek és ismerősei barátjainak levelei vagy elvesztek, vagy sohasem is léteztek. Nemhogy hálát adnának az égnek, hogy nem kénytelenek kinyomozni,

hogyan és micsoda harcok árán tudta környezetéből és szegény életéből kialakítani a költő az el nem múlót, a csekély számú „ereklyéből” Petrarcának is olyan élettörténetét szerkesztették meg, amely vádirathoz hasonlatos. Egyébként megvigasztalódhatik a költő; ha még ötven esztendeig folytatják Németország és Anglia híres emberei levélváltásának kinyomását és feldolgozását, akkor a vádlottaknak abba a padjába, amelyikben Petrarca ül, lassanként a legválogatottabb társaság gyűlik egybe. Anélkül, hogy félreismernők azt a sok mesterkéltséget és keresettséget, valahányszor Petrarca önmagát utánozza és a maga modorában folytatja a költést, megcsodáljuk benne a felséges lélekábrázolások, a boldog és boldogtalan pillanatok rajzának bőségét, mindazt, ami sajátja kell, hogy legyen, mert előtte senki másban sem mutatkozik; nemzetére és a világra nézve is az ő igazi értékét jelenti ez. Nem mindenütt egyenletesen áttetsző kifejezési módja; nem ritkán valami idegenszerű társul ahhoz, ami legszebb benne, allegóriás játék és agyafúrt szofisztika; de túlnyomó benne az, ami kiváló.

Boccacciónak is sikerül az ő túlságosan kevéssé megbecsült szonettjeiben néha fölötte megragadó rajzát adnia érzéseinek. Egy szerelmi emléktől megszentelt helynek fölkeresését (22. szonett), a tavasz mélabúját (33. szonett), az öregedő költő szomorúságát (65. szonett) felséges módon énekli meg. Az *Ametóban* olyan módon rajzolta meg a szerelemnek megnemesítő és megtisztító erejét, mint ahogyan azt az ember alig várta volna a *Decameron* szerzőjétől. Végül *Fiammet*-fája[213] nagyszerű részletes lélekrajz, csupa mély megfigyelés, ha nem is éppen egyenletesen kidolgozott mű, sőt helyenként tagadhatatlanul uralkodik rajta a gyönyörűen hangzó frázisra való hajlandóság; gyakran a mitológia és az

ókor is szerencsétlenül szövődik belé. Ha nem tévedünk, a Fiammetta női párja Dante *Vita nuová*jának, vagy legalábbis annak ösztönzésére keletkezett. Hogy az ókori költők, különösen az elégiaírók és az Aeneis negyedik könyve hatással volt-e ezekre és az utánuk következő olaszokra, magától értetődik, de az érzelem forrása elég hatalmas erővel buzog lelkükben. Aki ilyen szemszögből nézve hasonlítja össze őket Itálián túli kortársaikkal, az újabb kori európai érzelmi világ legkoraibb teljes kifejezésére ismer bennök. Egyáltalán nem arról van itt szó, hogy kiderítsük, vajon más nemzetek kitűnő férfiai nem éppen olyan mélyen és szépen éreztek-e, hanem arról, hogy okiratban megállapíthatóan ki tett tanúságot elsőnek a lélek mozgalmainak legbővebb ismeretéről. Hogy van az, hogy a reneszánsz olaszai a tragédiában csak másodrendűt tudtak alkotni? Abban lett volna a helye annak, hogy a jellemet, a szellemet és a szenvedélyt sokoldalúságában láthatóvá tegyék az emberek fejlődésében, küzdelmeiben és elbukásában.

Más szóval: hogy van az, hogy Itália nem termett Shakespeare-t? – Mert a XVI. és XVII. század északi színpadi költészetéhez bizonyára fölértek az olaszok, a spanyollal pedig nem vetekedhettek, mert nem ismerték a vallásos vakbuzgóságot, a becsületről való elvont felfogást csak formaképpen vállalták és eszesebbek, meg büszkébbek voltak, semhogy kényúri és törvénytelen fejedelemségeiket, mint olyanokat imádni és magasztossá átszellemíteni hajlandók lettek volna.[214] Tehát csupán az angol színpad rövid tartamú virágzásáról van szó. Az lehetne erre a válasz, hogy az Itálián túli egész Európa is mindössze egy Shakespeare-t termett, és hogy az ilyen lángelme egyáltalán ritka ajándéka az égnek. Továbbá lehetséges, hogy az olasz színház éppen nagyfokú

virágzásnak nézett elébe, amikor reátört az ellenreformáció és a spanyol uralommal együtt (a spanyolok Nápolyban és Milanóban uralkodtak és közvetve csaknem egész Itálián) letörte és elfonnyasztotta az olasz szellem legszebb virágait. Képzeljük csak el, hogy mi lett volna Shakespeare-ből, ha pl. valamely spanyol alkirály uralma alatt vagy a római szent officium közelében, vagy akár a tulajdon hazájában, de néhány évtizeddel később, az angol forradalom idején kénytelen működni. A dráma, amely tökéletes alakjában minden műveltségnek kései gyermeke, megkívánja a maga idejét és a maga külön szerencsés sorsát. Itt azonban rá kell mutatnunk néhány körülményre, amely alkalmas volt arra, hogy Itáliában a dráma fölvirágzását megnehezítse, vagy pedig addig halogassa, amíg már késő nem lett. E körülmények legfontosabbika kétségtelenül az volt, hogy a kor látványosságok iránt való érdeklődését egyebek foglalták le, mindenekelőtt a minisztériumok és egyéb vallásos felvonulások. Az egész nyugaton éppen a dramatizált Szentírás és a szentek legendáinak színpadra vitele volt forrása és kezdete a drámának és a színháznak; Itália azonban, mint azt a következő fejezetben jobban látjuk majd, olyan művészi dekoratív pompaszeretettel vetette magát a misztériumokra, hogy a drámai elemnek miatta szükségszerűen háttérbe kellett szorulnia. A számtalan és költséges előadásból még olyan költői műfaj sem fejlődött, mint Calderon és más spanyol költők *Auro sagramentalé*ja, nemhogy a világi tárgyú drámának lett volna belőle haszna, vagy annak támogatására szolgált volna. Amint azonban a világi dráma mégis megjelent, azonnal tőle telhetően részt kért a színpadi kiállítás pompájából, amelyhez a közönség éppen a misztériumok előadásai révén nagyon hozzászokott. Csodálkozva értesül róla az

ember, hogy milyen gazdag és tarka volt Itáliában a színpadi dekoráció akkor, amikor északon még beérték a színpad legegyszerűbb jelzésével. De talán még ez sem lett volna döntő súlyú, ha maga az előadás részint a jelmezek pazar voltával, részint és főként a tarka-barka beletoldásokkal el nem fordította volna a figyelmet a darab költői tartalmáról. Hogy számos helyen, jelesül Rómában és Ferrarában Plautust és Terentiust, de régi tragikusok darabjait is, hol latin nyelven, hol olasz nyelven előadták, hogy azokat a színházi előadásokat az akadémiák valósággal feladatuknak vállalták és hogy a reneszánsz költői drámáikban maguk is a kelleténél inkább függtek ezektől a mintaképeiktől, mindez a megfelelő évtizedekben mindenesetre szintén hátrányára volt az olasz drámának, ámde én ezt a körülményt másodrendűnek látom. Ha az ellenreformáció és az idegen uralom közbe nem lép, akkor az a hátrány könnyen hasznos átmeneti fokozattá változhatott volna. Hiszen már nem sokkal 1520 után eldőlt a humanisták nagy keserűségére az anyanyelv győzelme a tragédiában és a komédiában. Efelől Európa legfejlettebb nemzetének semmi akadály sem állott volna már az útjában, ha arról lett volna szó, hogy a drámát a szónak legelőkelőbb értelmében az emberi élet szellemi képmásává emeljék. Az inkvizítorok és a spanyolok voltak azok, akik az olaszokat megfélemlítették és a legigazabb és legnagyobb összeütközések drámai ábrázolását, különösen a hazai emlékek köntösében, lehetetlenné tették. Emellett azonban azokat a szórakoztató intermezzókat is, amelyek a drámának nagy kárára voltak, jobban szemügyre kell vennünk. Mikor ferrarai Alfonso herceg házasságát ülte Lucrezia Borgiával, Ercole herceg személyesen mutatta meg az előkelő vendégeknek azt a 110 jelmezt, amely öt plautusi

vígjáték bemutatására volt szánva, hadd lássák a vendégek, hogy egyetlen jelmez sem szerepel két ízben. De mi volt ez a tafota- és teveszőr-szövettel kifejtett fényűzés azoknak a balettoknak és némajátékoknak kiállításához képest, amelyeket a plautusi darabok felvonásközeiben adtak elő. Ha közben az olyan eleven fiatal hölgy, mint Isabella Gonzaga, Plautust fájóan unalmasnak találta és ha a dráma közben mindenki a felvonásközök után epekedett, érthető, hogy a közjátékok tarkabarka ragyogására gondolunk. Voltak ott harcoló római katonák, akik ókori fegyvereiket művészi módon forgatták a zene ütemeire, volt szerecsenek fáklyatánca, vademberek tánca bőségszarukkal, amelyekből híg láng ömlött; ezek adták elő a némajátékhoz tartozó balettot, s a némajátékban arról volt szó, hogy egy leányt hogyan mentenek meg egy sárkánytól. Voltak azután pulcinella-viseletben táncoló bohócok, akik disznóhó-lyaggal verték egymást és ehhez hasonlók. A ferrarai udvarban szokás volt, hogy minden komédiával együttjárjon a „maga” balettje *(moresca).* Hogy milyennek képzeljük el a plautusi Amphitruo ferrarai előadását (1491-ben), mikor Alfonso első házasságát ülte Anna Sforzával, hogy nem inkább zenés némajáték volt-e, mint dráma, arra nézve kétségben vagyunk. Amit közbetoldottak, mindenesetre több volt magánál a darabnál; szerepelt ott repkénybe burkolt ifjaknak, mesterségesen egymásba fonódott figuráknak zengő zenekartól kísért kartánca; majd megjelent Apolló, plektrumával pengette lantját és hozzá magasztaló éneket énekelt az Esték uralkodóházára; azután mintegy intermezzóképpen egy paraszti zsáner-jelenet vagy bohózat következett, majd újra a mitológia, benne Vénusz, Bacchus és kíséretük, de megelőzte egy némajáték – Paris Ida hegyén. Csak ezután került sor

Amphitruo meséjének második felére, amely határozott célzás akar lenni arra, hogy az Esték házában egy Hercules van megszületőben. Ugyanannak a darabnak egy korábbi előadásán, amely a palota udvarában játszódott le (1487), állandóan égett „egy paradicsomkert csillagokkal és egyéb kerekekkel”, vagyis kivilágítás volt, talán tűzijátékkal, amely bizonyára lekötötte a nézők figyelmét. Nyilvánvalóan helyesebb volt az, ahogyan más udvarokon történt, ha az ilyenféle beletoldásokat külön előadásokon mutatták be. Azokról az ünnepi előadásokról, amelyeket Pietro Riario bíborosnál és a Bentivogliók bolognai udvarán rendeztek, majd az ünnepélyekkel kapcsolatban lesz szó.

Az olasz eredeti tragédiára nézve a színpadi kiállításnak szokásossá lett pompája különösen végzetessé vált. „Velencében régebben” – írja Francesco Sansovino 1570 táján – „a komédiákon túl ókori és újabb költőktől származó tragédiákat is nagy pompával adtak elő. A pazar kiállítás hírére *(apparati)* távolról és közelről özönlöttek a nézők. Mai nap azonban az olyan ünnepélyek amelyeket magánemberek rendeznek, négy fal között játszódnak le és egy idő óta magától az a szokás honosodott meg, hogy a farsang idejét komédiákkal és egyéb vidám és kedves szórakozással töltik.” Vagyis a pompa a tragédia agyonütésében segédkezett. Hogy az újabb tragédiaírók hogyan indultak el és hogyan kísérleteztek ‒ közülük Trissino *Sofonisbá*ja (1 515) jutott legnagyobb hírre –, annak tárgyalása az irodalomtörténetre tartozik. És ugyanez mondható a Plautus és Terentius mintájára készült előkelő vígjátékokra is. Maga Ariosto sem tudott semmi kiválót sem alkotni ebben a műfajban. Viszont a prózában írott népies vígjátéknak, amint az Machiavelli, Bibbiena, Aretino keze alól kikerült,

jövője lehetett volna, ha tartalmuk elmúlásra nem ítéli. Tartalmuk ugyanis egyrészt rendkívül erkölcstelen volt, másrészt egyes társadalmi osztályok ellen irányult, amelyek körülbelül 1540 óta a nyílt ellenséges viselkedést már nem tűrték. Ha a Sofonisbában a jellemzés kénytelen volt háttérbe vonulni a ragyogó szónoklat elől, a vígjátékban mostohatestvérével, a karikatúrával együtt annál kíméletlenebbül érvényesült. A tragédiák és komédiák költése most már szakadatlanul folyik, és az ókori és újabb darabok sűrű előadásában sincsen hiány; de mindez csak alkalmul és ürügyül szolgál arra, hogy az ünnepélyeken a rangnak megfelelő pompát fejtsék ki, s a nemzet géniusza tőle mint élő műfajtól teljesen elfordult. Mihelyt pedig a pásztori játék és az opera elfoglalta helyét, azok a kísérletek teljesen nélkülözhetők lettek.

Nemzeti csak egyetlen műfaj volt és csak egyetlen műfaj maradt meg annak: az írásba nem foglalt *Commedía dell' Arte,* melyet a kész jelenetezés alapján rögtönöztek. A magasabb rendű jellemzésnek azért nem szolgált különösebben javára, mert a Commedía dell'Arte-nak kevés és állandó álarcos figurája van, akiknek jellemét mindenki betéve tudja. A nemzet tehetsége azonban annyira hajlott e műfaj felé, hogy az írásba foglalt vígjátékok előadása közben is megengedték a színészeknek a rögtönzést[215] úgy, hogy imitt-amott valóságos keverék műfaj keletkezett. Ilyenek lehettek azok a komédiák, amelyeket Velencében a Burchiellónak nevezett Antonio da Molinó, azután Armonio, Valerio Zuccato, Lodovico Dolce stb. társasága adott elő; Burchiellóról megtudjuk, hogy darabjainak komikumát görög és szlavón szavakkal megtűzködött velencei tájszólással tudta fokozni. Teljes vagy csaknem teljes Commedia dell'Arte-számba mennek az Il Ruzzanténak (1502-

1524) nevezett Angelo Beolcónak darabjai,216 amelyeknek állandó maskarái padovai parasztok (Menato, Vezzo, Billora és mások); tájszólásukat Ruzzante olyankor szokta volt tanulmányozni, amikor a nyarat pártfogójának, Luigi Cornarónak codevicói villájában töltötte. Lassanként felbukkannak azután a híres helyi maskarák, amelyeknek maradványaiban Olaszország ma is gyönyörködik: Pantalone, a Dottore, Brighella, Pulcinella, Arlecchino stb. Nagyobbrészt bizonyára sokkal régebbiek, sőt meglehet, hogy az ó-római bohózatok

maskaráival függnek össze. De csak a XVI. század szerepeltette többjüket *egy* darabban. Ma ez már nem esik meg könnyen, de minden nagy város ragaszkodik legalább a maga helyi maskarájához: Nápoly a Pulcinellájá-hoz, Firenze a Stenterellójához, Milano az olykor pompás Meneghinójá-hoz.

Szegényes pótlék ez persze egy nagy nemzetnek, amelynek talán minden más nemzetet megelőzően meg lett volna az ahhoz való képessége, hogy a dráma tükrében objektíve nézze meg és ábrázolja azt, ami benne legkülönb. Ebben azonban évszázadokon át megakadályozták olyan ellenséges hatalmak, amelyeknek fölülkerülésében csak részben volt hibás. Lehetetlen volt természetesen a nép között elterjedt drámai előadó tehetséget kiirtani, zenéjével pedig éppenséggel adófizetőjévé tette Európát Itália. Aki a hangoknak e világában a benne rekesztett dráma fejében pótlást vagy leplezett kifejezést igyekszik fölfedezni, az ám vigasztalódjék vele kedve szerint.

Amit a dráma elmulasztott, szabad-e vajon azt az eposztól várni? Éppen az olasz hőskölteményt éri az a kemény vád, hogy leggyöngébb része jellemeinek magatartása és kidolgozása.

Egyéb kiválóságait nem lehet elvitatni tőle, pl. azt, hogy évtizedek óta igazán olvassák és újra, meg újra

kinyomtatják, holott a többi népnek csaknem teljes epikai költészete merő irodalomtörténeti kuriózummá lett. Vagy talán az olvasókon múlik ez, mert egyebet kívánnak és egyebet becsülnek, mint északon? Hogy ennek a költészetnek sajátos értékét kiérezzük, ahhoz szükséges, hogy legalább részben magunkévá tegyük az olasz felfogást; és igen kitűnő emberek akadnak, akik kijelentik, hogy nem tudják, hová legyenek vele. Aki persze Pulcit, Bojardót, Ariostót és Bernit az ún. tiszta gondolati tartalma szerint értelmezi, annak rosszul kell járnia. A legsajátosabb mivoltú művészek ők, akik egy határozottan és kiválóan művészi nép számára költenek. A középkori mondakörök a lovagi költészet lassú elhalása után részint rímes átdolgozások és gyűjtemények, részint a prózai regények alakjában folytatták életüket. Itáliában a XIV. század folyamán ez az utóbbi volt a szokásos; de mellette roppant nagyra nőttek az ókor újraébredő emlékei és mély árnyékot vetettek a középkor minden képzeletből támadt képére. Boccaccio példának okáért *Visione amorosá*-jában, az elvarázsolt palotában szereplő hősök között ugyan Tristant, Artust, Galeottót stb. is megnevezi, de csak röviden, mintha szégyenkeznék miattuk, és az utána következő mindenfajta író vagy egyáltalán meg sem említi őket, vagy tréfálkozva beszél róluk. A nép azonban megőrizte őket emlékében, és a nép útján származtak át azután a XV. század költőire. Azok a költők most már teljesen újra és szabadon érezhették át és adhatták elő anyagukat; de többet tettek annál, mert közvetlenül tovább költötték, sőt majdnem legnagyobb részét ők gondolták ki. Csak egyet nem szabad tőlük kívánni: hogy azt a reájuk átszármazott anyagot olyan tisztelettel dolgozzák föl, mintha az ősidők terméke volna. Az egész újabb kori Európa irigyelheti őket azért, hogy olyan képzeleti világot éleszthettek föl,

amely népük érdeklődésében még eleven volt; de képmutatóknak kellett volna lenniök, ha azt a képzeleti világot mítoszként tisztelték volna.[217] Ehelyett uralkodók módjára mozognak a műköltészet számára újonnan megszerzett területen. Fő céljuk, úgy látszik, az volt, hogy az egyes énekek szavalva szép és vidám hatást keltsenek, mint ahogy e költeményeknek csakugyan rendkívül javára válik, ha az ember részenként és hangban és mozdulatban a komikum enyhe árnyalatával kitűnően előadva hallja őket. A mélyebb, a kidolgozottabb jellemrajz nem igen fokozhatta volna ezt a hatást; az olvasó megkívánhatja, a hallgató nem gondol rá, mert mindig csak egy-egy részét hallja és utoljára már csak a versmondót látja maga előtt.

Ami az előírt alakokat illeti, a költő érzése megoszló: humanista műveltsége tiltakozik az alakok középkori lénye ellen, de ugyanakkor harcaik, mintáz akkori lovagi tornák és az akkori hadviselés mása, a lehető legnagyobb szakértelmet és költői feloldódást követelhetik, egyben pedig rendkívül hálásfeladattal szolgálnak a szavalónak. Ezért van az, hogy még Pulci költészetében sem kerül sor a lovagvilág igazi paródiájára, bár lovagjainak mulatságosan nyers beszédmódja gyakran közel jár hozzá. Melléje állítja Pulci a verekedő kedv eszményét, az ő fura és jóindulatú Morgantéját, aki egy harangnyelvvel egész hadseregeket tart féken; viszont Morgante alakját is aránylag meg tudja magyarázni azzal, hogy szembeállítja vele Marguttét, a lehetetlen és egyben fölötte csodálatos szörnyeteget. Pulci azonban nem fektet valami különös súlyt erre a két durva és erővel teljes jellemre, és története azután is folytatja csodálatos útját, hogy az említett két alak már rég eltűnt belőle. Bojardo is egész tudatosan magasodik ki alakjai közül, és tetszése szerint bánik velők komolyan

vagy tréfásan; még a démoni lényekkel is tréfálkozik, és olykor szándékosan ábrázolja őket fajankóknak. Van azonban egy művészi feladat, amelyet épp oly komolyan fog fel, mint Pulci; ti. mindennek, ami történik, végtelenül eleven, és azt mondhatná az ember, technikailag pontos leírását adja.

Pulci valahányszor elkészült költeményének egy-egy énekével, fölolvasta azt Lorenzo Magnifico társaságának ugyanúgy, mint Bojardo ferrarai Ercole udvarában a magáét; így azután könnyű kitalálni, hogy mire miért volt a költőknek különös gondjuk, és hogy milyen kicsiny siker várt volna a kidolgozott jellemekre. Ilyen körülmények között természetesen a költemények nem adnak zárt egészet és félakkorák vagy még egyszer akkorák is lehetnének, mint amilyenek; szerkezetük nem olyan, mint a nagy történeti festményé, hanem mint egy frízé, vagy egy tarka alakoktól körüllebegett pompázatos gyümölcsfüzéré. Valamint valamely fríz alakjaiban és díszítő részleteiben egyéni formákat, mély távlatokat és különböző síkokat nem kíván, sőt akár meg sem enged az ember, azonképpen olyat ezekben a költeményekben sem vár.

A leleménynek tarka bősége, amellyel különösen Bojardo újra meg újra meglepi az olvasót, megcsúfolja az epikai költészet mivoltára vonatkozó minden ma is érvényes iskolai meghatározásunkat. A kor legkellemesebb szórakozása volt ez az ókorral való foglalkozással szemben, sőt az egyetlen lehetséges kivezető út, ha egyáltalán újra önálló elbeszélő költészethez akart jutni.

Mert az ókor történetének költészetté alakítása mégis csak arra a mellékösvényre vitt, amelyre Petrarca lépett latin hexameterekben írott Africájá-val, másfél századdal később pedig Trissino a *verso* sctotiókban írt kifogástalan nyelvű és verselésű

roppant költeményével, „A gótoktól megszabadított Itáliá”-val, amelynek esetében csak arra nézve lehetünk kétségben, hogy szerencsétlen frigyökben a történet vagy a költészet járt-e rosszabbul.

És Dante hova csábította azokat, akik utánzására adták magukat? Petrarca látomásszerű *Trionfa*ja a legvégső volt, amit a jó ízlés keretében el lehetett érni; Boccaccio „Szerelmes látomása” ellenben lényegében nem egyéb, mint az allegória kategóriái szerint való puszta elsorolása történeti és mesebeli alakoknak. Mások meg mondanivalójukat Dante első énekének barokkos utánzásával vezetik be és valami allegorikus kísérőről gondoskodnak, aki Vergilius helyét foglalja el; Ulberti az ő földrajzi költeménye számára (Dittamondo) Solinust választotta. Giovanni Santi az urbinói Federigót magasztaló költeménye számára Plutarchost. Ebből a félrevezető kerékvágásból a költőket egyelőre csak az epikus költészet szabadította ki, amelyet Pulci és Bojardo képviselt. Az a mohóság és bámulat, amellyel fogadták – és amilyenben az eposznak talán a világ végéig sem lesz többé része- fényes bizonysága annak, mennyire szükségletnek feleltek meg. Egyáltalán nem arról van szó bennök, hogy megvalósították-e vagy sem az igazi hőskölteményeknek azokat az ideáljait, amelyeket a mi korunk Homéroszból és a Nibelungokból vont el; mindenesetre megvalósították a maguk korának ideálját. A harcoló tömegek leírásával, amely nekünk költeményeiknek legfárasztóbb része, azonfelül, mint említettük, koruk olyan tárgyi érdeklődését elégítették ki, amelyet nehezen tudunk helyesen elképzelni, épp oly nehezen, mint azt, hogy az eleven leírást olyan nagyra becsülték.

Így azután Ariostót sem mérhetjük meg helytelenebbül, mintha *Orlando Furioso*jában jellemeket keresünk. Akad belőlük itt-ott, sőt olyan is,

amelyet szeretettel alakított, de a költemény egy pillanatra sem támaszkodik reájok, sőt azzal, ha a jellemeket kihangsúlyozná, inkább károsodnék, semmint nyerne. A jellemalkotás követelménye azonban olyan általánosabb kívánsággal függ össze, amelynek Ariosto a szónak mai értelme szerint nem tud megfelelni; az olyan hatalmas tehetségű és híres költőtől ti. szívesen várna az ember egyebet, mint Orlando kalandjait és hasonlókat. Azt kívántuk volna, hogy egy nagy műben mutassa be az emberi lélek legmélyebb összeütközéseit, korának az isteni és emberi dolgokról való legmagasabbrendű nézeteit, egyszóval: azoknak a végleges világképeknek egyikét alkossa meg, mint amilyen az Isteni Színjáték és a Faust. Ehelyett Ariosto teljesen úgy jár el, mint az akkori ábrázolóművészek, és halhatatlanná lesz, mert a mi korunk felfogásának megfelelő eredetiségtől elvonatkozik, az alakoknak ismert körét továbbfejleszti és a már megvolt részleteket is újra felhasználja, ahol szükségét érzi. Hogy ilyen eljárással milyen kiváló eredményre lehet mégis jutni, azt a művészi érzék híjával levő emberek annál nehezebben értik meg, mennél tudósabbak és elmésebbek máskülönben. Ariosto művészeti célja a ragyogóan eleven „történés”, amely egyenletesen végigvonul az egész nagy költeményen. Arra van szüksége ennek a célnak érdekében, hogy fölmentessék nemcsak a mélyebb jellemrajzolástól, hanem a történet részeinek minden szigorú összefüggésétől is. Szüksége van arra, hogy ahol jónak látja, újra fölvehessen és megköthessen elfelejtett és elejtett szálakat; alakjainak jönniök kell és eltűnniök, nem azért, mert mélyebb egyéni lényök kívánja, hanem mert a költemény kívánja úgy. Ebből a látszólag észszerűtlen, önkényes kompozíciós módszerből valami teljesen törvényszerű szépség fejlődik. Ariosto sohasem vész

bele a leírásba, hanem a helyszínből mindig csak annyit mutat meg és embereit csak annyiban írja le, amennyit az események haladásával harmonikusan egybeolvaszthat; még kevésbé vész bele a párbeszédekbe és a monológokba – a közbeiktatott beszédek ugyanis megint csak elbeszélések –, hanem él az igazi eposznak azzal a felséges kiváltságával, hogy mindent eleven történéssé alakíthasson. Ariostóban a pátosz sohasem a szavakban lakik, legkevésbé pedig költeménye híres huszonharmadik énekében és az utána következőkben, amelyekben Orlando őrjöngését írja le. Hogy a hősköltemény szerelmi történetei híjával vannak a lírai zománcnak, eggyel több érdemük, ha az erkölcs szemszögéből nézve nem is lehet mindig helyeselni. Olykor minden varázslat és lovagi világ ellenére, amely körülveszi őket, olyan igazságot és olyan valóságot fejeznek ki, hogy az olvasó magának a költőnek személyes ügyeire vél bennök ismerni. Mester voltának érzetében azután Ariosto habozás nélkül még sok egyebet fűzött bele a jelenből a nagy műbe, és beleszőtte jelenések és jövendölések alakjában az Esteuralkodóház dicsőségét is. Ottáváinak csodálatos áradata mindezt egyenletes mozgással viszi előre. Teofilo Folengóval, vagy amint magát itt nevezi, Limerno Pitoccóval azután rég várt jogához jut az egész lovagi világ paródiája, egyúttal azonban a komikummal és annak realizmusával szükségszerűen újra jelentkezik a szigorú jellemrajz is. Sutriban, a kis Róma környéki vidéki városban, a vad utcai gyerekek ütlegei és kődobálásai közben nő meg a kis Orlando szemmel láthatóan bátor hőssé, szerzetesek ellenségévé és okoskodóvá. Az a konvencionális képzeletbeli világ, amely Pulci óta kialakult és az eposz keretévé lett, ekkor természetesen szilánkokká forgácsolódik szét; a lovagok származását és mivoltát nyíltan kigúnyolják,

pl. a második éneknek azzal a szamaras lovagi tornájával, amelyen a lovagok a legfurcsább vértezettél és fegyverekkel jelennek meg. A költő néha mulatságos sajnálkozást mutat, amiatt az érthetetlen hűtlenség miatt, amely a mainzi Gano családjában otthonos volt, a Durindana nevű kard fáradságos megszerzése miatt stb., sőt a hagyomány neki általában már csak nevettető ötletek, epizódok, irányzatos kifakadások (néhányuk nagyon szép, pl. a hatodik fejezet vége) és trágárságok ürügyéül szolgál.

Azonfölül lehetetlen föl nem ismernünk Ariosto bizonyos kicsúfolását és az Orlando Furiosóra nézve bizonyára szerencse volt, hogy az *Orlandino* az ő lutheri eretnekeskedésével meglehetősen hamar az inkvizíció és a mesterséges elfelejtés prédája lett. Áttetsző paródia ismerszik meg pl. a IV. fejezet 28. versszakában, amelyben a Gonzaga-uralkodócsaládot Guidona leventétől származtatja, pedig állítólag Orlandótól a Colonnák, Rinaldótól az Orsiniak és Ruggierótól – Ariosto szerint-az Esték származnak. Meglehet, hogy Ferrante Gonzaga, a költő pártfogója, nem volt idegen ettől az Este-családra vonatkozó példálózás-tól.

Hogy végül Torquato Tasso *Gerusalemme liberatá*jában a jellemrajz egyik főgondja a költőnek, egymaga bizonysága annak, hogy mennyire különbözik gondolkodásának módja a fél évszázaddal előtte uralkodottól. Csodálatraméltó műve valójában a közben végbement ellenreformációnak és célzatának emléke.

V. Az életrajzírás

Valamennyi európai nép közül az olaszban jelentkezett először az arra való hajlandóság és tehetség, hogy a történelem emberét a költészet

területén kívül külső és belső ismertetőjelei és tulajdonságai szerint híven ábrázolja.

Igaz ugyan, hogy már a korai középkorban is találkozunk ilyenfajta figyelmet érdemlő kísérletekkel, és a legendának mint az életrajz állandó feladatának ébren kellett tartania, legalább bizonyos mértékig, az egyéni leírás iránt való érdeklődést és a hozzá szükséges készséget. A kolostori és káptalani évkönyvek nem egy főpapot, pl. paderborni Meinwerket, hildesheimi Godehardot és másokat igen szemléletes módon írnak le és több német császárról ókori minták, különösen Suetonius nyomán készült olyan leírások maradtak, amelyek igen becses jellemvonásokat örökítenek meg; ezek és a hozzájuk hasonló világi *vitae*k (életrajzok) lassanként párhuzamos sorozatává alakulnak a szentek történetének. De Joinville-nek Szent Lajosról készült életrajza mellett, amely az új Európa egy emberének első tökéletes szellemi képmása és mint ilyen mindenesetre nagyon egymagában való, nem szabad sem Einhardot, sem Wipot, sem Radevicust említeni. Az olyanfajta jellem, mint Szent Lajosé, általában ritka, és tetézi ezt még az a ritka szerencse, hogy egy teljesen naiv író egy életnek minden aprólékos cselekedetében és eseményében ráismer az érzületre és beszédesen bemutatja azt. Milyen szegényes forrásokból vagyunk kénytelenek II. Frigyes császár vagy Szép Fülöp belső lényét kitalálni.

Sok minden, ami azután a középkor végéig életrajzszámba megy, valójában csak kortörténet, és híjával van a magasztalásra kiszemelt ember egyénisége iránt való érzéknek.

Az olaszokban most már uralkodó törekvéssé lesz a jelentékeny emberek jellemző vonásainak megkeresése, és ez az, ami a Nyugat többi népétől megkülönbözteti őket, mert ott az ilyesmi inkább csak

véletlenül és rendkívüli esetekben fordul elő. Az egyéni iránt egyáltalában csak annak lehet ennyire fejlett érzéke, aki maga kilépett fajának köréből és egyénné lett.

A hírnek nagyon messze kiható fogalmával összefüggésben adatgyűjtő és összehasonlító életrajzírás keletkezik, amelynek már nincsen szüksége arra, hogy az uralkodóházakhoz és a papi rangsorhoz igazodjék, mint Anastasius, Agnellus és követőik, vagy mint Velence dögéinek életrajzírói. Az életrajzírónak most már szabad az embert leírnia, ha jelentékeny és mert jelentékeny.

Mintaképül Suetoniuson kívül Cornelius Nepos szolgál, azután a *viri illustres,* továbbá Plutarchos, már amennyire ismert volt, és amennyire lefordították; irodalomtörténeti följegyzések céljára, úgy látszik, a grammatikusoknak, a rhetoroknak és költőknek azok az életrajzai szolgálhattak, amelyeket Suetonius mellékleteiként ismerünk, de a Donatusnak tulajdonított és sokat olvasott Vergilius-életrajz is.

Hogy miként kerültek a XIV. században életrajzi gyűjtemények, híres férfiak és nők életrajzai fölszínre, arról már volt szó fönnebb. Ha nem kortársakat írnak le, természetesen korábbi íróktól függnek; az első jelentős önálló alkotás Boccaccio Dante-életraj-za.218 Bár könnyedén és lendületesen odavetve készült ez a munka és sok benne az önkényesség, mégis élénk fogalmat ad arról, ami Dante lényében rendkívüli volt. A XIV. század vége felé azután Filippo Villani *Vitai* következnek, amelyeket kiváló firenzei polgárokról írt. Mindenféle szakma emberei szerepelnek köztük: költők, jogászok, orvosok, nyelvészek, művészek, államférfiak és katonák, nem egyjük még élő ember. Firenzével úgy bánik benne Villani, mint egy tehetséges családdal, amelyben számon tartják azokat a sarjakat, akikben a család szelleme különös erősen

nyilatkozik. A jellemzések rövidek, de igazi tehetséggel írják körül azt, ami a jellemzettekben jelentős, és külön figyelemre méltók annyiban, hogy a külső ábrázatot összefoglalják a belsővel. Innentől fogva a toscanaiak mindig különleges képességük feladatának tekintették az emberábrázolást, és nekik is köszönhetjük a XV. és XVI. század olaszainak legfontosabb jellemrajzait. Giovanni Cavalcanti (1450 előtti firenzei történetének mellékleteiben) csupa firenzei polgár derekasságának és önfeláldozásának, politikai értelmességének és harci kiválóságának példáit gyűjti. II. Pius pápa értékes életképeket rajzol *Commentár*jaiban híres kortársairól; újabban egyik korai írása ismét megjelent nyomtatásban, amely amaz arcképeknek mintegy az előzetes munkálatait tartalmazza, de sajátos vonásokkal és színekkel teljesen. Volterrai Jakabnak a Pius pápa utáni római curia csípős arcképeit köszönjük. Vespasiano Fiorentinóról már gyakran volt szó; mint az egész korszakra vonatkozó forrás a legfontosabbak közé tartozik; de jellemző képessége még nem számottevő olyanokéhoz mérve mint Machiavelli, Niccolô Valori, Guicciardini, Varchi, Francesco Vettori és mások, akik az európai történetírásnak talán épp oly fontos útmutatói voltak, mint az ókoriak. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy ezeknek a szerzőknek többje latin fordításban már korán megtalálta útját észak felé. Ugyanúgy nem volna még művészettörténete az északnak és általában az újabb Európának az arezzói Giorgio Vasari és az ő semmivel össze nem hasonlítható fontos műve nélkül.[219]

A XV. század felső-itáliai történetírói közül a speziai Bartolommeo Faziónak van nagyobb jelentősége; a Cremona környékén született Platina „II. Pál történeté”-ben már az életrajzi karikatúrát képviseli. Különösen fontos azonban Piercandido Decembriónak

az utolsó Viscontiról írt életrajza, amely nagyszabású, terjedelmesebb utánzása Suetoniusnak. Sismondi sajnálja, hogy akkora fáradtságot fordított olyan tárgyra; csakhogy nagyobb férfiú jellemzésére talán nem futotta volna a szerző erejéből, holott arra teljesen elég, hogy Filippo Maria felemás jellemét és benne a kényuralom egy bizonyos fajtájának előzményeit, alakját és következményeit csodálnivaló hűséggel rajzolja meg. Hiányos lenne a XV. század képe ennek a maga nemében páratlan életrajznak híján, amely a legfinomabb miniatúr-pontocskákig jellemző. Később Corio történetíróban támad Milánónak jelentős arcképábrázolója; majd a comói Paolo Giovio következik, akinek terjedelmesebb életrajzai és kisebb magasztaló írásai világhírűek és minden országbeli követőinek mintaképe lettek. Könnyű kimutatni Giovio felületességét és tisztességtelenségét is, s az olyan emberben, mint amilyen Giovio volt, amúgy sincsen magasabb rendű komoly szándék. De évszázadának lélegzete járja át lapjait és Leó pápája, Alfonsója, Pompeo Colonnája teljes igazsággal és szükségszerűséggel él és mozog előttünk, ha lényük legmélyéről nem is kapunk fogalmat.

A nápolyiak között, amennyire megítélni tudjuk, kétségtelenül Tristano Caracciolo foglalja el az első helyet, jóllehet, szándéka még csak nem is szigorúan életrajzírói. Csodálatos módon fonódik egybe azokban az alakokban, akiket fölvetít előttünk a bűn a végzettel; szinte öntudatlan tragédiaírónak lehetne mondani őt. Az igazi tragédia, amelynek akkoriban a színpadon nem jutott helye, hatalmas léptekkel mérte végig a palotákat, az utcákat és a tereket. Antonio Panormita művét- „Nagy Alfonso szavai és tettei” – a király életében írta; mint adomák és bölcs, meg tréfás beszélgetések egyik legkoraibb ilyenféle gyűjteménye

figyelemre méltó. Európa többi országa csak lassan követte az olaszokat a lelki jellemrajzban, noha a nagy politikai és vallási mozgalmak nem egy köteléket elszakítottak és annyi ezer embert ébresztettek szellemi életre. Az akkori európai világ legfontosabb személyiségeire nézve egészben véve megint az olaszok a legjobb szabatosaink, akár íróemberek, akár diplomaták. Újabb időben milyen gyorsan és milyen ellentmondás nélkül küzdöttek ki emberjellemzés tekintetében a XVI. és XVII. század velencei követi jelentései az első helyet.

Az önéletírás is hatalmas lendülettel szárnyal az olaszoknál néha a mélybe és a távolba, és a legtarkább külső élet mellett megragadóan ábrázolja a belső életet; ugyanakkor egyéb nemzetekben, a reformáció korának németjeiben is, a rendkívüli külső történésekhez ragaszkodik és a szellemet inkább csak az előadás módja által sejteti. Mintha Dante *Vita Nuovája* könyörtelen igazságkeresésével megmutatta volna nemzetének az utat. Az út kezdetén Petrarcának „Az utókorhoz” címzett levele[220] áll, olyan önéletrajznak az eleje, amilyent Petrarca határozott tanúsága szerint előtte alig kísérelt meg valaki; utána a XIV. és XV. század nemzetiségi és családi történetei következnek, amelyekből még meglehetős számú van kéziratban, különösen a firenzei könyvtárakban; majd a nemzetség és az írók érdekében fogalmazott naiv életrajzok, amilyen pl. Buonaccorso Pittié. Önmagának mélyebbreható bírálatát II. Pius pápa Commentárjaiban sem kell éppen keresnünk; amit bennök róla, az emberről megtudunk, látszat szerint csak arra szorítkozik, hogy elmondja, miként járta meg érvényesülése útját. De ez csak az első látszat, mert ha elgondolkozunk rajta, másként ítéljük meg ezt a rendkívüli könyvet. Vannak emberek, akik lényegük szerint annak tükrei, ami körülveszi őket; igaztalanok

vagyunk irántuk, hogyha állhatatosan a meggyőződésük, belső harcaik és életüknek .mélyebb eredményei iránt érdeklődünk. Aeneas Sylvius így lett eggyé a dolgokkal és nem sokat tépelődött az erkölcsi meghasonlásokon; megvédte őt ettől, amennyire szükség volt reá, az ő jó katolikus ortodoxiája. És miután végigélte mindazokat a szellemi kérdéseket, amelyek évszázadát foglalkoztatták, és nem együket lényegesen előbbre segítette, pályája végén még elég temperamentum volt benne ahhoz, hogy a török elleni keresztes háború ügyében buzgólkodjék, és hogy meghiúsulásán való bánkódtában meghaljon.

Benvenuto Cellini önéletrajza[221] sem törekszik éppen arra, hogy önmagának belsejét megfigyelje. Mindazonáltal az egész embert rajzolja, részben akarata ellenére elragadó igazsággal és teljességgel. Valóban nem csekélység, hogy Benvenuto, akinek legjelentősebb munkái puszta terveknek maradtak és elpusztultak, és aki mint művész csak az aprólékos díszítő feladatok körében mutatkozik tökéletesnek, egyébként pedig, hogyha csupán megmaradt munkái szerint ítéljük meg, annyi nála nagyobb kortársa mögött elmarad, – hogy Benvenuto, az ember, a világ végéig foglalkoztatni fogja az embereket. Nincsen ártalmára az sem, hogy az olvasó gyakran megsejti, hogy hazudott vagy kérkedett; mert hatalmas erejű, teljesen kialakult természetének hatása mindenen túl érvényesül. Mellette pl. az északi önéletrajzírók mégis csak tökéletlen egyéniségeknek tetszenek, bármennyivel is magasabb rendű a törekvésük és néha bármennyire is tiszteletreméltó az erkölcsi lényük. Benvenuto olyan ember, aki mindent tud, mindent mer, és magában hordja mértékét. Akár szívesen halljuk, akár nem, a modern embernek jól felismerhető mintaképe él ebben az alakban. És még valakit meg kell említenünk, aki állítólag szintén nem

mindig ragaszkodott az igazsághoz: a milanói Girolamo Cardanót (szül. 1500-ban). *De propria vita* (A magam életéről) című könyvecskéje még a természetkutatás történetében és a filozófiában szerzett nagy hírét is túl fogja élni és túl fogja harsogni, ugyanúgy mint Benvenuto Vitája kezének műveit, noha az írásmű értéke lényegesen más. Cardano, az orvos, maga tapintja ki érverését és írja le fizikai, szellemi és erkölcsi egyéniségét mindazokkal a föltételekkel, amelyek között fejlődött, és leírja olyan őszintén és tárgyilagosan, amennyire csak tőle telt. Megvallott mintaképét, Marcus Aurelius emlékiratait azért múlhatta fölül ebben a tekintetben, mert őt semmiféle sztoikus erénytörvény sem feszélyezte. Sem magát, sem a világot nem akarja kímélni; hiszen életírása is azzal kezdődik, hogy édesanyjának nem sikerült magzatját elhajtania. Már az is sok, hogy csak a sorsát és értelmi tulajdonságait tulajdonítja azoknak a csillagzatoknak, amelyek születése órájában uralkodtak, az erkölcsieket nem; egyébként nyíltan megvallja (10. fejezet), hogy az asztrológia útján szerzett kényszerképzete, miszerint negyven, de legföljebb negyvenöt évnél nem él tovább, nagyon káros hatású volt reá ifjúkorában. De nem járja, hogy annyira elterjedt és minden könyvtárban meglevő könyvet kivonatoljunk. Aki olvassa, nem kerül ki írójának hatalmából, amíg a végére nem ér. Cardano ugyan elismeri, hogy hamis játékos volt, bosszúvágyó, a megbánással szemben kemény ellenállású, beszéde módjában szándékosan sértő; – elismeri, de persze nem szemtelenül, mint ahogy nem is jámbor töredelemmel, sőt anélkül, hogy érdekesebb akarna lenni vele, hanem sokkal inkább a természetbúvár egyszerű, tárgyilagos igazságérzetével. És ami legmegbotránkoztatóbb, a 76 éves férfiú a legborzasztóbb élmények után, pl. legidősebb fiának

kivégeztetésekor, aki bujálkodó feleségét megmérgezte (27-50. fejezet), noha az emberekhez való bizalma nagyon megrendült, mégis tűrhetően boldognak érzi magát: hiszen él még egy unokája, megvan még roppant tudása, megvan a műveivel szerzett híre is, van csinos vagyona, rangja és tekintélye, vannak hatalmas barátai, sok titokról tud és ami legbecsesebb, megvan az Istenben való hite. Utólag megszámlálja, hány foga van a szájában; még van belőlük tizenöt. De abban az időben, amelyben Cardano írt, már Itáliában is gondoskodtak az inkvizítorok és a spanyolok arról, hogy az ilyen emberek vagy meg ne nőhessenek többé, vagy valami módon elpusztuljanak. Nagy az ugrás tőle Alfieri emlékezéseinek könyvéig. Igazságtalanok volnánk azonban, ha az önéletrajzoknak ezt a csoportosítását úgy zárnók le, hogy szóhoz ne juttassunk egy épp annyira tiszteletreméltó, mint boldog embert. Luigi Cornaro (szül. 1467) az ismert életbölcs az, akinek padovai háza mint építészeti alkotás klasszikus és egyben valamennyi múzsának otthona volt. „A mértékletes életről” írt híres értekezésében mindenekelőtt a szigorú életrendet írja le, amelynek segítségével korábbi betegeskedő időszakok után egészséges és magas életkort – akkoriban 83 éves volt – sikerült elérnie, majd azoknak felel, akik lenézik a 65 éven túli életkort, mint az eleven halál állapotát; bebizonyítja nekik, hogy az ő élete fölöttébb eleven és nem holt élet. „Ám jöjjenek, nézzenek meg és csodálkozzanak azon, hogy milyen jól vagyok, hogy segítség nélkül ülök lóra, hogy lépcsőkön és dombokon futok fölfelé, hogy mennyire jókedvű, mulattató és elégedett vagyok és a kedélyre nehezedő minden gondtól és az elkedvetlenítő gondolatoktól mennyire ment. Az öröm és a béke el nem hagy. . . A magam rangjabeli bölcs, tudós, kitűnő emberekkel

érintkezem, és amikor nincsenek velem, olyankor olvasok és írok és azzal is, mint minden egyéb módon, tőlem telhetően mások hasznára igyekszem lenni. Mind e dolgok közül mindeniket a maga idején végzem, kényelmesen, szép otthonomban, amely Padovának legszebb részében van és télire, nyárára is az építőművészet minden eszközével föl van szerelve, kertje is van folyóvíz mellett. Tavasszal és őszszel néhány napra az euganei hegyek legszebb részébe megyek, a dombomra, amelynek kutakkal ellátott kertjében áll kényelmes és díszes lakásom; könnyű és kellemes vadászatban is részt veszek ott, olyanban, amilyen koromhoz illik. Némi időt azután a síkon levő szép villámban töltök;[222] ott minden út egy téren találkozik, és annak közepén csinos templom áll; a Brentának egy hatalmas ága folyik a telepen keresztül, mindenfelé csupa termékeny, jól megmívelt föld; ahol azelőtt csak mocsár és rossz levegő volt és inkább kígyók, mint emberek számára való lakóhely, most ott sűrűn laknak. Én voltam az, aki a vizeket elvezettette; a levegő attól megjavult, az emberek letelepültek és szaporodtak és a hely úgy kiépült, mint amilyennek most látjuk úgy, hogy valóban elmondhatom: ezen a helyen oltárt emeltem az Istennek és templomot és lelkeket adtam neki, hogy imádhassák. Ez a vigasztalásom és ez a boldogságom, valahányszor odavisz az utam. Tavasszal és őszszel a közeli városokat is meglátogatom, megnézem barátaimat és elbeszélgetek velők és más kitűnő embereket ismerek meg általuk, építészeket, festőket, szobrászokat, zenészeket és falusi gazdákat. Megnézem, ami újat alkottak, újra megtekintem azt, amit már ismertem és mindannyiszorsok olyasmit is tanulok a palotákban, kertekben, régiségeken, a városi ültetvényeken, a templomokon és várerődítéseken, aminek hasznát veszem. Leginkább

azonban a tájaknak és helységeknek szépsége ragad el utazásaimon, ahogy hol a síkon, hol dombokon, folyók és patakok mentén terülnek el falusi házaikkal és kertjeikkel körülvéve és ezt az élvezetemet nem csökkenti szememnek vagy fülemnek meggyöngülése: Istennek hála, minden érzékszervem tökéletesen jó állapotban van, az ízlelőképességem is, mert az a kevés és egyszerű étel, amit elfogyasztok, jobban ízlik most, mint valaha – amikor rendetlenül éltem ‒ az ínyencfalatok.”

Miután még megemlékezett azokról a mocsárlecsapoló munkálatokról, amelyeket a köztársaság megbízásából végzett és a lagúnák fenntartása céljából állhatatosan ajánlott terveiről, így fejezi be: „Ez az igazi üdülése az Isten segítségével egészséges öregkornak, amely nem ismeri azokat a lelki és testi szenvedéseket, amelyek annyi fiatalabb embert és annyi sínlődő aggot leterítenek. És ha szabad a nagyot a kicsinnyel, a komolyat a tréfással párosítani, akkor az én mértékletes életemnek gyümölcse az is, hogy ebben az én 83-ik évemben még egy nagyon mulatságos, jóravaló tréfákkal teli vígjátékot írtam. Az ilyesmi máskülönben az ifjúkornak a dolga, mint ahogy a tragédia az öregkoré; ha mármost dicsőségül tudják be ama híres görögnek, hogy még 73 éves korában is tragédiát költött, nem vagyok-e én tíz évvel később egészségesebb és derűsebb, mint amaz akkor? – És hogy korom teljességének vigasztalásban híja ne legyen, megadatott, hogy testi halhatatlanságom egy nemét lássam utódaim alakjában. Amikor otthonomba nyitok, nem egy, vagy két, hanem tizenegy unokám vár, koruk két évestől a tizennyolc évesig terjed, valamennyi egy apának és egy anyának a gyermeke, mind egészséges, mint a makk és (amennyire ma megítélhető) mind tehetséges és művelődésre és a jó erkölcsre hajlamos.

A kicsinyek egyike mindig velem van, ő az én kis bohócom *(buffoncello),* mert hiszen a gyermekek hároméves koruktól ötéves korukig született bohócok; a nagyobbakkal már úgy bánok, mint társaimmal és örülök, ha énekelni és különböző hangszereken játszani hallom őket, mert pompás hangjuk van; sőt magam is énekelek és hangom most jobb, tisztább, zengőbb, mint valaha. íme az én öregkorom örömei. Az én életem tehát eleven élet, nem holt élet, és az öregkoromat én bizony el nem cserélném az olyan ember ifjúkorával, aki a szenvedélyek rabja.”

A „Figyelmeztetésben”, amelyet Cornaro sokkal később, 95 éves korában toldott írásához, szerencséjének vallja egyebek közt azt is, hogy „tractatusának” sok követője akadt. Padovában halt meg 1565-ben, csaknem százéves korában.

VI. Népek és városok jellemzése

Ahol az egyes egyének jellemzésének képessége megvan, ott egész népek megítélésének és leírásának tehetsége is megszületik. A középkor folyamán az egész nyugaton kölcsönösen gúnyos és tréfás nevekkel üldözték egymást városok, nemzetségekés népek. És a csúfondáros szavakban többnyire valami igazság is rejlett, ha mindjárt erősen eltorzítva is. Az olaszok régtől fogva kitűntek abban, hogy tudták, mennyire különböznek egymástól szellemiség dolgában városaik és tájaik; lokálpatriotizmusukban, amely épp oly nagy volt, vagy nagyobb, mint bármely középkori népé, már korán megvolt az irodalmi érdeklődés, amely a hírnév fogalmával társult; a városok helyrajza az életrajz párhuzamaként keletkezik. Míg most minden nagyobb város prózában és versben kezdi dicsőíteni magát, olyan írók is támadtak, akik minden fontosabb várost és lakosságot

részint komolyan írtak le, részint csúfondárosan, vagy úgy is, hogy nem volt megkülönböztethető, mi benne a komolyság és mi benne a gúny. A Divina Commedia néhány híres helye mellett Uberti *Dittamondó*ja érdemel figyelmet(1360 táján). Ez a költemény főként egyes feltűnő jelenségeket és jeleket ismertet: a ravennai Sant' Apollinare templombeli varjak ünnepét, Treviso kútjait, a Vicenza melletti nagy pincét, Mantova nagy vámjait, Lucca toronyerdejét; de előfordulnak közben magasztalások és célzatos bírálatok is; Arezzo már mint finom tehetségű fiainak városa szerepel, Genova asszonyainak feketére festett szemével és fogaival (?), Bologna pazarlásával, Bergamo durva tájszólásával és eszes embereivel stb.[223] A XV. században azután ki-ki a maga szülővárosát dicsőíti a többi város rovására is.[224] Michèle Savonarola pl. az ő Padovájánál csak Velencét és Rómát ismeri el nagyszerűbbnek, Firenzét legfeljebb vidámabb városnak, amivel természetesen a tárgyilagos megismerésnek nem nagy hasznára volt. A század végén Jovia-nus Pontanus leírja *Antonius*ában egy képzelt utazását Itálián végig, csak azért, hogy gonoszkodó megjegyzéseket tehessen közben.

A XVI. századdal azonban az igaz és mély jellemzések sora kezdődik, amilyenekkel akkoriban más nép nem dicsekedhetett. Machiavelli néhány értékes tanulmányban ismerteti a németek és franciák természetét és politikai állapotát és ezt úgy, hogy a firenzei bölcs megvilágító megjegyzéseiért a született északi ember is, aki hazája történetét ismeri, hálás lehet. A firenzeiek szívesen írják le magukat és közben szellemük hírének bőségesen megérdemelt fényében sütkéreznek; önérzetüknek talán a teteje az, mikor pl. Toscanának Itáliával szemben való művészeti elsőbbségét nem is valami külön zseniális tehetségnek tulajdonítják, hanem a firenzeiek erőfeszítéséből és

tanulmányaiból származtatják. Egyéb vidékekről származó híres olaszoknak hódolását, pl. Ariosto felséges tizenhatodik Capitolóját, alkalmasint köteles adóként fogadták. Egy látszat szerint kitűnő forrásműnek, amely Itália népcsoportjainak egymástól való különbözőségét magyarázza, mindössze a nevét mondhatjuk meg.[225] Ugyanannak a szerzőnek egy kisebb (névtelen) kommentárjában sok együgyűség között nem egy értékes célzás foglaltatik a századközepi szerencsétlen zilált állapotok okára nézve. Leandro Alberti az egyes városok jellemzésében nem olyan kimerítő, mint várhatná az ember.

Hogy a lakosság különböző részeinek ez az összehasonlító mérlegelése, amely főként az olasz humanizmus műve volt, hogyan hatott más nemzetekre, nem tudjuk pontosan kimutatni. Mindenesetre itt is Itáliáé az elsőség, mint a földleírásban általában.

VII. Az ember leírása

Az ember fölfedezése azonban nem állapodik meg az egyének és népek belsejének leírásánál, az ember külseje is teljesen más módon tárgya Itáliában a megfigyelésnek, mint északon. Hogy a nagy olasz orvosoknak mi a szerepük a fiziológia haladásában, ahhoz nem merünk hozzászólni, az emberi alaknak a művészet szemszögéből való megvizsgálása pedig nem idetartozik, hanem a művészettörténetére. Beszélnünk kell azonban itt a szemnek egyetemes kimíveléséről, amely Itáliában lehetővé tette a testi szépség és rútság tárgyilagos és egyetemes érvényű megítélését. Ha az akkori olasz írókat figyelmesen olvassuk, el kell bámulnunk azon, hogy milyen pontosan és milyen határozottan írják le a külső ismertetőjeleket és hogy

mennyire teljesek némely személyiségnek leírásában. Még mai nap is megvan az a tehetségük, különösen a rómaiaknak, hogy valakit, akiről szó esik, három szóval felismerhetővé tegyenek. A jellemzőnek ez a gyors megragadása azonban lényeges föltétele a szép megismerésének és a szép leírása képességének. A költő esetében mindenesetre hiba lehet az aprólékos leírás, mert egyetlen jellemvonás, amelyet mélyebb szenvedélyük sugall, az illető alaknak sokkal hatalmasabb képét tudja az olvasóban fölidézni. Dante sehol sem magasztalta Beatricéjét felségesebben, mint mikor csupán azt a visszaverődő fényt írja le, amely lényéből egész környezetére kisugárzik. Itt azonban nem a költészetről van szó, amely mint olyan, a maga céljait követi, hanem arról a képességről, amely szavakkal tud festeni különleges, valamint eszményi formákat.

Ebben Boccaccio a mester, nem a Decameronéban, mert a novella megtilt minden hosszú leírást, hanem regényeiben, ahol szabad ráérnie és szabad nekilendülnie. *Ametó*jában egy szőke meg egy barna nőt úgy ír le, mint ahogyan a festő száz évvel utóbb festette volna őket – mert a műveltség ebben is nagyon előtte jár a művészetnek. A barna nő leírásában (vagy tulajdonképpen csak kevésbé szőkének) már jelentkezik néhány olyan vonás, amelyet klasszikusnak minősítenénk: olyan szavaiban, mint *„la spaziosa testa e distesa”* olyan nagy formák megsejtése érzik, amelyek meghaladják a kecsest; a szemöldök már nem két ív, mint a bizánciak női eszményében, hanem együttvéve hullámos vonalat adnak; az orrot, úgy látszik, a sasorrnak nevezett orrformához közelállónak képzeli;[226] a széles mell is, a mérsékelten hosszú két kar, a szép kéznek hatása, amint a bíborszínű ruhán nyugszik, – mindezek egy eljövendő idő szépség-érzésére mutatnak, amely

egyben öntudatlanul a klasszikus ókor felé közeledik. Egyéb leírásaiban sima (nem középkoriasan gömbölyű) homlokot, komoly tekintetű, szélesre húzódott barna szemet, gömbölyű, nem hepe-hupás nyakat említ Boccaccio, azután meg persze az igen modern „pici lábacskáról” ír, sőt egy fekete hajú nimfa leírásában már annak „két tolvajul mozgó szeméről” is és egyébről.[227] Hagyott-e maga után írásbeli beszámolót szépségeszményéről a XV. század, nem tudom megmondani; a festők és szobrászok alkotásai nem tennék azt egészen nélkülözhetővé, mint ahogyan első pillanatra látszik, mert realizmusukkal szemben az írókban tovább folytathatta volna életét a szépségnek egy bizonyos követelménye.[228] A XVI. században azután megjelenik a női szépségről való fölöttébb érdekes írásával Firenzuo-la.229 Ki kell belőle választani mindenekelőtt azt, amit ókori íróktól és művészektől tanult, pl. a fejhossz szerinti mérték-meghatározásokat, egynémely elvont fogalmat stb. Ami megmarad, az tulajdon és valódi észlelet, amit csupa Pratóból való asszonyra és leányra vonatkozó példákkal bizonyít. Minthogy kis műve amolyan szóbeli előadás, amelyet pratói női, tehát legszigorúbb bírái előtt tartott, valószínű, hogy kénytelen volt az igazsághoz ragaszkodni. Elve, mint maga megvallja, ugyanaz, ami Zeuxiszé és Lukianoszé: az egyes szép részeknek a legmagasabb szépséggé való összerakása. Meghatározza a bőr és a haj színeire vonatkozó kifejezéseket és a *biondex* (szőkét) jelenti ki a tulajdonképpeni és legszebb hajszínnek,[230] de valami, a barnába hajló szelíd sárgát ért rajta. Követeli azután, hogy a haj sűrű, fürtös és hosszú legyen, a homlok derűs

és kétszer olyan széles, mint magas, a bőr világosan fénylő *(candido),* de ne holt fehér színű *(bianchezza), a* szemöldök sötét és puha, mint a selyem, közepén a

legsűrűbb, az orr és a fül felé keskenyedő, a szem fehére enyhén kékes, a szivárványhártya ne éppen fekete, noha a költők mind az *occhi neri* (fekete szemek), mint Vénusz istenasszony adománya után áhítoznak, holott maguk az istennők között is voltak olyanok, akiknek szeme égszínkék volt, s a vidám tekintetű, szelíd sötétbarnát is mindenütt kedvelték. Maga a szem nagy legyen és kiáltó; a szemhéj úgy szép, ha fehér, és alig látható piros erecskék sávozzák; a szempilla úgy, ha se nem sűrű, se nem túlságosan hosszú, se nem sötétszínű. A szem ürege olyan színű legyen, mint az orcáké.[231] A közepes nagyságú fül szilárdan és jól álljon, azokban a részeiben, amelyekben vonala kanyarog, élénkebb színű legyen, mint lapos részeiben, a szegélye átlátszó és pirosan fénylő, mint a gránát. A halánték akkor legszebb, ha fehér és lapos és nem túlságosan keskeny. [232] Azorcákon azoknak gömbölyűségével a piros színnek is fokozódnia kell. Az orr, amely az arcél értékét megszabja, fölfelé igen szelíden és egyenletesen fogyjon; ahol a porcogó végződik, egy kissé fölmagasodhatik, de nem annyira, hogy sasorr váljék belőle, mert asszonyon az nem tetszetős; az orr alsó része enyhébb színezetű legyen, mint a fülé, de ne fagyosan fehér, az orr és az ajak közötti rész enyhén piros. A száj Firenzuola kívánsága szerint inkább kicsiny legyen, de se hegyes vonalú, se lapos, az ajak ne legyen túlságosan keskeny és szépen egymásra illjen; ha a száj véletlenül nyílik ki (vagyis nem beszéd vagy nevetés közben), olyankor legföljebb hat felső fogat szabad látni. Különös finomságai az arcnak a felső ajakon nyíló gödröcske, az alsó ajak szép duzzadtsága, a bal szájszöglet kedves mosolygása stb. A fogak ne legyenek túlságosan aprók, egyenletesek legyenek, egymástól szépen elválók, elefántcsontszínűek; a foghús ne legyen

túlságosan sötét és olyan sem, mint például a piros bársony. Az áll gömbölyű legyen, se fölgyűrt, se kihegyezett, hanem fölfelé emelkedtében piruló; az állnak fő ékessége a gödröcske. A nyak fehér legyen és gömbölyű, inkább nagyon hosszú, semmint *túlságosan* rövid, a gödör és *az* ádámcsutkája éppen csak jelezve legyen; a bőr minden mozdulásra szép redőket vessen. A vállra nézve azt kívánja, hogy széles legyen, a mell széles voltában pedig a szépségnek legmagasabb rendű követelményét látja, azonfelül fontos, hogy a csontok ne látszódjanak rajta, hogy telése-fogyása alig legyen észrevehető, hogy a színe *„candidissimo”* (hófehér) legyen. A lábszár hosszú és alsó részében gyöngéd legyen, de a szárcsont körül ne legyen túlságosan izom nélkül való és azonfelül erős fehér lábikrája legyen. A lábat kicsinynek akarja, de nem soványnak, a lábfej boltozatát (úgy tetszik) magasnak, színét fehérnek, mint az alabástrom. A kar fehér legyen és felső részén enyhén pirosodó; alkata húsos és izmos, de szelíd mint Pallaszé, amikor az idahegyi *pásztorok előtt állott, szóval: ízes,* üde és kemény. A kezet fehérnek szereti, különösen felső részében, de nagy és kissé telt legyen és tapintásra olyan, mint a finom selyem; a rózsaszín tenyeret látható, de egymást ne keresztező vonalak barázdálják és ne nagyon magas dombocskák borítsák, a hüvelykujj és a mutatóujj közti tér élénk színű és redőtlen, az ujjak hosszúak és gyöngédek és végük felé alig észrevehetően vékonyodók legyenek és világos színű, nem behajló és nem túlságosan hosszú, ne is nagyon négyszög alakú körmökben végződjenek, amelyeket csak késfoknyi hosszúra szabad levágni. E részletes esztétika mellett az általános esztétikának csak másodrendű hely jut. A szépség megállapításának legmélyebb oka, amely szerint a szem *„senza appello”* (föllebbezés nélkül) igazodik

Firenzuola számára is mint nyíltan megvallja, titok és a *leggiadria, grazia, vaghezza, venustà, aria, maestà* fogalmáról adott meghatározása, részint mint említettem, a filológia útján szerzett ismeret, részint tehetetlen viaskodás azzal, ami kimondhatatlan. A nevetést-valószínűleg valamelyik régi író nyomán – igen tetszetősen úgy határozza meg, hogy a lélek felragyogása.

A középkor végén minden irodalomban kimutathatók elszórt kísérletek arra, hogy a szépség fogalmát mintegy dogmaszerűen állapítsák meg. De Firenzuola mellett bajosan fog más munka érvényesülni. Brantôme például, aki jó félszázaddal későbben élt, kisebb szakértő nála, mert az érzékiesség a vezetője, nem a szépség érzéke.

VIII. A mozgalmas élet leírása

Az ember fölfedezéséhez számíthatjuk végül a mozgalmas emberi élet leírásában nyilvánuló érdeklődést is. A középkori irodalmak mulattató és gúnyos részének szüksége volt céljaihoz a közönséges élet képeire. De egészen más az, ha a reneszánsz olaszai önmaguk kedvéért színezik meg azt a képet, mert önmagában érdekes, mert a világ nagy általános életének egy darabja, amely őket varázslatosan körülhullámozza. Az irányzatos komikum helyett és mellett, amely a házakban, az utcákon és a falvakban üzekedik, mert a polgárokba, parasztokba és papokba szeret beleakaszkodni, itt az irodalomban látjuk kezdetét az igazi életképnek, jóval azelőtt, hogy a festés is reá vetette volna magát. Hogy a kettő azután gyakran párosult egymással, az nem változtat azon, hogy különböző két dologról van szó. Mennyi földi eseményt kellett Daniénak figyelmesen és résztvevően látnia, amíg a másvilágon történő dolgokat olyan

érzékelhető igazsággal tudta ábrázolni. Híres képe a velencei arzenál működéséről, a vakok egymásra támaszkodásáról a templomok kapualjában és egyebek korántsem egyetlen ilyen természetű bizonyságok; már az a művészete is, ahogyan taglejtésekkel jeleníti meg a lélek állapotát, az élet nagy és beható tanulmányozására vall.

Az utána következő költők ebben a tekintetben ritkán érik utol, a novellaíróknak pedig irodalmi műfajuk legfontosabb törvénye tiltja meg, hogy a részleteknél elidőzzenek. Az előkészítésben és az elbeszélésben olyan terjengősek lehetnek, mint akarják, de zsánerszerűen leírniok nem szabad. Türelmesen meg kell várnunk, amíg az ókor íróinak kedvük és alkalmuk támad arra, hogy a leírásra adják magukat.

Itt megint az az ember lép elénk, akinek minden iránt érzéke volt: Aeneas Sylvius. Nem csupán a tájnak szépsége, nemcsak a földrajzi vagy régiségtudományi tekintetben érdekes izgatja leírásra, hanem az eleven élet minden eseménye is. Emlékezéseinek számos helyén olyan jeleneteket ír le, amiknek addig alig szentelt volna bárki egy tollvonást is; közülök itt csak a bolsenai tavon való versenyevezés leírására mutatunk rá. Aligha lesz lehetséges kideríteni, hogy kik voltak azok az ókori levélírók vagy elbeszélők, akik annyira élettel teljes képek ábrázolására ihlették meg, mert az ókor és a reneszánsz közti szellemi érintkezés általában gyakran végtelenül finom és titokzatos természetű. Ide tartoznak azután azok a latin nyelvű leíró költemények, amelyekről fönnebb volt szó: vadászatok, utazások, szertartások stb. leírásai. Olasz nyelvű alkotása is van ennek a műfajnak, pl. a híres Medici-lovagi tornák leírása Polizianótól és Luigi Pulcitól. A tulajdonképpeni epikus költőket, Luigi

Pulcit, Bojardót és Ariostót tárgyuk már gyorsabban hajtja előre; de mindannyiukban mesteri voltuk fő elemeként kell elismernünk könnyed pontosságukat a mozgalmasnak ábrázolásában. Franco Sacchetti egyszer azzal szerez gyönyörűséget magának, hogy lejegyzi egy csapat fiatal nőnek egymással váltott rövid beszélgetéseit az erdőben, ahol az eső meglepte őket.[233]

A mozgalmas valóságnak egyéb leírásaira leginkább a katonai írókban és más szakírókban akadunk. Már korábbi időből ránk maradt egy terjedelmes költeményben[234] egy XIV. századi zsoldoscsata hű képe, ahogy az főként a kiáltások, vezényszavak és beszélgetések alakjában válik láthatóvá. A legfigyelemreméltóbb azonban ebben a nemben a paraszti élet valószerű leírása, amely különösen Lorenzo Magnifico és a környezetbeli költők verses műveiben figyelhető meg. Petrarca óta[235] valami hamis hangzású, konvencionális pásztori vagy ecloga-költészet járta, amely Vergiliust utánozta latin vagy olasz nyelvű versekben. Mellékműfajaként jelenik meg a pásztori regény, Boccacción kezdve Sannazari Arcadiájáig, később pedig Tasso és Guarini módján a pásztori színjáték, valamennyi a legszebb prózának és legtökéletesebb verselésnek alkotása; de a pásztori élet bennök csak a rájuk terített eszményi jelmeze olyan érzéseknek, melyek a művelődésnek egészen más köréből származnak.[236] A XV. század vége táján azután bevonul a költészetbe a falusi életnek igazi zsánerszerű ábrázolása. Csak Itáliában volt ez lehetséges, mert csak ott volt meg a parasztnak (a telepesnek csakúgy, mint a gazdának) az emberi méltósága, a személyes szabadsága és szabad költözködési joga, bármily nehéz volt is néha a sorsa. A paraszt sorsának megjavításában Firenze járt elöl. A város és falu között való különbség ott korántsem

olyan nyilvánvaló, mint északon; számos városkában csupa parasztember élt, aki esténkint városi embernek mondhatta magát. A comói kőmívesek csaknem egész Itáliát végigvándorolták; a gyermek Giotto elszabadulhatott juhaitól és beléphetett a firenzei céhek egyikébe; általában állandóan özönlöttek a falubeliek a városokba, sőt bizonyos környékek hegylakói mintha egyenest rászülettek volna erre.[237] A műveltek gőgje és a városiak elbízottsága ugyan még mindig gondoskodik arról, hogy a költők és elbeszélők csúfot űzzenek a *villano*ból (parasztból) s a rögtönző vígjáték is megtette a magáét. De hol akad csak egy hangja is annak a kegyetlen és megvető faji gyűlöletnek, amelyet a provençal nemes költő és helyenként a francia krónikaírók tanúsítanak a *villain*ek iránt? Ellenkezőleg, egy olasz földbirtokos, aki paraszti bérlőinek mohósága és álnoksága miatt szenved, azzal vigasztalja magát, hogy közben legalább megtanulja, hogyan alkalmazkodjék az emberekhez; Lombardiában a XVI. század elején nem restelltek a nemesemberek, hogy parasztokkal táncoljanak, birkózzanak, ugráljanak és versenyt fussanak. Minden rendbeli olasz író önként elismeri a jelentékenyet és a nagyot, ahol az a parasztéletben mutatkozik és nyomatékosan reámutat. Gioviano Pontano csodálkozva beszél olyan esetekről, amelyek a vad abruzzóiak lelki erejéről tanúskodnak; az életrajzi gyűjteményes munkákból és a novellistákból nem hiányzik a hősi parasztleány[238] sem, aki élete árán igyekszik ártatlanságát vagy családját megvédeni.[238] Ilyen előzmények tették lehetővé a paraszti élet költői ábrázolását. Elsősorban Battista Mantovano egykor sokat olvasott és az olvasást még ma is megérdemlő eclogáit szükséges itt megemlíteni (egyik legkorábbi műve 1465 tájékáról való). Eclogái még a valódi és a konvenciós népiesség

között ingadoznak, de az előbbi túlsúlyban van. Egészben véve egy helyesen gondolkodó falusi papnak az észjárása szól belőle, akiben bizonyos felvilágosító buzgóság van. Minthogy Battista karmelita szerzetes volt, bizonyára sokat érintkezett a falusi néppel. Egészen más kifejező erővel helyezkedik azonban Lorenzo Magnifico a paraszti ember világába. Az ő *Nencia da Barberinó*nál[2A0] úgy olvassa az ember, mint a Firenze környéki valódi népdalok foglalatát, népdalokét, amelyeket az *ottávák* hatalmas folyamába öntöttek össze. A költő tárgyilagossága akkora, hogy az olvasó nem tudja, vajon rokonérzéssel van-e a költő a beszélő iránt (Valiéra parasztlegény iránt, aki szerelmet vall Nenciának), vagy gúnyt érez-e véle szemben? Lehetetlen rá nem ismerni a Pánnal és nimfákkal dolgozó konvenciós pásztori költészettel való tudatos ellentétre; Lorenzo szántszándékkal rajzolja a paraszti hétköznapi élet nyers realizmusát, de költeménye egészében mégis igazán költői hatású.

A Nenciának bevallott párja Luigi Pulci *Beca da Dicomanó*ja. Csak híjával van a mélyebb tárgyilagos komolyságnak; a Beca nem abból a belső szükségből született, hogy költője a nép életének egy darabját ábrázolja, hanem inkább abból a vágyból, hogy ilyesmivel megszerezze a művelt firenzeiek tetszését. Ez az oka a zsáner-szerű részek szándékosan sokkal nagyobb nyerseségének és a közbevegyített trágárságoknak. De a falusi szerelmes legény eszejárását nagyon ügyesen követi.

A harmadik a társaságban Angelo Poliziano az ő latin hexameterekben megverselt *Rusticus*ával. Vergilius Georgicájától függetlenül a toscanai paraszti élet egy esztendejét rajzolja meg és a késő ősz leírásával kezdi, mikor a falusi ember új ekét farag magának és elvégzi a téli vetést. Nagyon gazdag és szép a tavaszi mezők leírása és a nyárében is kitűnő

részek vannak; minden újlatin költészetnek gyöngye azonban az őszi szüret leírása. Poliziano olaszul is költött egyet-mást, amiből kiderül, hogy Lorenzo körében már szabad volt az alsóbb rendek szenvedélyesen mozgalmas életének egy-egy képét realisztikusan ábrázolni. Poliziano cigánydala egyik legkorábbi terméke annak a valódi modern iránynak, amely költői tudatossággal igyekezik valamely emberi osztály helyzetébe belehelyezkedni. Tréfás szándékkal ilyesmit már régtől fogva megkísérelték – idetartozik a különböző tájszólások, továbbá a falusi szokások utánzása –, sőt Firenzében az álarcosmenetnek énekei minden farsangkor visszatérő alkalmat adtak reá.

Újság azonban az, hogy a költő másvalakinek az érzelmi világába helyezkedik, s ezzel a Nencia és az említett *„Canzone Zingaresca”* emlékezetes új kezdést jelent a költés történetében.

Itt is rá kell mutatnunk végül arra, hogy mennyire előtte jár a műveltség a művészetnek. Nyolcvan esztendőbe telik, míg a Nenciátol eljut a művészet Jacopo Bassanónak és iskolájának falusi zsánerképeihez. A következő szakaszban ki fog derülni, hogy az akkori Itáliában immár nem érvényesültek az emberi osztályok között a születésbeli különbségek. Bizonyára nagy része volt ebben annak, hogy az olaszok ismerték föl elsőként mélyebb lénye szerint az embert és az emberiséget. A reneszánsznak már ez az egy eredménye is az örökös hála érzetével tölthet el bennünket. Az emberiség logikai fogalma mindig is ismeretes volt, de a reneszánsz tudta, hogy mi maga az emberiség. A legmagasabb rendű sejtéseket ezen a téren Pico della Mirandola mondja ki az ember méltóságáról szóló beszédében, amely a műveltség ama korszakának egyik legnemesebb hagyatéka. Isten azért alkotta meg az embert a teremtés utolsó napján, hogy a

világegyetem törvényeit megismerje, hogy azt, ami benne szép, szeresse, hogy nagyságát megcsodálja. Az Isten nem kötötte az embert szilárd röghöz, nem kényszerítette előre meghatározott cselekvésre, nem kötötte szükségességekhez, hanem a mozgás és a szabad akarat adományával ajándékozta meg. „A világ közepébe -mondja Ádámnak a teremtő – állítottalak, hogy annál könnyebben körülnézhess és mindent láthass abból, ami benne van. Olyan lénynek alkottalak, aki sem égi, sem földi, sem halandó, sem halhatatlan, azért hogy a magad szabad alakítója és legyőzője légy; állattá fajulhatsz el és Istenhez hasonló lénnyé születhetsz újjá. Az állatok az anyaméhből viszik magukkal azt, amire szükségük lesz, a magasabbrendű szellemek eleitől fogva azok vagy legalább nem sokkal azután,241 amik örök időkig lesznek. Csak te tudsz szabad akaratod szerint fejlődni és nőni, mindenfajta életre meg vannak benned a csírák.”

ÖTÖDIK SZAKASZ

A társas élet és az ünnepségek

I. A társadalmi rendek kiegyenlítődése

A műveltségnek minden korszaka, amely önmagában teljesen kialakult egész, nemcsak az állami együttélésben, a vallásban, a művészetben és tudományban fejeződik ki fölismerhetően, hanem a társas létre is rányomja a maga határozott bélyegét, így volt meg a középkornak országonként csak kevéssé különböző udvari és nemesi erkölcse és etikettje, így volt meg a maga határozott polgári rendje.

Az olasz reneszánsz erkölcse a legfontosabb dolgokban éppen ellentéte ennek. Már az alap is más, mert az előkelőbb társas életben nincsen már osztálykülönbség, hanem van egy művelt rend, amelyben a születés és származás csak akkor számít, ha örökölt vagyonnal és biztosított henyéléssel jár együtt. Nem abszolút értelemben értendő ez, mert a középkor rendi kategóriái többé vagy kevésbé érvényesülni törekszenek, még ha mindjárt csak azért is, hogy az Itálián túli európai előkelőséggel valamelyes rangbéli viszonyban maradjanak; de a kor általános hajlandósága nyilvánvalóan az volt, hogy az újabb világ értelmében egybeolvassza a különböző rendeket.

Legnagyobb fontosságú volt erre nézve az, hogy a nemes emberek és a polgárok legalább a XII. századtól fogva242 együtt éltek a városokban; sorsuk és örömeik ezzel közössé lettek és eleitől fogva

lehetetlenné vált, hogy a hegyteteji kastélyok világszemlélete kifejlődjék. Azután meg Itáliában az egyház sohasem hagyta, hogy a nemesség ifjabb sarjainak javadalmazására használják föl, mint északon; a püspökségeket, a kanonoki állásokat és az apátságokat ugyan sokszor a legméltatlanabb tekintetekből adományozták, de mégsem főként a családfák szerint, és ha a püspökök sokkal számosabbak, sokkal szegényebbek és rendszerint minden világi fejedelmi méltóságnak híjával voltak, viszont abban a városban maradtak, amelyben székesegyházuk állott és káptalanukkal együtt a művelt lakosságnak egyik eleme voltak. Mikor később abszolút fejedelmek és kényurak kerültek fölül, a nemességnek a legtöbb városban megvolt a módja és oka arra, hogy olyan magánéletet éljen, amely politikai tekintetben veszélytelen volt és az élet minden finomabb élvezetével ékes, de különben a gazdag polgárétól alig különböző. Mikor azután Dante óta az új költészet és irodalom mindenki ügyévé lett,[243] amikor hozzájárult ehhez az ókor értelmében való műveltség és az ember, mint olyan iránt való érdeklődés, miközben condottierékből fejedelmek lettek és nemcsak az egyenrangúság, hanem a törvényes születés sem volt már a trónus kelléke, azt hihette az ember, hogy fölvirradt az egyenlőség korszaka és a nemesség fogalma teljesen elenyészik.

Az elmélet, ha az ókorra hivatkozott, már az egy Arisztotelészből is igennel vagy nemmel felelhetett arra a kérdésre, hogy jogos-e a nemesség. Dante pl. még abból az arisztotelészi meghatározásból, hogy „a nemesség a derékségen és az örökölt vagyonon alapul”, vonja le azt a tételt, hogy: a nemesség az egyén tulajdon derékségén vagy az elődökén nyugszik. Más helyütt azonban már nem éri be ezzel: megrója önmagát, mert még a *Paradisó*ban is, mikor ősével,

Cacciaguidá-val beszélt, nemes származására gondolt, pedig az csak köpenyeg, melyből az idő folyton lelenyes egy darabot, ha naponként újabb értékkel meg nem toldja az ember. A *Convivióban* pedig a *nobile* (nemes) és *nobiltà* (nemesség) fogalmát majd teljesen függetleníti a születés minden föltételétől, és az erkölcsi és értelmi kiválóságra való rátermettséggel azonosítja; közben külön nyomatékkal hangsúlyozza a magasabb rendű műveltséget, mert az a nézete, hogy a *nobiltà* a *filosofia* testvére kell hogy legyen. Mennél következetesebb szolgálójává tette a humanizmus az olaszok felfogásmódját, annál jobban megerősödött az a meggyőződés is, hogy a származás nem dönti el az ember értékét. Már a XV. században is ez volt az uralkodó elmélet. Poggio „a nemességről” szóló beszélgetésben már egyetért hallgatóival – Niccolô Nic-colival és Lorenzo Medicivel, a nagy Cosimo testvérével ‒ arra nézve, hogy immár nincsen egyéb nemesség, mint a személyes érdemé. A legmaróbb fordulatokkal gúnyolja ki azt, ami közönséges balvélemény szerint a nemesi élet tartozéka. „A valódi nemességtől annál távolabb van az ember, mennél tovább voltak elődei merész gonosztevők. A madarászaiban és a vadászatban való buzgalomnak csak annyi a nemességszaga, mint az illető állatok fészkének a balzsamszaga. Sokkal nemesebb foglalkozás volna a föld megmívelése, ahogy azt a régiek cselekedték, mint az erdőben és a hegyek közt való esztelen lótás-futás, amely közben az ember maga is leginkább az állatokhoz hasonlatos. Az ilyesmi legföllebb pihenésnek való, de nem az egész életre való foglalkozásnak.” A nemességgel teljességgel összeférhetetlennek tetszik nekik a francia és angol lovagok élete a falun vagy erdei kastélyaikban, avagy éppen a német rablólovagi élet. A Medici erre bizonyos mértékig pártjára kél a nemességnek ‒ de

eléggé jellemzően – nem úgy, hogy valami veleszületett érzésre hivatkoznék, hanem, mert Arisztotelész a *Politika* ötödik könyvében létező valaminek ismeri el és határozza meg a nemességet, ti. olyan valaminek, amely a derékségen és az örökölt vagyonon nyugszik. De Niccoli ezt feleli: Arisztotelész nem mint meggyőződését mondja ezt, hanem mint általános véleményt idézi; *Etikájában,* amelyben azt mondja, amit gondol, azt nevezi nemesnek, aki az igazi jóra törekszik. Hiába veti ellene a Medici a nemesség, helyesebben az előkelő születés görög nevét, az eugeneiát; Niccoli szerint a római *nobilis* szó, amely figyelemreméltót jelent, a helyesebb, mert a nemességet a cselekedetektől teszi függővé.[244] Ezeken az okoskodásokon túl a következőképpen vázolják a beszélgetés résztvevői a nemesség helyzetét Itália különböző részeiben. Nápolyban a nemesség lusta és sem birtokaival, sem a szégyenletesnek számító kereskedéssel nem foglalkozik; a nápolyi nemes vagy otthon lopja a napot, vagy lovon ül. A római nemes is megveti a kereskedelmet, de birtokain maga gazdálkodik; aki a földet míveli, annak a nemesi rang magától megnyílik;[245] „ha paraszti is, de tisztes nemesség”. Lombardiában is öröklött birtokaik jövedelméből élnek a nemesek; ott már a származás és a közönséges foglalkozásoktól való tartózkodás jelenti a nemességet. Velencében a nemesek − az uralkodó osztály − mind kereskedéssel foglalkoznak; szintúgy Genovában a nemesek és nem nemesek mind kalmárok és tengerészek és egymástól csupán születésük szerint különböznek; vannak persze olyanok is, akik útonállók módjára leselkednek várkastélyaikban az utasokra. Firenzében a régi nemesség egy része kereskedésre adta magát; egy másik része (bizonyára a jóval kisebbik) a rangjának

örül és semmi egyébbel sem foglalkozik, mint a vadászattal és madarászattal.[246]

A döntő az volt, hogy csaknem egész Itáliában még azok is, akik a születésükre büszkék lehettek volna, a műveltséggel és a vagyonnal szemben mégsem érvényesíthették elbízottságukat, és hogy politikai vagy udvari kiváltságaik nem fokozhatták rendi érzésüket. Velencebben csak látszólag kivétel, mert a *nobilék* élete egészében polgári élet volt, amelyet csak kevés kiváltság különböztetett meg a többi polgárétól. Másképpen volt ez mindenesetre Nápolyban, amelyet nemességének szigorúbb különválása és pompaszeretete bármely más oknál inkább elzárt a reneszánsz szellemi mozgalmától. A longobárd és normann középkor, továbbá a késő francia nemesi élet erős utólagos hatásához társul itt már a XV. század közepe előtt az aragoniai uralom, s Nápolyban is legkorábban ment végbe az, amire Itália többi részében csak száz évvel később került a sor: az életnek részben való elspanyolosodása, amelynek fő eleme a munka megvetése és a nemesi címek hajszolása volt. Ennek hatása már 1500 előtt még kis városokban is megmutatkozott; La Cavából azt panaszolják, hogy a község közmondásosán gazdag volt addig, amíg csupa kőmíves és posztószövő takács élt benne; most, hogy kőmívesszerszám és szövőszék helyett csak sarkantyút, kengyelt és aranyozott övet lát az ember, most, hogy mindenki a jognak vagy az orvosi tudománynak doktora, jegyző, katonatiszt és lovag igyekszik lenni, a legkegyetlenebb szegénység vonult a községbe. Firenzében ehhez hasonló fejlődést csak Cosimo, az első nagyherceg idején állapítanak meg; megköszönik a nagyhercegnek, hogy a fiatal embereket, akik most megvetik a kereskedést és az ipart, lovagi életre neveli a maga István-rendjében. Egyenes ellentéte ez annak a korábbi firenzei

gondolkodásmódnak, amikor az apák azzal a föltétellel hagyták örökségüket fiaikra, hogy valami foglalkozásra adják magukat. Ha ezzel szemben Vespasiano Fiorentino már a XV. században azt állítja, hogy a gazdagok ne szaporítsák örökölt vagyonukat, hanem évenként költsék el egész jövedelmüket, akkor ez firenzei ember szájából csakis a nagybirtokosokra vonatkozhatik. A rangkórságnak egy különös válfaja azonban gyakran mulatságos módon keresztezi Firenzében a művészetnek és a műveltségnek kiegyenlítő kultuszát: a lovagi méltóságra törtetés akkor lendült igazán divathóborttá, amikor már tulajdonképpeni jelentőségét teljesen elvesztette. „Néhány évvel ezelőtt – írja Franco Sacchetti a XIV. század végén – mindenki láthatta, hogy üttették magukat lovaggá a kézművesek le a pékekig, sőt a gyapjúkártolókig, az uzsorásokig, a pénzváltókig és a semmirekellőkig. Mi szüksége a hivatalnoknak ahhoz, hogy mint *rettore* valamelyik vidéki városba mehessen, mi szüksége ahhoz a lovagi méltóságra? Holmi közönséges kenyéradó mesterséghez meg még úgysem illik az. Milyen mélyre süllyedtél, ó, boldogtalan méltóság! A lovagi kötelességek hosszú lajstromának ezek a lovagok az ellentétét cselekszik. Azért akartam ezekről a dolgokról beszélni, hadd tudják meg az olvasók, hogy a lovagság meghalt.[247] Ahogy ma még holtakat is lovagoknak nyilvánítanak, éppúgy lovaggá lehetne ütni egy fából vagy kőből faragott alakot, sőt akár egy ökröt is.” Azok a történetek, amelyekkel Sacchetti állításait megtámogatja, valóban eléggé beszédesek; megolvashatjuk bennök, hogyan nevezi Bernabo Visconti egy ivópárviadal győztesét, meg azután a legyőzöttjét is gúnyosan lovagnak, hogyan tréfálnak meg sisakforgós és jelvényekkel ékes német lovagokat és hasonlókat. Később Poggio gúnyolódik a sok

lovagon, akinek se lova, se gyakorlata hadviselésben. Aki a lovagi renddel járó jogokat, pl. a zászlóval való lovaglást érvényesíteni akarta, annak nehéz volt a helyzete Firenzében a kormánnyal szemben is, a gúnyoló-dókkal szemben is. Ha jobban szemügyre vesszük a dolgot, azt látjuk, hogy az a minden születési nemességtől független, elkésett lovagság részben pusztán a nevetséges, címkórságos hiúságnak ügye, de azt is, hogy van neki egy másik oldala is. A lovagi tornák ugyanis még egyre folynak és aki részt kíván venni rajtok, annak a forma kedvéért lovagnak kell lennie. Az árt pályán való viadal, mégpedig a körülmények szerint igen veszélyes, szabályszerű kopja-viadal, arra való alkalom, hogy a résztvevők megmutassák erejüket és bátorságukat, márpedig erről a kifejlett egyén – bármilyen származású is – nem akar lemaradni.

Mit sem használt az, hogy már Petrarca a legélénkebb undorral nyilatkozott a lovagi tornáról és veszedelmes esztelenségnek nyilvánította; nem tudta jobbra téríteni az embereket patetikus fölkiáltásával: „Sehol sem olvashatni, hogy Scipio vagy Caesar lovagi tornán vívott volna!” A lovagi torna éppen Firenzében valósággal népszerű lett; a polgárember a szabályszerű élvezet egy nemének kezdte tekinteni a lovagi tornát – annak kétségtelenül kevésbé veszedelmes alakját-és Franco Sacchetti248 megőrizte számunkra egy ilyen alkalmi lovagi tornázónak, egy hetvenéves jegyzőnek végtelenül komikus képét. Az öreg jegyző kilovagol Peretolába, ahol olcsó pénzért lehetett a lovagi tornán részt venni, kilovagol egy posztófestőtől bérelt csődörön, amelynek azután gonoszkodó emberek bogáncsot kötöznek a farka alá; a ló megvadul, elszalad és a sisakos lovaggal visszarohan a városba. A történetnek elkerülhetetlen vége a férje nyaktörő vállalkozása

miatt felháborodott feleség prédikációja.[249] Az első Mediciek is valóságos szenvedéllyel vetik magukat a lovagi tornára, mintha ők, a nem-nemes magánemberek, éppen abban szeretnék megmutatni, hogy társadalmi körük egyenlő rangú minden udvaréval.[250] Már Cosimo alatt 1459-ben, azután az idősebbik Pietro idején világhírű lovagi tornák voltak Firenzében; az ifjabbik Pietro az ilyen törekvések kedvéért még az uralkodást is elhanyagolta és azt kívánta, hogy őt már csak páncélosán fessék meg. VI. Sándor pápa udvarában is voltak lovagi tornák. Mikor Ascanio Sforza bíboros megkérdezte Dzsem török hercegtől, hogy ez a színjáték hogyan tetszik neki, az nagy bölcsen így felelt rá: az ő hazájában az ilyesmit rabszolgákkal végeztetik, mert azokért nem kár, ha elesnek. A keleti ember ebben öntudatlanul a régi rómaiakkal ért egyet a középkor szokásaival szemben. A lovagi méltóságnak ettől a nem lényegtelen támogatásától függetlenül is voltak már pl. Ferrarában igazi udvari rendjelek, amelyekkel a *cavalière* (lovag) cím járt.

Akárminők voltak is azonban a nemesek és lovagok bizonyos igényei és akarminő volt a hiúságuk, az olasz nemesség mindenesetre az élet közepén helyezkedett el és nem a legszélén. Állandóan az egyenlőség alapján érintkezik valamennyi renddel, és a tehetség, meg a műveltség otthon van házában. Igaz, hogy a fejedelem tulajdonképpeni *cortigianó*jának (udvari ember) föltétele a nemesi származás, de bevallottan főként az emberek elfogultsága miatt *(„per l'oppenion universale”)* és határozott tiltakozással az ellen az esztelenség ellen, hogy a nem-nemes ne lehetne ugyanolyan belső értékű. Hogy egyébként a nemnemes ember ne tartózkodhatnék a fejedelem közelében, azt semmi sem mondja ki; mindössze arról van szó, hogy a tökéletes ember, a *cortigiano* semmi

elképzelhető kiválóságnak sem legyen híjával. Ha azután mindenben bizonyos tartózkodás tétetik kötelességévé, az nem azért van, mert nemesebb vérből származik, hanem mert úgy kívánja az ő gyöngéd egyéni természete. Az újabb kori előkelőségről van szó, amelyben már mindenütt a műveltség és a gazdagság a társadalmi érték fokmérője, mégpedig a gazdagság csak annyiban, amennyiben lehetővé teszi, hogy az ember a művelődésnek szentelje életét és a művelődés érdekeit előmozdítsa.

II. Az élet külső kifinomulása

Mennél kevésbé jelentett a születésbeli különbözőség határozott előnyt, annál inkább szüksége volt az egyénnek arra, hogy minden előnyös tulajdonságát érvényre juttassa; annyival inkább kellett a társas életnek is a maga erejével korlátok közé szorítania és megnemesítenie magát. Az egyes emberek szereplése és a társas életnek magasabb rendű alakja tudatos és szabad művészi alkotássá egyesül. Az embernek már a külső megjelenése és környezete, továbbá mindennapi életének szokásai tökéletesebbek, szebbek, megfinomodottabbak, mint az Itálián túli népekéi. Az előkelőbb osztályok lakásával a művészet története foglalkozik; itt csak arra szükséges rámutatni, hogy mennyire fölülmúlta az kényelmesség dolgában és harmonikus, okos elrendezésével az északi nagyurak kastélyát és udvarházát vagy városi palotáját. A ruházat olyan sűrűn változtatta alakját, hogy lehetetlenség végig párhuzamba állítani egyéb országok divatjával, annál kevésbé, mert a XV. század vége felé az olasz divat gyakran a külföldi szerint igazodott. Amit az olasz festők koruknak viseleteként ábrázolnak, az

rendszerint a legszebbje és legjobban állója annak, ami akkoriban Európában látható volt, csak éppen nem tudni biztosan, hogy az uralkodó divatot ábrázolják-e a művészek és hogy híven mutatják-e be azt. Arra nézve azonban nem lehet kétség, hogy sehol a viseletre akkora súlyt nem vetettek, mint Itáliában. Az olasz nemzet hiú volt és ma is az; de még a komoly emberek szerint is az egyéniség teljességének számottevő része volt a lehetőleg szép és kedvező öltözködés. Hiszen volt Firenzében olyan idő is, mikor a viselet egyéni dolog volt, mert ki-ki a maga divatja szerint öltözködött, sőt még a XVI. század közepe felé is akadtak jelentékeny emberek, akiknek meg volt ehhez a bátorságuk; a többi meg legalább valami egyénit tudott belevinni az uralkodó divatba. Itália hanyatlásának egyik jele, ha Giovanni délia Casa a feltűnőtől, az uralkodó divattól való eltéréstől óvja honfitársait. A mi korunk, amely legalábbis a férfiak öltözködésében a föl nem tünést törvényként tiszteli, nagyobb valamiről mond le ezzel, mint gondolja. Sok időt takarít meg azonban vele, és ezzel (az elfoglaltságról való mai mértékünk szerint) minden hátrányt pótol.

Velencében és Firenzében a reneszánsz korában rendeletek szabták meg a férfiak viseletét, a nők fényűzését pedig törvények szabályozták. Ahol szabad volt a viselet, mint pl. Nápolyban, ott a moralisták nem minden fájdalom nélkül állapítják meg, hogy semmi különbség sem látszik már a nemesember és a polgárember között. Azonfölül panaszkodnak a roppant gyorsan váltakozó divatok és (ha helyesen értelmezzük a szót) mindannak esztelen megbámulása miatt, ami Franciaországból érkezik, holott gyakran eredete szerint olasz divat az, amit a franciáktól visszakapnak. Amennyiben a ruhaalakok sűrű váltakozása és a francia, meg spanyol divat

befogadása a közönséges cifrálkodási vágyat szolgálta, nem szándékozunk vele tovább foglalkozni; de van benne azonfelül valami műveltségtörténeti tanúsága annak, hogy milyen gyors járatú volt az 1 500 tájéki évtizedekben Itália élete. Különös figyelmet érdemel a nőknek abban való fáradozása, hogy mindenfajta pipereszerrel lényegesen megváltoztassák külső megjelenésüket. A római birodalom bukása óta Európa egyetlen államában sem kezdték ki annyi felől az emberi alakot, a bőr színét, a haj növését, mint az akkori Itáliában. Mindenki valami átlagos alakra törekszik, még akkor is, ha a legföltűnőbb és legnyilvánvalóbb ál-tatással jár az. Teljesen eltekintünk itt a viselet egyéb részeitől, melyek a XIV. században rendkívül tarkák és dísszel megrakottak voltak[251] – később gazgagságuk megnemesedett- és a szűkebb értelmű piperére szorítkozunk. Mindenekelőtt tömegével viselik a nők a hamis hajbetétet, még fehér és sárga selyemből valót is;[252] azután, hogy eltiltották, újra viselik mindaddig, amíg néha egy-egy böjti prédikátor meg nem hatja a világias kedélyeket; akkor azután valamelyik nyílt téren tetszetős máglya *(talamo)* emelkedik és rajta lantok, játékszerek, álarcok, varázscédulák, daloskönyvek és egyéb kacat között a hajbetétek hevernek; a tisztító láng mindent magával ragad a levegőbe. Az az ideális szín, amelyet a nők a maguk hajában és a hajbetétekben elérni igyekeztek, a szőke volt. És minthogy a napnak az volt a híre, hogy meg tudja szőkíteni a hajat, akadtak hölgyek, akik szép időben az egész napot a verőfényen töltötték; egyébként festőszerekkel is éltek, azonfelül vegyületeket használtak a hajnövés fokozására. Ehhez azután még olyan fegyvertára járult a szépítő vizeknek, a kovászos tapaszoknak és kendőzőszereknek az arc minden részecskéje

számára, még a szempilla és a fogazat megfestésére is, amilyenről a mi korunknak már fogalma sincsen. Sem a költők csúfolódása, sem a böjti prédikátorok haragja, sem a bőr korai elhervadásától óvás nem tudta elszoktatni a nőket attól, hogy arcukat más színűvé, sőt részben más alakúvá tenni ne igyekezzenek. Lehetséges, hogy a misztériumok gyakori és pazar előadásai, amelyekre az emberek százait kifestették és kicsinosították, segítői voltak annak, hogy a kendőzésnek rossz szokása elterjedt a mindennapi életben; mindenesetre általánosan elterjedt visszaélés volt annyira, hogy a falusi leányok tőlük telhetően szintén részt vettek benne. Hiába magyarázták nekik, hogy az ilyesmi a tisztességtelen nőknek ismertetőjele; éppen a legtisztességesebb háziasszonyok, akik különben egész esztendőben hozzá nem nyúltak az arcfestékhez, festették ki magukat ünnepnapokon, amikor a nyilvánosság előtt mutatkoztak. Akár a barbárság jelének tekintsük ezt az egész fonák szokást, s akkor megfelelője a vademberek arcfestése, akár ama vágy következményének nézzük, amely az arcvonásokban és a színben fiatalos szépséget akar mutatni – és erre vall a piperészkedésnek nagy gondossága és sokoldalúsága- annyi bizonyos, hogy a férfiak nem fukarkodtak az óvással.

A mértéken túlmentek az illatosításban is, s az illatosítás az ember egész környezetére kiterjedt. Ünnepi alkalmakkor még az öszvéreket is kenőcsökkel és jószagú írókkal dörzsölték be, és Pietro Aretino egyszer egy illatosított pénzküldeményért mond köszönetet I. Cosimónak.[253] Az akkori olaszok arról is meg voltak győződve, hogy ők tisztábbak, mint az északi országbeliek. Ha egyetemes műveltségtörténeti szemszögből nézzük, inkább helyben lehet hagyni ezt a felfogást, semmint elvetni, mert a tisztaság is

hozzátartozik az újabb kori egyéniség teljességéhez, márpedig a modern egyéniség az olaszok között alakult ki legkorábban; az, hogy az akkori világnak egyik leggazdagabb nemzete voltak, inkább mellettük szól, mint ellenük. Bizonyítani azonban ezt természetesen sohasem lesz lehetséges, és ha arról van szó, hogy a tisztaságra vonatkozó rendelkezések dolgában kié az elsőbbség, akkor a középkor lovagi költészete alkalmasint régebbi példákkal tud szolgálni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a reneszánsz néhány kitűnő képviselőjének esetében egykorú írók egész lényüknek kiváló tisztaságát, különösen az asztal körül való tisztaságát nyomatékosan emlegetik, és hogy Itáliában a német számított minden piszkosság foglalatjának. Hogy Massimiliano Sforza németalföldi neveléséből milyen tisztátalan szokásokkal tért haza és hogy mekkora föltűnést keltett velük, megtudjuk Gioviótól. Föltűnő tehát, hogy legalábbis a XV. században a vendégfogadókat jobbára a németek kezén hagyták, akik bizonyára leginkább a Rómába zarándoklók kedvéért szentelték magukat ennek a foglalkozásnak. De lehetséges, hogy a szóban forgó adat inkább a vidékre vonatkozik, mert ismeretes, hogy nagyobb városokban az olasz vendéglőké volt az első hely.[254] Hogy a vidéken akkora híja volt a tűrhető fogadóknak, azt a közbiztonság nagy hiányai is megmagyarázhatják. A XVI. század első feléből maradt reánk az udvariasságnak az a tankönyve, amelyet Giovanni delta Casa, Firenzeszülöttje, adott ki *Il Galateo* címmel. Benne nem csak a szűkebb értelmű tisztaságot, hanem a minden olyan szokásról való leszokást, amelyet „illetlennek” szoktunk nevezni, ugyanazzal a csalódhatatlan biztonsággal szabja törvényül, amellyel a moralista a legfőbb erkölcsi törvényekről beszél. Egyéb irodalmakban nem annyira

rendszeresen tanítanak ilyesmit, hanem inkább közvetve azzal, hogy a szennyest és az undorítót elijesztően írják le.[255] A Galateo azontúl szépen és elmésen megírott tanácsadó a helyes életmódra, a finomságra és a tapintatosságra. Még ma is nagy haszonnal olvashatja minden rendű ember, és a vén Európa udvariassága bajosan fog valaha az ő szabályain túltenni. Minthogy a tapintata szívnek dolga, minden kultúra kezdete óta alkalmasint valamennyi nép bizonyos embereinek velük született tulajdonsága, mások meg talán akaraterejükkel szerezték meg, de az olaszok ismerték fel elsőnek azt, hogy a tapintat egyetemes társadalmi kötelesség, és hogy ismertetőjele a műveltségnek és a neveltségnek. És maga Itália is nagyot változott két évszázad óta. Határozottan érezhető, hogy a jó társaságban elmúlt a gonosz tréfáknak, a *burláknak* és *beffáknak* ismerősök közötti szokása,[256] hogy a nemzet kilépett városainak falai közül és valami világpolgári, valami semleges udvariasság és kíméletesség van kifejlődőben benne. A tulajdonképpeni, a pozitív társaséletről később lesz szó.

A XV. és a kezdődő XVI. század Italiá-jában általában az egész külsőséges lét annyira megfinomodott és megszépült, mint a világ egyetlen népénél sem. Annak az apró és nagy holminak tömege, amely együttvéve az újabb kori kényelmet, a komfortot jelenti, jórészt kimutathatóan Itáliában volt meg először. Az olasz városok gondosan kövezett utcáin[257] általánosabb lett a kocsikázás, míg egyebütt mindenhol gyalog vagy lovon jártak az emberek, legalábbis nem élvezetből kocsiztak. A ruganyos, puha ágyakról, a pazar szőnyegekről, a pipereszerekről, amelyekről egyebütt még sehol sem esik szó, különösen a novellaírók útján kapunk hírt. A fehérnemű nagy mennyiségét és tetszetősségét

gyakran igen nyomatékosan hangoztatják. Egy és más már egyúttal a művészet birodalmába tartozik; csodálkozva látja az ember, miként nemesíti meg a művészet minden irányban a fényűzést, miként díszíti remek edényekkel nemcsak a hatalmas pohárszéket és a könnyedebb polcot, a falakat a szőnyegek mozgalmas pompájával, a csemegét kifogyhatatlanul sok plasztikus cukrászsüteménnyel, hanem miként vonja főként az asztalosmunkát is csodálatos módon teljesen a maga körébe. A későbbi középkorban az egész Nyugat is hasonló útra igyekszik térni, mihelyt módja nyílik reá, de részint gyermekes tarkabarka játékban, részint az egyoldalú gótikus díszítő stílus bilincseiben reked, holott a reneszánsz szabadon mozog, minden feladatnak az értelméhez alkalmazkodik és sokkal nagyobb körű érdeklődő és megrendelő számára dolgozik. Ez is a magyarázata annak, hogy az olasz díszítő formák olyan könnyű győzelmet aratnak a XVI. század folyamán mindenfajta északi díszítő forma fölött; ámbár vannak ennek még nagyobb és egyetemesebb okai is.

III. A nyelv mint a társas érintkezés alapja

A felsőbbrendű társas érintkezésnek, amely mint művészi alkotás, mint a népéletnek legmagasabb rendű és tudatos alkotása jelentkezik, a nyelv a legfontosabb föltétele és alapja. A középkor virágzó korában a nyugati nemzetek nemessége az érintkezés és a költészet céljára is egy „udvari” nyelvet igyekezett meghonosítani. Itáliában is, amelynek tájszólásai már korán annyira szétágazók voltak, egy úgynevezett „curiale” fejlődött a XIII. században, amellyel az udvarok és a költőik közösen éltek. A

döntő csak az volt, hogy a kuriális nyelvet tudatos erőfeszítéssel minden művelt embernek és az irodalomnak nyelvévé törekedtek tenni. A még 1300 előtt szerkesztett „Száz ó novella” bevezetése nyíltan megvallja ezt a célt. A nyelvvel benne úgy bántak, mint amely a költészettől teljesen függetlenedett; legfontosabb az egyszerűen világos, elmésen szép nyelv rövid beszédekben,

mondásokban és válaszokban. Akkora tiszteletben részesül az a nyelv, mint amilyenben valaha a görögöknél és arabusoknál: „Hányan vannak, akiktől hosszú életük folyamán alig tellett egyetlen egy *bel parlare* (szép beszéd)!”

A szóban forgó dolog azonban annál nehezebb volt, mennél buzgóbban igyekeztek is különböző irányból mozgatni. Ennek a küzdelemnek közepébe vezet bennünket Dante. „Az olasz nyelvről” szóló írása nemcsak magára a nyelvre nézve fontos, hanem egyáltalán az első elmélkedő munka, amely modern nyelvvel foglalkozik. Gondolatmenete és eredményei - minden hiányuk ellenére – a nyelvtudomány történetére tartoznak, és abban mindig is igen jelentős helyet foglalnak el. Itt csak azt szükség es megállapítanunk, hogy jóval Dante tanulmányának megírása előtt a nyelv már szükségképpen mindennapi fontos kérdése volt az életnek, hogy minden tájszólást részrehajló szeretettel vagy idegenkedéssel tanulmányoztak, és hogy az egyetemes ideális nyelv megszületését a vajúdás legnagyobb fájdalmai kísérték.

A legjavát persze maga Dante végezte el nagy költeményével. Az új ideális nyelvnek a toscanai nyelvjárás lett voltaképpen az alapja.[258] Ha ezzel túlságosan merészet mondtam volna, a külföldi bennem elnézést kér, mert egy fölötte vitatott kérdésben egyszerűen az uralkodó véleményt követi.

Az irodalomnak és a költészetnek az e nyelv körül való vita, a purizmus talán éppen annyit ártott, mint amennyit használt, nem egy egyébként igen tehetséges írót megfoszthatott a kifejezés naivságától. Mások viszont, akik a szó legteljesebb értelmében urai voltak a nyelvnek, annak pompásan hullámzó menetére és jó hangzására bízták magukat, mint olyan előnyös tulajdonságára, amely a tartalomtól független. Ilyen hangszeren ugyanis a jelentéktelen dallam is fölségesen hangozhatik. De akárhogy is, társadalmi vonatkozásban nagy értékű volt az a nyelv. Kiegészítette a nemes, stílszerű föllépést, a művelt embert arra kényszerítette, hogy a hétköznapi életben is tartózkodást, szokatlan pillanatokban pedig külső méltóságot tanúsítson. Elég mocsok és gonoszság burkolózott ebbe a klasszikus köntösbe is ugyanúgy, mint hajdan a legtisztább attikai görögbe, de a legfinomabb és a legnemesebb is hiteles kifejezésre talált benne. Különösen jelentős lett azonban a nyelv nemzeti tekintetben: a korán darabokra szakadt ország valamennyi állambeli műveltjeinek ideális hazájává.259 Azonfelül nemcsak a nemeseké volt a nyelv, vagy bármely más rendé, hanem a legszegényebbeknek és a legjelentéktelenebbeknek is idejük és módjuk jutott arra, hogy elsajátítsák, mihelyt akarták. Még mai nap is (sőt talán inkább mint valaha) gyakran lepi meg az idegent Itália olyan tájékain, ahol egyébként a legérthetetlenebb tájszólás uralkodik, hogy egyszerű emberek és parasztok gyakran milyen tiszta olasz nyelven, milyen tiszta kiejtéssel beszélnek, és nem tud arra emlékezni, hogy hasonlót észlelt volna ugyanazoknak az emberosztályoknak körében Franciaországban vagy akár Németországban, ahol még a műveltek is vidékük kiejtéséhez ragaszkodnak. Igaz, hogy az olvasni tudás jóval elterjedtebb Itáliában, mint azt az ember némelyik olasz tartomány

egyéb állapotaihoz mérve gondolná; de mit érne ez, ha az emberek általános és vitathatatlan tisztelettel nem volnának a tiszta nyelv és kiejtés iránt, amelyet nagy és értékes javuknak tekintenek? Egyik országrész a másik után alkalmazkodott hivatalosan az új nyelvhez, Velence, Milano és Nápoly is még az irodalom virágzásának korszakában, sőt részint éppen miatta. Piémont csak a XIX. században lett a maga szabad akaratából igazi olasz földdé, amikor a nemzetnek legfontosabb tőkéjéhez, a tiszta nyelvhez csatlakozott.[260] A tájszólásos irodalomnak már a XVI. század elejétől fogva önként és szándékosan átengedtek bizonyos tárgyakat, mégpedig talán nem csupa komikus tárgyat, hanem komolyat is.[261] A stílus, amely a tájszólásokban kifejlődött, minden feladatnak megfelelt. Egyéb népeknél az ilyenfajta tudatos szétválasztódás csak sokkal később következett el. Hogy a művelt emberek miként gondolkoztak a nyelv értékéről, mint az előkelőbb társas érintkezés eszközéről, azt igen tökéletesen mutatja be a Cortigiano.[262] Már akkor, a XVI. század elején voltak emberek, akik szándékosan ragaszkodtak Dante és a korabeli más toscanaiak elavult kifejezéseihez, csupán azért, mert régiek voltak. De hogy az élő beszédben is éljenek velük, azt a Cortigiano szerzője föltétlenül tiltja, sőt azt sem engedi, hogy az írott nyelvben használják, mert hiszen az csak egyik módja az élő beszédnek. Következetesen származik ebből az engedmény, hogy az a beszéd a legszebb, amely legjobban megközelíti a szépen megírt műveket. Világosan jut kifejezésre az a gondolat, hogy azok az emberek, akiknek jelentékeny mondanivalójuk van, maguk alakítják nyelvüket, és hogy a nyelv mozgékony és változó, mert élő valami. Ám éljen az író kedve szerint a legszebb kifejezésekkel, csak olyanok legyenek azok, amelyekkel még a nép is él, még ha

nem is toscanai tájakról való kifejezések, sőt, ha hébe-hóba francia és spanyol eredetűek is, de bizonyos dolgok megjelölésére már elfogadta őket a használat.[263] Így azután a szellem munkájával és gonddal olyan nyelv keletkezik, amely ugyan nem tisztán ó-toscanai, de olasz nyelv, olyan bőségű, mint egy virággal és gyümölccsel teli gyönyörű kert. Hozzátartozik a Cortigiano virtuozitásához, hogy csak ebben a teljesen tökéletes köntösben érvényesül finom modora, szelleme és költészete. Minthogy a nyelv az élő társadalom ügyévé lett, hiába erőlködtek az ó-nyelv hívei és a puristák, ügyüket nem tudták előbbre vinni. Sokkal több és kitűnőbb író meg jól beszélő ember élt magában Toscanában, akik amazok törekvésein túltették magukat vagy mulattak rajtok; az utóbbira különösen akkor került a sor, ha kívülről jelentkezett a bölcs, és velők a toscanaiakkal akarta elhitetni, hogy nem értenek a tulajdon nyelvükön. Az olyan írónak, mint Machiavellinek a puszta léte és hatása szétszakította minden pókhálót, mert hatalmas gondolatai, világos, egyszerű kifejezésmódja olyan nyelven szólalt meg, amelynek minden egyéb jó tulajdonsága inkább megvolt, mint az, hogy tiszta trecentismo lett volna. Másrészt túlságosan sok olyan felső-itáliai, római, nápolyi stb. akadt, aki szívesen látta, ha az írásban és beszélgetésben a kifejezés tisztaságára vonatkozó igényeket nem nagyon csigázzák föl. Nyelvjárásuk nyelvi formáit és kifejezéseit ugyan teljesen megtagadják és a külföldi ember könnyen álszerénységnek magyarázhatná, ha pl. Bandello gyakran hangosan és hevesen így tiltakozik: „Nincsen semmi stílusom; én nem firenzei nyelven írok, hanem barbárul; nem akarom a nyelvet újabb ékességgel megrakni; én csak egy lombardiai ember vagyok, mégpedig a liguriai határról való”. Ámde a szigorú párttal szemben úgy állotta meg a

helyét az ember leginkább, ha határozottan lemondott a magasabb igényekről, és helyette tőle telhetően az egyetemes nagy nyelv elsajátítására vetette magát. Nem mindenkitől telt az, ami Pietro Bembótól, aki mint született velencei, világéletében a legtisztább toscanai nyelven írt, de csaknem úgy, mintha idegen nyelven írna, vagy Sannazarótól, aki nápolyi létére ugyanígy cselekedett. A lényeges az volt, hogy a nyelvvel mindenki írásban is, élőszóban is tisztelettel volt kénytelen bánni. A puristáknak közben megbocsáthatták fanatizmusukat és megengedhették nyelvi kongresszusaikat[264] és egyebeket; komolyan veszedelmes csak később lett a purizmus, amikor már amúgy is elgyöngült az irodalomban az eredetiség lélegzetjárása és egészen más, sokkal rosszabb befolyások hatalmába került. Végül már azt is megtehette az Accademia della Crusca, hogy az olasz nyelvvel úgy bánjék, mintha holt nyelv volna. Az Akadémia azonban olyan erőtlen volt, hogy azt sem tudta megakadályozni, hogy az olasz nyelv szelleme a XVIII. században el ne franciásodjék.

Ez a szeretett, kiművelt, minden módon simulékonnyá tett nyelv volt az, amely az egész társas élet érintkezéseinek alapjául szolgált. Míg északon a nemesség és a fejedelmek szabad idejüket vagy egymagukban, vagy harccal, vadászassál, dáridóval és szertartásokkal töltötték, a polgárok pedig a magukét játékkal és testük gyakorlásával, legföljebb még versfaragással és ünnepségek rendezésével ütötték agyon, Itáliában mindezeken túl még egy semleges terület is volt, amelyen a bármily származású emberek, föltéve, hogy megvolt hozzá a tehetségük és a műveltségük, megnemesült alakban vehettek részt a társalgásban, a komoly és tréfás dolgok megbeszélésében. Minthogy a vendéglátás mellékes

dolog volt, a tompa elméjű és falánk egyéneket nem volt nehéz távol tartani. Luigi Cornaro fölpanaszolja 1550 tájékán *(Trattato della vita sobriá*jában – „Értekezés a mértékletes életről”), hogy csak nemrég óta harapóznak el Itáliában a (spanyol) szertartások és bókok, a lutherség és a dorbézolás. Ugyanakkor vége lett a mértéktartásnak és a szabad, könnyed, társas érintkezésnek is. Ha a párbeszédek íróit szavukon foghatnók, akkor a létnek legnehezebb kérdései foglalkoztatták a kiváltságos szellemeket; a legfennköltebb gondolatokat akkor nem egy-egy ember termelte volna, mint az északiaknál rendszerint, hanem többen közösen. De mi itt szívesen szorítkozunk a játszi és önmaga célját szolgáló társas érintkezésre.

IV. A társas érintkezés előkelőbb alakjai

A társas érintkezés alakja, legalábbis a XVI. század elején, szabályosan szép volt és valami hallgatag, de gyakran hangosan is megvallott és előírt megegyezésen nyugodott, amely szabadon igazodik a célszerűség és az illendőség szerint, és amely egyenes ellentéte minden puszta etikettnek. A népesség durvább köreiben, ahol a társas érintkezés az állandó testület alakját öltötte, voltak alapszabályok és formálisan belépésre kellett jelentkezni, mint pl. a firenzei művészeknek azokban a bolondos társaságaiban, amelyekről Vasari beszél; az ilyen együttlét tette lehetővé azután az akkori legfontosabb komédiák előadását is. A pillanat könnyedebb társalgása ellenben szívesen alkalmazkodott azokhoz az utasításokhoz, amelyeket esetleg a társaság legjelentékenyebb hölgytagja szabott meg. Mindenki

ismeri Boccaccio Decameronejanak bevezetését és azt hiszi, hogy Pampinea királyi szerepe a társaságban csak kellemes fikció; bizonyára arról van szó ebben az esetben is, csakhogy sűrűn előforduló valóságos gyakorlat az alapja. Firenzuola, aki csaknem két évszázaddal később (1523) hasonló módon kezdi meg novellagyűjteményét, bizonyára még sokkal közelebb kerül a valósághoz, mert valóságos trónbeszédet ád a társaság királynőjének szájába arról, hogy elkövetkező vidéki közös tartózkodásukon hogyan osszák be az időt: reggel egy magaslatra sétálnak és közben filozófiáról beszélgetnek; majd a lakoma következik[265] lantszóval és énekkel; utána valami hűvös helyen egy újonnan költött canzone előadására kerül a sor, amelynek tárgyát mindig előző este kapja a költő; este séta egy forráshoz, amely körül elhelyezkednek és mindenki egy-egy novellát beszél el; végül a vacsora és vidám beszélgetés, „olyan fajták, hogy mi, asszonyok, még elég tisztességesnek mondhatjuk, nektek férfiaknak pedig nem kell azt hinnetek, hogy a bor sugallta őket”.

Bandello a novelláihoz írt bevezetésekbe vagy ajánlásokba ugyan nem iktat ilyen felavató beszédeket, mert azok a különböző társaságok, amelyekben történetei elbeszélődnek, már mint adva volt társadalmi körök léteznek; de egyéb módon sejteti, milyen gazdagok, milyen sokfélék és kedvesek voltak a társas élet föltételei. Némely olvasó azt gondolhatja, hogy az olyan társaságon, amely annyira erkölcstelen elbeszéléseket képes végighallgatni, se nyerni, se veszteni való nincs. Helyesebben így hangzanék ez a mondat: milyen biztos alapon kellett nyugodnia annak a társadalomnak, amely ama históriák ellenére sem lazított külső formáin és széjjel nem bomlott és közben a komoly vitára és tanácskozásra is képes volt. A társas érintkezés

előkelőbb alakjának szükségérzete minden egyébnél erősebb volt. Nem szükséges azért azt az idealizált társadalmat mértékül venni, amely Castiglione szerint urbinói Guidobaldo udvarán, Pietro Bembo szerint pedig az asolói kastélyban a legelőkelőbb érzésekről és életcélokról elmélkedett. Éppen Bandello társadalma, minden léhaságával, amelyet eltúr, adja legjobb mértékét annak az előkelő könnyed modornak, annak a nagyvilági jóindulatnak és igazi szabadelvűségnek, valamint a szellemnek és annak a kecses költői és egyéb fajta dilettantizmusnak, amely azokban a körökben otthonos volt.

Az ilyen társas élet értékének fontos mutatója, hogy azok a hölgyek, akik központjukban szerepeltek, szereplésükkel híresek és nagyrabecsültek lettek anélkül, hogy hírükben a legcsekélyebb kár esett volna. Bandello pártfogó hölgyei közül pl. Isabella Gonzaga, születése szerint Este-leány, laza erkölcsű kisasszonyokból álló udvara által, nem a maga viselkedése miatt került rossz hírbe; Giulia Gonzaga, férjezett Colonna, Ippolita Sforza, férjezett Bentivoglio, Bianca Rangoni, Cecilia Gallerani, Camilla Scarampi és mások vagy teljesen feddhetetlen életűek voltak, vagy társadalmi hírük akkora volt, hogy egyébkénti viselkedésükre nem vetettek ügyet. Itália leghíresebb hölgye, Vittoria Colonna, meg éppenséggel szent nő számba ment már. Ami különlegest az olasz társadalmi köröknek a városban, birtokukon, a fürdőhelyeken való fesztelen időtöltéséről megtudunk, nem adható elő olyan módon, hogy belőle Európa többi részének társas életével szemben való fölényük a szó pontos értelme szerint kiderüljön. De hallgassuk meg Bandellót és vessük föl azután a kérdést, hogy volt-e lehetőség valami hasonlóra pl. Franciaországban addig, amíg éppen olyan emberek, mint Bandello, át nem

plántálták oda Itáliából a társas életnek ezt a módját.

A szellem legnagyobb alkotásai bizonyára akkor is a szalonok közreműködése és a szalonokra való tekintet nélkül születtek; de igazságtalanság volna a társas életnek a művészet és költészet mozgalmaira való fontosságát lebecsülni, már csak azért is, mert olyasminek a megteremtését segítették, ami akkoriban egyetlen országban sem volt meg: az alkotások egyforma megítélését és az irántuk való érdeklődést. Ettől függetlenül a társas életnek ez a módja egymagában is szükséges kivirágzása annak a bizonyos műveltségnek és életnek, amely akkor olasz élet volt és azóta európai életté lett.

Firenzében a társas életre nagy hatással volt az irodalom és a politika. Lorenzo Magnifico elsősorban olyan személyiség, aki, nem mint ahogy gondolná az ember, a fejedeleméhez hasonló helyzeténél, hanem rendkívüli egyéniségénél fogva uralkodik tökéletesen a környezetén, éppen azzal, hogy az egymástól annyira különböző embereknek meghagyja a szabadságát. Látjuk például, hogyan kímélte nagy házitanítóját, Polizianót, amikor ennek a tudósnak és költőnek uralkodói modora már alig fért meg azok között a szükséges korlátok között, melyeket a családnak készülőben levő fejedelmi rangja, továbbá a Lorenzo érzékeny feleségére való tekintet megszabott; de Poliziano viszont a Mediciek dicsőségének hírnöke és vándorló jelképe. Lorenzo azután igazi Medici módra örömét leli abban, hogy maga énekelje meg, hogy monumentálisan maga ábrázolja társas életének gyönyörűségét.

Pompásan rögtönzött „Sólyomvadászatában” tréfásan írja le társait, sőt a „Lakomán” fölötte bohókásan, de mégis úgy, hogy tisztán keresztül érzik rajta a komoly érintkezésre való képesség is. A „Lakoma” cím *(Simposio)* nem pontos; helyesebben

úgy hangzanék, hogy: hazatérés a szüretről. Lorenzo rendkívül mulatságos módon, Dante poklának mintájára készült paródiában, elbeszéli, hogyan találkozott jobbára a Via Faenzában egymás után valamennyi jó barátjával, akik többé-kevésbé kapatosan tértek vissza a faluról. Elragadó komikai hatású a 8-ik Capitolóban a Piovano Arlotto képe; Arlottoelindul, hogy megkeresse elveszített szomjúságát és ennek a célnak érdekében szárított húst, egy heringet, egy korong sajtot, egy kis kolbászt, meg négy szardellát aggatott magára, *e tutti si cocevan nelsudore* (és mind megfőtt a verejtékben).

Barátaival való komoly érintkezéséről azután bőséges hírrel szolgál Lorenzo levelezése és az ő tudományos és filozófiai beszélgetéseiről készültfeljegyzések.

Firenze későbbi társaskörei részint elméleteken rágódó politikai klubok, melyeknek egyúttal költészeti és filozófiai jellegük is van, pl. az úgynevezett plátói akadémiának, mikor Lorenzo halála után a Ruccellai-ok kertjében összeült.

A fejedelmi udvarokon a társas élet természetesen az uralkodó személyétől függött. A XVI. század kezdetétől fogva mindenesetre már csak kevesen voltak az uralkodók, és ebben a tekintetben éppen azért már nem sokat jelenthettek.

Rómának megvolt X. Leó pápa valóban páratlan udvara, abban olyan különleges jellegű társaság, amilyenre a világtörténelem során többé nincsen példa.

V. A tökéletes társasági ember

Az udvarok számára, alapjában véve azonban sokkal inkább önmaga kedvéért alakult ki most az a cortigiano, akit Castiglione leír. Tulajdonképpen az a

társaságbeli ideális ember, akit korának műveltsége legmagasabb rendű virágának követel; és inkább az udvar való őérte, semmint ő az udvarért. Mindent mérlegelve, az ilyen embernek semmiféle udvarban sem lehetne hasznát venni, mert benne magában is megvan a tökéletes fejedelem tehetsége és magatartása, és mert nyugodt, fesztelen virtuozitása minden anyagi és szellemi vonatkozásban túlságos önállóságot föltételez számára. Belső ösztönző ereje, bár ezt a szerző rejtegeti, nem a fejedelem kiszolgálására, hanem önmaga kiteljesítésére sarkallja. Megvilágítja ezt egy példa: háborúban ugyanis a cortigiano még hasznos és veszedelemmel, meg önfeláldozással járó feladatokat is elhárít magától, ha azok nem stílszerűek és nem szépek, aminő pl. egy nyájnak elfogása; mert hiszen az, ami a háborúban való részvételre buzdítja, nem a kötelesség, hanem a *l'honore* (a becsület). Erkölcsi helyzete a fejedelemmel szemben, mint ahogy azt a negyedik könyv megköveteli, igen szabad és önálló. Az előkelő szeretkezés elmélete (a harmadik könyvben) igen sok finom pszichológiai megfigyelést tartalmaz, de nagyrészt olyant, amely az általános emberi tulajdonságokra vonatkozik, az eszményi szerelem nagy, szinte lírai felmagasztalásának pedig már szinte semmi köze a mű különleges feladatához. De itt is, mint Bembo *Asolani*jában,a műveltség szokatlanul nagy mértéke mutatkozik abban, hogy az érzelmek mennyire kifinomultan lépnek föl. Dogmatikus értelemben természetesen nem szabad szavukon fogni ezeket az írókat.

De hogy az olyanféle beszélgetések az előkelőbb társaságokban előfordultak, abban nem lehet kétség, és hogy nem pusztán a széppel való játék, hanem igazi szenvedély is fejeződött ki ilyen köntösben, arról majd meggyőződünk alább.

A cortigiano külső képességei közül elsősorban az ún. lovagi ügyességekben való tökéletesség kívántatik meg, de azonfelül még sok minden egyéb is, amit csak iskolázott, egyenletes módon élő, személyes vetélkedésen alapuló udvaron követelhettek meg, amilyen akkoriban Itálián túl egyetlen egy sem akadt; sok egyéb is szemmel láthatólag csak az egyéni tökéletességnek valami általános, szinte elvont fogalmán nyugszik. A cortigianónak minden nemes játékban otthonosnak kell lennie, az ugrásban, a versenyfutásban, az úszásban, a birkózásban is; leginkább jó táncosnak kell lennie és (mint magától értetődik) úri lovasnak. Azonfelül több nyelven kell tudnia, legalábbis olaszul és latinul, értenie kell a szépirodalomhoz és ítélkezni tudnia az ábrázoló művészet alkotásairól; ami a zenét illeti, bizonyos mértékű előadói ügyességet is megkívánnak tőle, azt azonban lehetőleg titokban kell tartania. Komoly alaposságról természetesen mindebben nincs szó, kivéve a fegyverforgatást; éppen a sokféle tulajdonságnak kölcsönös semlegesítéséből alakul ki az az abszolút egyén, akiben egyetlen tulajdonság sem válik uralkodóvá. Annyi bizonyos, hogy a XVI. században az olaszok voltak tanítói a nemesebb testi gyakorlatok és az előkelőbb társadalmi modor dolgában az egész Nyugatnak, mégpedig mint elméleti írók is, mint gyakorlati oktatók is. Ami a lovaglást, vívást és táncot illeti, képekkel fölszerelt könyvek és oktatás útján mutatták meg az irányt; a háborús gyakorlattól és a puszta játéktól függetlenített tornát legelsőnek talán Vittorino da Féltre tanította és utána a felsőbb oktatás kelléke lett. Döntő jelentőségű ebben, hogy módszeresen tanították; hogy milyenek voltak gyakorlataik, vajon ismerték-e a ma uralkodókat, azt természetesen nem tudjuk kinyomozni. Hogy azonban az erőn és

ügyességen túl a mozdulatok tetszetőssége is célként szerepel, nemcsak az olasz nemzetnek egyébként ismeretes gondolkodási módjából következik, hanem határozott adatokból is kitűnik. Elég, ha a nagy Federigo da Montefeltróra emlékeztetünk, arra, ahogyan a reá bízott fiatalemberek esti játékait vezette. A nép játékai és versenygyakorlatai nem különböztek lényegesen a Nyugat egyéb országaiban elterjedtektől. A tengerparti városokban természetesen a versenyevezés is a gyakorlatok között szerepelt, és a velencei regatták már korán híresek voltak.[266] Itália klasszikus játéka tudvalevőleg a labdajáték volt, mint ahogy ma is az, és ezt a játékot is jóval nagyobb buzgalommal és pazarabbul gyakorolták a reneszánsz korában, mint Európában bárhol egyebütt. De nem igen lehetséges ennek a föltevésnek igazolására határozott bizonyságokat egybegyűjteni.

Ezen a helyen kell megemlékeznünk a zenéről is.[267] A zeneszerzés még 1500 táján túlnyomórészt a németalföldi iskola kezében volt; ezt az iskolát műveinek példátlan művészi formája és különössége miatt megbámulták. De volt már akkor olasz zene is, amely mai zenei érzésünkhöz kétségtelenül valamivel közelebb állott és amelyet a németek ismertek és továbbfejlesztettek, és abban az alakjában az újabb zeneszerzésre lényeges befolyással volt. Fél évszázaddal később lépett föl Palestrina, akinek ereje előtt még ma is meghódol minden lélek; megtudjuk róla, hogy nagy újító volt, de hogy ő volt-e az vagy mások, akik az újabb élet zenei nyelvében a döntő lépést megtették, arról nem kapunk olyan felvilágosítást, hogy a laikus ember fogalmat alkothatna a tényállásról. Ezért is teljesen mellőzzük a zeneszerzés történetének ismertetését, s inkább a

zenének az akkori társadalomhoz való viszonyát igyekszünk kikutatni.

Fölöttébb jellemző a reneszánszra is, Itáliára is mindenekelőtt a zenekar dús specializálása, az új hangszerek, azaz az új hangnemek keresése és ‒ ami ezzel szorosan összefügg ‒ a virtuózság, vagyis bizonyos hangszerekkel való viszonyban az egyéninek előtérbe nyomulása.

Azon hangszerek közül, amelyek teljes harmóniák kifejtésére képesek, nemcsak az orgona terjedt el és tökéletesedett korán, hanem a megfelelő húros hangszer is, a *gravicembalo* vagy *clavicembalo;* ma is találhatók a XIV. századból való példányok, ami annak köszönhető, hogy a legnagyobb festők képeikkel díszítették őket. Egyébként a hegedű foglalta el az első helyet, és művészeit már akkor nagy hírhez juttatta. X. Leó pápa háza már bíboros korában is tele volt énekessel és zenésszel, és magának a pápának is nagy híre volt mint zenésznek és mint hozzáértőnek; udvarán hírnévre tett szert két zsidó, Giovan Maria és Jacopo Sansecondo; az előbbit Leó grófi címmel és egy kis várossal ajándékozta meg; s az utóbbit – úgy gondolják némelyek ‒ festette meg Raffaello a vatikáni Parnassus Apollójában. A XVI. század folyamán azután minden műfajnak kialakultak a hírességei, és Lomazzo (1580 táján) az ének, az orgona, a lant, lyra, a viola da gamba, a hárfa, a citera, a kürt és harsona három-három híressé lett művészét nevezi meg; azt az óhajtását fejezi ki, hogy az illetők hangszereire szép képeket fessenek. Ilyen sokoldalú és összehasonlító ítélet Itálián túl abban az időben teljességgel elképzelhetetlen volna, még ha egyebütt is előfordultak csaknem ugyanazok a hangszerek.

Hogy hangszerben mekkora volt a bőség, az különösen abból világlik ki, hogy érdemes volt

gyűjteményeket alkotni belőlük. A rendkívül zenekedvelő Velencében több ilyen gyűjtemény is volt, és ha megfelelő számú virtuóz került össze, nyomban a helyszínen megvolt a hangverseny. (Egy ilyen gyűjteményben ókori ábrák és leírások nyomán készült hangszerek is láthatók voltak, de arról nincsen hír, hogy tudott-e valaki játszani rajtuk és hogy milyen volt a hangzásuk.)

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a hangszereknek részben ünnepélyesen pazar volt a külseje és hogy szépen lehetett csoportosítani őket. Ezért azután egyéb ritkaságok és műtárgyak gyűjteményeiben is kiegészítő anyagként szoktak szerepelni. Maguk a zenélők, ha a tulajdonképpeni virtuózokat nem számítjuk, vagy egyes műkedvelők, vagy műkedvelőkből alakult teljes zenekarok, amelyek olykor mint „akadémia”, testület-szerűén voltak megszervezve.[26]8 Igen sok ábrázoló művész is otthonos volt a zenében, sőt gyakran mestere is annak.‒ Előkelő embereknek nem tanácsolták a fúvóshangszereket, ugyanazoknál az okoknál fogva, amelyek valamikor állítólag Alkibiadészt, sőt magát Pallasz Athénét is elriasztották tőlük. Az előkelők társaságában az éneket vagy egymagában szerették, vagy hegedű kíséretében; kedvelt volt a vonósnégyes is[269] és sokoldalúsága kedvéért a zongora; de nem kedvelték a többszólamú éneket, „mert egyetlen hangot sokkal jobban hall, élvez és ítél meg az ember”. Más szóval, minthogy az ének, minden szokásos szerénység ellenére, egy-egy társaságbeli embernek személyes kiállása és hivalkodása jobb, ha mindeniket külön hallja (és látja) az ember. Minthogy föltehető, hogy a zene a legédesebb érzéseket kelti a hallgató nőkben, azért az idős embereket határozottan óvják tőle, ha mégoly szépen játszanának és énekelnének is. Nagyon fontos volt, hogy az előadó a

hangzást és az alakítást harmonikusan vegyes benyomássá alakítsa. A zeneszerzésnek mint önmagáért való műfajnak elismeréséről ezekben a körökben nincsen szó. Viszont megtörténik, hogy a szöveg tartalma az énekesnek rettenetes sorsát beszéli el.[270]

Ez a dilettantizmus, az előkelőbb osztályoké csakúgy, mint a középrendűeké, Itáliában elterjedtebb és a tulajdonképpeni művészettel közelebbi rokonságban volt, mint bármely más országban. Ahol valami társas érintkezést írnak le, ott mindig megemlítik, mégpedig nyomatékosan, az éneket és a húros játékot; az arcképek százai ábrázolják az embereket, gyakran többeket együttvéve, amint muzsikálnak vagy a lantot stb. tartják karjukon, sőt az egyházi festményeken is arról tesznek tanúságot az angyali hangversenyek, hogy a festők mennyire ismerték a muzsikának eleven jelenségét. Hírünk van már ekkor pl. a padovai Antonio Rota nevű lantosról (†1549-ben), aki órák adásából vagyont szerzett és egy lantiskolát is kinyomatott.

Abban az időben, amelyben még az opera meg nem kezdte a zenei szellem központosítását és monopolizálását, a régieknek ezt az időtöltését szellemesnek, sokoldalúnak és csodálatosan sajátosnak képzelhetjük el. Más kérdés, hogy mennyire tudnók élvezni a hangoknak ama világát, ha fülünk újra részt venne benne.

VI. A nő helyzete

A reneszánsz előkelőbb társaséletének megértéséhez fontos végül tudnunk, hogy a nő ugyanolyan megbecsülésben részesült, mint a férfi. Nem

szabad megtévesztetnünk magunkat azoktól az

agyafúrt és részben rosszindulatú vizsgálódásoktól, melyek a párbeszédírók fejtegetéseiben a szépnem állítólagos alsóbbrendűségére nézve hébe-hóba előfordulnak; ne tévessze meg az olyan szatíra sem, mint Ariosto harmadik szatírája, amely a nőt veszedelmes nagy gyereknek nézi, akivel a férfinak bánnia kell tudnia, noha szakadék választja el tőle. Az utóbbiban mindenesetre van bizonyos igazság; éppen azért, mert a művelt nő egyenlő szinten áll a férfival, nem jutott a házasságban az, amit szellemi és lelki közösségnek vagy magasabbrendű harmóniának neveznek, annyira virágzásra, mint később az Észak erkölcsös világában.

Mindenekelőtt a legmagasabb körökbe tartozó nőnek műveltsége lényege szerint ugyanaz, mint a férfié. A reneszánsz olaszai a legcsekélyebb habozás nélkül részesíttetik egyenlő mértékben lányaikat és fiaikat irodalmi, sőt nyelvészeti oktatásban; minthogy az új-antik műveltségben az élet legnagyobb értékét látták, szívesen juttattak belőle a leányoknak is. Láttuk, hogy milyen virtuózi készségig vitték a latin beszédben és írásban még fejedelmi leányok is. Más nőknek legalább a férfiak olvasmányában kellett résztvenniök, hogy követni tudják az ókorra vonatkozó tárgyi adatokat, mert jobbára azokról esett szó társalgás közben. Ehhez járult az olasz költészetben való tényleges részvétel canzonék, szonettek és rögtönzések alakjában, amivel a velencei Cassandra Fedele óta (a XV. század végén) számos nő hírt szerzett magának,[271] sőt Vittoria Colonna halhatatlannak is mondható. Ha van valami, ami föntebbi állításunkat bizonyítja, akkor ez a teljesen férfias hangú női költészet.

A szerelmi szonettek és a vallásos költemények olyan határozott és szabályos fogalmazásúak, annyira távol vannak az ábrándozásnak gyengéd félhomályától

és a dilettantizmustól, ami különben a női költészet sajátossága, hogy teljességgel férfi munkájának vélné őket az ember, ha nevek, adatok és határozott célzások az ellenkezőjét nem mondanák. Mert műveltségükkel az előkelőbb rendű nők individualizmusa is teljesen olyan módon fejlődik, mint a férfiakban, holott Itálián túl a reformációig a nők, még a fejedelemnek is, nagyon kevéssé szerepelnek személyük szerint. Az olyan kivételek, mint bajorországi Isabeau, Anjou Margit, castiliai Isabella stb. csak kivételes körülmények között, szinte csak kényszerítve kerülnek felszínre. Itáliában már az egész XV. század folyamán felismerhető, külön ábrázatuk van az uralkodók és különösen a condottierék feleségének, és férjük hírnevéből, sőt dicsőségéből is kiveszik részüket. Melléjük sorakozik lassanként a különféle híres nőknek serege, ha kiválóságuk mindjárt csak abban volna is, hogy bennök a képességek, a szépség, a neveltség, a jó erkölcs és a jámborság teljes egésszé egyesült. Valami különálló, tudatos „emancipációról” szó sincsen, mert ez magától értetődött. Az előkelő nőnek akkoriban éppen úgy, mint a férfinak, lezárt és minden tekintetben kiteljesedett egyéniségre kellett törekednie. Ugyanannak a szellemi és szívbeli folyamatnak, amely a férfit tökéletessé teszi, kellett a nőt is tökéletessé tennie. Cselekvő irodalmi tevékenységet nem kívánnak tőle, ha pedig költőnő, a léleknek valami hatalmas megzendülését várják, de nem meghitt dolgokról való közlést naplók és regények alakjában; Azok a nők nem gondoltak közönségre; elsősorban kiváló férfiaknak kellett imponálniok és azoknak önkényét féken tartaniok.

A legnagyobb dicséret, amely akkoriban a nagy olasz nőket érhette, az volt, hogy férfias eszűek és férfias lelkűek.

Csak a hősköltemények nőalakjainak teljesen férfias magatartását kell megnéznünk, különösen Bojardónál és Ariostónál, hogy tudjuk, hogy itt határozott eszményről van szó. A „virago” (férfias nő) cím, amelyet korunk igen kétértelmű bóknak minősít, akkoriban tiszta dicsőség volt.

Ezt a címet viselte teljes ragyogásával Caterina Sforza, hitvese, majd özvegye Girolamo Riariónak, akinek forli örökét előbb gyilkosainak pártja, utóbb Cesare Borgia ellen védelmezte teljes erejével; alulmaradt ugyan, de megszerezte minden honfitársának csodálatát és a prima donna d'ltalia (Itália első asszonya) nevet. A hozzá hasonló hősiességnek egy-egy vonására még a reneszánsz különböző nőiben is akad példa, ha közülök egyiknek sem jutott is alkalma arra, hogy hősnőként viselkedjék. Isabella Gonzagában teljesen fölismerhető ez a vonás.

Az ilyen nők persze eltűrhették, hogy olyan novellákat beszéljenek el a maguk körében, mint Bandellóéi, anélkül, hogy a társas érintkezésük kárát látná. A társasélet uralkodó szelleme nem a mai nőiesség, vagyis bizonyos föltevések, sejtések és titokzatok tisztelete, hanem az energiának, a szépségnek és a veszedelmes, a végzettel terhes jelennek tudata. Azért társul a legkimértebb érintkezési formákkal olyan valami, ami a mi évszázadunkban szemérmetlenségnek hat,[272] holott mi csak az ellensúlyát, ti. az akkori Itália uralkodó asszonyainak hatalmas egyéniségét nem tudjuk már elképzelni.

Hogy a sok értekezésben és párbeszédben együttvéve sincsen erre nézve döntő nyilatkozat, az magától értetődik, akármennyire bőbeszédűen folyik is bennök a vita a nők helyzetéről és képességeiről, meg a szerelemről.

Aminek ez a társadalom, úgy látszik, általában híjával volt, az a fiatal leányok koszorúja,[273] mert a leányokat nagyon távol tartották tőle, még akkor is, ha nem kolostorban neveltették őket.

Nehéz eldönteni, hogy távollétük szabadította-e föl a társalgás hangját, vagy hogy megfordítva, az utóbbi volt az oka amannak. A kéjnők szereplése is némelykor látszólag akkora lendületet vett, mintha a régi athénieknek a hetéráikhoz való viszonya készülne megújulni. Imperia, a híres római kurtizán, szellemes és művelt nő volt és egy bizonyos

Niccolô Campanitól szonettet költeni tanult, és zenélt is.[274] A spanyol származású szép Isabella de Lunának legalább az volt a híre, hogy mulatságos teremtés, egyébként különös vegyüléke volt a jószívűségnek, meg valami förtelmes mocskosszájúságnak. Milanóban Bandello a fönséges megjelenésű Caterinadi San Celsót ismerte, aki remekül muzsikált, énekelt és mondott verset.

Mindebből látnivaló, hogy azok a híres és elmés férfiak, akik a szóban forgó nőket látogatták és időnként együtt is éltek velők, szellemi igényekkel is fölléptek velük szemben, és hogy a híresebb kurtizánok (cortigiana) iránt a legnagyobb figyelmet tanúsították; viszonyuk felbomlása után is azon voltak, hogy a nők kedvező véleménye megmaradjon róluk, mert az elmúlt szenvedély mégis mindenkorra mély benyomást hagyott bennük. Egészben véve azonban az ilyen nőkkel való érintkezés szellemi tekintetben nem számít a megengedett, a hivatalos társasélethez mérvé, és azok a nyomok, melyeket a költészetben és irodalomban hagyott, túlnyomórészt botrányos természetűek. Sőt méltán csodálható, hogy az ilyen rendű 6800 személy közül, akit Rómában 1490-ben – tehát a szifilisz megjelenése előtt – megszámláltak,[275] alig emelkedett ki elmés és értékesebb tehetségű nő;

a fönt elsoroltak már mind későbbi időben éltek.

A nyilvános nők életmódját, erkölcsét és gondolkodását, különösen az élvezés, a kapzsiság és a mélyebb szenvedély gyors váltakozását, valamint egyes megöregedettekben a képmutatást és az ördöngösséget talán Giraldi ábrázolja a legjobban azokban a novelláiban, amelyekkel *Ecatommiti* című gyűjteményét bevezeti. Pietro Aretino viszont *Ragionamentó*ban inkább a maga belsejét rajzolja meg, semmint ama boldogtalan emberi osztályét a maga valóságában. A fejedelmek szeretői, mint arról a fejedelemségről beszélve már fönnebb szó volt, a költők és művészek tárgyai és azért az egykorúak és az utókor személyesen ismerik őket, míg Alice Perrersről (III. Edward angol király szeretője, †1400), Klara Dettinről (Győzedelmes Frigyes szeretője) alig tudunk egyebet, mint puszta nevüket, Agnès Sorelről pedig inkább elképzelt, mint valóságos szerelmi monda maradt reánk. Másképpen vagyunk már azután a reneszánsz francia királyainak, I. Ferencnek és II. Henriknek szeretőivel.

VII. Az otthon élete

A társas élet után a reneszánsz otthoni élete is megérdemli, hogy egy pillantást vessünk reá. Az akkori olaszok családi életét, a nagy erkölcstelenség miatt, általában züllöttnek vagyunk hajlandók tekinteni; a kérdésnek erről a részéről legközelebbi fejezetünkben lesz szó. Egyelőre elég rámutatnunk arra, hogy a házasságbeli hűtlenség, a reneszánsz olaszai között – amíg bizonyos határon túl nem megy – korántsem hat olyan rombolóan a családra, mint északon. Középkorunk otthoni élete az uralkodó népi erkölcs terméke volt, vagy ha úgy tetszik, magasabb rendű természeti termék, amely a népek fejlődésének

ösztönein és a rang és vagyon szerint alakuló életmód befolyásán vagy hatásán nyugodott. A lovagság virágkorában érintetlenül hagyta a házi életet; a lovag életmódja az udvarról udvarra vándorlás és a háborúskodás volt; hódolata rendszerint más nőnek szólott, nem a ház asszonyának, és otthon a kastélyban akárhogyan folyhattak a dolgok. A reneszánsz kísérli meg elsőnek, hogy a házi életet is tudatosan szabályozza, sőt hogy művészi alkotássá építse föl. Segítségére van ebben az igen fejlett mezőgazdaság és a házak ésszerű építésmódja, a fő dolog azonban az együttélés, a nevelés, a berendezés és a kiszolgálás minden kérdésének értelmes végiggondolása. A legértékesebb okirat erre nézve L. B. Alberti párbeszéde a család kormányzásáról. Egy apa meglett fiainak lelkére beszél és beavatja őket egész tevékenységébe. Az ember egy bőségben élő nagy háztartásba lát bele, amelyet okos takarékossággal és mértékletes életmóddal vezetnek, és amely sok nemzedékre kiható boldogságot és jólétet ígér. A tekintélyes földbirtokot, amely termékeivel maga látja el a ház asztalát, és az egész háztartásnak az alapja, valamely ipari foglalkozással, akár selyem-, akár gyapjúszövéssel párosítják. Mindennek, ami a berendezéshez tartozik, nagynak, tartósnak és értékesnek kell lennie, benne a mindennapi életnek annyira egyszerűnek, amennyire csak lehetséges. Minden egyéb költség, a ház becsületét szolgáló kiadásoktól a legkisebb fiú zsebpénzéig ésszerű, nem konvencionális viszonyban van ezzel. A legfontosabb azonban a nevelés, amelyet a ház ura korántsem csak a gyermekeknek juttat, hanem az egész háznak. Legelsőbb a feleségét alakítja óvatos őrizet alatt nevelt félénk leányból a cselédnép biztos parancsolójává, háziasszonnyá; azután fiait neveli minden fölösleges keménység nélkül,[276]

gondosan ügyelve rájuk és lelkükre beszélve, „inkább tekintélyével, mint erőszakkal”, végül pedig az alkalmazottakat és szolgákat is olyan elvek szerint válogatja meg, és úgy bánik velük, hogy örömest és híven ragaszkodnak a házhoz. Még egyvalamire kell rámutatnunk, ami Alberti e könyvecskéjének nem sajátossága, de nagy lelkesedéssel hangsúlyozott benne: a művelt olasz ember vonzódása a falusi élethez. Északon akkoriban a falun élő nemes emberek hegyi várkastélyukban laktak, az előkelő szerzetesrendek pedig gondosan elzárt kolostoraikban; a leggazdagabb polgárok azonban télen-nyáron a városban éltek. Itáliában ezzel szemben, legalább ami bizonyos városok környékét illeti,[277] részint a politikai és a rendőri biztosság volt nagyobb, részint a városon kívül való élethez vonzódás akkora mértékű, hogy háború esetén inkább némi károkat is elviselni voltak hajlandók. így keletkezett a jómódú városi ember falusi lakása, a villa.

A régi római világnak értékes örökrésze éled föl itt, mihelyt a nép jómódja és műveltsége eléggé fejlett lett.

Szerzőnknek csupa boldogságban és békességben van része a villájában; de erre nézve persze őt magát szükséges hallani. A dolognak gazdasági része, hogy egyazon birtoknak lehetőleg mindent magába kell foglalnia: gabonát, bort, olajat, takarmányt és erdőt; és az ilyen birtokokat szívesen fizetik meg drágán, mert azontúl már semmit sem szükséges a vásáron venni. A magasabb rendű élvezet azonban az előszónak ezekben a szavaiban árulódik el: „Firenze körül sok villa van kristálytiszta levegőben, derűs tájon, remek kilátással; kevés ott a köd, sohase fúj ártó szél; minden jó ott, a tiszta, egészséges víz is; és a számtalan épület között egynémelyik olyan, mint a fejedelmi paloták, némelyik, minta kastélyok,

pompásak és értékesek”. Azokra a maguk nemében mintaszerű vidéki házakra gondol, amelyeknek legtöbbjét városuk megvédelmezése végett maguk a firenzeiek áldozták föl 1529-ben – hasztalanul. A Firenze környéki villákban, továbbá a Brenta mentiekben, a lombardiai hegyek tövében, a Posillipón és a Vomerón épültekben a társasélet is szabadabb, vidékibb jelleget öltött, mint a városi paloták termeiben. A vendégszeretőén meghívottak együttlakását, a vadászaton és a szabadban való egyéb érintkezést helyenként kedvesen írja le a könyvecske. De a legmélyebb szellemi munka és a költészetnek legnemesebb terméke is nem egyszer ilyen vidéki tartózkodásnak volt az eredménye.

VIII. Az ünnepek

Nem merő önkényesség, ha a társadalmi élet megfigyelését egybekapcsoljuk az ünnepi felvonulások és a színielőadások ismertetésével. Azt a művészi pompát, amelyet ebben a reneszánsz Itáliája kifejt,[278] csak a népesség valamennyi osztályának ugyanaz az együttélése tette lehetővé, amely az olasz társadalomnak is alapja. Északon a kolostoroknak, az udvaroknak és a polgárságnak megvoltak az ő külön ünnepeik és előadásaik ugyanúgy, mint Itáliában, csakhogy amott stílusuk és tartalmuk szerint különböztek egymástól, Itáliában ellenben az általános műveltség és a művészet egyenlő magaslatra fejlesztette őket. A díszítő építészet, amely ezeknek az ünnepeknek támogatója volt, külön lapot érdemel a művészet történetében, noha már csak mint a képzelet alkotása áll előttünk, amelynek részeit az egykorú leírásokból vagyunk kénytelenek egybeolvasni. Bennünket itt maga az ünnep mint a nép életének egy kiemelkedő mozzanata foglalkoztat,

mint olyan mozzanata, amelyben a nép vallási, erkölcsi és költői eszményei látható alakot öltenek. Az, ahogyan az olaszok ünnepeiket megülik, magasrendűbb alakjában valóságos átmenet az életből a művészetbe.

Az ünnepi előadások két fő alakja eredetileg, mint nyugaton mindenhol, a misztérium, vagyis a szentek dramatizált története vagy legendája, továbbá a processzio, azaz valamely egyházi alkalomból rendezett díszfelvonulás. Itáliában a misztériumok előadásai kétségtelenül pompásabbak, számosabbak és az ábrázolóművészet meg a költészet párhuzamos fejlődése következtében ízlésesebbek voltak, mint egyebütt.

Belőlük nem csupán a bohózat válik ki, mint a Nyugat egyéb országaiban, majd pedig a világi dráma, hanem már korán a szép és gazdag látványnak szánt énekes és táncos némajáték is.

A processziókból fejlődik a síkon épült olasz városokban és – Észak városaihoz mérten – széles és jól kövezett útjaikon a *trionfo,* vagyis a kocsin ülő és gyalogló jelmezes emberek felvonulása, amely eleinte túlnyomóan egyházi jelentőségű volt, azután egyre inkább világi jelentésű lett. Azúrnapi körmenet és a farsangi menet a pompának közös stílusában találkozik itt egymással, és hozzájuk társulnak azután a fejedelmi bevonulások. Ilyen alkalmakkor néha a többi nép is a legnagyobb fényűzést kívánta meg, de csupán Itáliában alakult ki olyan művészi felfogás, amely a menetet értelmes egésszé szerkesztette és olyanként szerelte föl.

Ami ezekből a dolgokból reánk maradt, már csak szegényes maradéknak mondható. Az egyházi és a fejedelmi felvonulások is csaknem teljesen lemondtak a jelmez drámai eleméről, mert féltek a gúnytól és mert a művelt osztályok, amelyek valamikor teljes

erejüket ezeknek a dolgoknak szentelték, különböző okoknál fogva immár semmi örömüket sem lelhetik bennük. Már farsang idején sem szokásosak a nagy álarcosmenetek. Ami még él belőlük, pl. a confraternitások körmenetein bizonyos egyházi maskarák, sőt maga a palermói pompázatos Rozália-ünnep is, világosan elárulja, hogy mennyire visszavonult ezektől a dolgoktól a nagyobb műveltség.

Az ünnepségek virágzó kora, az új világ határozott győzelmével, a XV. századdal kezdődik,[279] ha ugyan Firenze ebben is meg nem előzte Itália többi részét. Firenzében már korán, városrészek szerint meg volt szervezve a lakosság nyilvános felvonulások céljára, amelyeket igen nagy művészi fölkészülés előzött meg. Például mikor 1304. május 1 -én állványon és az Arno folyó bárkáin bemutatták a Poklot, s közben a nézők alatt leszakadt a Ponte alla Carraja hídja. Hogy e műfajban milyen korán tökéletességre jutottak a firenzeiek, annak bizonysága, hogy később mint ünneprendező művészek, *festaiuolók* beutazhatták Itália többi részét.

Ha már most azt nézzük, hogy milyen előnyös tulajdonságaival különbözik az olaszok ünneprendező módja a külföldétől, akkor a kialakult egyénnek az egyéni ábrázolása iránt való érzéke tűnik szembe elsősorban, vagyis az a képessége, hogy teljes maskarát eszeljen ki, viseljen és eljátsszon. A festők és szobrászok azután korántsem csak a színtérnek földíszítésében segédkeztek, hanem a személyek felöltöztetésében is, és ők szabták meg a jelmezek alakját, az arc -festéket és döntöttek a kiállítás egyéb kérdéseiben is. A másik, amiben az olasz ünneprendezés az egyéb külföldétől különbözött, a költői alap közérthetősége volt. Ami a misztériumokat illeti, azoknak költői tartalmát egyformán értették az egész Nyugaton, mert a bibliai és legendái

történeteket eleve ismerték az emberek: minden egyébre nézve azonban Itália volt előnyben. A szent vagy világi eszményi alakok megszólaltatásához telibe hangzó lírai költészete volt, amely öreget és ifjat egyaránt magával tudott ragadni.[280] A városokban élő nézők legnagyobb része azonfelül tisztában volt a mitológiai alakok értelmével és legalábbis könnyebben kitalálta az allegóriái és történeti alakok értelmét, mint egyebütt, mert a műveltségnek mindenfelé elterjedt köréből valók voltak.

Ez teljesebb megvilágításra szorul. Az egész középkor kiváltképpen az allegorizálás ideje volt; teológiája és bölcselete a maga kategóriáival olyannyira önálló lényekként[281] bánt, hogy a költészetnek és a művészetnek látszólag könnyű volt hozzátennie azt, ami az egyéniség képéből még hiányzott. Ebben a tekintetben a Nyugat valamennyi országa azonos fokon van; gondolati világából mindenhol élő alakok keletkezhetnek, éppen csakhogy felöltöztetésük és ismertetőjeleik rendszerint titokzatosak és népszerűtlenek lesznek. Az utóbbi Itáliában is gyakran megesik, mégpedig az egész reneszánsz folyamán, sőt azon túl is. Elég ahhoz, hogy az illető alak valamely tulajdonsága helytelenül fejeztessék ki valami szóképpel. Maga Dante sem teljesen mentes az ilyenféle hamis átírásoktól,[282] allegóriáinak homályos voltára pedig, mint ismeretes, valósággal büszke volt. Petrarca *Trionfóiban* legalább Ámor, a szendeség, a halál, a hír stb. alakját, ha rövidre fogva is, de érthetően akarja ábrázolni. Mások azonban agyonrakják allegóriáikat csupa elhibázott attribútummal. Szatíráiban Antonio Vinciguerra pl. az irigységet „durva vasfogú”, a falánkságot ajkába harapó, boglyas, zilált hajú alaknak ábrázolja, valószínűleg azért, hogy jelezze véle, mennyire közömbös minden iránt, ami nem evés. Hogy az ilyen

félreértések közben milyen rosszul érezte magát különösen az ábrázolóművészet, azzal itt nem foglalkozhatunk bővebben. Boldognak érezhette magát, miként a költészet is, ha az allegóriát mitológiai alakkal fejezhette ki, vagyis a képtelenség ellen már az ókortól fogva biztosított művészi alakban; ha a háború fogalmát Mars, a vadászatét Diana[283] alakjával stb. jeleníthette meg. Voltak azonban a művészetben és a költészetben különbül sikerült allegóriák is, és közülök azokról a figurákról, amelyek az olasz ünnepi felvonulásokban szerepeltek, legalábbis föltehető, hogy jellemzésüket a közönség érthetőnek és megszólalóan hűnek követelte, mert hiszen műveltsége lehetővé tette, hogy az ilyesmit megértse. Külföldön, különösen a burgundi udvaron, akkoriban még nagyon homályos értelmű alakokkal, még puszta jelképekkel is beérték, mert előkelő dolog volt beavatottnak lenni, vagy annak látszani. Az 1454-i híres fácánfogadalomnál az a szép fiatal lovasnő, aki mint az öröm királynője jelenik meg, az egyetlen örvendetes allegória; a roppant méretű asztali díszek automatáikkal és eleven személyeikkel vagy puszta játékok, vagy kényszeredett, lapos erkölcsi magyarázatokkal terheltek. A pohárszék mellett álló meztelen nő szobrának, amelyet egy eleven oroszlán őrzött, Konstantinápolyt és jövendő megmentőjét, Burgundia hercegét kellett volna jelentenie. A többi, egy némajáték kivételével (Jason Kolchisban), vagy nagyon mély értelműnek, vagy teljesen értelmetlennek látszik; Olivier, aki az ünnepséget leírta, maga „templomnak” öltözve jelent meg egy elefánt hátára szerelt toronyban; az elefántot egy óriás vezette. Olivier pedig hosszú panaszt énekelt a hitetlenek győzelméről.[284] De ha az olasz költemények, művészeti tárgyak és ünnepségek allegóriái ízlés és összefüggés dolgában egészben véve magasabb

szintűek is, nem abban van a java erejük. Döntő előnyük – előny az olyan igen nagy költők és művészek kezében, akik bánni tudnak vele-inkább abban volt, hogy az olaszok az általánosnak személyesítésein túl ugyanannak az általánosnak történeti képviselőit is tömegével ismerték, hogy szokva voltak számos híres egyén költői elsorolásához és művészeti ábrázolásához. Az Isteni Színjáték, Petrarca Trionfói, Boccaccio Visione Amorosája – csupa olyan mű, amely ezen alapszik – azonfelül a műveltségnek az a nagy kibővülése, amely az ókornak volt köszönhető, ismertté tették a nemzetben ezt a történeti elemet. És íme most az ünnepi menetekben is megjelennek az ismert alakok vagy bizonyos maskarákká egyénítve, vagy legalább csoportokba szerkesztve, valamely allegóriái főalak vagy főtárgy jellemző kíséreteképpen! Ezen tanultak meg egyáltalán csoportokat komponálni olyan korban, melyben Észak legpazarabb színjátékai megmagyarázhatatlan szimbolikába vagy értelmetlen tarka játékba vesztek.

Azzal a műfajjal kezdjük, amely talán a legrégibb volt, a misztériummal. Az olasz misztériumok egészben véve a többi európai misztériumhoz hasonlítanak; az olaszok is nagy állványzatokat építenek a nyilvános tereken, a templomokban, a kolostorok keresztfolyosóin, amelyeknek legfelső része az elzárható paradicsom-kert, legalsó része a pokol és közbül van a tulajdonképpeni színpad, amelyen a dráma valamennyi földi helyisége egymás mellett helyezkedik el. A misztériumban is nem ritkán az apostolok, az egyházatyák, a próféták, a sybillák és erények előzetes teológiai párbeszédével kezdődik a bibliai vagy legendái dráma, és a körülmények szerint tánccal végződik. Hogy a mellékszemélyek félig tréfás közjátékaiban Itáliában sincs hiány, magától értetődőnek látszik, csakhogy ez az elem nem lép

olyan nyersen előtérbe, mint északon. De azért Siena egy templomában a betlehemi gyermekgyilkolás misztériumának előadása azzal végződött, hogy a boldogtalan anyák egymás hajába kaptak.[285]

Minden látványosságnak legnagyobb vonzóerejű része a mesterséges gépezetek segítségével való fölemelkedés és leereszkedés volt: az ilyenek elkészítésében Itáliában valószínűleg sokkal nagyobb volt a gyakorlat, mint egyebütt; a firenzeiek körében már a XIV. században gúnyos megjegyzések hangzottak, ha a dolog nem sikerült egészen. Nem sokkal utóbb megszerkesztette Brunelleschi a Piazza San Felice-beli Annunziata-ünnep alkalmára azt a leírhatatlanul agyafúrt készüléket amelyben az angyaloknak két köre lebegte körül az ég boltozatát, s belőle Gábor arkangyal bocsátkozott le valami mandula alakú gépen; Cecca pedig hasonló ünnepségek céljára szolgált ötletekkel és gépezetekkel. Az egyházi közösségek vagy a városrészek, amelyek az előadások előkészítését, sőt részben magát az előadást is vállalták, vagyonuk mértékéhez képest legalább a nagyobb városokban a művészet minden megmozgatható eszközének fölhasználását kívánták. Föltehető, hogy ugyanez történt, ha a fejedelmek nagy ünnepélyein világi drámák vagy némajátékok előadása mellett még misztériumokat is előadtak. Pietro Riario udvara, a ferrarai udvar stb. bizonyára minden kigondolható pompát kifejtett. Ha elképzeljük a színészek színjátszó tehetségét és pazar jelmezeit, az akkori építészeti stílus idealizáló díszleteit, a színfalakat ékesítő lombozatot és szőnyegeket, végül háttérnek valamely nagy város piazzájának pazar építményeit vagy valamely palota udvarának, valami nagy kolostorudvarnak világos oszlopcsarnokát, akkor rendkívüli gazdagságú kép alakul ki. Mint ahogy

azonban a világi drámának megártott a látványosság bősége, azonképpen a misztérium magasabb rendű költői kialakulását is megakadályozta a látványosságra törekvésnek ez a mértéktelen elhatalmasodása. A régibb korból ránk maradt szövegekben többnyire igen szegényes drámai szövedéket találunk, amelyet néhány szép, szónokian lírai hely üdít föl, de semmi sincs bennük abból a nagyszerű szimbolikus lendületből, amely Calderon „auto sacramentale”-it jellemzi. Kisebb városokban, ahol szegényesebbek voltak az előadások, ezek a vallásos tárgyú drámák néha bizonyára nagyobb hatással voltak a kedélyre. Megtörténik,[286] hogy azoknak a nagy böjti szónokoknak egyike, akikről könyvünk végső szakaszában lesz szó, nevezetesen Roberto da Lecce, böjti prédikációinak sorát, amelyeket az 1448-i pestis idején mondott Perugiában, Krisztus passiójának nagypénteki előadásával fejezi be; az előadásnak csak kevés szereplője volt, de az egész nép hangosan sírt. Ilyen alkalmakkor természetesen a megríkatásnak olyan eszközeit használták föl, amelyeket a legnyersebb naturalizmus területéről szedtek. Matteo da Siena festményeinek, Guido Mazzoni agyagcsoportjainak párja az, ha a Krisztust ábrázoló színésznek kéksávos testtel és látszólag vért izzadva, sőt oldalában nyíltsebből vérezve kellett föllépnie.[287]

A misztériumok előadására szolgáló különös alkalmak, ha bizonyos nagy egyházi ünnepektől, fejedelmi házasságoktól stb. eltekintünk, nagyon különbözők. Mikor pl. sienai Bernardinót a pápa szentté avatta (1450), szülővárosa nagyterén valószínűleg drámai alakban megjátszották *(rappresentazione)* kanonizációjának jelenetét, és utána étellel, itallal jól tartottak mindenkit. Vagy egy tudós szerzetes a teológia doktorává való avatását azzal ünnepli meg, hogy előadja a város

védőszentjének legendáját. VIII. Károly királyt, alig hogy bevonult Itáliába, savoyai Bianca, az özvegy hercegasszony, amolyan félig egyházi némajátékkal fogadta Torinóban, amelyben egy pásztorjelenet „a természet törvényét”, majd az ősatyák felvonulása „a kegyelem törvényét” jelenítette meg; utánuk a tó menti Lancelot és „Athen” története következett. És alig hogy a király Chieribe érkezett, újra némajáték fogadta, amely gyermekágyban fekvő asszonyt mutatott be előkelő látogatóinak.

Ha egyházi ünnep a legnagyobb erőkifejtésre tarthatott számot, az az Úr-napja volt, amelynek ünnepén alakult ki Spanyolországban a költészetnek imént említett külön műfaja. Ami Itáliát illeti, ránk maradt legalább annak 3 Corpus Domininak pompázatos leírása, amelyet II. Pius pápa tartott 1462-ben Viterbóban. A menet a San Francesco-templom előtti óriási díszsátorból indult el a főútvonalon, s a székesegyház tere felé tartott. A bíborosok és a gazdagabb főpapok felosztották egymás között az útvonalat és nemcsak az egymás mellé sorakozó árnyéktartó kendőkről, faliszőnyegekről, koszorúkról és egyebekről gondoskodtak, hanem mindeniküк külön-külön színpadot állíttatott föl, melyen a fölvonulás ideje alatt rövid történeti és allegóriái jeleneteket adtak elő. Nem derül ki a tudósításból, hogy mindezt emberek adták-e elő vagy felöltöztetett bábok; mindenesetre Pazar látványosság volt. Látható volt ott éneklő angyalfiak között a szenvedő Krisztus alakja, az utolsó vacsora Aquinói Szent Tamás alakjával; Mihály arkangyal viaskodása az ördöggel; bort öntő kutak, és angyalok zenekara; az Úr sírja, amely a mise és az áldás után megnyílt; angyalok karján lebegett az Isten anyja énekelve a paradicsom felé, ahol Krisztus megkoronázta és az Atyaisten mellé ültette.

A főúton lejátszódott színpadi jelenetek sorából különösen kiválik pompájával és allegóriájának homályosságával[288] Roderigo Borgia bíboros alkancelláriusé – a későbbi VI. Sándor pápáé. Volt ott azután ünnepi ágyú-dörgetés is,[289] amelynek divatja akkor kezdődött és amelyben a Borgia-családnak különösen kedve tellett.

Rövidebben végez II. Pius azzal a processzióval, amelyet ugyanabban az évben tartottak Rómában Szent András Görögországból megszerzett koponyájának tiszteletére. Azon a felvonuláson is rendkívüli pompa kifejtésével tűnt föl Roderigo Borgia, egyébként azonban az ünnepségnek volt valami profán íze, mert a sohasem hiányzó muzsikáló angyalokon kívül még egyéb maskarák is mutatkoztak rajta, „erős férfiak”, azaz Herkulesek, akik a tornászásban való művészetüket mutogathatták.

A teljesen vagy túlnyomórészt világi előadások, különösen a nagyobb fejedelmi udvarokban, leginkább a látványosság ízléses pompájára voltak tekintettel; a látványosság egyes elemei könnyen kitalálható és kellemesen ható mitológiai és allegóriái összefüggésben voltak egymással. A barokk elem sem hiányzott: óriási állati alakok, amelyekből egyszerre csak maskarák sora bújt ki, mint ahogy pl.

1465-ben Sienában egy fejedelmi fogadás alkalmával egy arany nőstényfarkasból teljes tizenkét személyes balett lépett ki; eleven asztali díszek, ha nem is olyan esztelen méretűek, mint a burgundi herceg lakomáján; majd mindenikben volt azonban valami művészi és költői. Hogy a dráma hogyan keveredett a ferrarai udvarban a némajátékkal, arról már volt szó, mikor a költészetről beszéltünk. Világhírűek voltak azután azok az ünnepélyek, melyeket Pietro Riario bíboros adott 1473-ban Rómában a ferrarai Ercole herceg arájának választott

Lianora da Aragona átutazásakor. A tulajdonképpeni dráma ekkor még csupa egyházi tárgyú misztérium, a némajátékok ellenben mitológiai tartalmúak; a nézők Orfeuszt látták az állatok körében, Perszeuszt és Andromèdes sárkányok vonta kocsin Cereszt, párducoktól húzva Bacchust és Ariadnét, azután Achilles nevelését; majd az ősidők híres szerelmi párjait bemutató balett és nimfák csapata következett; ezeknek táncát rabló kentaurok támadása szakította félbe; a kentaurokat azután Hercules győzte le és zavarta el. Csekélység, de az akkori formaérzékre jellemző a következő: ha minden ünnepélyen fülkékbe, pillérekre és diadalívekre állított élő alakok szerepeltek szobrokként, akik eleven voltukat énekükkel és szavalatukkal árulták el, jogossá tette ilyen szerepeltetésüket az, hogy természetes színükben és ruházatukban jelentek meg; Riario termeiben azonban egyebek között egy eleven és mégis tetőtől talpig bearanyozott gyermek fröcskölte maga körül egy kútból a vizet.[290]

Ilyenféle fényes némajátékok kerültek előadásra Bolognában is, Annibale Bentivoglio és estei Lucrezia lakodalmán; zenekar játéka helyett karének szólt, miközben Diana nimfáinak legszebbje Juno Pronubához repült át, Vénusz pedig egy oroszlánnal, azaz, hogy egy megtévesztőén oroszlánnak öltöztetett emberrel a vademberek balettjében forgolódott; a színfalak berket ábrázoltak teljesen természethűen. Velencében 1493-ban estei Lianora és Beatrice hercegnők jelenlétét azzal ünnepelték meg, hogy a Bucintoróval mentek elébük, versenyevést rendeztek és egy pompás némajátékot („Meleager”) adtak elő tiszteletükre a doge-palota udvarán.291 Milanóban Lionardo da Vinci rendezte a herceg és más nagyurak ünnepélyeit is. Egyik gépe, amely Brunelleschiével

vetekedhetett, roppant méretben az égi rendszert

mutatta be teljes mozgásában; valahányszor valamelyik bolygó Isabellához, az ifjabbik herceg menyasszonyához közeledett, a megfelelő isten kilépett a golyóból és elénekelte azokat a verseket, amelyeket Bellincioni udvari költő költött (1490). Egy másik ünnepélyen (1493) egyebek között már Francesco Sforza lovas szobrának modellje is szerepelt, mégpedig diadalív alatt a Castello terén. Vasaritól tudjuk azután, milyen elmés automatákkal vett részt Lionardo a francia királyok fogadásán, mikor azok mint Milano urai vonultak be.

De néha kisebb városokban is megerőltették magukat. Mikor Borso herceg 1453-ban Reggióba érkezett, hogy átvegye a város hódolatát, a kapu előtt nagy gépezettel fogadták, amelyen S. Prospero, a város védőszentje látszott lebegni egy angyaloktól tartott mennyezet alatt, alatta pedig forgó korongon nyolc angyal muzsikált, akiknek ketteje a szenttől elkérte a város kulcsát és a jogart, hogy átnyújtsa azokat a hercegnek. Azután egy elbújtatott lovaktól húzott állványzat következett, amelyen üres trónus állott, mögötte Justitia és szolgája, egy szárnyas szellem, az állványzat sarkain négy agg törvényhozó, akiket hat zászlós angyal vett körül; kétfelől páncélos lovasok, akik szintén zászlót lobogtattak; magától értetődik, hogy a szárnyas szellem és az istennő üdvözlő szónoklat nélkül nem hagyta elvonulni a herceget. Egy másik kocsi, amelyet, úgy látszik, egyszarvú húzott, az égő fáklyát tartó Caritast vitte; közben nem tagadhatták meg maguktól az ókoriaknak gyönyörűségét sem, az elrejtett emberektől hajtott hajó alakú kocsit. Ez, meg a két allegóriás kocsi megelőzte a menetben a herceget. De már San Pietro előtt újra megállt a menet; kerek glóriában Szent Péter lebegett le két angyallal a templom homlokzatáról a herceg elé, babérkoszorút tett a

herceg fejére és visszalebegett.292 Egy másik, teljesen egyházi allegóriáról is gondoskodott a papság; két magas oszlopon állott egyfelől „a bálványimádás”, másfelől a „Fides” (hit); miután a Fides, egy szép leány, elmondta üdvözletét, a másik oszlop a rajta álló bábuval együtt összeomlott. A menet azután egy „Caesar”-ral találkozott, és az hét szép nőt mint olyan erényeknek képviselőit mutatott be Borsonak, amelyekre a hercegnek törekednie kell. Végül a dóm elé jutottak, de az istentisztelet után Borso odakint ismét egy aranyos magas trónusra ült, s ott a már említett maskarák újra hódolatukat mutatták be neki. A szertartást három angyal fejezte be, aki egy közeli épületről Borsohoz lebegett le, és gyönyörű énekszóval pálmaágat nyújtott át neki a béke jelképéül.

Lássuk most azokat az ünnepélyeket, amelyekben maga a mozgó menet a fő dolog.

Az egyházi felvonulások kétségtelenül mára korai középkor óta alkalmul szolgáltak az álruhában megjelenésre, akár a szentséget és a körbehordott szentképeket meg ereklyéket kísérő angyalgyermekek alakjában, akár a passiónak a menetben részt vevő szereplői, vagy a keresztjét vivő Krisztus, a poroszlók és katonák, a szent nők alakjában. A nagy egyházi ünnepélyekkel azonban már korán egybenő a városi felvonulás eszméje, amely a középkor gyermekies felfogása szerint a profán alkatrészek egész tömegét elbírja. Különös valami a pogányságtól kölcsönvett hajókocsi,[293] a *carrus navalis,* amely, mint egy másik esetben már megjegyeztük, igen különböző természetű ünnepélyeken szerepelhetett, de amelynek neve leginkább a farsanghoz tapadt. Az ilyen hajó derűsen pazar külsejével úgy gyönyörködtethette a nézőt, hogy nem kellett annak hajdani jelentéséről tudnia; és amikor pl. angliai Isabella Kölnben

találkozott vőlegényével, II. Frigyes császárral, az eltakart lovaktól vont, muzsikáló papokkal telt hajókocsik egész sora vonult elébe. De az egyházi körmenet fénye mindenfajta hozzá adott elem útján nemcsak fokozható volt, hanem egyenesen helyettesíthető is az egyházi jellegű maskarák menetével. Alkalmat erre talán a város főutcáin valamely misztérium előadására induló színészek menete adott, de ettől függetlenül is már előbb kialakulhatott az egyházi díszmeneteknek egy neme. Dante olyan módon írja le Beatrice „trionfó”-ja a kinyilatkoztatás huszonnégy legöregebbjével, a négy misztikus állattal, a három keresztényi és a négy főerénnyel, Szent Lukáccsal, Szent Pállal és a többi apostollal, hogy az ember csaknem kénytelen föltételezni, hogy ilyen menetek valóban voltak már azokban a korai időkben. Hogy lehettek, azt főként az a kocsi árulja el, amelyen Beatrice ül és amelyre a látomásos csodaerdőben szükség nem volna, sőt ottléte föltűnőnek hat. Vagy hogy talán Dante a kocsit csak a diadal jelképének tekintette és az ő költeménye lett ösztönzője az ilyen meneteknek, amelyeknek alakját a római imperátorok diadalmeneteitől vették kölcsön? Akárhogy is, a költészet és a teológia mindenesetre szívesen ragaszkodott ehhez a jelképhez. Savonarola a „kereszt diadalában” diadalkocsira állítja Krisztust, fölötte a szentháromság golyója világít, baljában a kereszt, jobbjában a két testamentum; valamivel lejjebb a Szűz; a kocsi előtt pátriárkák, próféták, apostolok és prédikátorok; kétfelől a vértanúk és kinyitott könyvekkel a doktorok; mögötte a megtérítettek embernépe; távolabb az ellenségnek, a császárnak, a hatalmasoknak, a filozófusoknak, az eretnekeknek roppant legyőzött tömege, összetört bálványképeik, elégetett könyveik (Tizianónak egy fametszetű alakjában ismeretes nagy

kompozíciója meglehetősen közel jár ehhez a leíráshoz). Sabellicónak az Isten anyjáról írt tizenhárom elégiája közül a kilencedikben és a tizedikben Máriának allegóriákkal gazdagon fölékesített diadalmenete foglaltatik; leírása ugyanazon látomásellenes, térbelien valószerű jellegénél fogva érdekes, amelyet a XV. század realisztikus festészete vitt bele az ilyen jelenetekbe. Az ilyen egyházi trionfóknál azonban jóval gyakoribbak voltak a római imperátorok meneteinek közvetlen mintája szerint kialakított világi diadalmenetek, ahogyan azt az ókori domborművek nyomán ismerték és az ókori írók segítségével kiegészítették. Az akkori olaszok történeti felfogásáról, amellyel ez összefüggött, föntebb volt szó. A győzedelmes hódítók néha valóságos bevonulásokat is rendeztek és olyankor lehetőleg az ókori mintaképet igyekeztek megközelíteni, néha még akkor is, ha az a győztes ízlésének nem felelt meg. Francesco Sforzának volt annyi lelkiereje, hogy mikor Milanóba bevonult (1450), visszautasítsa a számára készen tartott diadalkocsit, mert az ilyesmi, úgymond, a királyok babonája. Nagy Alfonso mikor Nápolyba bevonult (1443), legalább a babérkoszorútól tartózkodott, amelyet Napóleon, mikor a Notre Dame-ban megkoronázták, tudvalevőleg nem vetett meg. Alfonso bevonulása egyébként (a falban nyitott résen át, azután a városon végig a dómhoz) csodálatos vegyüléke volt az ókori, az allegorikus és a tisztára bohózatos részeknek. A négy fehér ló vonta kocsi, amelyen trónolva ült, igen magas volt és teljesen arannyal bevont; húsz patrícius vitte az aranyszövetből való mennyezetet, amelynek árnyékában ült a király. A menetnek az a része, amelyet a Nápolyban jelen volt firenzeiek vállaltak magukra, nyalka fiatal lovasokból sorozódott, akik

művészkedve forgatták lándzsájukat, továbbá volt benne egy kocsi, amelyben Fortuna ült, azután a hét erény lóháton. A szerencse istennője[294] annak a kérlelhetetlen allegóriának engedelmeskedve, amelynek akkoriban néha a művészek is megadták magukat, csak feje elülső részén viselt hajat, hátul kopasz volt és a kocsi alján elhelyezkedett géniusz, amely azt példázta, hogy a szerencse milyen könnyen szétfolyik, egy vizes medencében (?) volt kénytelen állani. Azután, szintén a firenzeiek rendezésében, különböző népek viseletébe bújtatott, idegen fejedelmeknek és nagyuraknak öltözött lovasok sora következett és végű magas kocsin forgó földgolyóbison állva, egy babérkoszorús Julius Caesar,295 aki olasz versekben az addig felvonult allegóriák valamennyiét megmagyarázta a királynak, és utána maga is a menethez csatlakozott. Hatvan firenzei, valamennyi bíborban és skarlátban, zárta be ünneprendezésben járatos hazájának ezt a pompás, tüntető bemutatkozását. Ekkor azután egy sereg katalán következett gyalogosan, elöl és hátul megkötözött lábú ál-lovacskákkal és színleges harcba bocsátkozott egy török sereggel, mintha csak a firenzeiek pátoszát akarták volna kicsúfolni. Következett egy hatalmas görgő torony, amelynek ajtaját egy kardos angyal őrizte; a toronytetején négy erény állott, és mindenik külön-külön megénekelte a királyt. A menet egyéb pompakifejtése nem volt különösebben jellemző. Mikor XII. Lajos 1507-ben bevonult Milanóba, a menetben az erényekkel díszített elmaradhatatlan kocsi mellett egy élőkép is szerepelt: Jupiter, Mars meg egy nagy hálóval beborított Italia, annak jelképe, hogy az ország teljesen megadta magát a király akaratának; utána egy diadalmi jelekkel megrakott kocsi haladt. Ahol azonban nem adódott mód valóságos győzelmek megünneplésére, ott a

költészet kárpótolta magát és a fejedelmeket. Petrarca és Boccaccio a dicsőség minden fajának képviselőit egy allegorikus alak köré gyűjtötték, mint annak kísérőit és környezetét; az egész múlt hírességei a fejedelmek kíséretébe állnak most. Így énekelte meg Cleofe Gabrielli, a gubbiói költőnő, ferrarai Borsot. Hét királynőt (a hét szabad művészetet) adott melléje kíséretül, azokkal szállt kocsijába, továbbá a hősök egész seregét, akiknek neve homlokukra volt írva, hogy könnyebben megkülönböztethetők legyenek; utánok valamennyi híres költő következett; az istenek pedig kocsin követték a többit. Abban a korban egyáltalán se hossza, se vége a mitológiai és allegóriái kocsikázásnak, és Borso korának legfontosabb ránk maradt művészeti alkotásában, a Schifanoia-palota freskósorozatában egy egész ilyen tartalmú fríz foglaltatik. Hasonló tárgyú táblaképek sem ritkák, gyakran bizonyára valóságos jelmezes menetek emlékei. A nagyok hamar megszokják, hogy minden ünnepség alkalmával kocsira üljenek. Annibale Bentivoglio, Bologna urának legidősebbfia mint versenybíró *cum triumpho more romano* (római mintájú diadalmenettel) hajtat egy közönséges fegyveres tornáról a palotába.

Mikor Raffaello a Camera della Segnatura kifestésébe fogott, ezt az egész gondolati kört már alaposan kiélt és ihletéből kivetkőztetett alakban kapta kezébe. Ahogyan új és végső ihlettel ruházta föl, az örök csodálatnak tárgya lesz.

A hódítók tulajdonképpeni győzelmi bevonulásai kivételszámba mentek. Minden ünnepi menet azonban, akár valamely esemény dicsőítésére szolgált, akár csak önmagáért való volt, többé-kevésbé a trionfo jellegét és majd mindig annak a nevét viselte. Csoda, hogy a gyásztisztességet is bele nem vonták ebbe a körbe.[296] Farsangkor és egyéb alkalmakkor

bizonyos régi római hadvezérek diadalmeneteit mutatták be. Firenzében pl. Paulus Aemiliusét (Lorenzo Magnifico alatt), Camillusét (amikor X. Leó Firenzébe látogatott), és mind a kettőt a festő Francesco Granacci rendezte. Rómában az első ilyen természetű teljesen megrendezett ünnepség II. Pál pápa idején Augustus diadalmenete volt Cleopatrán aratott győzelme után; a tréfás és mitológiai maskarákon túl (amelyek az ókori triumphusokról sem hiányoztak) minden egyéb kellék is szerepelt: megbilincselt királyok, a nép és a szenátus határozatait tartalmazó selyem írótáblák, az ókori jelmezekbe öltöztetett álszenátus aediliseivel, quaestoraival, praetoraival stb. Éneklő jelmezesekkel teli négy kocsi, és kétségtelenül győzelmi jelvényekkel megrakott kocsik is. Egyéb felvonulások inkább általánosságban jelenítették meg Róma egykori világuralmát, de a valóban időszerű törökveszedelemmel szemben esetleg egy sereg teveháton ügető török fogollyal is kérkedtek. Később, 1500 farsangján, Cesare Borgia önmaga személyére való kihívó utalással tizenegy pazar kocsin Julius Caesar diadalmenetét játszatta el, bizonyára nagy bosszúságára a jubileumi zarándokoknak. Igen szép és ízléses általános jelentésű trionfók voltak azok, amelyeket X. Leó pápává választásának megünneplésére két egymással vetélkedő

társaság rendezett 1513-ban: az egyik az ember három életkorát mutatta be, a másik a világ korszakait Róma történetéből választott öt elmés képbe és két allegóriába öltöztetve, melyek Szaturnusz aranykorát és annak majdani visszatérését érzékítették meg. A kocsiknak pazar fantáziájú föl -díszítése, ha firenzei művészek adták rá magukat, akkora hatást keltett, hogy kívánatosnak látták az ilyen színjátékoknak időszakonkénti megismétlését. A meghódított városok

addig hódolásuk évfordulóján egyszerűen át szokták adni jelképes ajándékaikat (drága szöveteket és viaszgyertyákat); a kereskedők céhe most egyelőre tíz kocsit építtetett (később szaporítani készült számukat), nem annyira azért, hogy adóját szállítsák rajtok, hanem azért, hogy adóját jelképezze velük, és Andrea del Sarto, aki néhány kocsijukat díszítette, kétségtelenül a legszebbé tette külsejüket. Az ilyen adót jelképező és győzelmi jelvényekkel megrakott kocsik minden ünnepi alkalomhoz hozzátartoztak, még ha nem is költhettek rájuk sokat. A sienaiak 1477-ben úgy hirdették ki Ferrante és IV. Sixtus szövetségét, amelybe ők is beletartoztak, hogy a várost egy kocsival járták be, amelyben „valaki a béke istennőjének jelmezében állt egy páncélon és egyéb fegyvereken”. Velence ünnepein kocsi helyett vízen járó alkalmatosságokkal fejtettek ki csodálatos, fantasztikus pompát. A ferrarai fejedelemnők fogadására 1491-ben indult Bucintoro útját, mint valami meseszerű színjátékot írják le; számtalan szőnyeggel és virágfüzérrel díszített hajó előzte meg a Bucintorót, és valamennyi pompás jelmezű ifjúval volt tele; lebegő gépeken köröskörül az istenek jelvényeivel fölruházott geniusok ringottak; odébb mások tritonok és nimfák alakjában csoportosultak; mindenfelé ének, kellemes illatok és arannyal hímes zászlók lobogása. A Bucintoro nyomában mindenfajta bárkáknak olyan raja következett, hogyjó egy mérföldnyire nem látszott tőlük a víz. Az ünneplés többi része közül, a már föntebb említett némajátékon fölül, mint újdonság, különösen ötven izmos leány versenyevezése érdemel figyelmet. A XVI. században a nemesség az ünnepségek rendezése céljából külön testületekbe csoportosult,[297] s az ünnepélyek kimagasló látványossága mindig valami hajóra szerelt roppant nagy gép volt. 1541-ben például a

Sempiternók ünnepe alkalmával egy kerek „világegyetem” úszott végig a Canal Grandén és a földgolyóbis nyílt belsejében pazar bált rendeztek. A velencei farsang is híres volt báljairól, felvonulásairól és mindenfajta előadásáról. Néha magát a Márk teret is elég nagynak ítélték ahhoz, hogy ne csak vitézi tornákat, hanem a szárazföldiek mintájára trionfókat is rendezzenek rajta. Egy béke-ünnep alkalmával a jámbor confraternitások *(scuolák)* is részt vállalnak egy ilyen menet rendezésében. Piros viaszgyertyás aranyos kandeláberek, zenészek és aranyfindzsákat és bőségszarukat vivő apródok között egy kocsi haladt, amelyen egymás mellett trónolt Noé és Dávid; majd Abigail vezetett egy kinccsel megrakott tevét és utána egy politikai vonatkozású csoportot vivő második kocsi következett; Venezia és Liguria között Italia, egy magasabb lépcsőfokon pedig három női genius, akik a szövetkezett fejedelmek (VI. Sándor pápa, Maximilián császár és a spanyol király) címerpajzsát tartották. Egyebek közt egy földgolyóbis is volt a menetben, amelyet, úgy látszik, csillagképek vettek körül. Más kocsikon ugyanazoknak a fejedelmeknek eleven képmásai ültek szolgáikkal és címerükkel, ha ugyan helyesen értelmezzük tanúnkat.

A voltaképpeni karneválnak, ha a nagy felvonulásokat nem számítjuk, a XV. században talán sehol sem volt olyan sokrétű ábrázata, mint Rómában. Mindenekelőtt a különböző fajta futtatásoknak volt nagy a bősége; volt ott lófuttatás, bivaly-, szamárverseny, azután öregek, fiúk, zsidók stb. versenyfutása. II. Pál pápa megvendégelte a nép tömegeit lakóhelye, a Palazzodi Venezia előtt. Harciasan pompás jellegűek voltak azután a Piazza Navonán rendezett játékok, amelyek talán az ókor óta sohasem haltak ki teljesen; lovasok rendeztek ott egymás között színleges viadalokat, és a fegyveres

polgárság parádésan vonult föl. A jelmez- és álarcviselés szabadsága igen nagy volt és néha több hónapra terjedt.[298] IV. Sixtus pápa nem restellte, hogy a város legnépesebb részeiben, a Campo Fiorén és a Banchikon az álarcosok rajai között járjon; csak az elől tért ki, amikor az álarcosok a Vatikánba készültek látogatni.

VIII. Ince pápa alatt a bíborosoknak egy már régebben is megvolt fonák szokása a netovábbjáig fajult el; 1491 farsangján pazarul felöltöztetett álarcosokkal, bohócokkal és énekesekkel megrakott kocsikat küldtek egymásnak, s a benne ülők botrányos verseket mondtak; természetesen lovasok kísérték őket. A karneválon kívül, úgy látszik, a rómaiak ismertek rá elsőkül a nagy fáklyásmenetek értékére is. Mikor II. Pius pápa 1459-ben visszatért a mantovai kongresszusról, az egész nép lovas fáklyásmenettel várta, amely fényes köröket írva mozgott a palota körül. IV. Sixtus viszont jónak látta egyszer, hogy ne fogadja a népnek egy ilyen fáklyákkal és olajágakkal készülő éjjeli látogatását.[299]

A firenzei karnevál azonban felülmúlta a rómait a felvonulásoknak egy bizonyos nemével, amelynek az irodalomban is emléke maradt. A gyalogos- és lovas-álarcosoknak rajában egy-egy fantasztikus alakú, óriási kocsi jelenik meg és azon vagy valami hatalmas allegóriái alak, vagy valami csoport ül hozzátartozó társaival, pl. a Féltékenység négy szemüveges ábrázattal egyazon fejen; a négy temperamentum a hozzájuk tartozó bolygókkal, a három párka, az Okosság, mely a megbilincselt és előtte heverő Reménység és Félelem fölött trónol, a négy elem, az életkorok, a szelek, az évszakok stb.; a halál híres kocsija is, rajta a koporsók, amelyek azután fölnyílnak. Vagy valami pompás mitológiai jelenet vonult föl; Bacchus és Ariadné, Paris és Helena stb. Vagy végül

olyan emberek kara, akik együttvéve egy-egy rendet, egy-egy kategóriát jelentettek, pl. koldusok, nimfák kíséretében a vadászok, szegény lelkek, akik, amíg éltek, szívtelen nők voltak, remeték, csavargók, csillagfejtők, ördögök, bizonyos árucikkek eladói, sőt egy ízben az *il popolo* (a nép), az emberek, mint olyanok, akik énekükben azután, mint gonosz fajtát voltak kénytelenek megvádolni magukat. Az énekek ti. – összegyűjtve ránkmaradtak ‒ hol patetikus, hol tréfás, hol fajtalan módon magyarázzák a menetet.

A leggonoszabb versek közül néhányat Lorenzo Magnificónak tulajdonítanak, valószínűleg azért, mert igazi szerzőjük nem merte megnevezni magát; bizonyosan tőle való azonban a Bacchus és Ariadné jelenetét kísérő szép ének, amelynek refrénje úgy hangzik át hozzánk a XV. századból, mint a reneszánsz rövid dicsőségének bánatos sejtelme:

Quant o è bell a giovinezza
Che si fugge tuttavia!
Chi vuol esser lieto, sia:
Di doman non c'è certezza.
(Milyen szép a fiatalság,
mégis elszalad!
Aki vidulni akar, tegye:
nem biztos a holnap.)

HATODIK SZAKASZ

Erkölcs és vallás

I. Az erkölcsiség

A népek viszonya a legmagasabb rendű dolgokhoz, az Istenhez, az erényhez és a halhatatlansághoz, bizonyos fokig kikutatható, de szigorú párhuzamba állítva be nem mutatható. Mennél világosabbnak tetszenek ezen a területen a nyilatkozatok, annál inkább óvakodnunk kell azoknak föltétlen elfogadásától, az általánosítástól.

Elsősorban az erkölcsiségre vonatkozó ítéletre nézve áll ez. A népek között sok mindenféle ellentétet és árnyalatot mutathatunk ki, ahhoz azonban, hogy az egészet föltétlen biztonsággal összegezzük, túlságosan gyönge az emberi belátás. A nemzeti jelleg, a bűn és a lelkiismeret egymáshoz való viszonya már azért is rejtett, mert a fogyatkozásoknak két felük van és másik felük nemzeti tulajdonságként, sőt erényként jelenik meg. Az olyan írók, akik szeretik a népeket általában megbírálni, mégpedig olykora leghevesebb hangon, az olyanok ám leljék benne kedvüket. A Nyugat népei bántalmazhatják egymást, de szerencsére nem ítélkezhetnek egymás fölött. A nagy nemzet, amelyet műveltsége, tettei és élményei az egész újabb világ életével egybefűztek, nem hallja, akár vádolják, akár védelmezik; akár a teoretikusok jóváhagyásával, akár a nélkül, tovább él.

Ami itt következik, ezért tehát nem ítélet, hanem széljegyzeteknek sora, ahogyan az olasz reneszánsz több esztendei tanulmányozása közben magától

adódtak. Érvényük annál korlátoltabb, mert jobbára a felsőbb osztályok életére vonatkoznak; azokról akár kedvező, akár kedvezőtlen értelemben aránytalanul többet tudunk, mint egyéb európai népek a magukéról. De azért, mert Itáliában a dicsőség és a gyalázat hangosabb szavú, mint egyebütt, az erkölcsiség egyetemes mérlegéhez még egy lépéssel sem jutottunk közelebb.

Kinek a szeme hatol abba a mélységbe, amelyben a népek jelleme és sorsa alakul?, amelyben új egésszé folyik össze és második, harmadik természetté lesz az, ami velünk született és amit megéltünk?, amelyben az olyan szellemi tehetségek is, melyeket első pillantásra eredetieknek vélnénk, aránylag csak későn és újon alakulnak? Megvolt-e már például a XIII. század előtt is az a könnyed elevensége és biztossága az olasz embernek, a szóval és formával való alakító tehetségnek minden feladattal játszó képessége, amely azóta tulajdona? Ha pedig az ilyesmit nem tudjuk, hogyan ítéljük meg azt a végtelenül gazdag és finom érhálózatot, amelyben a szellem és az erkölcsiség megállás nélkül egymásba ömlik? Bizonyára van személyes beszámíthatóság, melynek szava a lelkiismeret, a népeket azonban leghelyesebb az általános tételektől megkímélni. A látszólag legbetegebb nép közel lehet a meg-gyógyuláshoz, és a látszólag egészséges a halál hatalmasan kifejlett csíráját rejtegetheti, amelyet csak a veszedelem tesz láthatóvá.

A XVI. század elején, amikor a reneszánsz műveltsége elérte tetőpontját és ugyanakkora nemzet politikai balsorsa elháríthatatlanul eldöntöttnek látszott, nem volt hiány olyan komoly gondolkozókban, akik a balsors okát a nagy erkölcstelenségben látták. Nem azok a bűnbánatot hirdető prédikátorok voltak, akik minden nép körében és minden korban

kötelességüknek érzik, hogy az idők rosszaságára panaszkodjanak, hanem Machiavelli volt az, aki legfontosabb gondolatmeneteinek egyikében[300] nyíltan megmondja: igenis, mi, olaszok, túlnyomórészt vallástalanok és gonoszak vagyunk. Másvalaki talán így mondta volna: mi túlnyomórészt egyéni módon fejlődtünk; fajtánk kibocsátott erkölcsének és vallásának korlátjai közül, a külső törvényeket pedig megvetjük, mert uralkodóink törvénytelenek, hivatalnokaik és bíráik pedig elvetemült emberek. Maga Machiavelli ezt teszi hozzá: mert az egyház képviselői által a legrosszabb példát mutatja.

Hozzátegyük-e még ehhez: „mert az ókor kedvezőtlenül hatott reánk?” Az ilyesminek a föltételezése mindenesetre gondos körülhatárolást követelne. Ilyesmiről még leginkább a humanistákról szólva lehetne beszélni, különösen ha feslett, érzékies életmódjukat tekintjük. A többieknél körülbelül az lehetett a helyzet, hogy amióta az ókorral megismerkedtek, a keresztény életideál, a szentség helyére a történelmi nagyság lépett. Magától adódó félreértés következtében azután közömbösöknek vélték azokat a hibákat, amelyeknek ellenére is nagyok voltak a nagy férfiak. Föltehető, hogy majdnem öntudatlanul ment végbe ez, mert ha elméleti tanúvallomásokat akarunk erre nézve idézni, azokat megint csak a humanistáknál kell keresnünk, mint például Paolo Giovionál, aki Giangaleazzo Visconti esküszegését, minthogy egy ország alapítását tette lehetővé, Julius Caesar példájával mentegeti. Firenze nagy történetírói és politikusai teljesen mentesek az ilyen szolgai idézetektől, és ami ítéleteikben és tetteikben ókorinak látszik, csak azért az, mert állami rendjük szükségszerűen olyan gondolkodási módot fejlesztett ki, amely az ókoréval némiképpen hasonlatos.

A XVI. század elején mindenesetre súlyos erkölcsi válságban volt Itália, amelyből a jobbak alig reméltek menekvést.

Kezdjük azzal, hogy rámutassunk arra az erkölcsi erőre, amely a gonosznak leghatalmasabb ellensúlyozója volt. Ama nagy tehetségű férfiak azt hitték, hogy a becsületérzés alakjában ismertek reá. A lelkiismeretnek és az önzésnek titokzatos vegyülete ez, amely a modern emberben még akkor is megmarad, amikor a maga hibájából vagy nem a maga hibájából minden egyebet elvesztett, a hitet, a szeretet és reményt. A becsületérzés sok önzéssel és nagy bűnökkel megfér, és roppant csalódásokra képes; de mind az a nemes is párosulhat vele, ami valamely egyéniségben megmaradt és új erőt meríthet abból a forrásból. Sokkal tágabb értelemben, mint ahogy azt közönségesen gondolják, lett a becsületérzés a mai egyénivé fejlődött európai ember számára a cselekvés elhatározó irányítója; azok közül is sokan, akik az erkölcshöz és a valláshoz hűségesen ragaszkodnak, öntudatlanul ennek az érzésnek engedelmeskedve, jutnak legfontosabb elhatározásaikra.

Nem a mi feladatunk annak bebizonyítása, hogy az ókor mennyire ismerte már ennek az érzésnek egy sajátos árnyalatát és hogy azután a középkor hogyan tette meg különös értelemben egy bizonyos osztály ügyévé a becsületet. Azokkal sem bocsátkozhatunk vitába, akik a becsületérzés helyett pusztán a lelkiismeretet tekintik az igazi ösztönző erőnek; szebb és jobb lenne, ha úgy volna, de ha el kell ismerni, hogy a becsületesebb elhatározások az „önzéstől többé vagy kevésbé zavaros lelkiismeretből” származnak, akkor nevezzük inkább nevén ezt a keveréket. A reneszánsz olaszaiban mindenesetre nehéz néha ezt a becsületérzést az egyenes dicsőségvágytól

megkülönböztetni, mert egyik gyakran átmegy a másikba. De lényegében mégis különböző két dolog a kettő.

Hozzászólásokban erre nézve nincsen hiány. A sok helyett álljon itt egy különösen világos beszédű; Guicciardini aforizmáiból való. „Aki a becsületet nagyra tartja, annak minden sikerül, mert sem fáradtságtól, sem veszedelemtől, sem költségtől nem fél; magamon kipróbáltam és elmondhatom és leírhatom: hívságosak és halottak az embereknek azok a cselekedetei, amelyeket nem ez az erős ösztönzés indít meg.” Hozzá kell persze tennünk ehhez, hogy a szerző életére vonatkozó egyéb hírek szerint itt csupán a becsületérzésről lehet szó, nem a tulajdonképpeni dicsőségről. Minden olasz írónál határozottabban hangsúlyozta Rabelais a dolgot. Bár nem szívesen vegyítjük kutatásunkba ezt a nevet; abból, amit a hatalmas, mindig barokk francia mond, körülbelül megkapjuk képét annak, hogy milyen volna a reneszánsz forma és szépség nélkül.[301] De leírása, amelyet a thelemita kolostor eszményi állapotáról ád, műveltségtörténeti tekintetben annyira döntő jelentőségű, hogy e legmagasabb rendű fantázia nélkül a XVI. század képe nem lenne teljes. A szabad akarat rendjének urairól és hölgyeiről egyebek között ezeket mondja: Regulájukban csak ez a megszorítás volt:*tedd azt, amit akarsz.* Mivel hogy a szabad, a jó családból való, a művelt embereknek, akik tisztességes társaságban élnek, természettől fogva olyan ösztönük és sarkallójuk van, amely mindig az erényes cselekedetek felé hajtja őket és visszatartja őket a bűntől: amelyet is *becsületnek newez*-nek.302

Az emberi jóságban való ugyanaz a hit ez, amely a XVIII. század második felét is lelkesítette, és amely a francia forradalom útját egyengette. Az olaszoknál is egyénileg mindenki erre, az ő tulajdon nemes

ösztönére hivatkozik és ha nagyban és egészben - főként a nemzeti balsors hatása alatt – pesszimistábban ítélnek vagy éreznek is, a becsületérzést mindig nagyra kell tartani. Ha az egyén korlátlan kifejlődése a világtörténelem rendelkezése volt, és ha erősebb volt, mint az egyesek akarata, akkor a becsületérzés, ez az ellentétesen ható erő is, ott, ahol az akkori Itáliában előfordul, nagy jelenség. Hogy milyen gyakran és az önzés milyen heves támadásaival szemben győzött, azt nem tudjuk és azért, a mi emberi ítéletünk egyáltalán nem elégséges ahhoz, hogy a nemzet abszolút erkölcsi értékét helyesen megbecsüljük.

Ami már most a reneszánsz fejlettebb olaszának erkölcsiségével mint legfontosabb általános föltevés szemben áll, az a képzelet. A képzelettől kapják erényei és hibái az ő sajátos színüket; csak a képzelet uralma alatt lesz igazán félelmetessé elszabadult önzése. Képzelete által lesz például az olasz az újabb idők legkorábbi nagy szerencsejátékosa, mert képzelete olyan elevenen vetíti elébe az eljövendő gazdagság és az eljövendő élvezetek képeit, hogy mindenét fölteszi reájuk. A mohamedán népek ebben kétségtelenül megelőzték volna, ha a Korán eleitől fogva a legszükségesebbként nem állítja az iszlám erkölcs gátjául a játék tilalmát, és ha híveinek képzeletét nem elásott kincsek keresése felé fordítja. Itáliában annyira elterjedt a játék dühe, hogy gyakran pusztulással fenyegette vagy el is pusztította az egyesek egzisztenciáját. Firenzének már a XIV. század végén megvan a maga Casanovája, bizonyos Buonaccorso Pitti, aki folytonos utazásain mint kereskedő, pártember, spekuláns, diplomata és hivatásos játékos roppant összegeket nyert és veszített és már csak olyan fejedelmeket vállalt

játszótársainak mint Brabant, Bajorország és Savoya hercege. Az a nagy szerencsekerék is, amelynek római curia volt a neve, rászoktatta embereit, hogy szükségét érezzék az izgalomnak, amely azután a nagy cselszövések időközeiben szükségszerűen kockajátékkal könnyített magán. Franceschetto Cibo például Raffaele Riario bíborossal szemben két játékban 14 000 aranyat veszített és utána elpanaszolta a pápának, hogy játszótársa megcsalta. Idővel, tudvalévőleg, Itália lett a lottó-játék hazája. A képzelet adja meg az olaszokban a bosszúvágynak is sajátos jellegét. Az igazságérzet valószínűleg az egész nyugaton eleitől fogva azonos volt és megsértését, valahányszor büntetlenül maradt, ugyanazon módon érezték. Más népek azonban, ha nem is bocsátanak meg könnyebben, mégis könnyebben tudnak felejteni, ellenben az olasz képzelet félelmetes frisseségűnek őrzi meg az igazságtalanság emlékét.[303] Külön alapot és talajt ad az általános bosszúvágy alá, hogy a nép erkölcsében a vérbosszú kötelességnek számít és hogy gyakran a legszörnyűbb módon gyakorolja is. A kormányok és a városok bíróságai elismerik, hogy van vérbosszú és elismerik jogosultságát, mindössze leggonoszabb túlzásait igyekeznek mérsékelni. De a parasztok között is előfordulnak thyestesi lakomák[304] és nemzedékekre terjedő kölcsönös gyilkosságok; hallgassunk csak meg egy tanút.

Acquapendente környékén három pásztorfiú a marhát legeltette és egyikük azt mondta: próbáljuk meg, hogyan akasztanak embert. Mikor egyik a másik vállára ült, a harmadik pedig a másodiknak nyaka köré hurkolta a kötelet és azután egy tölgyfa ágára kötötte, farkas tűnt fel, mire a fiúk ketteje elmenekült és a harmadikat lógni hagyta. Mire visszatértek, holtan találták és eltemették. Vasárnap jött az apja, hogy kenyeret hozzon neki, és a két fiú egyike

megvallotta, hogy mi történt és megmutatta fiának a sírját. Az öreg erre késével leszúrta a fiút, fölmetszette testét, kivette máját és odahaza megvendégelte vele a fiú apját; utána megmondta neki, hogy kinek a májából evett. Erre azután megkezdődött a két család között a kölcsönös öldöklés és egy hónapon belül harminchat ember, nő és férfi volt halott.

És az ilyen vendetták, amelyek nemzedékről nemzedékre öröklődtek, oldalági rokonokra és barátokra is, még felsőbb körökben is elterjedtek. Példával tele vannak a krónikák és a novellagyűjtemények, különösen olyan vendettával, amelyet becsületüktől megfosztott nők miatt követtek el. A vérbosszú klasszikus talaja különösen Romagna volt, ahol a vendetta minden elképzelhető egyéb pártviszállyal egybefonódott. Ijesztően jelképes alakban érzékítette meg néha a monda azt az elvadultságot, amely Romagna merész, erős népét megszállotta. Példának okáért annak az előkelő ravennainak történetében, aki ellenségeit egy toronyban összegyűjtötte és ott megégettethette volna, de ahelyett kibocsátotta, megölelte és pazarul megvendégelte őket, mire azokat a dühös szégyenérzet annál inkább összeesküvésre hajtotta. Jámbor, sőt szent szerzetesek szakadatlanul a kiengesztelődést prédikálták, de legfeljebb annyit értek el, hogy a már megindult vendettákat szűkebb körre szorították; hogy új vendetták ne keletkezzenek, bajosan tudták megakadályozni.

A novellák a vallásnak ilyen befolyását is nem ritkán megírják, a nemes fölbuzdulást, majd annak ellanyhulását a megváltoztatni már nem lehetséges előzmények ránehezedő súlya következtében. Hiszen magának a pápának sem volt mindig szerencséje a békéltetéssel: „II. Pál pápa azt akarta, hogy Antonio

Caffarello és az Alberino család között megszűnjék a viszálykodás, azért magához idézte Giovanni Alberinót és Antonio Caffarellót, rájuk parancsolt, hogy csókolják meg egymást és 2000 arany büntetéssel fenyegette meg őket, ha ismét megbántanák egymást; két nappal utóbb ugyanaz a Giacomo Alberino, Giovanni fia megszúrta Antoniót, akit már előbb is megsebesített; Pál pápa nagyon megharagudott, Alberino vagyonát elkoboztatta, házait leromboltatta és az apát fiastól száműzte Rómából.” Az eskük és szertartások, melyekkel a kibékültek a visszaeséssel szemben biztosítani igyekeznek magukat, néha valóban borzalmasak; mikor 1494 Szilveszter estéjén a *novak* és a *popolarok* pártjának tagjai páronként összecsókolózni voltak kötelesek a sienai dómban, olyan esküszöveget olvastak fel hozzá, amelyben az eskü jövőbeli megszegőitől minden földi és örök üdvösséget megtagadnak „olyan csodálatos és rettenetes esküt, amilyent soha senki nem hallott”; még halálos órájának végső vigasztalása is kárhozatta változzék annak, aki fogadalmát megszegi. Világos, hogy az ilyesmi inkább a közvetítők kétségbeesett hangulatát fejezte ki, semmint igazi biztosítéka lett volna a békének, és hogy a legigazabb kibékülésnek volt szüksége legkevésbé az ilyen szavakra.

A bosszúállás egyéni szükségérzete, amely a művelteket és előkelőket eltölti és amely a hasonló népi szokás hatalmas alapján nyugszik, természetesen sok színben játszik és a közvélemény, amely itt a novellisták útján szólal meg, tartózkodás nélkül helyesli.[305] Mindenki egyetért abban, hogy azokért a sértésekért és bántalmazásokért, amelyeket az akkori olasz igazságszolgáltatás meg nem torolt és különösen amelyekre sohasem és sehol sem volt, nem is lehet megfelelő törvény, ki-ki maga-magának szerezzen igazságot. Csakhogy léleknek kell a bosszúban lennie

és az elégtételnek a sértő fél tényleges megkárosításából és lelki megalázásából kell kialakulnia; a durván otromba túlerő egymagában nem számít elégtételnek a közvéleményszemében. Az egész egyénnek, a dicsőségre és a megcsúfolásra való hajlandóságával együtt kell diadalmaskodnia, nem a puszta öklével. Az akkori olasz ember sok mindenféle alakoskodásra képes, hogy bizonyos céljait elérje, de ha elvekről van szó, semmi képmutatásra sem önmagával, sem másokkal szemben. Igazi naivsággal ismeri el azért, hogy a bosszú is szükséglete. Egészen higgadt emberek különösen akkor magasztalják a bosszút, ha a tulajdonképpeni szenvedélytől menten, a puszta célszerűség érdekében következik el, „hogy az emberek megtanulják, hogy ne bántsanak téged”. Ámde az ilyen esetek elenyésző kisebbségben lehettek az olyanokkal szemben, amelyekben a szenvedély csillapodást keresett. Tisztán elkülönböződik itt a bosszúnak ez a válfaja a vérbosszútól; míg az utóbbi még inkább a megtorlás, *a jus talionis* korlátain belül marad, az előbbi szükségszerűen túlmegy rajtok, mert nem csak az igazságérzet hozzájárulását kívánja, hanem a bámulókat és a körülmények szerint a nevetőket is maga mellett akarja látni. Ebben rejlik oka a bosszú gyakran hosszas halogatásának is. A *bella vendettához* (szép bosszúhoz) rendszerint a körülmények találkozása szükséges, azt pedig mindenképpen meg kell várni. Valóságos gyönyörűséggel beszélik el a novellisták itt-ott az ilyen alkalmak lassú megérését.

Az olyan cselekedetek erkölcsiségéről, amelyekben panaszos és bíró egyugyanazon személy, fölösleges ítélni.

Ha az olaszok bosszúvágya valami módon igazolni akarná magát, ahhoz valami megfelelő nemzeti erény kimutatása volna szükséges, ti. a háládatosságé;

ugyanannak a képzeletnek, amely az elszenvedett igaztalanságot frissen tartja és megnagyítja, a jóra is emlékeznie kellene, amelyben részesült.[306] Soha sem lesz lehetséges ilyesmit az egész nép nevében igazolni, de a mai olasz népjellem nincsen híjával ilyen nyomoknak. Ide tartozik azután az egyszerű emberekben a tisztességes bánásmód készséges elismerése, az előkelőbb osztályokban pedig a társadalmi jó emlékező tehetség.

A képzeletnek e viszonya az olasz embererkölcsi tulajdonságaihoz mindenütt ismétlődik. Ha közben látszólag több hideg számítás érvényesül azokban az esetekben, amelyekben az északi ember inkább a kedélyére hallgat, akkor ennek oka nyilván abban van, hogy az olasz ember fejlődése korábban és erősebben egyéni. Ahol az ilyesmi Itálián túl is így van, ott hasonló eredmények mutatkoznak; az olasz és az észak-amerikai ifjúságnak például közös tulajdonsága, hogy korán elidegenedik családjától és függetlenedik az apai tekintélytől.

Később azután a nemesebb természetű egyénekben a gyermekek és szülők között az önkéntes tisztelet viszonya alakul ki.

Egyáltalán, rendkívül nehéz más nemzetek érzésvilágát megítélni. Nagyon fejlett lehet az, de olyan idegenszerű módon, hogy a kívülről jött föl nem ismeri; teljesen el is rejtőzhetik előle.

Ha azonban a képzelet valahol parancsoló erővel avatkozott az erkölcsiségbe, akkor aza két nemnek egymással való meg nem engedett érintkezésében történt. A közönséges bujálkodástól a középkor, mint tudjuk, egyáltalán nem idegenkedett a szifilisz el-következtéig: a mindenféle prostitúciónak összehasonlító statisztikája nem ideváló. Az itáliai reneszánsz sajátosságának látszik azonban, hogy

benne a házasságot és a házasság jogát talán inkább és mindenesetre tudatosabban tiporják lábbal, mint egyebütt. Az előkelőbb osztályok gondosan elkülönített leányai nem számítanak; a házas asszonyokra veti magát minden szenvedély. Amellett figyelemre méltó, hogy a házasságok száma mégsem csökkent kimutathatóan, és hogy a családi életben korántsem ment végbe akkora rombolás, mint amekkora hasonló körülmények között északon történt volna. Az emberek teljesen a maguk kénye szerint kívántak élni, de a családról egyáltalán nem akartak lemondani, még akkor sem, ha félnivaló volt, hogy a család nem egészen az övék. A faj sem romlott emiatt, sem testében, sem szellemi képességeiben – mert annak a látszólagos szellemi hanyatlásnak, amely a XVI. század közepe táján mutatkozik, egészen határozott politikai és egyházi természetű külső okai mutathatók ki, még ha nem is vagyunk hajlandók elismerni, hogy a reneszánsz lehetséges alkotásainak köre bezáródott. Az olaszok, minden kihágásuk ellenére, továbbra is Európa testileg és lelkileg legegészségesebb és legépebb népességei közé tartoztak[307] és ezt az elsőbbségüket, mint tudjuk, mind e mai napig megtartották, minekutána erkölcsi életük nagyot javult.

Ha közelebbről vesszük szemügyre a reneszánsz szerelmi erkölcsét, megdöbbentően hat a tanúvallomásokban mutatkozó különös ellentét. A novellisták és a színdarabírók azt a hatást keltik, mintha a szerelem egyáltalán nem volna egyéb, mint élvezet és mintha annak megszerzéséhez minden eszköz nem csak szabad, akár tragikus, akár komikus az, hanem mennél merészebb és ledérebb, annál érdekesebb. Ha a jobb lírikusokat és párbeszéd-írókat olvassuk, a szenvedély legnemesebb elmélyedése és átszellemülése él bennük, sőt a szenvedélynek

legvégső és legfelsőbb rendű kifejezését azoknak az ókori eszméknek elsajátításában keresik, amelyek szerint a lelkek eredetileg az isteni lényben egyek. És mind a két felfogás igaz volt akkoriban és megfért egyugyanazon egyénben. Egyáltalán nem dicsérni való, de mégis valóság, hogy a modern művelt emberben a különböző fokú érzések nemcsak hallgatólagosan vannak meg, hanem tudatosan és a körülmények szerint

művészi módon jutnak kifejezésre. Csak a modern ember mikrokozmosz ebben a tekintetben is, ugyanúgy, mint az ókori és nem úgy, mint a középkori ember, aki sohasem volt és sohasem is lehetett az. Mindenekelőtt a novellák erkölcse érdemel figyelmet. Legtöbbjében, mint említettük, férjes nőkről van szó, tehát házasságszegésről. Igen fontos ezen a ponton az a föntebb említett nézetünk, hogy a nő egyértékű a férfival. A nagyobb műveltségű, kialakult egyéniségű nő Itáliában egészen más önállósággal rendelkezik magával, mint északon, és a hűtlenség, mihelyt a külső következmények ellen biztosítani tudja magát, nem tépi ketté olyan szörnyen az életét. A férjnek a feleség hűségéhez való joga nem nyugszik olyan szilárd talajon, mint amilyent az északiaknál az udvarlás és a mátkaság költészete és szenvedélye szerez neki; a legfutólagosabb ismeretség után közvetlenül a szülői vagy kolostori felügyeletből lép a fiatal asszony a világba, és csak attól fogva fejlődik ki egyénisége rendkívül gyorsan. Leginkább ezért olyan igen föltételes a férfi joga és aki *jus quaesitumnak* (szerzett jog) nézi, mégis csak a külső tényre vonatkoztatja, nem a szívre. Az agg férfi fiatal felesége például visszautasítja a fiatal szerel mes ajándékait és üzeneteit, mert szilárd az elhatározása, hogy becsületét *(honesta)* megőrzi. „De mégis örült a fiatalember szerelmének, mert nagyon kiváló ifjú volt,

és belátta, hogy a nemes nő tisztességének csorbulása nélkül is szerethet kitűnő férfiút.” De az ilyen megkülönböztetéstől milyen rövid az út a teljes megadásig!

Ez az utóbbi azután csaknem jogosnak látszik, ha a férj hűtlensége is együtt jár vele. Az egyénné fejlődött nőférjének hűtlenségét korántsem érzi pusztán fájdalmasnak, hanem gúnynak és megalázásnak, főképp pedig rászedésnek, és azért gyakran meglehetősen hideg tudatossággal áll megérdemelt bosszút a férjén. Tapintatától függ, hogy a megfelelő esethez megtalálja a büntetésnek helyes mértékét. A legmélyebb megbántásból is a kibékülés és az eljövendő nyugodt élet felé nyílhat ki az út, hogyha az eset teljesen titokban marad. A novellaírók, akik az ilyesmiről mégis értesülnek vagy maguktól költik meg koruk légkörének megfelelően, bámulattal vannak eltelve, ha a bosszú megfelelő mértékű, ha művészi munka. Érthető, hogy a férj a megtorlásnak ilyen jogát alapjában véve sohasem ismeri el, és csupán félelmében vagy okosságból törődik bele. Ha ez nem így van, ha amúgy is számítania kell arra vagy legalábbis tartania kell attól, hogy feleségének hűtlensége miatt mások kigúnyolják, akkor a dolog tragikusra fordul. Nem ritkán

a legerőszakosabb ellenbosszú és a gyilkolás következik. Az ilyen cselekedetek igazi forrására nézve fölöttébb jellemző, hogy nemcsak a férj, hanem az asszony fiútestvérei[308] és az asszony apja is feljogosítottaknak, sőt kötelezetteknek érzik magukat a bosszúra; a féltékenységnek tehát nincs már hozzá köze, az erkölcsi érzésnek is alig, a lényeg az a kívánság, hogy az idegenekkel megkeserültessék gúnyolódásukat. „Mai napság -mondja Bandello – hogy az asszony vágyát kielégítse, megmérgezi a férjét, mintha azután, mert özveggyé lett, azt tehetné, amit

akar. Egy másik asszony, attól való féltében, hogy tiltott viszonyát fölfedezik, férjét a szeretőjével gyilkoltatja meg. Az apák, a testvérek és férjek erre méreghez, kardhoz és egyebekhez nyúlnak, hogy a szégyent lemossák, de sok asszony az élete és becsülete megvetésével tovább is szenvedélyeinek él.”[309] Más alkalommal, szelídebb kedvében így kiált föl Bandello: „Csak azt ne kellene naponként hallani, hogy: ez az ember megölte a feleségét, mert úgy sejtette, hogy hűtlen, az a másik megfojtotta a leányát, mert titkon férjhez ment, amaz végül megölette a nővérét, mert nem az ő tetszésének megfelelően akart férjhez menni! Mégis csak nagy kegyetlenség, hogy mi férfiak mindent meg akarunk tenni, ami eszünkbe jut, de a szegény nőknek nem akarjuk megengedni ugyanazt. Valahányszor olyat tesznek, ami nem tetszik nekünk, nyomban készek vagyunk kötélhez, tőrhöz és méreghez nyúlni. Micsoda botorsága a férfiaknak annak föltételezése, hogy becsületük és az egész ház becsülete egy asszony vágyaitól függ!” Az ilyen esetek végét, sajnos, nem egyszer olyan biztosan előre látták, hogy a novellista már akkor lefoglalhatta magának a fenyegetett szeretőt, mikor az még elevenen járt-kelt. Antonio Bologna, az orvos (és lantművész), titkon egybekelt az Aragonok házából való özvegy Malfi hercegnével; az asszonyfivérei húgukat is, gyermekeit is hatalmukba kerítették és egy kastélyban meggyilkolták. Antonio, aki erről még nem tudott és akit reménységgel hitegettek, Milanóban tartózkodott, ahol már fölbérelt gyilkosok leselkedtek reá, és Ippolita Sforzánál nagy társaság előtt lantkísérettel elénekelte balsorsának történetét. Delio, a ház egyik barátja „eddig a pontig elbeszélte a történetet Scipione Attelanónak és megjegyezte, hogy ezt a tárgyat föl fogja dolgozni egyik novellájában, mert biztosan tudja, hogy Antoniót

meggyilkolják”. Bandello (I,26) megragadóan beszéli el, hogyan következett ez el Deliónak és Attelanónak szinte a szeme láttára. Egyelőre azonban mégis mindig a házasságszegéskor előforduló elmésségnek, ravaszságnak és komikumnak pártjára állnak a novellisták; élvezettel írják le a házakban folyó bújócskát, a jelképes figyelmeztetéseket és híradásokat, a párnákkal és süteménnyel előre kibélelt ládákat, melyekben a szeretőt elrejthetik és elszállíthatjákstb. A megcsalt férjet a körülmények szerint vagy olyan embernek rajzolják, aki amúgyis eredettől fogva nevetséges valaki, vagy pedig rettenetes bosszúálló, harmadik eset nincsen, legföljebb az, hogy az asszonyt gonosz és kegyetlen lénynek, a férjet vagy szeretőt ártatlan áldozatnak rajzolják.

Észrevehető azonban, hogy az utóbbi fajta elbeszélések nem voltaképpeni novellák, hanem csak a valóságos életből merített ijesztő példák. Mikor a XVI. század folyamán az olasz élet elspanyolosodott, az eszközeiben fölötte erőszakos féltékenység talán még fokozódott; meg kell azonban különböztetni ezt a hűtlenségnek az

olasz reneszánsz szellemében gyökerező megtorlásától, amely már előbb is megvolt. A spanyol műveltség befolyásának megfogyatkoztával azután a XVII. század végefelé önmaga ellentétébe csapott át a végletekbe vitt féltékenység, abba a közömbösségbe, amely nélkülözhetetlennek tekintette a házban a *cicisbeo* és azon felül még egy vagy több megtűrt udvarló *(patito)* alakját. Ki vállalkoznék arra, hogy az erkölcstelenségnek azt a rengeteg tömegét, amely a leírt állapotokban rejtőzik, összehasonlítsa azzal, ami a többi országban történt? Valóban szentebb volt-e a XV. század folyamán Franciaországban a házasság, mint Itáliában? A fabliauk és a farceok kétséget

keltenek erre nézve, és az ember azt hihetné, hogy a hűtlenség éppen olyan gyakori volt, csak a tragikus kifejlés volt ritkább, mert az egyén a maga igényeivel kevésbé volt kifejlődött. Inkább a germán népek javára akad döntő bizonyíték, mégpedig az asszonyoknak és leányoknak az a nagyobb társadalmi szabadsága, amely az olaszoknak olyan kellemesen tűnt fel Angliában és Németalföldön. De ebben sem szabad túlságos jelentőséget látni. A hűtlenség bizonyára ott is igen gyakori volt, és az egyénivé fejlődött férfi ott is a tragédiáig elmegy. Csak arra gondoljunk, hogyan bánnak feleségükkel néha az első gyanúra az akkori északi fejedelmek. Az akkori olaszokban azonban a tiloson belül nem csak a közönséges érzéki vágy, nem csak a hétköznapi ember fülledt sóvárgása mozgolódott, hanem a legnemesebbek és a legjobbak szenvedélye is; nem csak azért, mert a hajadon leányok a társaságban nem vettek részt, hanem azért is, mert éppen a tökéletes férfit vonzotta legerősebben a házasságában már kibontakozott nő lénye. Ezek a férfiak azok, akik a lírai költészet legfelségesebb hangjait ütötték meg és akik megkísérelték, hogy értekezésekben és párbeszédekben is megtisztult képét adják az emésztő szenvedélynek: a *l'amor divinó*nak (isteni szerelem). Ha a szárnyas isten kegyetlensége miatt panaszkodnak, azon nem csupán a szeretett nő keményszívűségét vagy tartózkodását értik, hanem a viszony jogtalanságának tudatát is. Ezen a szerencsétlenségen a szerelem átszellemesítésével igyekeznek fölülemelkedni, az átszellemesítésnek azzal a módjával, amely a platói lélektanra támaszkodik és Pietro Bembóban talált leghíresebb képviselőjére. Közvetlenül halljuk Bembót *Asonalni*jának harmadik könyvében, közvetve pedig Castiglione által, aki a Cortigiano negyedik könyvének

pompás záróbeszédét adja szájára. A két szerző egyike sem volt az életben sztoikus, de abban az időben már az is jelentett valamit, ha valaki híres és ugyanakkor jó embervolt, márpedig ezeket a jelzőket nem lehet megtagadni a két férfitól. Amit mondtak, azt a kortársak őszintén érzettnek becsülték, azért mi sem tekinthetjük megvetően puszta szóvirágnak. Aki nem sajnálja a fáradságot, és elolvassa a Cortigiano említett beszédét, az belátja majd, hogy kivonat milyen kevéssé adhatna fogalmat róla. Nem egy olyan előkelő asszony élt akkoriban Itáliában, aki főként ilyenfajta viszonyoknak köszönhette hírességét, például Giulia Gonzaga, Veronica da Correggio és mindenekfölött Vittoria Colonna. A leghíresebb kéjencek és a legnagyobb gúnyolódok hazája megbecsülte az ilyenfajta szerelmet és az ilyen nőket: különbet nem lehet javukra mondani. Hogy némi hiúság nem volt-e benne, hogy Vittoria nem szívesen hallotta-e maga körül zsongani Itália leghíresebb férfiai felől a reménytelen szerelem átszellemült hangjait, ki tudná megmondani? Ha hellyel-közzel divat is lett belőle, az sem volt kicsinység, hogy Vittoria legalább nem múlta divatját és hogy késő korában is a legmélyebb hatást tudta kelteni. Sok időbe telt, amire más országok csak némiképpen hasonló jelenségekkel tudtak előállani.

A képzelet, amely az olasz népen inkább uralkodik, mint más népen, az egyetemes oka annak, hogy minden szenvedély mértéktelenül heves lesz lefolyásában, sőt a körülmények szerint bűnössé az eszközeiben. Tudjuk, hogy milyen hevesen nyilvánul meg az a gyöngeség, amely nem képes uralkodni magán; itt azonban az erőnek elfajulásáról van szó. Néha roppant méretűvé nő az erő; a bűntett önálló, egyéni létet kap. Korlát már csak kevés van. Belsejében mindenki, a köznép is, kinőttnek érzi

magát az erőszakra alapított törvénytelen államnak és rendőrségének ellenhatásából, s az igazságszolgáltatás igazságosságában általában nem hisznek már az emberek. Gyilkosság esetén, minekelőtte a pontosabb körülményeket ismernék, önkéntelenül a gyilkos oldalán van a rokonszenv.[310] Ha valaki kivégzése előtt és közben férfiasan, büszkén viselkedett, azzal olyan csodálatot keltett, hogy akik elbeszélik, könnyen elfelejtik elmondani, hogy miért ítélték el az illetőt.[311] Ha pedig valahol az igazságszolgáltatás megvetéséhez, például politikai nyugtalanságok idején, a sok halogatott vendettához még büntetlenség járul, akkor néha úgy látszik, mintha az állam és a polgári élet felbomlani készülne. Ilyen pillanatokat élt meg Nápoly, amikor az aragóniaiak kezéről a franciákéra jutott, majd a spanyolok uralma alá került; ilyeneket ért meg Milano is a Sforzák többszöri elűzésekor és visszatérésekor. Olyankor azok az emberek bukkannak föl, akik titokban sohasem ismerték el az államot és a társadalmat, és rabló és gyilkos önzésüket most teljesen meg-kötetlenül érvényesítik. Vegyünk szemügyre a példa okáért egy kisebb körből való ilyen esetet: Mikor Galeazzo Maria Sforza halála után már 1480 táján belső válságok rendítették meg Milano hercegségét, a vidéki városokban vége lett minden biztonságnak. Parmában is, ahol a gyilkos merényletekkel megijesztett milanói kormányzót félelmetes emberek szabadon bocsátására kényszerítették, ahol a betörés, a házak lerombolása, a nyilvános gyilkosság közönséges valami lett, ahol álorcás gonosztevők eleinte egyenkint, azután fegyveres nagy csapatokba verődve járták be éjszakánként az utcákat; közben szemtelen tréfák forogtak, szatírák, fenyegető levelek, s a hatóságok ellen írt csúfolódó szonett jelent meg, amelyen a

hatóságok nyilvánvalóan jobban felháborodtak, mint magán a borzasztó állapoton. Hogy számos templomból a szentségtartót ostyástól elrabolták, az külön színezetét és irányát árulta el a merénylők elvetemültségének. A reneszánsz Itáliája általában azt a benyomást kelti, mintha ott a nagy bűntettek rendes időben is gyakoribbak lettek volna, mint egyéb országokban. De persze megtéveszthet bennünket az a körülmény, hogy Itáliában az ilyesminek aránylag több részletéről értesülünk, mint egyebütt és hogy ugyanaz a képzelet, amely a megtörtént bűntettet kiszínezi, a meg nem történtet kieszeli. Az erőszakos cselekedetek végső összege talán egyebütt is ugyanaz volt. Hogy például 1500 tájékán az erővel teljes, gazdag s merész csavargóival, erőszakos koldusaival és útonálló lovagjaival népes Németország állapota egészben véve biztosabb volt-e, hogy az emberélet lényegesen megóvottabb volt-e benne, nehéz kimutatni. Annyi azonban bizonyos, hogy az előre megfontolt, a megfizetett, a harmadik kéz útján végrehajtott és a keresetté lett bűntevés óriási és félelmetes módon elterjedt Itáliában. Ha először a rablóvilágot vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy Itália talán nem szenvedett tőle többet, mint az Észak legtöbb országa, sőt néhány szerencsésebb vidék, pl. Toscana meglehetősen nyugodt volt. De különlegesen olasz alakok is akadnak ott. Nehezen találni párját egyebütt a szenvedélyben elvadult, fokonként rablóvezérré lett papnak, amire nézve ez a kor egyebek közt a következő példával szolgál.[312] 1495. augusztus 12-én a ferrarai San Giuliano-templom tornyára vaskalitkába zárva kifüggesztették Don Niccolô de' Pelagati, figaroloi papot. Az illető kétszer mondta első miséjét; első alkalommal ugyanaznap gyilkosságot követett el, de Rómában feloldották alóla; utóbb négy embert meggyilkolt és két nőt vett

feleségül és bejárta velük az országot. Azután sok emberölésen volt jelen, asszonyokon erőszakot tett, másokat erőszakosan elhurcolt, tömegével követte el a rablást, még sok embert meggyilkolt és egyenruhás, fegyveres bandával járta be Ferrara tartományát, gyilkolással és erőszakkal szerzett élelmet és hajlékot. – Ha hozzászámítjuk mindazt, ami közben történt, akkora papra nézve a gonosztetteknek roppant tömege derül ki. Mindenfelé sok gyilkos és egyéb gonosztevő akadt az olyan kevéssé ellenőrzött és kiváltságokkal annyira elhalmozott papok és szerzetesek között, de Pelagati formájú alig. Némiképpen más eset, bár szintén nem dicséretes az, ha elveszett emberek csuhába bújhattak, hogy az igazságszolgáltatás elől meneküljenek, mint példának okáért az a kalóz, akivel Masuccio egy nápolyi kolostorban ismerkedett meg. Mint állt a dolog ebben a tekintetben XXII. János pápával, arról nem tudunk részleteket.[313] A híres rablóvezérek kora egyébként később kezdődik, a XVII. században, amikor a politikai szenvedélyek, a guelfek és ghibellinek, a spanyolok és franciák, az országot már nem kavarták föl; a pártembert a rabló váltja föl.

Itália bizonyos tájékán, ahová a műveltség be nem hatolt, a falusi nép gyilkosok módjára viselkedett minden kívülről jöttei, aki a kezükbe került. Különösen így volt ez a nápolyi királyság félreesőbb részeiben, ahol talán a római latifundiumos gazdálkodás óta megmaradt az ősi elvadultság, és ahol az idegent és az ellenséget, *hospes* és *hostis,* még teljesen ártatlanul egyértelműnek tartották. Nem is volt vallástalan az a nép; megtörtént, hogy egy pásztor szorongva jelent meg a gyónószékben; meg akarta gyónni, hogy miközben böjt idején sajtot készített, néhány csepp tej a szájába jutott. A helyi erkölcsökkel ismerős gyóntatóatya az alkalommal élve, persze azt is kivette

belőle, hogy társaival gyakran rabolt ki és gyilkolt meg utasokat, csakhogy az szokás volt a környékükön és nem okozott lelkifurdalást.[314] Hogy politikai zavarok idején a parasztok egyebütt is mennyire el tudtak vadulni, arra már rámutattunk. A rablóvilágnál is rosszabb jele az akkori erkölcsnek a harmadik kéz által elkövetett, megfizetett bűntetteknek gyakorisága. Bevallottan Nápoly járt elöl ebben valamennyi más város között. „Semmit sem lehet itt olcsóbban vásárolni, mint az emberéletet" ‒ mondja Pontano. De egyéb vidékeken is ijesztő számmal fordulnak elő ilyen természetű gonosztettek. Természetesen bajos őket okaik szerint elkülöníteni, mert a politikai célszerűség, a pártgyűlölet, a személyes ellenségeskedés, a bosszú és félelem játszott össze bennük. A legnagyobb becsületére válik a firenzeieknek, hogy köztük, az akkori Itália legfejlettebb népében, az ilyesmi a legkevésbé fordul elő,[315] talán azért, mert a jogos panaszok meghallgatására még volt igazságszolgáltatás, amelyet elismertek, vagy mert a műveltség nagyobb foka más felfogást alakított ki arra nézve, hogy szabad-e bűnös kézzel a végzet kerekébe nyúlni. Ha valahol, Firenzében megmérlegelték, hogy milyen kiszámíthatatlan a hatása a vérbűnnek és hogy a felbujtó az úgynevezett hasznos bűntett esetében is milyen kevéssé lehet bizonyos a nagy és tartós előny felől. A firenzei szabadság bukása után, úgy látszik, hogy az orgyilkosság, főként a bérgyilkosság, hamar terjedt mindaddig, amíg I. Cosimo uralma annyira meg nem erősödött, hogy rendőrségében minden gonosztett emberére talált. Itália többi részében a bérgyilkosság aszerint lehetett gyakoribb vagy ritkább, hogy voltak-e fizetni tudó, előkelő állású felbujtók. Senkinek sem juthat eszébe, hogy az ilyesmit statisztikai adatokkal próbálja megállapítani,

de ha mindazoknak a haláleseteknek, amelyeket a mendemonda erőszakosan előidézetteknek tekintett, csak egy kicsiny része is igazi gyilkosság volt, már az is nagy summát jelent. A fejedelmek és a kormányok mindenesetre a legrosszabb példát mutatták: a legcsekélyebb habozás nélkül sorozták mindenhatóságuk eszközei közé a gyilkosságot. Még Cesare Borgia sem volt szükséges hozzá; a Sforzák is, az aragoniaiak, később pedig V. Károly közegei is megengedték maguknak azt, ami célszerűnek látszott.

A nemzet képzelete lassanként annyira megtelt ilyen természetű föltevésekkel, hogy ha hatalmasokról volt szó, már alig hittek természetes halálukban. A mérgek hatóerejéről persze néha meseszerű elképzelések jártak. Hajlandók vagyunk elhinni, hogy a Borgiák ama rettenetes fehér porának hatása pontos határidőre volt kiszámítható és hogy az a méreg is valóban *venenum atterminatum* lehetett, amelyet Salerno fejedelme ezekkei a szavakkal nyújtott át az aragóniai bíborosnak: „Néhány nap múlva meg fogsz halni, mert apád, Ferrante király, mindnyájunkat agyon akart tiporni.” De az a mérgezett levél, amelyet Caterina Riario VI. Sándornak küldött,[316] bajosan ölte volna meg a pápát, még ha el is olvassa a levelet; és mikor Nagy Alfonsót orvosai óvták attól, hogy abból a Livinusból olvasson, amelyet Cosimo de' Medici küldött neki, bizonyára joggal felelte nekik: ne beszéljetek már ilyen ostobaságokat. Az a méreg pedig, amellyel Piccinino titkára csak egy kissé akarta bekenni II. Pius pápa gyaloghintóját, meg legföljebb titokzatos módon hathatott volna. Hogy átlag ásványi vagy növényi mérgekről volt-e szó, nem lehet megállapitani. Az a folyadék, amellyel Rosso Fiorentino festő (1541-ben) életét kioltotta, nyilvánvalóan valami erősen maró sav volt,[317] amellyel senkit sem lehetett volna észrevétlenül megétetni. –

Milano, Nápoly és más városok nagy urainak, sajnos, folytonos alkalmuk volt arra, hogy a fegyvereket, különösen a tőrt, titkos erőszakosságokra használják, mert fegyvereseiknek csapataiban, amikre a maguk védelme céljából szükségük volt, már csak a henyélés miatt is időnként valóságos gyilkolási düh fejlődött ki. A megrontás titkos eszközei között – legalább ami a szándékot illeti -a varázslás is előfordul, de igen alárendelt módon. Ahol netán *maleficii*ről, *malie*ről és egyebekről esik szó, többnyire azért történik, hogy minden elképzelhető szörnyűséget halmozzanak valamely amúgy is gyűlölt vagy utálatos egyénre. AXIV. és XV. század francia és angol királyi udvarában a megrontó, a halálos varázslásnak sokkal nagyobbá szerepe, mint Itália előkelőbb köreiben.

Itáliában, ahol az egyéniség minden tekintetben tetőzik, végül néhány abszolút gonoszságú ember tűnik fel, akikben a bűn önmagáért való, már nem célt szolgáló eszköz, vagy ha mégis, olyan céloknak eszköze, amelyek a lélektan minden szabálya alól kibújnak.

Ezek közé a borzalmas alakok közé látszik tartozni első pillantásra néhány condottiere,[318] Braccio da Monione, Tiberto Brandolino és már Werner von Urslingen is, akinek ezüst mellvértjén ez a fölírás volt: ellensége az Istennek, a szánalomnak és az irgalmasságnak. Hogy ez az emberosztály egészben véve a legkorábban emancipált gonosztevők közé tartozott, az kétségtelen. De óvatosabbak leszünk ítélkezésünkben, ha tudjuk hogy – a krónikaírók felfogása szerint – e condottierék legsúlyosabb bűne az volt, hogy dacoltak az egyházi átokkal, és ha tudjuk, hogy személyük ettől kapja fakó, nyugtalanító megvilágítását. Bracchióban ez az érzület mindenesetre olyan erős volt, hogy dühre tudott gerjedni, ha zsoltárt éneklő szerzeteseket látott és lehajíttatta őket a

torony tetejéről, „de katonái iránt mégis lojális volt és nagy hadvezér”. Általában többnyire fölöttébb demoralizáló helyzetük ösztönzésére, többnyire érdek kedvéért követték el bűneiket a condottierék, és látszólag szilaj kegyetlenségüknek is rendszerint megvolt a célja, ha mindjárt csak az is, hogy megfélemlítse az embereket. Az aragóniaiak kegyetlenségének, mint láttuk, a bosszúvágy és a félelem volt a fő forrása. Föltétlen vérszomjat, a pusztítás ördögi örömét leginkább a spanyol Cesare Borgiában észlelhetni, akinek szörnyű tettei valóban jelentősen túlmentek céljain. A rosszban való sajátságos kedvtelés fölismerhető Sigismondo Malatestában is, Rimini kényurában; nemcsak a római curia, hanem a történelem ítélete is gyilkolással, erőszakossággal, házasságszegéssel, vérfertőzéssel, templomrablással, hamis esküvel és árulással vádolja, amelyeket mind ismételten követett el; az a legförtelmesebb tette azonban, hogy tulajdon Roberto fián kísérelt meg erőszakot tenni, amit az kivont tőrrel akadályozott meg, talán mégsem pusztán az elvetemültség műve volt, hanem valami asztrológiai vagy delejes babonáé. Ugyanezt sejtették, amikor azt az erőszakot kellett megmagyarázni, amelyet parmai Pierluigi Farnese, III. Pál pápa fia követett el a fanói püspökön. Ha szabad már most összefoglalnunk az akkori olasz jellem fő vonásait, amint azokat az előkelőbb osztályok életéből följegyezték, akkor körülbelül a következőt mondhatnók. Ami az olasz jellemben a legnagyobb fogyatékosság, az egyben nagyságának a föltétele is: a kifejlett individualizmus. Ez az individualizmus előbb belülről szakad el a meglévő, többnyire zsarnoki és törvénytelen állami rendtől, és amit ezután gondol és cselekszik, azt jogosan vagy jogtalanul árulásként róják föl neki. A győztes önzés láttára ő maga vállalkozik a maga

ügyében a jognak védelmére és bosszúállása a sötét hatalmak áldozatává teszi akkor, amikor azt hiszi, hogy belső békéjét állítja helyre. Szerelmével leginkább egy másik fejlett egyéniség feléfordul, mégpedig felebarátja felesége felé. Minden tárgyilagossággal, korláttal és törvénnyel szemben megvan benne tulajdon szuverenitásának érzete és minden egyes esetben önállóan határozza el magát, aszerint, hogy belsejében miként fér meg egymással a becsületérzés és a haszon, a bölcs mérlegelés és a szenvedély, a lemondás és a bosszúvágy. Ha már most a szónak tágabb és szűkebb értelmében is az önzés a gyökere és törzse minden rossznak, a fejlett olasz már ezért is közelebb lett volna a rosszhoz, mint egyéb népek. Ámde ez az egyéni fejlődés nem az ő bűne volt, hanem a világtörténelem végzése; nem is csak őbenne mutatkozott, hanem leginkább az olasz műveltség közvetítésével, a Nyugat minden többi népében is és azóta azok ebben a magasabb rendű légkörben élnek. Ez az egyéni fejlődés önmagában véve sem nem jó, sem nem rossz, hanem szükséges; rajta belül fejlődik a modern jó és rossz, az erkölcsi be-számíthatóság, amely lényegesen különbözik a középkorétól. Az új korszak első hatalmas áradatával szemben a reneszánsz olaszának kellett helytállania. Tehetségével és szenvedélyeivel a legfölismerhetőbb, a legjellemzőbb képviselője lett ama korszak minden nagyságának és minden kicsinységének; a mély elvetemültség szomszédságában kifejlődik az egyéninek legnemesebb harmóniája és az a dicsőséges művészet, amely az egyéni életet oly módon magasztalta föl, mint amennyire azt sem az ókor, sem a középkor nem akarta, vagy mint arra nem is volt képes.

II. A vallás a mindennapi életben

Minden népnek erkölcsiségével szorosan egybefügg az a kérdés, hogy mennyire van tudatában az Istennek, vagyis hogy nagyobb vagy kisebb mértékben hisz-e abban, hogy a világot az Isten vezeti, akár úgy vélekedjék hite, hogy a világ boldogságra vagy a siralomra és hamaros pusztulásra teremtetett. Erre nézve természetesen táják és emberek szerint teljesen különbözők a nézetek. A reneszánsznak voltak olyan városai és korszakai, amelyekben a boldogságnak határozott és közvetlen élvezése volt az uralkodó. A gondolkodásnak általános el-komorodása csak a XVI. századi idegenuralom idején lesz felismerhetővé. Az akkori olasz hitetlenség igen hírhedt és aki nem sajnálja a fáradságot, hogy bizonyítékot keressen, könnyűszerrel százával állíthatja össze a nyilatkozatokat és példákat. A mi feladatunk itt is a szétválasztás és a megkülönböztetés; összefüggő, végleges ítélettől ezúttal is tartózkodni fogunk.

A korábbi idők istentudatának forrása és támasza a kereszténység és annak külső hatalmi alakja, az egyház volt. Mikor az egyház elfajult, az emberiségnek különbséget kellett volna tennie és vallásához mindennek ellenére ragaszkodnia. Csakhogy könnyebb megfogalmazni, mint teljesíteni az ilyen követelményt. Nem minden nép elég nyugodt vagy tompaeszű ahhoz, hogy az el vés annak külső meg nyilvánulása között mutatkozó állandó ellentmondást elviselje. A hanyatló egyház az, amelyet a történelem legsúlyosabb felelőssége terhel: egy zavaros és a maga mindenhatóságának javára eltorzított tanítást a hatalom minden eszközével tiszta igazságképpen hajszolt keresztül, és érinthetetlensége tudatában a legnagyobb mértékű elerkölcstelenedésnek engedte át magát; halálos csapásokat mért a népek szellemére és

lelkiismeretére csak azért, hogy biztosítsa helyzetét, és a kiválóbb tehetségűek közül sokat, akik lelkükben elszakadtak tőle, a hitetlenség és az elkeseredés karjába kergetett.

Itt egy kérdés áll utunkba: a szellemi tekintetben olyan hatalmas Itália miért nem szegült szembe nagyobb erővel az egyházi renddel, miért nem valósított meg a németekéhez hasonló, de azt megelőző reformációt? Van erre válasz, de csak látszólag: Itália hajlandóságából nem tellett többre, mint az egyházi hierarchia tagadására, míg a német reformáció eredete és legyőzhetetlensége a hit által való igazolásról és a jó cselekedetek értéktelenségéről való pozitív tanításoknak köszönhető.

Bizonyos, hogy ezek a tanítások csak Németországból kiindulva hatottak Itáliára, de már túlságosan későn, amikor a spanyol hatalom elég erős volt ahhoz, hogy részint közvetlenül, részint a pápaság útján és annak eszközeivel mindent elnyomjon.[319] De már Itália korábbi vallási mozgalmaiban is, a XIII. század misztikusaitól Savonaroláig, nagy pozitív hitbeli tartalom volt, amelynek ahhoz, hogy megérjen, csupán a szerencse hiányzott, mint ahogy hiányzott az az igen pozitív keresztény hugenotta-mozgalomnak is. Az olyan óriási események, mint a XVI. századi reformáció, részleteit, kitörését és lefolyását illetően, minden történetfilozófiai összefoglalás elől kitérnek, bármennyire is be tudjuk bizonyítani szükséges voltát. A szellem mozgalmai, hirtelen fölvillanásai, elterjedése, veszteglése szemünk számára legalábbis annyiban rejtély, amennyiben a működő erőknek mindig csak egyikét vagy másikát ismerjük, de soha valamennyit.

Itália előkelő és középrendű osztályainak érzelmi állapota az egyházzal szemben a reneszánsz

tetőpontján mély, megvető haragból, a hierarchiához való alkalmazkodásból (amennyiben az minden módon egybeszövődött a külső élettel), továbbá a szentségektől, az áldozásoktól és áldásoktól való függés érzetéből tevődik össze. Hozzátehetjük ehhez, mint Itáliára nézve különösen jellemzőt, a szent prédikátorok nagy egyéni hatását.

Az olaszoknak az egyházi renddel szemben való haragjáról, mint ahogy az Dante óta az irodalomban és a történelemben megnyilvánul, külön ezzel a tárggyal foglalkozó terjedelmes munkáink vannak. A pápaságnak a közvéleménnyel szemben való helyzetéről föntebb már mi is részben számot voltunk kénytelenek adni, és aki a legelőkelőbb forrásból kívánja megismerni a legnyomósabbat, az elolvashatja Machiavelli Discorsijának és (a megcsonkítatlan) Guicciardini híres helyeit. A római curián túl még leginkább a jobb püspökök élveznek némi erkölcsi tekintélyt,[320] azután pedig némely plébános; ellenben a puszta javadalmasok, a kanonokok és szerzetesek csaknem kivétel nélkül mind gyanúsak és gyakran az egész rendre kiterjedő legocsmányabb megszólással terheltek. Elhangzott már olyan állítás, hogy a szerzetesek lettek az egész papság bűnbakjai, mert őket veszedelem nélkül lehetett gúnyolni.[321] Ez azonban minden módon téves állítás. A novellákban és színdarabokban csak azért szerepelnek olyan sűrűn, mert ez a két irodalmi műfaj az állandó és ismert típusokat kedveli, amelyekben a képzelet könnyen ki tudja egészíteni azt, amit az író csupán jelzett bennök. De meg a novella a világi papságot sem kíméli.322 Harmadszor az irodalom minden többi ágából való számtalan följegyzés a bizonysága annak, hogy milyen hetykén beszéltek és ítélkeztek nyilvánosan a pápaságról és a római curiáról; a képzelet szabad alkotásaitól azonban nem szabad ilyesmit várnunk.

Negyedszer: néha a szerzetesek is szörnyű bosszút tudtak állani. Annyi mindenesetre igaz, hogy a szerzetesek ellen volt legerősebb az ellenérzés és hogy a kolostori élet, az egész egyházi berendezés, a hit rendszerének, sőt általában a vallás értéktelenségének eleven bizonyságaiként szerepeltek, aszerint, hogy mennyire bővítettek elleneik jogosan vagy jogtalanul a következtetéseken. Föltehető, hogy Itáliában éberebb emléke maradt a két nagy kolduló szerzet keletkezésének, mint egyéb országokban; hogy még élt az olaszok tudatában, hogy a két szerzet eredetileg a reakció[323] eszköze az ellen, amit a XIII. század eretnekségének mondanak, vagyis az újabb olasz szellem korai erős megmozdulásának. És az a papi rendőri szervezet, amelynek ellátása a dömések állandó feladata volt, bizonyára sohasem keltett egyéb érzést, mint titkos gyűlöletet és gúnyt. Ha a Decameronét és Franco Sacchetti novelláit olvassuk, azt hihetnők, hogy kimerítik a szerzetesek és apácák ellen irányuló gonosz emberszólást. Ámde a reformáció kora felé közeledtében feltűnően fokozódik ez a hang. Szívesen mellőzzük Aretinót, mert *Ragionamenti*jében a kolostori élet csak arra való ürügyül szolgál neki, hogy szabadjára eressze a maga természetét. De valamennyi többi helyett meg kell itt neveznünk egy tanút: Masucciót, ötven novellája első tízében. A legnagyobb felháborodással és azzal a céllal írta őket, hogy elterjedjenek s ezért a legelőkelőbb személyiségeknek ajánlotta őket, még Ferrante királynak és nápolyi Alfonso hercegnek is. Maguk a történetek részben régebbiek és némelyikük már Boccaccióból is ismeretes; néhányuknak félelmetes a nápolyi időszerűsége. A néptömegeknek hamis csodák által való elámítása és kiszipolyozása, a gyalázatos életmóddal kapcsolatosan, valósággal kétségbeejti a gondolkodó nézőt. A vándorló minorita barátokról ezt

írja: „Csalnak, rabolnak és paráználkodnak és ha már nagyon megszorulnak, a szentet játsszák és csodákat tesznek: egyikük San Vincenzo köntösét, másikuk San Bernardino írását,[324] a harmadik Capistrano Szent János szamarának zabláját mutatja föl. . . „Mások „cinkostársakat szegődtetnek, akik látszólag vakok vagy halálos betegek és reverendájuk szegélyének vagy a velük hozott ereklyék érintésétől a tömeg között hirtelen meggyógyulnak; erre mindenki azt kiáltja, hogy: Misericordia! Megkondítják a harangokat és hosszú, ünnepélyes jegyzőkönyvet vesznek föl”. Megesik, hogy a szószéken álló szerzetesnek egy másik szerzetes, aki a nép között áll, hetykén azt kiáltja, hogy hazudik; de akkor a közbeszóló hirtelen úgy érzi, mintha az ördög szállotta volna meg, mire a prédikátor megtéríti és meggyógyítja- merő komédia. Az illető cinkostársával annyi pénzt gyűjtött, hogy az egyik bíborostól egy püspökséget vehetett rajta, s azon azután mind a ketten kényelmesen tölthették el életüket. Masuccio nemigen tett különbséget a ferencesek és a dömések között, mert az volt a véleménye, hogy méltók egymáshoz. „És az ostoba közönség hagyja, hogy belerántsák gyűlölködésükbe és pártviszályukba és nyilvános tereken[325] vitatkozik erről és ferencesekre meg dömésekre oszlik! „ Az apácák kivétel nélkül a barátokéi; mihelyt világiakkal szűrik össze a levet, bezárják és üldözik őket, a többi pedig valóságos lakodalmat ül a barátokkal s közben még misét is énekelnek, szerződéseket fogalmaznak és bőségesen fogyasztanak ételt és italt. „Jó magam is”, mondja Masuccio, „nem egyszer, hanem sokszor jelen voltam, mindent láttam és kezemmel érinthettem volna. Az olyan apácák azután vagy helyes kis barátokat szülnek, vagy elhajtják magzatukat, és ha valaki azt állítaná, hogy ez hazugság, akkor vizsgálja meg az

apácakolostorok csatornáit és bennök egész gyűjteményre való gyönge csontocskát talál majd, akár Heródes idején Betlehemben. Ilyen és egyéb dolgokat rejteget a kolostori élet. A gyónásban persze megkönnyítik egymásnak dolgát a szerzetesek és egy-egy miatyánkot mondatnak olyan cselekedetekért, amilyen miatt minden bűnbocsánatot megtagadnának a világi embertől, mintha eretnek volna. Azért nyíljon meg a föld és nyelje el elevenen, pártfogóikkal együtt az olyan gonosztevőket.” Könyvének egy másik helyén Masuccio arra való tekintettel, hogy a szerzetesek hatalma lényege szerint mégis a másvilágtól való félelmen alapszik, ezt a különös kívánságát fejezi ki: „Az lenne számukra a legjobb büntetés, ha az Isten mentül hamarabb megszüntetné a tisztító tüzet; akkor azután nem élhetnének alamizsnából és megint a fejsze nyelét kellene megmarkolniuk.” Ha Ferrante uralkodása idején, sőt hozzá magához így volt szabad írni, az talán azzal függött össze, hogy a királyt elkeserítette egy hamis csodatétel, amelyet az ő számára rendeztek. Egy Tarantoban elásott és azután megtalált fölírásos ólomtáblával a spanyolországihoz hasonlatos zsidóüldözésre akarták kényszeríteni és mikor a király keresztül látott a csaláson, szembe szálltak vele. Egy álkoplalót is leleplEztetett ugyanúgy, mint korábban egyszer az apja, Alfonso király. Az udvar legalább nem volt bűnrészese a sötét babonáknak.[326] Olyan szerzőt hallgattunk meg, aki komolyan nézte a dolgokat és ő korántsem az egyetlen a maga nemében. Tömegével gyűlik a gúny és gyalázkodás a kolduló szerzetesekre és átjárja az egész irodalmat.[327] Alig kételkedhetünk abban, hogy a reneszánsz hamarosan véget vetett volna ezeknek a szerzetes rendeknek, ha közbe nem jön a német reformáció és az ellenreformáció. Népszerű hitszónokaik és szentjeik bajosan mentették volna

meg okét. Csak annyi kellett volna, hogy kellő időben megegyezzenek olyan pápával, aki mint például X. Leó, megvetette a kolduló szerzeteket. Ha a kor szelleme mégis csupán vagy nevetségeseknek, vagy visszataszítóknak látta őket, az egyházra nézve már csak koloncok voltak. És ki tudja, mi várt volna akkor magára a pápaságra, ha a reformáció meg nem menti. Az a hatalom, amelyet a dömés kolostor *pater inquisitors* az illető városban kifejtett, a kései XV. században még éppen elég nagy volt ahhoz, hogy a műveltеket feszélyezze és felháborítsa, de tartós félelmet és áhítatosságot már nem tudott kikényszeríteni.328 Már nem volt lehetséges, miként azelőtt, a puszta érzületet büntetni és a tulajdonképpeni téves tanoktól az is könnyen óvakodhatott, aki különben az egész papsággal szemben a legszabadabb szájú volt. Ha csak valamely hatalmas politikai párt segítsége nem járult hozzá (mint Savonarola esetében), vagy nem gonosz varázslat megbüntetéséről volt szó (mint felső-itáliai városokban gyakran), akkor a XV. század végén és a XVI.-nak elején már csak ritkán került sor a máglyára. Számos esetben, úgy látszik, beérték az inkvizítorok a tanítások egészen felszínes visszavonásával, sőt megtörtént, hogy a vesztőhelyre menet kiragadták kezükből az elítéltet. Bolognában (1452) Niccolô da Verona papot mint halottidézőt, ördögűzőt és szentséggyalázót már megfosztották papi méltóságától a San Domenico temploma előtt épített fa-színpadon és a piazzán rakott máglyára készültek vele, amikor útközben kiszabadította egy sereg ember, akiket a johanita Achille Malvezzi, az eretnekek ismert barátja és apácák meggyalázója, küldött. A pápai követ (Bessarion bíboros) azután már a tetteseknek csak egyikét tudta megkeríteni és azt föl is akasztották; Malvezzi háborítatlanul élt tovább.

Figyelemre érdemes, hogy az előkelőbb szerzetesrendek, tehát a bencések és elágazásaik, nagy vagyonuk és jólétük ellenére is kevésbé voltak gyűlöltek, mint a kolduló szerzetek; tíz novella közül, amelyekben *fraték*-ról (barát) van szó, legföljebb egy olyan fordul elő, amelynek *monaco* (szerzetes) a tárgya és áldozata. Előnyére vált ezeknek a szerzeteknek, hogy régebbiek voltak és rendőri szándék nélkül alapították és hogy nem avatkoztak a magánéletbe. Akadtak közöttük jámbor, tudós és elmés emberek, az átlagot azonban egyikük, Firenzuola így jellemzi: „Ezek a jóltápláltak az ő bő csuhájukban nem mezítláb való vándorlással és prédikálással töltik idejüket, hanem csinos kordován papucsban ülnek cyprusfával kirakott szép zárkáikban és kezüket egybefonva pihentetik hasukon. És ha egyszer mégis el kell mozdulniuk helyükről, akkor öszvéren és kövér kis lovacskán lovagolnak kényelmesen, mintha üdülni mennének. A fejüket nem fárasztják túlságosan sok könyvnek a tanulmányozásával, nehogy a tudás szerzetesi együgyűségük helyébe luciferi elbizakodottságot vigyen.”

Aki annak a kornak irodalmát ismeri, az el fogja hinni, hogy az eddigiekben csak a tárgy megértéséhez legszükségesebbet közöltük. Nyilvánvaló, hogy a világi papságnak és a szerzeteseknek ilyen híre szükségképpen számtalan emberben megrendítette a legszentebbben való hitet. Micsoda szörnyű összefoglaló ítéletek ütik meg fülünket! Csupán egyiküket közöljük. Guicciardini, a Medici-pápák történetírója és sok esztendeig hivatalnoka, mondja (1 529) aforizmáiban: „Senkiben sem kelt nagyobb idegenkedést, mint bennem a papok becsvágya, kapzsisága és ki-csapongása, azért is, mert ezeknek a bűnöknek mindenike gyűlöletes, de azért is, mert

egyikük is vagy valamennyiük kevéssé illik az olyan emberekhez, akik azt vallják magukról, hogy Istentől különösen függő rendhez tartoznak, leginkább pedig azért, mert ezek a bűnök egymással annyira ellentétesek, hogy együtt csak egészen különös egyénekben fordulnak elő. Mindazonáltal az az állás, amelyet több pápánál elfoglaltam, arra kényszerített, hogy a magam haszna érdekében a pápák nagyságát kívánjam. Ha ez nincsen, Luther Mártont úgy szerettem volna, mint önmagamat, nem azért, hogy szabaduljak azoktól a törvényektől, melyeket a kereszténység úgy, ahogy közönségesen magyarázzák és értik, reánk rak, hanem hogy a gonosztevőknek azt a seregét *(questa caterva di scelerati)* az őket megillető határok közé utasítva lássam úgy, hogy bűntelenül vagy hatalmuktól megfosztva kelljen élniök.”

Ugyanez a Guicciardini azt is hiszi, hogy mindaz, ami természetfölötti, homályban marad, hogy a bölcselők és a teológusok csak ostobaságot tudnak róla mondani, hogy csodák minden vallásban előfordulnak, egyikre nézve sincsenek bizonyságok és végül még ismeretlen természeti jelenségekkel lehet megmagyarázni őket. Arról a hegyeket megmozdító hitről, amely akkoriban Savonarola követőiben jelentkezett, megállapítja, hogy furcsa tünemény, de nem fűz hozzá keserű megjegyzést. Ilyen hangulatokkal szemben a papságnak és a szerzetességnek megvolt az a nagy előnye, hogy az emberek megszokták őket, és hogy létük mindenkinek létével érintkezett és egybeszövődött. Ugyanaz az előny ez, amely eleitől fogva minden régi és hatalmas dologban megvolt a világon. Mindenkinek volt valami reverendában vagy csuhában járó rokona, valami pártfogásban való reménysége vagyabban, hogy majd az egyház kincséből részesedik, Itália közepén pedig a

római curia székelt, amely embereit néha hirtelen gazdaggá tette. De hangsúlyozni kell, hogy mindez nem kötötte meg sem a nyelveket, sem a tollakat. Hiszen a rágalmazó komikum szerzői többnyire maguk is barátok, egyházi javadalmasok stb.; Poggio, aki a faceziákat írta, fölvette a kisebb egyházi rendeket Francesco Berni kanonok volt, Teofilo Folengo bencés volt (igaz, hogy nagyon állhatatlan bencés), Matteo Bandello, aki tulajdon szerzetét nevetségessé teszi, domes barát volt, mégpedig e rend egyik generálisának unokaöccse. A biztosság érzetének túlsága ösztökéli ezeket az embereket? vagy annak szüksége, hogy rendjük rossz hírétől elkülönítsék személyüket? Vagy az a pesszimista önzés, amelynek jelszava: „minket még elbír”? Talán mindebből volt benne valami. Folengo esetében persze már a lutherség megismerhetően közrejátszik.

Az áldásoktól és szentségektől való függés, amelyről a pápaságról beszélve már volt szó, a nép hivő részében magától értetődő; a fölszabadult szellemekben az ifjúkori emlékek erejét és a rég megszokott jelképek varázsos hatalmát jelenti és bizonyítja. A haldoklónak ‒ akárki legyen is – a papi feloldozás utáni vágyakozása a pokoltól való félelemnek maradványa még az olyan férfiban is, mint amilyen ama Vitellozzo volt. Olyan tanulságos példát, mint az övé, aligha lesz lehetségestalálni. Az egyház tanítása a pap *character indelebilisé*je (eltörülhetetlen jellem), amely mellett a papszemély közömbös, azzal az eredménnyel járt, hogy az ember valójában megvetheti a papot és mégis vágyakozhatik egyházi kegyszerei után. De persze akadtak dacos lelkek is, például Galeotto, Mirandola fejedelme, aki 1499-ben tizenhat éve tartó egyházi kiközösítésben halt meg. Tizenhat évig miatta a város is átok alatt volt úgy, hogy sem misét nem mondtak, se halottat be nem

szenteltek Mirandolában.

Fényesen világlik ki mind e kétértelműségek közül a nemzet viszonya az ő nagy prédikátoraihoz. A Nyugat többi országát is meghatotta időnként a szent szerzetesek szónoklata, de mi volt az az olasz városok, az olasz vidék időszakonként meg-megismétlődő megrendüléséhez képest? Azonfelül példának okáért az egyetlen ember, aki a XV. század folyamán hasonló hatással működött, egy abruzzói születésű szerzetes volt, ti. Giovanni Capistrano.[329] Azok a lelkek, amelyek oly nagy komolyságot és olyan vallásos hivatottságot hordanak magukban, az akkori északon önkéntelen jelenségek, misztikusok; délen szétáradok, gyakorlatiak, és egyek a nemzettel abban, hogy nagy tisztelettel vannak a nyelv és az ékesszólás iránt. Észak megteremti az *Imitatio Christi*t[330] (Krisztus követése), amely csöndesen, eleinte csak a zárdákban, de évszázadokra kiterjedően hat; délen olyan emberek teremnek, akik óriási pillanatnyi hatással vannak az emberekre. Hatásuk valójában a lelkiismeret nyugtalanításán alapszik. Szónoklataik erkölcsi prédikációk, amelyekben nincsen elvontság, amelyek külön-külön esetekre vonatkoznak és amelyeknek hatását fokozza a szónok fölszentelt, aszkétai személye; a fölizgult képzelet azután önmagától adja hozzá a csodát, még a prédikátor akaratának ellenére is. Capistrano például beérte azzal, hogy a sokezer betegre, akit eléje vittek, keresztet vetett és megáldotta a Szentháromság, meg mesterének, San Bernardinónak nevében, amire azután egyszer-másszor valóságos gyógyulás következett be, mint ahogy az ilyen esetekben történni szokott. Brescia krónikása ehhez ezt a magyarázatot fűzi: „Szép csodákat mívelt, de az emberek sokkal többet meséltek, mint ami igaz volt.” A leghatalmasabb érv nem annyira a tisztítótűzzel és a pokollal való

fenyegetésvolt, mint sokkal inkább a *maledizionénak,* a gonosszal összefüggő és az egyes személyekre ható földi átoknak rendkívül eleven kifejtése. Krisztus és a szentek megszomorításának következményei még életében utolérik az embert. A szenvedélyükben, bosszúszomjukban és gonosztetteikben megátalkodott embereket csak így volt lehetséges megbánásra és vezeklésre bírni, márpedig ez volt a legfontosabb cél. így prédikált a XV. században Bernardino da Siena, Alberto da Sarteano, Giacomo délie Marche, Giovanni Capistrano, Roberto de Lecce és mások; végül Girolamo Savonarola. Nem volt elfogultabb ítélet, mint az, amelyet a kolduló szerzetesekre mondtak; a prédikátorok leküzdötték. Az elbizakodott humanizmus bírált és csúfolódott; példának okáért Poggio, aki szerint könnyű a dolga a prédikátoroknak, mert minden városban ugyanavval hozakodnak elő és a népet butábban bocsátják el, mint ahogy egybegyűlt. Mihelyt azonban a prédikátorok megszólaltak, a hallgatóság nem törődött többé a gúnyolódó humanizmussal. A jelenség nem volt új és az olyan csúfondáros nép, mint a firenzei, már a XIV. században megtanulta, hogy a prédikátorok torz példányaival hogyan kell elbánni, ha a szószéken megjelennek;[331] mikor Savonarola föllépett, mégis annyira magával ragadta a firenzeieket, hogy nemsokára egész szeretett műveltségük és művészetük szétolvadni készült azon az izzó tűzön, amelyet Savonarola gyújtott. Még az sem volt képes arra, hogy magában az ügyben kárt tegyen, hogy képmutató barátok a velük egyetértők segítségével nagymértékben profanizálták a szent ügyet és segítségükkel tetszés szerint tudták megindítani hallgatóikat. Az emberek továbbra is nevettek a koholt csodákkal és hamis ereklyék[332] felmutatásával dolgozó közönséges szerzetesi prédikációkon, de továbbra is

nagyra becsülték az igazi nagy prédikációkat. Ezek a prédikációk a XV. század igazi olasz különlegességei.

A rend küldi ki a prédikátorokat – általában Szent Ferenc rendje, mégpedig az ún. observantiás ferenceseké -aszerint, hogy mennyire hívják őket. Erre leginkább akkor kerül sor, ha a városokban súlyos természetű nyilvános vagy magánpártviszály tör ki, de a közbiztonság ijesztő meglazulása és az erkölcstelenség elburjánzása idején is. Ha azután valamelyik prédikátornak nagy lett a híre, akkor külön alkalom nélkül is hívják a városok; a prédikátor oda megy, ahová följebb-valói küldik. Működésüknek külön ága a török ellen való keresztesháború prédikálása; nekünk azonban itt leginkább a töredelmességet hirdető prédikációval van dolgunk. A prédikáció tartalmi sorrendje, ha módszeresen állapították meg, úgy látszik, egyszerűen a halálos bűnök egyházi elsorolását követte; mennél sürgetőbb azonban a pillanat, annál előbb tér át a prédikátor közvetlenül a fő célra. Talán rendjének egyik hatalmas méretű templomában vagy a székesegyházban kezdi; nem sok idő múlva a legnagyobb piazza is kicsiny a mindenfelől odaözönlő nép számára, úgyannyira, hogy magára a prédikátorra nézve is életveszéllyel jár a jövés-menés. A prédikáció rendszerint óriási körmenettel fejeződik be, de a város legelső tisztviselői is, akik maguk közé veszik a prédikátort, alig tudják megóvni a tömegtől, amely kezét-lábát csókolja és kámzsájából darabokat szabdal le. Az uzsora, az előrevásárlás és a tisztességtelen divatok ellen irányuló prédikáció közvetlen és legkönnyebben adódó eredménye a börtönök megnyílása volt, azaz csupán az adósságcsinálás miatt lecsukott szegényebbek szabadon bocsátása. Ezen kívül a fényűzési cikkek meg a veszélyes és ártalmatlan időtöltés eszközeinek: a kockának, kártyának, mindenféle játékoknak,

álarcoknak, hangszereknek, énekes könyveknek, írott varázsigéknek, hamis hajékeknek stb. elégetése. Mindezt a holmit kétségtelenül tetszetősen csoportosították egy állványon, a tetejére pedig még egy ördögalakot erősítettek, azután meggyújtották az egészet. Ezután a keményebb lelkek kerülnek sorra; aki már régen nem gyónt, most meggyónik, a jogtalanul visszatartott jószágot visszaadják, a veszedelemmel terhes gyalázkodásokat visszavonják. Olyan szónokok, mint Bernardino da Siena, nagyon buzgón és gondosan foglalkoztak az emberek hétköznapi dolgaival és azok erkölcsi vonatkozásával. Kevés mai teológusunk volna hajlandó arra, hogy reggeli prédikációt kíséreljen meg mondani „szerződésekről, visszatérítésekről, állami járadékokról és a leányok kiházasításáról”, mint amilyent Bernardino egyszer a firenzei dómban mondott. Kevésbé óvatos prédikátorok ilyenkor könnyen beleestek abba a hibába, hogy túlságosan hevesen mentek neki emberi osztályoknak, iparágaknak, hivatalnoki állásoknak annyira, hogy a hallgatóság fölizgult lelke a kiprédikáltak ellen való tettlegességben könnyebbült meg.333 Bernardino da Sienának egy Rómában tartott szónoklata is (1424) azonfelül, hogy a Capitóliumon pipere- és varázslószereket égettek el, még más következménnyel is járt: „Ezután – olvasható[334] – Finicella boszorkányt is megégették, mert ördögi szerekkel sok gyermeket megölt és sok embert megboszorkányozott, és egész Róma elment oda, hogy megnézze.” A prédikáció legfontosabb célja azonban, mint fönnebb már megjegyeztük, a viszálykodók kibékítése és a bosszúról lemondatása. Erre rendszerint csak a prédikációsorozat végén került sor, mikor az általános töredelmesség hajlandósága lassanként az egész várost elfogta, mikor a levegő

megremegett az egész nép kiáltásától: *misericordia!* – Ekkor került sor az ünnepélyes békekötésekre és ölelkezésekre, még akkor is, ha a viszálykodó pártok között kölcsönös gyilkosságok estek. A már számkivetetteknek készakarva megengedték, hogy a szent szándék érdekében visszatérhessenek a városba. Úgy látszik, hogy az ilyen pacekat (békekötések) azután is megtartották, hogy az emelkedett hangulat elmúlt, és olyankor számos nemzedéken át áldott maradt a szerzetes emléke. De voltak vad és rettenetes válságok is, például a római della Valle és Croce családé (1482), amikor maga a nagy Roberto da Lecce is hiába hallatta szavát.335 A nagyhét előtt nem sokkal még számtalan ember előtt prédikált Roberto Minerva temploma előtt; ekkor a nagycsütörtököt megelőző éjszakán játszódott le a ghettó-nál a Palazzo della Valle előtt a szörnyű utcai harc; másnap reggel Sixtus pápa kiadta a parancsot a ghetto lerombolására és utána megtartotta az aznapon esedékes szertartásokat; nagypénteken Roberto megint prédikált, feszületet tartott kezében; de csak sírni tudott ő is, hallgatósága is. Erőszakos, önmagukkal meghasonlott lelkek a töredelmi prédikációk hatása alatt gyakran határozták el magukat arra, hogy kolostorba vonulnak. Volt közöttük mindenfajta rabló és gonosztevő, de voltak éhező katonák is.336 Elhatározásukban része volt a csodálatnak is, amely a szent barátot legalább az élet külső körülményei dolgában tehetsége szerint megközelíteni szeretné.

A befejező prédikáció azután hangosabb áldás, amely ezekbe a szavakba foglalódik: *la pace sia con voi!* (Béke legyen veletek!). Nagy emberseregek kísérik a prédikátort a legközelebbi városba és ott újra végighallgatják beszédeinek egész sorát. A rendkívüli hatásra való tekintettel, amelyet ezek a szentférfiak kifejtettek, a papságnak és a kormányoknak kívánatos

volt, hogy legalábbis ne tegyék ellenségeikké őket. Egyik eszköze ennek az volt, hogy ügyeltek arra, hogy prédikátorokként csak olyan szerzetesek vagy papi férfiak léphessenek föl,[337] akik legalább a kisebb egyházi rendeket fölvették úgy, hogy a rend vagy a megfelelő testület bizonyos mértékig felelős volt értük. De határozottan megvont határt itt sem lehetett betartani, mert az egyházat, tehát a szószéket is régóta igénybe vették a nyilvánosság mindenféle céljai, a bírósági aktusok, közlések, felolvasások stb. számára, és mert a tulajdonképpeni prédikálásra is olykor a humanistának és világi férfiúnak engedték át a szót. Amúgy is volt már egy felemás emberi osztály, amelynek tagjai sem szerzetesek, sem papok nem voltak, de a világról mégis lemondtak, ti. az Itáliában igen számos remete, és azok néha minden megbízás és felszólítás nélkül megjelentek és magukkal ragadták a népet.[338] Ilyen eset játszódott le Milanóban azután, hogy a franciák másodszor is elfoglalták a várost (1516), igaz, hogy olyan időben, amikor nagy volt a zavar; egy toscanai remete, talán Savonarola pártjabeli, több hónapon át birtokolta a dóm szószékét, a leghevesebben vitázott az egyházi felsőbbséggel, új gyertyatartót és oltárt állított a templomban, csodákat mívelt és csak heves harcok után vonult el. Azokban az Itália sorsára nézve döntő évtizedekben mindenfelé föléled a jövendőmondás és ahol fölüti fejét, seholsem korlátozható valamely meghatározott néposztályra. Ismeretes például, hogy Róma feldúlása előtt a remeték milyen dacosan léptek föl jóslásaikkal. Akiben közülük nem volt szónoki képesség, az követével jelképeket küldött, mint például az a Siena környékebeli aszkéta, aki (1496) egy „remetécskét”, vagyis egy tanítványát küldte a rettegő városba; tanítványa botra tűzött halálfejet vitt, amelyen a fenyegető bibliai mondást tartalmazó

cédula függött.

De gyakran maguk a barátok sem kímélték a fejedelmeket, a hatóságokat, a papságot, még a tulajdon rendjüket sem. Bár olyan szónoklatra, mint amilyent a XIV. század Paviájában Fra Jacopo de' Bussolari mondott[339] egyenesen azzal a céllal, hogy megbuktasson egy zsarnoki uralkodóházat, az azután következő időkben nem akad példa, de annyival inkább a rosszalló bírálatra, magával a pápával szemben is, annak tulajdon kápolnájában; arra is, hogy prédikátorok gyermekes politikai tanácsokat osztogatnak az őket hallgató fejedelmeknek, akik pedig úgy vélik, hogy azokra nem szorultak rá.[340] A milanói Castello terén 1494-ben egy, az Incoronata templomból való (tehát Ágoston-rendi), világtalan prédikátor megkockáztathatta, hogy ezt kiáltsa a szószékről Lodovico Moro felé: „Ne mutasd meg a franciáknak, ó Uram, az utat, mert meg fogod bánni!”[341] Voltak jövendőmondó szerzetesek, akik tatán nem politizáltak közvetlenül, de a jövőnek olyan rettenetes képét vetítették föl, hogy a hallgatóknak elállt belé a lélegzetük. Nem sokkal X. Leó pápává választása után (1513) az ilyen szerzeteseknek egész csoportja, tizenkét ferencrendi barát, bejárta Itália különböző tájait, amint azokat egymás között felosztották: egyikük, aki Firenzében prédikált, Fra Francesco di Montepulciano, fokozódó borzadást keltett az egész népben, mert nyilatkozatai inkább túlozva, mint enyhítve, azok közé is eljutottak, akik a tolongás miatt nem tudtak közelébe férni. Egy ilyen szónoklata után hirtelen meghalt „mellfájásban”; mindenki köréje sereglett, hogy megcsókolja a halott lábát; azért is éjnek idején temették el a legnagyobb csöndben. De a jövendőmondásnak újra lángragyúlt szellemét, amely most már nőket és parasztokat is megszállt, csak a legnagyobb fáradság árán sikerült

lelohasztani. „Hogy az embereket kissé megint fölvidítsák, a Mediciek, Giuliano (Leó pápa fivére) és Lorenzo megrendezték 1514 Szent János napján azokat a pazar ünnepélyeket, vadászatokat, felvonulásokat és lovagi tornákat, amelyekre néhány nagy úron kívül hat bíboros is érkezett Rómából, igaz, hogy álruhában.”

A legnagyobb böjti prédikátort és prófétát azonban már 1498-ban megégették Firenzében: a ferrarai Fra Girolamo Savonarolát. Be kell itt érnünk néhány reá vonatkozó utalással. Az a hatalmas műszer, amellyel Firenzét átalakítja, és amellyel rajta uralkodik (1494-1498), a szónoklata, s róla a ránkmaradt, jobbára a helyszínen hiányosan leírt prédikációk nyilván igen mérsékelt fogalmat adnak. Nem mintha föllépésének külső eszközei különösebben megragadok lettek volna, mert hangja, kiejtése, beszédeinek retorikai szerkezete stb. inkább lényének gyöngébbik része volt, és ezért, aki stílusosan és művészien prédikáló szónokot kívánt meghallgatni, vetélytársához, Fra Marino da Genazzanóhoz fordult. De Savonarola beszédét az a magas rendű egyéni erő járta át, amelyre utána Lutherig nem volt példa. Maga Savonarola megszállottságnak minősítette ezt, és ezért szerénytelenség nélkül igen nagyra tartotta a prédikátori hivatást: a prédikátor fölött a lelkek nagy hierarchiájában közvetlenül az angyalok legalsóbb köre következik. Ez a teljesen lobogó lánggá változott egyéniség mindenekelőtt még egy másik, még egy nagyobb csodát művelt; a tulajdon kolostora, a dömés-rendi San Marco, azután Toscana valamennyi dömés-zárdája egy véleményre tér és egy önkéntes nagy reformra vállalkozik. Ha tudjuk, hogy mik voltak akkoriban a kolostorok és hogy a szerzetesek körében milyen végtelenül nehéz volt a legcsekélyebb változást is keresztülvinni, akkor kétszeresen elcsodálkozunk a

felfogásnak olyan teljes megváltozásán, amilyen ott végbement. Mikor a dolog már folyamatban volt, azzal kapott erőre, hogy a hasonlóan gondolkodók nagy számmal lettek dömés-barátok. A legelőkelőbb családok fiai novíciusként léptek be San Marco kolostorába.

Szent Domonkos rendjének ez a reformja, amely egy bizonyos országra

szorítkozott, az első lépés volt a nemzeti egyház felé, amelyre óhatatlanul sor kerül, ha ez a szellem hosszabb életű. Maga Savonarola ugyan az egész egyház reformját kívánta, és annak érdekében még működésének végefelé is minden hatalmasságnak sürgető figyelmeztetéseket küldött, amelyekben zsinat összehívását kívánta. Ámde míg az ő rendje és pártja Toscanára nézve szellemének egyedül lehetséges szervévé lett, a földnek sójává, a szomszédos vidékek régi állapotukban vesztegeltek. A lemondásból és képzeletből egyre inkább olyan állapot keletkezik, amely Firenzét az Isten földi országává akarja tenni. A jóslatok, amelyeknek részben való teljesedése emberfölötti tekintélyhez juttatta Savonarolát, voltak az a közeg, amelynek segítségével a mindenható olasz képzelet a legjobban körülbástyázott és a legszeretőbb lelken is úrrá lett. Az observantiás ferencesek a dicsőségnek abban a visszavert fényében, amelyet S. Bernardino da Sienától örököltek, eleinte azt hitték, hogy a nagy döntést versengésükkel meg tudják fékezni. Egy közülük való szerzetesnek, Domenico da Ponzó-nak megszerezték a dóm szószékét és Savonarola baljóslatain még rosszabb sorsot ígérő jóslatokkal igyekeztek túltenni, mígnem Pietro de' Medici, aki még akkor Firenzében uralkodott, egyelőre mind a kettőnek hallgatást parancsolt. Nem sokkal ezután, mikorVIII. Károly Itáliába vonult és a Medicieket elűzték, mint ahogy azt

Savonarola érthető szavakkal megjósolta, már csupán neki hittek. És itt el kell ismernünk, hogy Savonarola a maga sejtéseit és látomásait nem bírálta, viszont másokéval szemben meglehetősen szigorú volt. Halotti beszédében, amelyet Pico della Mirandolára mondott, az elhalt baráttal kissé kegyetlenül bánik. Mert Pico nem akart a dömések rendjébe lépni, noha egy Istentől eredő belső hang unszolta reá, ő, Savonarola, maga arra kérte az Istent, hogy fenyítse meg egy kissé Picót; halálát azonban igazán nem kívánta; most azután alamizsna és imádság segítségével kivívott annyit, hogy Pico lelke egyelőre a tisztítótűzben van. Ami azt a vigasztaló látomást illeti, amely Picónak betegágyán megjelent, és amelyben a Madonna azt ígérte, hogy nem fog meghalni, Savonarola megvallja, hogy sokáig az ördög ámításának vélte, míg csak kinyilatkoztatás útján meg nem tudta, hogy a Madonna a második halált értette, ti. az örök halált. – Ha ez és az ilyesmi elbizakodottság volt, akkor az a nagy lélek legalább megbűnhődött érte olyan keservesen,

ahogyan csak megbűnhődhetett; életének végső napjaiban Savonarola, úgy látszik, belátta látomásainak és jóslatainak semmiségét, de mégis elég belső nyugalom maradt benne ahhoz, hogy szent hangulatban menjen a halálba. Hívei azonban nem csak tanításához, hanem jóslataihoz is még három évtizeden át ragaszkodtak. Az állam újjászervezésén csak azért dolgozott, mert helyette ellenséges erők kerítették volna hatalmukba az ügyet. Méltánytalan dolog az 1495. év elejéről való félig demokratikus alkotmány szerint megítélni őt. Az az alkotmány nem jobb és nem rosszabb, mint más firenzei alkotmánytervezetek. Savonarola talán az egyetlen lett volna, aki az alattvaló államoknak szabadságát vissza tudta volna adni, és amellett a toscanai

államnak egybe-tartozását valahogyan mégis meg tudta volna menteni. Ez azonban eszébe sem jutott.

Az ilyesmire alapjában véve az elképzelhető legalkalmatlanabb ember volt. Igazi eszménye az Isten uralma, a teokrácia volt, amelyben mindenki boldog alázatosságban hajlik meg a Láthatatlan előtt, és amelyben a szenvedélyek minden összeütközésének eleve be van vágva az útja. Egész felfogása benne van a Signoria palotájának abban a feliratában, melynek tartalma már 1495 végén a jeligéje volt,[342] és amelyet hívei 1527-ben megújítottak: *Christo regi suo domino dominantium liberatori, deo summo opt. max. Mariaeque virgine Reginae dicavit.* S. P. Q. F. (Krisztus királynak, Urának szabadítójának a legfőbb, legjobb, legnagyobb Istennek és Szűz Máriának, Királynéjának ajánlja Firenze szenátusa és népe). A földi élethez és föltételeihez olyan kevés köze volt, mintáz igazi és szigorú szerzeteseknek. Nézete szerint az ember csak azzal foglalkozzék, ami lelkének üdvösségével közvetlenül összefügg.

Milyen érthetően derül ki ez az ókori irodalomról vallott nézeteiben. „Az egyetlen jó”, prédikálja, „amit Platon és Arisztotelész mívelt, az volt, hogy számos olyan érvvel hozakodtak elő, amelyek az eretnekek ellen felhasználhatók, ők is, más filozófusok is mégis a pokolban vannak. Egy vénasszony többet tud a hitről, mint Platon. A hit érdekében való volna, ha sok, egyébként hasznosnak tetsző könyvet megsemmisítenének. Mikor még nem volt annyi könyv, sem annyi természetes érv és vita, gyorsabban nőtt meg a hit, mint azóta.” Az iskolák klasszikái olvasmányait Homéroszra, Vergiliusra és Ciceróra akarná korlátozni és ami még hiányzik, azt Szent Jeromossal és Szent Ágostonnal kiegészíteni; viszont nemcsak Catullust és Ovidiust, hanem Tibullust és Terentiust is száműzetésre kárhoztatná. Itt egyelőre

ugyan még csak az aggodalmaskodó erkölcs szól belőle, de egy külön írásában elismeri, hogy a tudomány általában káros valami. Igazában, úgy véli, csak kevés embernek kellene foglalkoznia vele, hogy az emberi ismeretek hagyománya ki ne haljon, leginkább azonban azért, hogy mindig legyen az eretnek álokoskodásoknak leküzdésére néhány atléta készletben; a többi embernek a nyelvtanon, az erkölcsi tanításokon és a vallástanításon nem volna szabad túlmennie. A műveltség így természetesen megint teljesen a szerzetesek kezébe kerülne, és minthogy ugyanakkor a „legtöbbet tudóknak és legszentebbeknek” kellene az államokon és birodalmakon uralkodniuk, az uralkodók is megint a barátok lennének. De ne is vizsgáljuk, hogy elment-e gondolatban ennyire Savonarola. Gyermekiebben nem is lehetne okoskodni. Az az egyszerű megfontolás, hogy az újra fölfedezett ókor és az ember egész szemléletének és gondolati körének óriási kitágulása a körülményekhez képest dicsőséges tűz-próbája lehetne a vallásnak, eszébe sem jut a jó embernek. Legszívesebben eltiltaná azt, amitől másképpen nem lehet megszabadulni. Általában minden inkább volt, mint szabadelvű; az istentelen asztrológusok számára példának okáért ugyanazt a máglyát tartja készen, amelyen önmaga halt meg.[343]

Milyen hatalmasnak kellett lennie annak a léleknek, amely ebben a szűk szellemben lakott! Milyen tűz volt szükséges ahhoz, hogy a firenzeieknek a műveltség iránt való lelkességét meghajtásra bírja e felfogás előtt. Hogy mi mindent készek voltak művészeti és világi holmiból kiszolgáltatni neki, azt azok a híres áldozati tüzek mutatják, amelyekhez képest Bernardino da Siena és mások minden *talamó*ja kevesetmondó. Savonarola némi zsarnoki rendőrösködése nélkül mindez nem eshetett meg.

Általában nem csekélyek Savonarola beleavatkozásai az olasz magánélet szabadságába, mint ahogy erkölcsi reformjának megvalósítása érdekében például azt kívánta, hogy a szolgaszemélyzet gazdája körül kémkedjenek. Ami később Genfben a vas-markú Calvinnak kívülről való állandó ostromállapot segítségével is csak nehezen sikerült: a nyilvános és magánélet átalakítása, az Firenzében csupán kísérlet maradhatott és mint olyan, az ellenfeleket a végsőig elkeserítette. Idetartozik mindenekelőtt a Savonarolától megszervezett gyermeksereg, amely a házakba tolakodott és erőszakosan követelte a máglyára alkalmas tárgyakat; némely helyütt ütlegekkel utasították el őket; arra, hogy a fölserdülő szentéletű polgárság fikcióját mégis megőrizzék, megletteket adtak melléjük oltalmazóknak. Így tudták azután már az 1497-i év utolsó farsangi napján és a következő esztendőnek ugyanazon a napján a Signoria terének nagy autodaféit megrendezni. Lépcsőzetes gúla emelkedett, a *rogushoz* hasonlatos, amelyen római császárok tetemét szokták megégetni. Alul, a talapzathoz legközelebb álarcokat, álszakállakat, maskarák jelmezeit és egyebeket csoportosítottak; fölöttük a latin és olasz költők könyvei következtek, többek között Pulci Morgantéja, Boccaccio, Petrarca, részint drága pergamenre nyomott könyvek és miniatúrákkal díszített kéziratok; azután nők csecsebecséi és piperetárgyai, illatszerek, tükrök, fátylak, hajdíszek; még följebb lantok, hárfák, sakktáblák, játékkártyák; a két legfelső lépcsőfokon végül csupa festmény hevert, különösen női szépségek képe, részint Lucretia, Cleopatra, Faustina klasszikái nevén szereplők, részint élőkről készült arcképek, például a szép Bencináról, Lena Moralláról, Bina és Maria de' Lenziről. Az első alkalommal egy jelenvolt velencei

kereskedő 22 000 arany tallért kínált a Signoriának a gúla tartalmáért; a válasz az volt, hogy az ő arcképét is megfestették, azután föltétették a többi mellé. Mikor a máglyát meggyújtották, a Signoria kivonult az erkélyre; ének, trombiták harsogása és harangok kongása töltötte meg a levegőt. Azután San Marco terére vonultak és ott az egész párt háromsoros körtáncot lejtett: legbelül San Marco kolostorának barátai voltak angyaliakkal váltakozva, azután fiatal papok és világiak következtek, végre legkívül aggok, polgárok és papok, az utóbbiak olajágakkal megkoszorúzva. A győztes ellenpártnak minden gúnyolódása, amelyre a párt tagjainak valószínűleg volt némi okuk és azonfelül megvolt a hozzávaló tehetségük, később még sem bizonyult elégségesnek arra, hogy Savonarola emlékét lealacsonyítsa. Mennél szomorúbbá fejlődött Itália sorsa, annál inkább megtisztult a túlélők emlékezetében a nagy szerzetes és próféta alakja. Ha jóslatai egyenként nem is váltak be, – az a nagy és mindenkire kiterjedő balsors, amelyet hirdetett, túlságosan borzalmasan is megvalósult. Bármilyen nagy volt is azonban a töredelmet hirdető prédikátorok hatása és bármily határozottan követelte is Savonarola a szerzetesi rend számára a megmentő prédikátori hivatást, a szerzetesek rendje mégsem kerülte el a közvélemény általános lesújtó ítéletét. Itália megmutatta, hogy csak az egyénekért képes lelkesedni.

Ha már most a papságtól és szerzetességtől eltekintve kívánjuk a régi hit erejét megállapitani, rájutunk, hogy a régi hit ereje hol nagyon csekély, hol igen jelentékeny volt aszerint, hogy melyik oldal felől milyen világításban nézzük. A szentségek és áldások nélkülözhetetlenségéről már volt szó: lássuk egyelőre, milyen volt a helyzete a hitnek és a vallás gyakorlatának a mindennapi életben. Abban a tömeg

és az, amit megszokott, továbbá a hatalmasoknak mind a kettőre való figyelme döntő súlyú. Mindaz a kellék, ami a bűnbánathoz és jócselekedetek útján az üdvösség megszerzéséhez szükséges, a parasztok és az alsóbb osztályok körében fejlettségének és elfajulásának ugyanabban a mértékében megvolt, mint északon és hellyel-közzel a műveltekre is hatott és befolyással volt reájuk. A népies katolicizmusnak azok a hagyományai, amelyekkel az isteneknek ókori pogány segítségülhívásához, megajándékozásához és kiengeszteléséhez csatlakozik, a nép tudatában a legmakacsabban megfészkelték magukat. Battista Mantovano nyolcadik eclogája, amelyet már más alkalommal idéztünk, egyebek közt egy parasztnak a Madonnához intézett imádságát tartalmazza, amelyben a Madonnát mint a falusi élet minden egyes érdekének védő istennőjét hívja segítségül. M ilyen fogalmak alakultak a népben bizonyos Madonnáknak mint bajban segítőknek értékéről, mit gondolt magában az a firenzei asszony,344 aki egy hordócska viaszt ajánlott föl fogadalmi ajándékul, *ex volo*-ként az Annunziatának, mert szeretője, egy barát, apránként egy kis hordónyi bort ivott meg nála úgy, hogy férje észre nem vette? Az élet bizonyos körei fölött éppúgy uralkodott egyes szentek patronátusa, mint még ma is. Gyakran megkísérelték már, hogy a katolikus egyház bizonyos számú általános rituális szokását pogány szertartásokra vezessék vissza, s hogy azonfelül a helyi és népi szokások tömege, amely az egyház ünnepeivel lett kapcsolatos, öntudatlan maradványa Európa különböző régi pogányságainak, azt mindenki elfogadja. Itália vidéki életében azonban még egy s más olyan dolog fordult elő, amiben lehetetlen föl nem ismerni a pogány hit tudatos maradványát. Ilyen az példának okáért, hogy négy nappal üszögös Szent-Péter-napja előtt, tehát még

február 18-án, a régi feraliák napján ételt tesznek a halott mellé.[345] Alkalmasint egyéb hasonló természetű szokás is járta még akkoriban és csak azóta irtották ki őket. Talán csak látszólag paradoxon, hogy a nép hite Itáliában különösen annyiban nyugodott szilárd alapon, amennyiben pogányság volt. Hogy az ilyen természetű hit uralma mennyire terjedt el a felsőbb körökben is, bizonyos pontig alkalmasint pontosabban is kimutatható volna. Mint már a papsághoz való viszonyról beszélve megjegyeztük, a megszokás és a korai benyomások hatalma az ő részén volt; közrejátszott az egyházi ünnepi pompa kedvelése is, hébe-hóba pedig azoknak a nagy vezeklő járványoknak valamelyike, amelyeknek a csúfolódók és tagadók is nehezen tudtak ellenállani.

Nem kívánatos azonban ezekben a kérdésekben gyors és végleges eredményekre törekedni. Azt hinné pl. az ember, hogy a műwelteknek a szentek ereklyéivel szemben való viselkedése olyan kulcsot ad kezünkbe, amely a műveltek vallásos öntudatának legalább néhány rekeszét meg tudná nyitni számunkra. Fokozatbeli különbségek valóban kimutathatók, de korántsem olyan világosan, mint ahogyan kívánatos volna. Velence kormánya a XV. században, úgy látszik, teljesen osztozott abban az áhítatban, amellyel a hívek a szentek testének maradványait körülvették és amely akkoriban az egész Nyugaton uralkodó volt. A Velencében élő idegenek is okosan tették, ha ehhez az elfogultsághoz alkalmazkodtak.[346] Ha a tudós Padovát topografusa, Michèle Savonarola szerint szabad megítélnünk, akkor Padovában sem volt ez másként, mint Velencében. Fenséges érzéssel, amelybe jámbor borzongás vegyül, beszéli el Michèle, hogy nagy veszedelmek idején hogyan hallották éjjel az egész városban a szenteket sóhajtozni, hogyan nőtt

állandóan a körme és haja a Santa Chiarában fekvő szent apáca tetemének, hogyan csapott zajt a veszedelmek közeledtére ugyanaz az apáca, hogyan emelte föl karját stb. Mikor SzentAntalnaka Santotemplomabeli kápolnáját leírja, teljesen dadogásba és félrebeszélésbe esik Michèle.

Milanóban legalább a nép nagy rajongást mutatott az ereklyék iránt, és mikor egyszer (1517) a szerzetesek San Simpliciano templomában a főoltár átépítésekor hat szent tetemét meggondolatlanul kitakarták és nem sokkal utána erős zivatarok szakadtak az országra, a zivatarok okát az emberek a szentségsértésben látták és az illető szerzeteseket a nyílt utcán megverték ott, ahol kezükbe akadtak. Itália egyéb részeiben azonban még a pápák körül is sokkal kétségesebbek ezek a dolgok, anélkül, hogy pontos következtetésre lehetne jutni. Ismeretes, mekkora feltűnést keltett az, mikor II. Pius pápa megszerezte András apostolnak Görögországból előbb Santa Maurába menekített fejét (1462) és ünnepélyesen elhelyezte azt Szent Péter templomában; ámde a pápa tulajdon beszámolójából kiderül, hogy a restelkedés egy nemével tette, amikor már sok fejedelem törte magát az ereklye után. Csak akkor jutott arra a gondolatra, hogy Rómát a templomukból elűzött szentek maradványainak egyetemes menedékhelyévé tegye. IV. Sixtus idején a város lakossága ilyen dolgokban buzgóbb volta pápánál úgy, hogy a hatóság keservesen panaszkodott (1483), mikor Sixtus a lateráni ereklyék egy-némelyikét a haldokló XI. Lajosnak küldte. Bolognában az idő tájt egy bátor hang azt kívánta, hogy adják el Spanyolország királyának Szent Domonkos koponyáját és árából alapítsanak olyasmit, ami a közjót szolgálja.

Az ereklyék iránt legkisebb áhítatot a firenzeiek tanúsítanak. Amíg elhatározzák, hogy S. Zanobit, a

város szentjét, új szarkofággal tisztelik meg és amíg a szarkofágot végleg megrendelik Ghibertinél, 19 esztendő múlik el (1409-1428) és akkor is csak véletlenül kerül sor a megbízásra, mert a mester egy kisebb hasonló munkát szépen készített el. Talán kissé ráuntak az ereklyékre azóta, hogy egy Nápoly környéki agyafúrt apátasszony (1 352) megcsalta őket Szent Restitutának, a dóm védőszentjének fából és gipszből utánzott hamisított karjával. Vagy azt higyjük talán, hogy a firenzeiek esztétikai érzéke fordult el a feldarabolt holttestektől, a félig elporladt ruháktól és szerektől? Vagy éppen a modern dicsőség iránt való érzék, amely szívesebben adott volna szállást a legnagyszerűbb sírokban Dante és Petrarca tetemének, mint valamennyi tizenkét apostolnak együttvéve? De talán Itáliában egyáltalán, Velencétől és a teljes kivételszámba menő Rómától eltekintve, inkább, mint bárhol Európában, háttérbe szorult a Madonna tiszteletével szemben az ereklyék tisztelete[347] és ebben, ha leplezetten, talán az olaszok formaérzékének túlzottsága is mutatkozik. Fölmerül a kérdés, hogy északon, ahol a legóriásibb székesegyházak csaknem mind a Boldogasszony nevét viselik, ahol latinul és a nemzetek nyelvén a költészetnek egy egész dús ága az Isten anyját dicsőítette, lehetséges lett volna-e Szűz Máriának még nagyobb tisztelete? Ezzel szemben azonban Itáliában sokkal nagyobb a száma a csodatevő Mária-képeknek, és azok szakadatlanul beleavatkoznak a mindennapi életbe. Minden valamirevaló városnak egész sora van belőlük, az ősrégi, vagy ősréginek számító „Szent Lukács festményeitől” a kortársakéig, akik képeiknek csodatételeit még nem ritkán megérhették. A mű itt korántsem olyan ártatlan, mint Battista Mantovano[348] gondolja; a körülményekhez képest hirtelen bűvös erőre tehet szert. A népnek, különösen a nőknek

csodák után vágyódását ez teljesen kielégíthette, és az ereklyékre már ezért is kevésbé vetettek súlyt. Mennyire ártott azután a novellistáknak a hamis ereklyék ellen irányuló gúnya azoknak az ereklyéknek is, amelyek valódiaknak számítottak, azt nem vizsgáljuk.[349] A művelteknek a Mária-imádáshoz való viszonya már valamivel világosabban kirajzolódik, mint az ereklyék iránt való tisztelete. Föltűnik mindenekelőtt, hogy az irodalomban Dante az ő Paradisójával az utolsó jelentős Mária-költője az olaszoknak, holott a nép körében napjainkig újabb Madonna-dalok születnek. Akadhat, aki Sannazaróra, Sabellicóra és más latin költőkre hivatkozik, csakhogy azokat lényegében irodalmi céljuk bizonyító erejük jó részétől megfosztja. A XV. és a kezdődő XVI. századnak[350] azokat az olasz nyelven írt költeményeit, amelyekből közvetlen vallásos érzés szól hozzánk, könnyen protestánsok is írhatták volna; pl. Lorenzo Magnifico himnuszait és egyebeket, Vittoria Colonna, Michelangelo stb. szonettjei.[351] Ha ateizmus lírai kifejezésmódjától eltekintünk, jobbára a bűnnek érzete, a Krisztus halála által való megváltástudata, a felsőbb világ után való vágyakozás szól belőlük, s közben csak igen kivételesen esik szó[35]2 az Isten anyjának közbenjárásáról. Ugyanaz a jelenség ez, amely a franciák klasszikus műveltségében, XIV. Lajos irodalmában ismétlődik. Csak az ellenreformáció adta vissza Mária tiszteletét az olasz műköltészetnek. Az ábrázoló művészet persze közben mindent megtett a Madonna fölmagasztalására. A szentek tisztelete végül a műveltéknél nem ritkán lényegében pogány színezetet kapott. Az akkori olasz katolicizmus más megnyilvánulásán is végigmehetnénk ugyanilyen módon, és a valószínűség bizonyos fokáig kinyomozhatnók a művelteknek a nép hitéhez való föltehető viszonyát, de végleges eredményhez még

sem jutnánk. Vannak ott nehezen megmagyarázható ellentétek. Miközben például fáradhatatlanul építenek templomokat, faragnak és festenek rajtok, a XVI. század elejéről a legkeserűbb panaszt halljuk a vallásos gyakorlat elernyedéséről és ugyanazoknak a templomoknak elhanyagolásáról: *Templaruunt passim sordent altaria, cultus paulatim divinus abit. . .* (A templomok rombadőlnek, az oltárok gyakran piszkosak, az isteni tisztelet lassanként megszűnik). Ismeretes, mennyire bántotta Rómában Luthert a papoknak áhítat nélkül való viselkedése mise közben. És ugyanakkor az egyházi ünnepeket olyan pompával és olyan ízlésesen rendezték meg, amilyenről az Északnak fogalma sem volt. El kell hinnünk, hogy a képzelet népe szívesen elhanyagolta a mindennapit azért, hogy azután a rendkívülivel elragadtassa magát.

A képzelet magyarázza azokat a vezeklő járványokat is, amelyekről még beszélnünk kell. Megkülönböztetni valók ama bűnbánatot prédikáló nagy szónokok hatásától; ami fölidézi őket, azok egyetemes nagy csapások, vagy a tőlük való félelem. A középkor folyamán időnként egész Európán végigviharzott az ilyenfajta zivatar, amelynek során a tömegek áramló mozgásnak is indultak, mint például a keresztes háborúkban és a testüket ostorozok felvonulásaiban. Itália mind a kettőből kivette a részét. Az első önmagukat ostorozó hatalmas hadak ott léptek föl, nyomban Ezzelonónak és házának bukása után, mégpedig ugyanannak a Perugiának a környékén, amelyet már a későbbi bűnbánatot hirdető prédikátorok egyik főállomásaként ismertünk meg. Azután a flagellánsok következtek 1310-ben és 1334-ben, majd az az ostorozás nélkül való nagy vezeklő menet 1399-ben, amelyről Corio beszél. Nem lehetetlen, hogy az egyház jubileumait részben azért

honosították meg, hogy a vallásos érzésükben fölizgatott tömegeknek ezt a nyugtalanító vándorösztönét lehetőség szerint szabályozzák és ártalmatlanná tegyék; Itália közben ismét hírre kapott búcsújáróhelyei – például Loreto is – magukba szívták annak az izgalomnak egy részét.[353]

Ijesztő pillanatokban azonban itt-ott egész későn föléled a középkori bűnbánat tüze és a rettegő nép, különösen ha csodák is történtek, önmaga ostorozásával és irgalomért való hangos jajongással igyekszik meglágyítani az eget. így történt ez az 1457-i bolognai pestis, így Siena 1496-i belső zavarai idején, hogy a számtalan példa közül csupán kettőt válasszunk. Valóban megrendítő azonban az, ami 1529-ben Milanóban történt, mikor a három félelmetes testvér: a háború, az éhínség és a pestis a spanyol kiszipolyozással együtt végső kétségbeesésbe döntötte az országot. Véletlenül egy spanyol szerzetes, Fra Tommaso Nieto volt az, akinek szavára az emberek akkor hallgattak; a mezítlábas körmenetekben, amelyekben öregek és ifjak vettek részt, újszerűen vitette az oltáriszentséget, ti. egy díszes ravatalra erősítve, amely négy lenvászon ruhás pap vállán nyugodott ‒ a frigyláda utánzása,[354] ahogy valamikor Izrael népe hordozta Jerikó falai körül. Így emlékeztette Milano elkínzott népe a régi Istent az emberekkel kötött ősi frigyére, és mikor a körmenet ismét bevonult a dómba és úgy látszott, mintha a *misericordia!* jajkiáltásától be kellene omlania az óriási építménynek, nem egy hivő lélek úgy gondolkodhatott, hogy az égnek valami megmentő csoda útján belé kellene avatkoznia a természet és a történelem törvényeibe.

Akadt azonban Itáliában olyan kormányzat is, amely ilyenkor a közhangulat élére állott és rendőri módon szervezte meg az úgyis meglevő bűnbánó

hajlandóságot: ferrarai I. Ercole kormánya. Mikoriban Savonarola hatalmasság volt Firenzében és a bűnbánat ésajóslatok a nép tág köreiben, még az Appennineken túl is terjedni kezdtek. Ferrara is önkéntes nagy böjtölésbe kezdett (1496 elején); egy lazarista szerzetes ugyanis azt hirdette a szószékről, hogy hamarosan olyan szörnyű háború és éhínség következik, amilyent a világ még nem látott; aki most böjtöl, elkerüli azt a szerencsétlenséget, így hirdette ezt jámbor embereknek a Madonna. Erre az udvar sem tehetett egyebet, minthogy böjtölésre adta magát, de az ájtatosság vezetését maga ragadta kezébe.

Április harmadikán (húsvét napján) az erkölcs védelmére és az ájtatosság szabályozására rendelet jelent meg az Isten és a Szent Szűz káromlása, a tilos játékok, a szodómia, a vadházasság ellen; megtiltotta a rendelet, hogy házat nyilvános nőknek és azok gazdáinak bérbeadjanak, hogy ünnepnapokon a pékek és zöldségárusok kivételével a boltokat megnyissák stb., a zsidók és maranok, akik közül sokan Spanyolországból menekültek át, újra sárga O betűjüket tartoztak mellükre varrva viselni. A rendelet ellen vétőket nemcsak azokkal a büntetésekkel fenyegették meg, amelyek az addigi törvényben foglaltattak, hanem „azokkal a még súlyosabbakkal, amelyeket a herceg kiróni jónak lát majd”. A herceg erre több napon át egymás után elment udvarostól az egyházi szónoklat meghallgatására; április 10-én még Ferrara valamennyi zsidójának is részt kellett vennie rajta. Május 3-án, azután a rendőrfőnök – Gregorio Zampante – kihirdettette: aki a poroszlóknak pénzt adott, hogy Isten káromlásáért föl ne jelentsék, jelentkezzék, hogy pénzét kárpótlással megtoldva visszakapja; azok a gyalázatos emberek ugyanis ártatlanoktól két és három aranyat is kizsaroltak azzal

a fenyegetéssel, hogy följelentik őket, és azután egymást kölcsönösen elárulták, amire maguk kerültek börtönbe.

Minthogy azonban a megzsaroltak éppen azért fizettek, hogy Zampantéval dolguk ne akadjon, felszólítására aligha jelentkezett valaki is. 1500-ban, Lodovico Moro bukása után, amikor megismétlődtek az említettekhez hasonló hangulatok, Ercole a maga szántából kilenc egymásután következő körmenetet rendelt el,[355] amelyeken a fehérruhás gyermekek is kötelesek voltak Jézus zászlajával részt venni; maga a herceg lóháton vegyült a menetbe, mert nehezére esett a járás. Azután egy éppen olyan tartalmú rendelet következett, mint az 1496. évi. Ismeretes, hogy milyen sok templomot és kolostort építtetett Ercole kormányzata, Ercole azonban egy élő szent nőt is hozatott városába, Suor Colombát, kevéssel azelőtt, hogy fiát Alfonsót Lucrezia Borgiával összeházasítani volt kénytelen (1502).

A kormány egy futárja ment el, hogy elhozza tizenöt más apácával a viterbói szent nőt, és mikor Colomba Ferrarába érkezett, maga a herceg vitte egy készen tartott kolostorba.

Igaztalanság az, ha mindebben a legnagyobb politikai szándékosságot föltételezzük?

Az Este-háznak az uralkodó hivatásáról és jogairól való felfogásából, amint föntebb kimutattuk, szinte a logika törvényei szerint következik a vallásnak ilyen fölhasználása és szolgálatába szegődtetése.

III. A vallás és a reneszánsz szelleme

Hogy azonban a reneszánsz embereinek vallásosságára nézve döntő következtetésekhez juthassunk, más útra kell térnünk. Az emberek szellemi magatartásából kell megvilágosodnia, hogy

milyen volt a viszonyuk egyrészt az ország vallásához, másrészt az istenség eszméjéhez. E modern emberek, az akkori Itália műveltségének képviselői, épp oly vallásosoknak születtek, mint a középkor nyugati országainak emberei, csakhogy hatalmassá fejlett individualizmusuk ebben is, mint egyebekben, teljesen *szubjektívokká* teszi őket, és azoknak az ingereknek bősége, mellyel a külső és a szellemi világ fölfedezése hat reájuk, általában túlnyomóan *világiakká* alakítja őket. Európa többi országában ezzel szemben még sokáig objektív valaminek marad a vallás, az életben pedig az önzés és az érzéki élvezet közvetlenül váltakozik az áhítattal és a bűnbánattal; az utóbbinak még nincsen szellemi vetélytársa, mint Itáliában, vagy ha igen, annál végtelenül jelentéktelenebb.

A bizánciakkal és a mohamedánusokkal való sűrű és szoros érintkezés régtől fogva valami semleges *türelmességet* fejlesztett ki, amellyel szemben a kiváltságos helyzetű nyugati kereszténység etnográfiai fogalma némiképpen háttérbeszorult. Mikor azután a klasszikus ókor embereivel és intézményeivel az élet eszményévé lett, mert hiszen Itália legbecsesebb emléke volt –, akkor az ókori spekuláció és *kételkedés* néha teljesen hatalmába kerítette az olasz ember szellemét. Minthogy továbbá az olaszok voltak az első újabb európaiak, akik korlátlanul rávetették magukat a szabadságról és szükségességről való elmélkedésre, és mivel ezt erőszakos, jogtalan politikai viszonyok között tették, amelyek gyakran a gonosz fényes és tartós győzelmének látszottak, azért istentudatuk ingadozó lett, világnézetük részben *fatalistává.* És ha szenvedélyességük nem akart megállani a bizonytalan előtt, némelyek beérték azzal, hogy az ókori keleti és a középkori babonához fordultak kiegészítésért; csillagjósok és varázslók lettek. Végül azonban a szellem hatalmasai, a reneszánsz megszemélyesítői

vallási tekintetben a fiatalos természetnek egy gyakori tulajdonságát mutatják: igen határozottan tesznek különbséget a jó és rossz között, de nem ismernek bűnt; bizonyosra veszik, hogy a belső harmónia minden zavarását helyre tudják állítani plasztikai erejükkel és azért nem ismernek megbánást; elhalványodik bennük a megváltás szükségessége is, és ugyanakkor a becsvággyal szemben és a napról napra való szellemi megerőltetésben a másvilág gondolata vagy teljesen eltűnik, vagy dogmatikai helyett költői alakot vált.

Ha mindezt közvetve és részben a mindenható *fantáziától* megzavartan képzeljük el, akkor amaz időnek olyan szellemi képe keletkezik, amely legalább az igazsághoz közelebb jut, mint a modern pogányság ellen felhangzó határozatlan panaszok. És ha szorgalmasan vizsgálódunk, tudatára jutunk, hogy ennek az állapotnak leple alatt ébren él az igazi vallásosság erős ösztöne.

Az elmondottak részletesebb kifejtése tekintetében a leglényegesebb bizonyítékokra vagyunk kénytelenek szorítkozni.

Hogy a vallás ismét inkább az egyes embernek és az ő külön felfogásának ügye lett, elkerülhetetlen volt az elfajult és zsarnoki módszerekkel érvényesített egyházi tanítással szemben és annak bizonyítéka, hogy az európai szellem még élt. Persze igen különböző módokon nyilvánul ez; míg az Észak misztikus és aszkéta felekezetei azonnal új rendbe foglalták az új érzésvilágot és gondolkodásmódot, Itáliában mindenki a maga útját járta és az élet hullámzó tengerén az emberek ezrei süllyedtek a vallás iránt való közömbösségbe. Annál jobban meg kell becsülnünk azokat, akik egyéni valláshoz verekedtek keresztül magukat és ahhoz ragaszkodtak

is. Mert hogy a régi egyházban, amint volt és érvényesülését kiküzdötte, semmi részük sem volt, abban nem ők a hibásak; de hogy az egyes embernek kellett volna magában elvégeznie azt az egész nagy szellemi munkát, amely a német reformátorokra várt, az méltánytalan kívánság lett volna. Hogy a jobb embereknek ez az egyéni vallása hová igyekezett, azt majd végül iparkodunk kimutatni. A világias felfogás, amelynél fogva a reneszánsz a középkor határozott ellentétének látszik, elsősorban annak köszöni eredetét, hogy a természetre és az emberiségre vonatkozó új nézetek, gondolatok és szándékok tömegével jelentkeztek. Önmagában véve a világiasság nem nagyobb ellensége a vallásnak, mintáz, ami ekkor a helyét elfoglalja, ti. az ún. művelődési érdekek, csakhogy azok, ahogy mi foglalkozunk velők, csupán halvány képét adják annak az egyetemes izgalomnak, amelybe a sok és nagy újság az embereket belesodorta. A reneszánsz világiassága tehát költészettel és művészettel meg nemesített komoly valami volt. Magasrendű szükségessége a modern szellemnek, hogy a világiasságtól szabadulni egyáltalán ne tudjon, hogy ellenállhatatlanul hajtsa valami az emberek és a dolgok megismerésére és hogy ezt a megismerésre törekvést rendeltetésének ismerje. Hogy mikor és milyen utakon vezeti vissza őt ez a vizsgálódás az Istenhez, hogyan fog az egyes ember egyébként! vallásosságával érintkezésbe jutni, csupa olyan kérdés, amelyet nem lehet egyetemes szabályokkal megoldani. A középkor, amely a tapasztalat útján való vizsgálódástól és a szabad kutatástól megkímélte magát, nem boldogulhat ebben a nagy ügyben holmi dogmatikus határozattal.

Az ember tanulmányozásával, de sok egyébbel is függött össze azután a türelmesség és a közömbösség,

amelyet elsősorban a mohamedanusok iránt tanúsítottak. Az olaszok a keresztes háborúk óta ismerték és megbámulták az iszlám népeinek jelentős műveltségi fejlettségét, amely különösen a mongol áradat előtt volt nagy; ehhez járult tulajdon fejedelmeiknek félig mohamedánus kormányzati rendszere, az egyháztól való hallgatag idegenkedés, sőt a vele szemben érzett megvetés s a keletre való utazások, és a Földközi-tenger keleti és déli kikötőibe irányuló folytatólagos kereskedelem.356 Már a XIII. században kimutatható, hogy az olaszok elismerték a nemesleikûség, a méltóságérzet és a büszkeség mohamedánus eszményét, amelyet legszívesebben a szultán személyével kötöttek össze. A szultánok esetében általában Egyiptom ejubita vagy mameluk szultánjaira kell gondolnunk; ha nevet említenek, az legföljebb Szaladin neve. Maguk az oszmán törökök is, akiknek romboló és mindent szétmorzsoló viselkedése valóban nem volt titok, mint föntebb rámutattunk, nem nagy ijedelmet okoztak az olaszoknak és egész országrészek népessége hozzászokott ahhoz a gondolathoz, hogy lehetséges a törökkel a megegyezés.

A vallási közömbösség legigazabb és legjellemzőbb kifejezése a három gyűrűről szóló híres példázat,[357] amelyet egyebek közt Lessing az ő Nathanjának szájába ad, miután már sok évszázaddal előbb félénkebben a „Száz ó novellában”, valamivel kíméletlenebbül pedig Boccaccióban előfordult. Hogy a Földközi-tengernek melyik zugában és milyen nyelvén hangzott el először, az sohasem fog kiderülni; eredetileg valószínű, hogy még határozottabban hangzott, mint két olaszfogalmazásában. Az alapjául szolgáló rejtett föltevésnek, tudniillik a deizmusnak további jelentéséről alább még szó lesz. Durván eltorzított alakban ugyanazt a gondolatot fejezi ki a

„haramiákról, akik a világot megcsalták”, már mint Mózesről, Krisztusról és Mohamedről szóló ismert mondás.

Ha II. Frigyes császár, aki ennek a mondásnak állítólagos szerzője, hasonló módon gondolkozott volna, bizonyára elmésebben fejezi ki magát. Ilyenféle mondások az azonkorbeli iszlámban is előfordulnak. A reneszánsz tetőpontján, a XV. század vége felé azután, hasonló gondolkodásmód jelentkezik Luigi Pulci *Morgante maggioré*jában. A képzelet világa, amelyben történetei játszódnak, mint minden regényes hőskölteményben keresztény és mohamedánus táborra oszlik. A középkor felfogása szerint a küzdő feleknek egymás fölött aratott győzelmét és egymással való kibékülését a legyőzött mohamedánus fél megkeresztelkedésével szerették kísérni, és a rögtönző énekmondók, akik az ilyen tárgyak feldolgozásában elődei voltak Pulcinak, bizonyára bőségesen éltek ezzel a motívummal. Már most Pulci arra törekszik, hogy ezeket az elődeit, közülök különösen a hitványakat parodizálja és ezt úgy cselekszi, hogy Istent, Krisztust és a Madonnát hívja segítségül; ezzel kezdődik költeményének minden éneke. Még fölismerhetőbben utánozza gyors megtérésüket és megkeresztelésüket, hogy annak értelmetlen volta annál jobban szemébe tűnjék az olvasónak vagy a hallgatónak.

De gúnyolódása addig a hitvallásig ragadja, hogy aránylag minden vallás jó és ennek a hitvallásának, bármint erősgeti orthodoxiáját, valójában teisztikus felfogása az alapja. A középkorból ezenfölül nagyot lép más irányban is. Az elmúlt évszázadok alternatívái így hangzottak: igazhitű, vagy eretnek, keresztény vagy pogány és mohamedánus; Pulci erre megrajzolja Margutte óriási alakját, aki minden vallással szemben derűsen tesz hitet a legérzékiesebb önzés és minden

egyéb bűn mellett és csak azt az egyet hangoztatja, hogy sohasem követett el árulást.[358] A költő talán semmi közösséget sem vállalt ezzel a maga módján becsületes szörnyeteggel, lehet hogy Morgante útján az emberiséget jobbra kívánta nevelni, de Margutte alakjára hamar ráunt és már a legközelebbi énekben komikus véget szánt neki.[359] Margutte alakjával már Pulci léhaságát is bizonyítani igyekeztek; de az szükségszerűen hozzátartozik a XV. század költészetének egyetemes képéhez. Valahol torz nagyságában meg kellett rajzolnia a kor minden dogmatizálása iránt érzéketlenné lett vad önzést, amelyben a becsületérzésnek már csak egy szikrája maradt meg. Más költeményekben is az óriások, a démonok, a pogányok és mohamedánok ajkára adják azt, amit keresztény lovagnak nem szabad mondania.

Az iszlámétól megint különböző módon hatott az ókor, mégpedig nem vallásával, mert az a korabeli katolicizmussal nagyon is egynemű volt, hanem a filozófiájával. Az ókori irodalmat, amelyet olyanként tiszteltek, mint amihez semmi sem fogható, teljesen eltöltötte a bölcseletnek az istenhiten való győzelme; a rendszereknek és a rendszerek töredékeinek egész serege rohanta meg az olasz szellemet, most már nem furcsaságok vagy éppen eretnekségek, hanem majdnem dogmák alakjában, amelyeket egymástól nem annyira megkülönböztetni, mint inkább egymással kibékíteni törekedtek. E különböző nézetek és bölcseleti tételek majd valamennyiében élt valami módja az Istenben való hitnek, de együttvéve mégis nagy volt az ellentét közöttük és ama keresztény tanítás között, hogy a világot az Isten kormányozza. Itt azután olyan valóban hatalmas kérdés merül fel, amelynek megoldásán mára középkor teológiája eredménytelenül fáradozott és amely most elsősorban

az ókor bölcsességétől kért választ: a gondviselés viszonya az emberi szabadsághoz és kénytelenséghez. Ha ennek a kérdésnek történetén a XIV. századtól fogva csak fölszínesen is végig akarnánk menni, külön könyv lenne belőle. Néhány utalással kell beérnünk.

Ha az ember Dantét és kortársait hallgatja, azt hihetné, hogy az ókori bölcselet legelőbb azon a pontján ütközött az olasz életbe, ahol a legmerevebb ellentétben volt a kereszténységgel; Itáliában ugyanis epikureusok támadnak. Epikurosz írásai azonban nem voltak meg, és más, a későbbi ókornak is többé vagy kevésbé egyoldalú fogalma volt tanításáról; de az epikureizmusnak már az az alakja is, amelyet Lucretiusnál, különösen pedig Cicerónál tanulmányozhattak, elég volt ahhoz, hogy egy isteneitől teljesen megfosztott világgal ismerkedjenek meg. Hogy mennyire értették meg szó szerint Epikurosz tanítását, és hogy a titokzatos görög bölcsnek neve nem kényelmes jelszó lett-e a tömeg szájában, nehéz megmondani; a dömés inkvizíció valószínűleg azok ellen is élt ezzel a szóval, akikhez semmi más módon sem férhetett hozzá. Leginkább az egyházkorán kifejlődött megvetői voltak ilyenek, akiket bizonyos eretnek tanításaik és kijelentéseik miatt nehezen lehetett volna perbe fogni; elég volt kicsit jólétben élni ahhoz, hogy elhangozzék ellenük ez a vád. Ebben a szokásos értelemben él e szóval Giovanni Villani is, mikor már az 1115-i és 1117-i firenzei tűzvészben az eretnekség isteni büntetését látja „egyebek között az epikureusok fajtalan és tivornyázó szektája miatt”. Manfrédról azt mondja: „Élete epikureusi élet volt, mert nem hitt sem Istenben, sem a szentekben, hanem egyáltalán csak a testi gyönyörűségben”.

Érthetőbben beszél Dante a Pokol IX. ésX. énekében. A lángoló, rémes sírmezőn, amelynek félig

kinyílt szarkofágjaiból a legmélyebb fájdalom hangjai törnek föl, két kategóriája lakozik azoknak, akiket az egyház a XIII. században legyőzött vagy magából kitaszított. Az egyik kategória az eretnekeké volt, akik bizonyos szándékosan terjesztett téves tanításokkal fordultak szembe az egyházzal; a másik kategóriabeliek az epikureusok voltak és az egyház ellen azzal a felfogásukkal vétkeztek, amely abban a mondatban foglalódott össze, hogy a testtel együtt elpusztul a lélek is. Az egyház azonban nagyon jól tudta, hogy ez az egy tétel, ha elterjedne, rombolóbb hatású lenne hatalmára nézve, mint a manichaeusok és a patarénusok együttvéve, mert az egyháznak az egyes ember halál után való sorsába beavatkozását minden értékétől megfosztaná. Hogy az egyház maga kergette kétségbeesésbe és hitetlenségbe éppen a legtehetségesebbeket azokkal az eszközökkel, amelyeket harcaiban használt, azt természetesen nem ismerte el.

Dante utálata Epikurosz iránt, vagy az iránt, amit Epikurosz tanításának vélt, bizonyára őszinte volt; a másvilág költőjének gyűlölnie kellett a halhatatlanság tagadóját, és semmi sem lehetett Dante lényével ellentétesebb, mint a rendszernek az az állítólagos tétele, hogy a világot az Isten sem nem teremtette, sem nem vezeti, továbbá, hogy a világ létezésének olyan alacsonyrendű a célja, mint az a rendszerből következik. De ha figyelmesebben vizsgálódunk, azt látjuk, hogy az ókoriak bizonyos filozófiai tételei, amelyek mögött a világ irányításáról szóló bibliai tanítás háttérbe szorul, Dantéra is hatással voltak. Vagy a maga spekulatív észjárása, korának közfelfogása, a világon uralkodó igazságtalanságtól való megborzadás késztette arra, hogy a különleges gondviselés gondolatáról teljesen lemondjon? Az ő Istene ugyanis a világ kormányzásának minden

aprólékos részletét egy démoni lénynek engedi át, Fortunának, akinek nincsen egyéb dolga, mint hogy a földi dolgok váltakozásáról, egymásba bonyolításáról gondoskodjék, és akinek érzéketlen boldogságában az emberek szenvedését nem szabad meghallania. Dante azonban kérlelhetetlenül szilárdan ragaszkodik az ember erkölcsi felelősségéhez; hisz a szabad akaratban. A szabad akaratban való népies hit uralkodó volt nyugaton, mint ahogy mindenkit személye szerint tettek mindenkor felelőssé azért, amit tett, mintha a dolog teljesen magától értetődnék. Más a helyzet annak a vallási és filozófiai tanításnak dolgában, amelynek módjában van, hogy az emberi akaratot a világ nagy törvényeivel összeegyeztesse. Itt bizonyos mértékről van szó, amely szerint az erkölcsiség értékelése igazodik. Dante nem teljesen mentes azoktól az asztrológiai tévelygésektől, melyek az akkori szemhatárt hamis fénnyel világítják meg, de minden erejét összeszedi, hogy az ember lényegének méltó felfogásáig emelkedjék. A „csillagok ‒ mondatja Marco Lombardóval – az első ösztönzést adják cselekvésiekhez, de világosság adatott nektek, hogy megkülönböztessétek a jót a rossztól, és szabad akarat, amely miután megküzdött a csillagokkal, mindent legyőz, ha helyesen táplálják”. Mások más hatalomban kereshették a szabadsággal szembenálló kényszerűséget, nem a csillagokban – a kérdés attól fogva mindenesetre nyílt kérdés volt, megkerülhetetlen. Amennyiben a kérdés az iskolák körén belül maradt, vagy éppenséggel csupán elszigetelt gondolkozókat foglalkoztatott, elég, ha a bölcselet történetére utalunk. De amennyiben távolabbi körök tudatába hatolt, még meg kell róla emlékeznünk. A XIV. századra kiváltképpen Cicero bölcselkedő írásai hatottak serkentően. Cicero, mint ismeretes, eklektikusnak számított, de szkeptikusként

hatott, mert különböző bölcselő iskolák elméleteit adja elő, de zárókövetkeztetéseit nem fűzi hozzájuk. Másodsorban Seneca következik és Arisztotelésznek latinra fordított kevés műve. Ezeknek a tanulmányoknak gyümölcse egyelőre az a képesség volt, hogy a legmagasabb rendű dolgokról tudtak elmélkedni, ha az egyházi tanítással nem is ellentétben, de legalább rajta kívül.

A XV. századtól fogva, mint láttuk, rendkívül megszaporodtak az ókori írások és nagyon el is terjedtek; végül valamennyi ismert görög filozófus, legalább latin fordításban, az emberek közé került. Igen figyelemre méltó már most, hogy ennek az irodalomnak éppen néhány fő pártfogója a legszigorúbb vallásosságban, sőt önsanyargatásban élt. Fra Ambrogio Camaldolesét nem számíthatjuk közéjük, mert ő csupán a görög egyházatyák fordításával foglalkozott és nagy ellenkezéssel, csak az idősebbik Cosimo Medici nógatására fordította latinra Diogenes Laërtiust. Kortársai, Niccolô Niccoli, Giannozzo Manetti, Donato Acciajuoli, V. Miklós pápa sokrétű humanizmusával igen tudományos biblia-ismeret és mély vallásosság párosult. Vittorino da Feltréről is megállapítottuk, hogy hasonló irányt követett. Ugyanaz a Maffeo Vegio, aki az Aeneis tizenharmadik könyvét költötte, annyira lelkesedett Szent Ágostonnak és anyjának, Monicának emléke iránt, hogy azt csak a vallásos érzés magyarázhatja meg. Az ilyen törekvéseknek gyümölcse és következése az lett, hogy Firenze platói akadémiája valósággal célját látta abban, hogy az ókor szellemét a kereszténységével átitassa; különös oázis az akkori humanizmusban. A humanizmus egészében véve mégis világi volt és mennél előbbre jutott a tudomány a XV. században, annál inkább az lett. Hívei, akikben föntebb a szabadjára eresztett individualizmus

valóságos előőrseit ismertük meg, rendszerint olyan jelleművé fejlődtek, hogy közömbösek lehetünk még a vallásosságuk iránt is, noha az néha nagyon határozott igényekkel lép föl. Ateisták hírébe akkor eshettek, ha közömbösek voltak, de közben tiszteletlenül beszéltek az egyházról: szerves gondolatmeneten alapuló meggyőződéses ateizmust egyik sem hirdetett, de azt nem is ismerhette. Ha már valami vezető gondolatról elmélkedtek, az legföljebb valami fölszínes racionalizmus lehetett, az ókori bölcselők − akikkel foglalkozniuk kellett -számos egymásnak ellentmondó gondolatából, és az egyháznak meg tanításának megvetéséből alakult illékony csapadék. Ilyen természetű lehetett az a gondolatmenet is, amely Galeottus Martiusta máglyára juttatta volna, ha egykori tanítványa, IV. Sixtus pápa, sietve ki nem ragadja az inkvizíció kezéből. Galeotto ugyanis azt írta, hogy aki jól viselkedik és a veleszületett belső törvény szerint cselekszik, bármilyen népből való legyen is, a mennyországba jut. Nézzük meg, példának okáért, hogy a nagy sereg egyik jelentéktelenebbe, Codrusurceus hogyan viselkedik vallás tekintetében. Codrus előbb az utolsó Ordelaffónak, Forli fejedelmének házitanítója volt, azután sok évig Bolognában tanár. Az egyházi rendet és a szerzeteseket elárasztja a szokásos gyalázkodásokkal, hangja általában véve fölötte gonosz, azonfelül folytonosan belevegyíti előadásába a maga személyét, a városi pletykákat és tréfákat. De épületesen is tud beszélni Krisztusról, az igaz istenemberről és levelében arra kér egy jámbor papot, hogy foglalja imájába. Egyszer, miután a pogány vallás együgyűségeit elsorolta, így folytatja „a mi teológusaink is gyakran ingadoznak és veszekszenek a szeplőtelen fogantatásról, az Antikrisztusról, a

szentségekről, a predesztinációról és egyebekről, amikről okosabb volna hallgatni, mint prédikálni”. Egyszer, miközben nem volt otthon, elégett a szobája és benne minden kész kézirata; mikor az utcán értesült róla, egy Madonna-kép elé állt és ezt kiáltotta fel hozzá: „Halljad, mit mondok neked, én nem vagyok bolond, én okkal beszélek! Ha valaha halálom óráján segítségül hívnálak, nem kell, hogy meghallgass és ne fogadj be a magadéi közé! Mert az ördöggel akarok lakni mindörökké!” Ezt mondta, de utána mégis jónak látta, hogy hat hónapig egy favágónál bújjék meg. Ugyanakkor olyan babonás volt, hogy állandóan nyugtalanították a jóslatok és csodatételek; éppen csak a halhatatlanságban nem hitt sehogyan. Ha hallgatói megkérdezték, ezt felelte: hogy mi történik az emberrel, a lelkével vagy a szellemével, azt nem tudni és mindaz, amit a másvilágról beszélnek, csak az öregasszonyoknak szánt ijesztő szer. Mikor azonban meghalóban volt, végrendeletében a mindenható Istennek ajánlotta lelkét vagy szellemét,[360] síró tanítványait istenfélelemre intette és különösen arra, hogy higgyenek a halhatatlanságban és a halál után való bűnhődésben, és a halotti szentségeket mély vallásossággal fogadta. – Semmi bizonyosságunk arra nézve, hogy ugyanannak a tudományszaknak sokkal híresebb férfiai, még ha jelentékeny gondolatok származtak is tőlük, életükben sokkal következetesebbek lettek volna. Legtöbbjük lelke mélyén bizonyára a szabadszelleműség és a beléjük nevelt katolicizmus maradványai között ingadozott, külső viselkedésében pedig már józanságból is az egyházhoz alkalmazkodott. Mikor aztán a humanisták racionalizmusa a kezdődő történelmi kritikával párosult, itt-ott a bibliai történetek egy-egy félénk bírálata is megjelent. II. Pius pápának egy mondása maradt ránk, amelyet a pápa mintha a

megelőzésszándékával foglalt volna szóba: „Még ha csodák nem erősítenék is meg a kereszténységet, már az erkölcsisége miatt is el kellett volna fogadni.” A legendákon, ha azok a bibliai csodák fordítását tartalmazták, amúgy is gúnyolódtak[361] és ennek azután megvolt a visszahatása. Ha zsidózó eretnekekről hallunk, elsősorban Krisztus isten voltának tagadására kell gondolnunk; ezt cselekedte talán Giorgio da Novara, akit 1500-ban megégettek Bolognában. De ugyanabban a Bolognában azontájt (1497) a dömésrendi inkvizítor puszta bűnbánó nyilatkozatára kénytelen volt szabadon ereszteni a hatalmasoktól pártfogolt Gabrielle da Salo orvost, noha az ilyeneket szokott mondani: Krisztus nem volt Isten, hanem Józsefnek és Máriának közönséges fogantatásból származó fia; álnokságával romlásba döntötte a világot; a keresztfán alighanem elkövetett bűntettei miatt kellett meghalnia; vallásának nemsokára vége is lesz; a szentelt ostyában nem lakik az ő igazi teste; csodatetteit nem az Isten erejével mívelte, hanem az égi testek befolyásával. Ez az utóbbi mondata megint fölöttébb jellemző; a hit elmúlt, de a varázserőhöz, a mágiához tovább is ragaszkodnak.

Ami a világ kormányzását illeti, a humanisták általában nem jutnak el messzebbre, mint valami hűvös lemondó szemléletéig annak, ami a köröttük uralkodó erőszak és rossz kormányzás alatt történik. Ilyen lelkiállapotban keletkezett „a sorsról” szóló vagy hasonló című számos könyv. Jobbára a szerencse kerekének forgását állapítják meg, a földi, különösen a politikai dolgok változandóságát; a gondviseléssel nyilvánvalóan csak azért hozakodnak elő, mert restellik még a meztelen fatalizmust, és azt, hogy lemondjanak az okok és okozatok megismeréséről, restellik a puszta jajongást is. Nem elmésség nélkül

való, ahogyan Gioviano Pontano a Fortunának nevezett ördögi valaminek természetrajzát jobbára megélt számos tapasztalatából megszerkeszti. Inkább tréfásan, álomlátás alakjában foglalkozott Aeneas Sylvius ezzel a tárggyal. Poggio viszont egy aggkori írásában arra törekszik, hogy a világot siralom völgyének ábrázolja, és benne az egyes osztályok boldogságát kicsinyre becsülje. Ez a hang azután nagyjában uralkodónak marad meg; a kitűnő embereknek egész tömege vizsgálja meg boldogságának és boldogtalanságának egymáshoz való viszonyát, és túlnyomórészt kedvezőtlen következtetést von le belőle. Igen méltó módon, csaknem elégiái hangon írja le különösen Tristano Caracciolo Itália és az olaszok sorsát, amint az 1510 tájékán áttekinthető volt. Ennek az uralkodó alapérzésnek magukra a humanistákra való alkalmazásával írta később Pierio Valeriano híres értekezését. Volt néhány különösen hatásos ilyenféle téma, például X. Leó szerencséje. Ami erről a tárgyról politikai értelemben kedvező mondható, azt Francesco Vettori mesteri módon egybefoglalta; hogy az életet miként élvezte, arról Paolo Giovio, meg egy ismeretlennek életrajza ád képet; szerencséjének árnyékos oldalait könyörtelenül, mint maga a sors, az imént említett Pierio tartja számon. Ugyanakkor szinte megborzasztja az embert, hogyha valaki hébe-hóba a szerencséjével dicsekszik latin nyelvű föliratban. II. Giovanni Bentivoglio, Bologna ura, a palotája mellett épült tornyon azt merte kőbe vésetni, hogy: érdeme és szerencséje minden kívánatos jóval megajándékozta – s ezt néhány évvel az elűzetés előtt. Az ókoriakban, ha így beszéltek, megvolt legalább az istenek irigységének érzete. Itáliában valószínűleg a condottierék kezdték azt a szokást, hogy az emberek hangosan dicsekedjenek szerencséjükkel.

Az újra fölfedezett ókor azonban nem valamely filozófiai rendszerével, vagy a régiek valamely tanításával és nézetével hatott legerősebben a vallásra, hanem egy mindenen uralkodó ítéletével. Az ókor embereit és részben intézményeit is többre becsülték a középkoréinál, minden módon nyomukba igyekeztek és közben teljesen közömbösek lettek a valláskülönbségek iránt. A történelmi nagyság csodálata mindent magába szívott. A nyelvtudósok azután még bizonyos különös furcsaságokkal vonták magukra a világ figyelmét. Mennyire volt joga II. Pál pápának abbreviatorait és társait pogányságuk miatt felelősségre vonni, mindenesetre igen kétséges, mert fő áldozata és életrajzának írója Platina, mesteri módon értette, hogy egyéb dolgok miatt bosszúállónak, különösen pedig nevetséges alaknak tüntesse fel. Hitetlenséggel, pogánysággal, a halhatatlanság tagadásával stb. csak azután vádolták meg az elfogottakat, hogy felségsértési pörük nem járt eredménnyel; azonfelül II. Pál pápa, ha a ránk maradt értesülések helyesek, nem is arra való volt, hogy szellemi dolgokat megítéljen, hiszen a rómaiakat arra intette, hogy gyermekeiket az olvasáson és íráson túl semmi egyébre sem taníttassák. Olyanféle papi korlátoltság ez, mint amilyet Savonarolában láttunk, csakhogy Pál pápának azt felelhették volna, hogy ő és a hozzá hasonlók a hibásak abban, ha a műveltség elfordította az embereket a vallástól. Abban azonban mégsem lehet kételkedni, hogy valóságos gondot okozott neki a pogány törekvések felütközése a maga környezetében. Mi mindenre merészkedtek volna a humanisták a pogányul istentelen Sigismondo Malatesta udvarán? Azokban a léha emberekben bizonyára azon fordult meg minden, hogy mennyire hagyta őket szabadjára környezetük. Ahol pedig a kereszténységhez nyúltak, ott elpogányosítják. Látni

kell, meddig megy el példának okáért Gioviano Pontano a kereszténység és a pogányság összekeverésében; a szentnek neve nála nemcsak *Divus,* hanem *Deus;* az angyalok neki egyszerűen az ókor géniuszaival azonosak,[362] a halhatatlanságban pedig majdnem az árnyék birodalmát látja. Egészen csodálatos túlzásokig elmennek ebben a tekintetben. Mikor Sienát 1526-ban a kiűzöttek pártja megtámadta, a jó Tízio kanonok, aki maga beszéli ezt el nekünk, július 22-én fölkelt ágyából, végiggondolta azt, amit Macrobius harmadik könyvében olvasott, misét mondott és elmondotta utána azt az ellenség ellen irányuló vallásos formulát, amelyet Macrobius jegyzett föl, éppen csak hogy *Tellus mater teque Jupiter obtestor* (anyaföld és téged Jupiter hívlak tanúul) helyett ezt mondta: *Tellus teque Christe Deus obtestor* (anyaföld és téged Krisztus Isten hívlak tanúul). Miután ezt még a két következő napon elismételte, az ellenség elvonult. Egyfelől az ilyesmi ártalmatlan stílus- és divatjátéknak tetszik; másfelől azonban a vallástól való elszakadásnak.

IV. Az ókori és újabb kori babona egybefonódása

Volt azonban az ókornak még egy különös veszedelmes, mégpedig dogmatikus természetű hatása. A maga babonás hitét átadta a reneszánsznak. Egy és más megmaradt belőle Itáliában a középkoron által; annál könnyebb volt most az egésznek föléélednie. Hogy a képzeletnek nagy szerepe jutott benne, az magától értetődik. Csak a képzelet volt képes arra, hogy az olasz ember kutató szellemét annyira elnémítsa.

Az abban való hitet, hogy a világot az Isten

kormányozza, mint említettük, megrendítette egyesekben az igazságtalanságnak és szerencsétlenségnek sokasága; mások, például Dante, úgy vélekedtek, hogy legalább a földi élet a véletlennek és a siralomnak prédája, s ha mindamellett mégis erős hit élt bennük, azért volt, mert ragaszkodtak ahhoz, hogy az ember a magasabb rendű másvilági életre rendeltetett el. Amint ez a halhatatlanságban bízó hit is megingott, a fatalizmus kerül felül – vagy ha ez az utóbbi megelőzte amazt, az előbbi lett következménye.

Az így támadt hézagot elsősorban az ókori asztrológia, alkalmasint az arabusoké töltötte ki. A bolygóknak egymáshoz és az állatkör jeleihez való helyzetéből kiolvasta az eljövendő eseményeket és egész életfolyamatokat, és ilyen módon befolyásolta a legfontosabb elhatározásokat. Számos esetben azok a cselekedetek, amelyekre a csillagok helyzete szerint határozták el magukat az emberek, magukban véve talán nem voltak erkölcstelenebbek, mint azok, amelyeket a csillagok meghallgatása nélkül is elkövettek volna; igen gyakran azonban a lelkiismeret és a becsület rovására történt az elhatározás. Örökké tanulságos lesz látni, hogy mennyire nem ment semmire e balhit ellen a műveltség és a felvilágosodottság, mert a szenvedélyes képzelet volt annak támasza, a jövő megismerésének és meghatározásának forró vágya és végül, mert ezt a balhitet az ókor is megerősítette.

Az asztrológia a XIII. századdal hirtelen igen nagy erővel jelenik meg az olasz élet előterében. II. Frigyes császár mindenhova magával viszi asztrológusát, Theodorust, Ezzelino da Romano pedig jól megfizetett emberekből álló udvarát, benne a híres Guido Bonattot és bagdadi Pált, a hosszú szakállú szaracénust. Minden fontos vállalkozásának napját és

óráját meg kellett állapítaniuk, és a tömeges szörnytettek, amelyeket elkövetett, nem kis részben az ő jóslataikból levont következtetéseken nyugodhattak. Azóta már senki sem idegenkedik attól, hogy megkérdeztesse a csillagokat; nem csak a fejedelmek, hanem egyes városi hatóságok is[363] rendes asztrológusokat tartanak, az egyetemeken pedig a XIV. századtól a XVI. századig külön tanárait alkalmazzák ennek az áltudománynak, még a tulajdonképpeni asztronómusok mellett is. A pápák[364] nagyobbrészt nyíltan a csillagjóslás mellé állnak; II. Pius pápa mindenesetre dicséretes kivétel ebben, mint ahogy *az* álomfejtést, a bűbájosságot és a varázslást is megvetette; de maga X. Leó pápa is pápaságának egyik dicsőségét látta abban, hogy udvarán az asztrológia virágzott, III. Pál pápa pedig nem tartott conzisztóriumot úgy, hogy a csillagvizsgálókkal meg ne szabatta volna az óráját.

A különb elmékről feltehetjük, hogy bizonyos fokon túl nem befolyásoltatták magukat cselekvéseikben a csillagoktól; hogy volt egy határ, amelyen a vallás és a lelkiismeret megállást parancsolt. Valójában derék és jámbor férfiak nemcsak elfogadták ezt a balhitet, hanem mint annak képviselői léptek föl. Például maestro Pagolo (Paolo Toscanelli),[365] aki csaknem ugyanúgy törekedett az asztrológiát erkölcsössé tenni, mint Firmicus Maternus, a kései római. Élete olyan volt, mint egy aszkéta szenté; jóformán mindent került, ami élvezet volt, minden földi jót megvetett és csak könyvet gyűjtött; mint tudós orvos gyakorlatában barátaira szorítkozott, de föltétlenül kikötötte, hogy gyónniok kell. Társasága az a szűk, de híres kör volt, amely az Angeli-kolostorban Fra Ambrogio Camaldolese köré gyülekezett–, azonfelül az idősebbik Cosimóval volt érintkezése, különösen annak végső éveiben; mert Cosimo is becsülte az asztrológiát és

hasznát vette, hacsak valószínűleg bizonyos alárendelt jelentőségű kérdésekben is. Egyébként Pagolo csak legmeghittebb barátainak adott asztrológiai kérdésekre felvilágosítást. De még ha erkölcsi tekintetben nem is volt ennyire szigorú, akkor is megbecsült ember lehetett a csillagfejtő és mindenhol megjelenhetett; hasonlíthatatlanul több is volt belőlük Itáliában, mint Európa egyéb államaiban, mert egyebütt csak jelentős udvarokon fordulnak elő és azokon sem kivétel nélkül. Aki Itáliában valamennyire nagyobb házat vitt, az – ha az ügy iránt való érdeklődés elég nagy volt – asztrológust tartott, aki persze néha éhezni volt kénytelen.[366] Ennek a tudománynak már a könyvnyomtatás meghonosodása előtt elterjedt irodalma azonfelül bizonyos műkedvelői gyakorlatot fejlesztett ki, amely tőle telhetően a szakma mestereinek nyomába igyekezett. Volt az asztrológusoknak egy gonosz fajtája, amely a csillagokat csak azért hívta segítségül, hogy beléjük kösse varázslófogásait, vagy hogy velük leplezze azokat. De még az ilyen ráadás nélkül is szomorú eleme az akkori olasz életnek az asztrológia. Milyen látvány az a sok nagytehetségű, sokoldalú, önálló akaratú férfiú, mikor a jövő megismerésének és irányításának vak vágya egyszerre lemondásra kényszeríti erővel teljes egyéni akaratukat és elhatározásukat! Közben, ha a csillagok valami nagyon kedvezőtlent mondanak, összeszedik magukat, függetlenül cselekszenek és azt mondják: *Vir sapiens dominabitur astris,* a bölcs ura leszen a csillagoknak -; hogy hamarosan visszaessenek a régi babonába! Legelőbb is minden tekintélyesebb család gyermekeinek fölállítják a horoszkópját, és az ember néha fél életén át olyan eseményeknek haszontalan föltételezésével jár, amelyek el nem következnek.[367] A hatalmasok minden fontos elhatározásuk előtt, főként

a megkezdés időpontjára nézve, a csillagokat kérdik meg. Fejedelmi személyek elutazása, idegen követek fogadása,[368] nagy épületek alapkövének letétele függ tőle. Az utóbbira rendkívüli példa adódik a már említett Guido Bonatto életében, akit tevékenységéért is, meg egy rendszeres nagy művéért is általában a XIII. századbeli asztrológia életre keltőjének kell nevezni. Hogy véget vessen Forliban a guelfek és ghibellinek pártharcának, rábeszélte a város lakosait, hogy építsék meg újra városuk falait és kezdjék meg ünnepélyesen a csillagok olyan konstellációja alatt, amelyet ő határozott meg; ha azután mind a két párt emberei ugyanabban a pillanatban beledobták kövüket a megásott alapba, soha többé nem lesz pártoskodás Forliban. Egy-egy guelfet és ghibellint választottak ki erre a célra; a fenséges pillanat elérkezett, mindenki fogta a követ, a kőművesek abbahagyták munkájukat, vártak és Bonatto megadta a jelt –, erre a ghibellin nyomban ledobta a követ, a guelf azonban tétovázott, végül pedig egyáltalán vonakodott ledobni, mert Bonatto ghibellinnek számított és könnyen valami rosszat forralhatott a guelfek ellen. Az asztrológus erre rátámadt: Rontson meg az Isten guelf-pártoddal és gyanakvó gonoszságotokkal együtt! Ötszáz évig nem fog megjelenni városunk fölött az égen ez a jel!

Az Isten utóbb csakugyan megrontotta Forli guelfjeit, most azonban (írja 1480 tájékán a krónikás) a guelfek és ghibellinek mégis teljesen megbékélve élnek és pártjuk nevét sem hallani már.

Ezután a háborúra vonatkozó elhatározások azok, amelyek a csillagoktól függnek. Ugyanaz a Bonatto a győzelmek egész sorához segítette Guido da Montrefeltrót, a nagy ghibellin főnököt azzal, hogy közölte vele a csillagok sugallása szerint a kivonulásra alkalmas időpontot; attól fogva, hogy nem volt

Montrefeltro mellett, ennek minden bátorsága elfogyott, kényuralmáról lemondott és egy minorita kolostorba vonult; még soká látták őt barátcsuhában kéregetni. Valahányszor győzelmet ígérő konstellációk közeledtek, Bonatto asztrolabiumával és könyvével a piazzán át fölment San Mercuriale templomának (Forliban) tornyára és amint a pillanat elkövetkezett, nyomban indulásra kondíttatta meg a nagy harangot. De kortásai is megvallják, hogy néha nagyot tévedett és nem látta előre sem Montrefeltro sorsát, sem a maga halálát. Mikor Párizsból és olasz egyetemekről, amelyeken tanított, Forliba igyekezett vissza, Casenától nem messze rablók ölték meg. A firenzeiek még az 1362-i pisai háborúban is asztrológusaikkal állapíttatták meg a kivonulás óráját; majdhogy el nem késtek, mert váratlanul kerülőt parancsoltak rájuk a városban. Régebben ugyanis a Via di Borge Sant' Apostolon vonultak ki és sohasem volt szerencséjük; nyilván rossz jelet jelentett az, ha azon az útvonalon indultak hadba Pisa ellen, azért hát a Porta Rossán átvezették most a sereget; minthogy azonban a napsütés ellen kifeszített sátrakat ott nem csukták össze, a zászlókat – újabb rossz jel – lebocsátva kellett vinni. Az asztrológiát már azért sem lehetett a hadviseléstől elválasztani, mert a condottierék legtöbbje ragaszkodott hozzá. Jacopo Caldora nagy betegségében isjókedvű volt, mert tudta, hogy harcban fog elesni, mint ahogy úgy is lett;[369] Bartolommeo Alviano meg volt győződve arról, hogy fejsebeit is, parancsnokságát is a csillagok határozatának köszönhette: Niccolô Orsini-Pitigliano, mikor arról van szó, hogy zsoldosi szerződését megkösse Velencében (1495), arra kéri Alessandro Benedetto orvost és asztrológust,[370] hogy közölje vele a csillagok szerint kedvező időpontot. Mikor a firenzeiek 1498. június 1 -én ünnepélyesen beiktatták

méltóságába új condottieréjüket, Paolo Vitellit, a parancsnoki botot, amelyet átnyújtottak neki, Vitelli kívánságára a konstelláció képmásával[371] díszítették. Néha nem derül ki világosan, hogy fontos politikai események közben előzőleg kérdezte-e a csillagokat, vagy utólag számították-e ki kíváncsiságból azt a konstellációt, amely az illető pillanatban uralkodó volt. Mikor Giangaleazzo Visconti mesterfogással hatalmába kerítette nagybátyját, Bernabót és annak családját (1385), Jupiter, Szaturnusz és Mars az ikrek jegyében állott – így jelenti azt egy kortárs –, de nem tudjuk, hogy ez érlelte-e meg cselekedetté az elhatározást. Nem ritkán inkább politikai belátás és számítás irányította a csillag -jóst, mint a bolygók járása.[372] Ha Európát már az egész kései középkor folyamán nyugtalanították a Párizsból és Toledóból érkező asztrológiai jóslatok, amelyek pestist, háborút, földrengést, nagy vízáradást stb. jeleztek, Itália ebben éppenséggel nem maradt el mögötte. A szerencsétlen 1494-i évet, amely mindenkorra megnyitotta az idegeneknek Itáliát, tagadhatatlanul baljóslatú jövendölések előzték meg, éppen csak tudnunk kellene, hogy azok a jövendölések bármely esztendőre régóta készen nem voltak-e.

Ez a rendszer a maga ókori értelmében való következményeivel olyan körökre is kiterjedt, amelyekben nem is hinné az ember, hogy találkozni fog vele. Mint ahogy az egyénnek egész külső és szellemi életét a születése határozza meg, azonképpen a nagyobb szellemi csoportok, pl. népek és vallások is hasonló függőségben vannak és minthogy ezeknek a nagy dolgoknak konstellációja változó, változók maguk a dolgok is. Ezen az asztrológiai réven került az olasz műveltségbe az a gondolat, hogy minden vallásnak megvan a maga világnapja. A Jupiternek kapcsolata, úgy mondták, Szaturnusszal, teremtette a héber hitet,

Marssal való kapcsolata a kaldeusok, a Naphoz való viszonya az egyiptomi, Vénusszal a mohamedán, Mercuriusszal a keresztény vallást, és a Holdhoz való viszonyából születik meg majd egyszer az Antikrisztus vallása. Szentségtörő módon számította ki Krisztus születését Cecco d'Ascoli és következtette ki belőle a keresztfán való halálát: máglyán is kellett meghalnia miatta 1327-ben Firenzeben.[373] Az ilyen természetű tanításoknak az lett a következménye, hogy minden, ami az érzékeken fölüli volt, teljes sötétségbe merült. Annál elismerésre méltóbb az a küzdelem, amelyet a világos és fényes olasz szellem ez ellen a téboly ellen folytatott. Ha az asztrológiát a legnagyobb monumentálisalkotásokkal dicsőítik is, például a padovai Salone[374] freskóival és Borso ferrarai nyári palotájának (Schifanója) falfestményeivel, ha akadnak, akik szemérmetlenül magasztalják az asztrológiát, köztük olyan valaki is, mint az idősebbik Beroaldus, a meg nem tévesztettek és gondolkozók hangos tiltakozása is minduntalan felhangzik. Az ókor ebben az irányban is elébe dolgozott a jelen időnek, csakhogy az olaszok nem a régiek véleményét ismétlik, hanem a maguk egészséges értelméből

és megfigyeléseikből alakult gondolatukat. Petrarca személyes érintkezés útján ismerte az asztrológusokat és viselkedése velük szemben a nyers gúny;[375] rendszerük egész hazug mi-voltán keresztül lát. A novella is születése óta, a *Cento novelle antiche* (Száz ó-olasz novella) óta csaknem mindig ellenséges az asztrológusokkal szemben.[376] A firenzei krónikások a legvitézebbül védekeznek ellene, még akkor is, ha közölni kénytelenek a babonát, mert egybeszövődött a hagyománnyal. Giovanni Villant nem egyszer mondja: „Nincs az a konstelláció, amely az ember szabad akaratát vagy az Isten elhatározását a maga kényszerébe törhetné”; Matteo Villant olyan bűnnek

minősíti az asztrológiát, amelyet a firenzeiek egyéb babonákkal elődjeiktől, a pogány rómaiaktól örököltek. De a pártok, amelyek e kérdés körül alakultak, nem maradtak meg a puszta irodalmi megvitatásnál, hanem nyilvános vitára is keltek egymással; mikor 1333-ban, majd ismét 1345-ben borzasztó áradás pusztított, az asztrológusok és a teológusok igen részletesen megvitatták a csillagok sorshatározó képességének és az isteni akaratnak és isteni büntető igazságnak kérdését. A tiltakozások a reneszánsz egész korszaka alatt sohasem némulnak el teljesen és föltételezhetjük róluk, hogy őszinték, mert ha az asztrológiának védelmére kelnek, azzal könnyebben megnyerhették volna maguknak a hatalmasokat, mint az asztrológia támadásával. Lorenzo Magnifico környezetében, legnevezetesebb platonikusai között megoszlottak erre nézve a vélemények. Marsilio Ficino védelmére kelt az asztrológiának és a Medici-család gyermekeinek fölállította a horoszkópját, mint ahogy a kis Giovanninak is állítólag megjósolta, hogy pápa lesz belőle-X. Leó.[377] Vele szemben Pico della Mirandola valóságos új korszakát nyitja meg ennek a kérdésnek híres cáfolatával. Kimutatja, hogy a csillagokban való hit minden istentelenségnek és erkölcstelenségnek gyökere; ha az asztrológus valamiben hinni akar, legalább is a bolygókat kellene istenekül tisztelnie, mert hiszen belőlük származtat minden szerencsét és balsorsot; minden egyéb babona is készséges szervre talál az asztrológiában, mert a földdel való jóslás, a tenyérolvasás és mindenfajta varázslás elsősorban az asztrológiához fordul az alkalmas időpont megválasztásáért. Az erkölcsre nézve ezt mondja Pico: mi sem viszi előbbre a rosszat, mintha maga az ég mutatkozik az okának, mert akkor az örök üdvösségben és az elkárhozásban való hitnek is

teljesen meg kell szűnnie. Pico arra sem sajnálta a fáradtságot, hogy tapasztalati úton ellenőrizze az asztrológusokat. Arra az eredményre jutott, hogy egy-egy hónapra terjedő időjárási jóslataiknak háromnegyed része hamis volt. A lényeg azonban az volt, hogy (műve IV. könyvében) a világ kormányzására és az akarat szabadságára nézve pozitív keresztény elméletet fejtett ki, amely, úgy látszik, nagyobb hatással volt az egész nemzet műveltjeire, mint minden bűnbánatot hirdető prédikáció, mert azok már gyakran nem tudtak az emberekhez hozzáférkőzni.

Mindenekelőtt elvette az asztrológusok kedvét attól, hogy továbbra is közzé tegyék tanításaikat, és akik ilyen írásaikat addig kinyomatták, többé vagy kevésbé szégyenkeztek miattok. Gioviano Pontano például „a sorsról” írt könyvében az egész áltudományt elismerte, és egy saját nagy művében a régi Firmicus módján elméletileg kifejtette; *Aegidius* című párbeszédében most nem tagadja ugyan meg az asztrológiát, de magasztalja a szabad

akaratot, és a csillagok befolyását a testi dolgokra mérsékeli. Az asztrológia azonban tovább is működött, de úgy látszik, hogy nem uralkodott már annyira az életen, mint azelőtt. A festőművészet, amely a XV. században a csillagjóslás babonáját tőle telhetően dicsőítette, most a megváltozott gondolkodásmódot fejezi ki: Raffaello a Chigi-kápolna[378] kupolájában lefesti körös-körül a bolygó-isteneket és az állócsillagok egét, de gyönyörű angyali alakokkal őrzeti és vezetteti, fölülről pedig az örök Atyával áldatja meg. Egy más tényező is az asztrológia ellenségének mutatkozott Itáliában: a spanyolok nem hittek benne, tábornokaik sem, és aki kegyükbe igyekezett jutni,[379] az a félig eretnek, mert félig mohamedán tudomány nyílt ellenségének vallotta

magát. Guicciardini persze még 1529-ben így vélekedik: milyen szerencsések is az asztrológusok, mert akkor is hisznek nekik, ha száz hazugság közül egy igazságot mondanak, míg mások, akik száz igazságuk között egy hazugságot mondanak, minden hitelüket elvesztik. Az asztrológia megvetéséből azonfelül nem következett szükségszerűen a gondviselésben való hit; általános határozatlan fatalizmussá is válhatott az.

Ebben és egyéb tekintetben Itáliának nem volt módjában egészségesen átélnie és végigélnie a reneszánsz műveltségi ösztönzését, mert közbejött Itália meghódítása és az ellenreformáció. Azok nélkül valószínűleg a maga erejével tudott volna a fantasztikus esztelenségnek fölébe kerülni. Akinek már most az a nézete, hogy az ellenség bevonulása és a katolikus reakció szükséges valami volt és hogy a kettőnek egyes-egyedül az olasz nép volt az oka, az mindebből származott szellemi veszteségben is az olasz nép jogos büntetését fogja látni. Csak kár, hogy vele együtt Európának is óriási volt a vesztesége.

A csillagjóslásnál sokkal ártalmatlanabbnak látszik a jó és rossz jelekben való hit. Különböző pogány vallásai útján az egész középkor nagy készletet örökölt belőlük, és Itália ebben bizonyára a legkevésbé sem maradt a többi ország mögött. Sajátos színt ad azonban a dolognak, hogy a humanizmus támogatja ezt a népszerű babonát; az örökölt pogányságnak irodalmilag feldolgozott pogánysággal megy segítségére.

Az olaszok népi babonája, mint tudjuk, a jelekből következő sejtésekre és következtetésekre vonatkozik,[380] s ezekhez azután még valami többnyire ártatlan varázslás csatlakozik. Nem volt hiány tudós humanistákban, akik bátran kigúnyolták az ilyen hajlandóságot és egyben hírt is adtak róla. Ugyanaz a

Giovanni Pontano, aki az említett nagy asztrológiai munkát írta, *Charon*Jában részvevőén sorol el minden lehetséges nápolyi babonát: az asszonyok jajveszékelését, ha a tyúkon vagy a libán a torokgyík jelentkezik; az előkelő urak nagy aggodalmát, ha egy vadászsólymuk vissza nem tér, ha egy lovuk megpókosodik; az apuliai parasztok varázsigéjét, amelyet három szombat éjszakán mondanak olyankor, ha veszett kutya bizonytalanná teszi a környéket stb. Az állati világnak ugyanúgy mint az ókorban, megvolt a joga ahhoz, hogy jó vagy rossz jelül szolgáljon és különösen az állam költségén eltartott oroszlánok, párducok stb. viselkedése annál inkább foglalkoztatta a népet, mert az emberek önkéntelenül hozzászoktak ahhoz, hogy az állam eleven jelképét lássák bennük. Mikor az 1529-i ostrom idején egy megsebesült sas repült be Firenzébe, a Signoria négy aranyat adott annak, aki a madarat behozta, mert jó jelet látott benne.[381] Bizonyos időpontok és helyek azután bizonyos foglalatosságra nézve kedvezők vagy kedvezőtlenek, vagy általában döntők voltak.

Varchi szerint a firenzeiek azt hitték, hogy a szombat az ő sorsdöntő napjuk, mert akkor szokott minden fontos dolguk történni, a jó is, a rossz is. Már volt szó arról az idegenkedésükről, hogy háborús kivonulásuk egy bizonyos utcán történjék; a perugiaiak viszont szerencsét hozónak tekintették egyik kapujukat, a Porta eburneát, s a Baglionék minden harcukra azon át indultak el. A meteorok és égi jelek ugyanazt a helyet foglalják el, mint az egész középkorban, s a képzelet most is hadakozó seregeket alkot a szokatlan felhőalakzatokból és azt hiszi, hogy a verekedő hadak zaját hallja a magas levegőből. Aggasztóbb lesz a babona, ha szent dolgokkal elegyedik, ha például Madonna-képek szemüket mozgatják[382] vagy sírnak, vagy ha az országos

csapásokat valamely állítólagos gonosztettel kötik össze, amelyért büntetést kíván azután a csőcselék.

Mikor Piacenzat 1478-ban hosszú és heves esőzés látogatta meg, azt beszélték az emberek, hogy az eső el nem áll addig, amíg egy bizonyos uzsorás, akit nem sokkal azelőtt temettek el S. Francesco templomában, szentelt földben nyugszik. Minthogy a püspök vonakodott jószerével kiásatni a tetemet, fiatal legények erőszakosan ásták ki, csúnya zsivajjal végighurcolták az utcákon, egykori adósaitól meggyaláztatták és tettleg bántalmaztatták, végül pedig a Pó folyamába dobták. „Az volt a csodálatos, hogy az eső nyomban elállt” – jegyzi meg a krónikás.[383] Még Angelo Poliziano is ilyen nézeten van, amikor Giacomo Pazziról van szó, aki egyik főkolomposa volt a családjáról elnevezett 1478. évi firenzei összeesküvésnek. Mikor megfojtották, szörnyű szavakkal adta át lelkét az ördögnek. Erre ott is megindult az esőzés, annyira, hogy a gabonatermést fenyegette; ott is kiásta egy sereg ember (többnyire parasztember) a templomból a halott testét és csakhamar szétoszlottak az esőfelhők és kiragyogott a nap – „annyira kedvezett a szerencse a nép hitének”, jegyezte meg a nagy filozófus.[384] A holttestet előbb szenteletlen földbe temették, másnap kiásták és miután förtelmes menetben körülvitték a városban, az Arno vizébe vetették.

Az ilyen és ehhez hasonló esetek azonban a nép körében történtek és a X. században épp úgy előfordulhattak volna, mint a XVI-ban. De ekkor ebbe is beleavatkozik az irodalom ókora. A humanistáknak az a határozott híre maradt, hogy különösen hozzáférhetők voltak a csodák és jóslatok számára; erre vonatkozó példákat már említettünk. De ha bármiféle bizonyításra szorulna, az egy Poggio is szolgálna vele. Ugyanaz a radikális gondolkodó, aki a

nemességet és az emberek egyenlőtlenségét tagadja, nemcsak minden középkori kísértetjárásban és ördögi igézetben hisz, hanem az ókori mintájú csodákban is, például azokban, amelyekről IV. Eugen pápa utolsó firenzei látogatása alkalmával maradt hír.385 „Ekkor Como közelében egy este 4000 kutyát láttak, amelyek Németország felé tartottak; utánok nagy marhacsorda következett, azután gyalogos és lovas fegyveresek serege, akik részint fejetlenek voltak, részint alig volt látható a fejük, végezetül egy óriási lovas, akit megint marhacsorda követett.” Azt is elhiszi Poggio, hogy szarkák és csókák csatára keltek egymással. Sőt talán észre sem veszi, amikor az ókori mitológiának egy csaknem épen maradt részét beszéli el. A dalmáttengerparton ugyanis megjelenik egy szakállas és apró szarvakkal ékes triton, olyan mint egy valóságos tengeri szatír, alul uszonyban és haltestben végződik; gyermekeket és asszonyokat rabol a partról, amígnem öt vitéz mosónő kövekkel és fütykösökkel agyonveri. A szörnyetegnek egy fából való modellje, amelyet Ferrarában mutogatnak, teljesen elhihetővé teszi Poggiónak az esetet. Bár oraculumok már nem voltak és az isteneket már nem kérdezhették meg az emberek, de ismét divat lett, hogy belenyissanak Vergiliusba, és ómenszerű magyarázatát adják annak a helynek, amelyre rányitottak *(sortes vergilianae).*[386] Azonfelül a kései ókor démonokban való hite is bizonyosan befolyással volt a reneszánszra. Jamblichus vagy Abammon írása az egyiptomiak misztériumairól, amely az ókor démonhitének közvetítésére alkalmas lehetett, bár a XV. Század végén megjelent latin fordításban. A firenzei platói akadémia sem maradt mentes a hanyatló római kor ilyen és ehhez hasonló újplatonikus balhitétől. A démonokban való hitről és a vele összefüggő varázslásról immár többet kell mondanunk. A nép hite

abban, amit a szellemek világának neveznek,[387] Itáliában ugyanaz, mint Európa többi részében. Mindenekelőtt ott is vannak kísértetek, azaz elhaltak visszajáró lelkei, és ha az olaszok felfogása valamennyire különbözik is az északiakétól, azt legfeljebb ókori neve, *ombra* (árnyék) árulja el. Ha ilyen árnyék jelentkezik, még ma is néhány misét mondatnak lelke nyugalmáért. Hogy a gonosz emberek lelke rémítő alakban jelenik meg, magától értetődik, de az a különös nézet is együtt jár vele, hogy az elhaltak kísértetei általában rosszindulatúak. A halottak megölik a kisgyermekeket, véli Bandello káplánja.[388] Gondolatban valószínűleg még egy külön árnyékát különbözteti meg a léleknek, mert hiszen az első lélek a tisztítótűzben bűnhődik, és ahol megjelenik, csak rimánkodni és jajveszékelni szokott. Máskor a megjelenő kísértet nem egy bizonyos embernek az árnyékképe, hanem valamely eseményé, valamely elmúlt állapoté. így magyarázzák a szomszédok az ördögjárást a milanói régi Visconti-palotában San Giovanni in Conca temploma mellett; ebben a palotában Bernabô Visconti egykor zsarnoki uralmának számtalan áldozatát kínoztatta és fojtatta meg, nem csoda hát, ha ott valami mozog. Persze csak a szerető volt, s rá akart ijeszteni hölgyének férjére, aki a palotában lakott, ö is, kísérői is, ördögöknek öltözködtek; egyiküket, aki minden állat hangját utánozni tudta, idegenből hozatta. A perugiai árvaház hűtlen gondnokát egyszer egy este, amikor pénzét olvasta, gyertyát tartó szegények csapata lepte meg és körültáncolta; egy hatalmas alak volt a szóvivőjük, S. Aló, az árvaház védőszentje.[389] Az ilyen felfogások annyira maguktól értetődtek, hogy a költők is egyetemes érvényű motívumokat találhattak bennük. Nagyon szépen beszéli el példának okáért Castiglione, hogyan jelent meg az agyonlőtt Lodovico Pico az

ostromlott Mirandola falai alatt. A költészet persze éppen azután nyúl legszívesebben az ilyen tárgyhoz, ha maga a költő már kinőtt a hitből. Itáliában a nép ugyanúgy vélekedett a démonokról, mint a középkor minden más népe. Az emberek meg voltak győződve arról, hogy az Isten olykor roppant romboló erővel ruházza föl a mindenrendű gonosz szellemeket azért, hogy a világnak egyes részeit és emberéleteit elpusztítsák; mindössze annyit kötöttek ki, hogy az az ember, akihez a démonok megkísértők alakjában közeledtek, szabad akaratát fordíthassa az ellenállásra. Itáliában különösen a természeti események démoni jelenségei könnyen költői alakot váltanak a nép ajkán. Az 1333-i nagy Arno-völgyi áradás előtti éjszakán a szent remeték egyike Vallombrosa fölött a cellájában ördögi zajt hallott, keresztet vetett magára, az ajtóhoz lépett és fekete és rémületes fegyveres lovasokat látott elvágtatni. Könyörgésére egyikük szóba állt vele: „Azért megyünk, hogy ha Isten megengedi, bűnei miatt vízbe fullasszuk Firenze városát."[390] Hasonlítsuk össze ezzel azt a csaknem egyidejű velencei jelentést (1430), amelyről azután a velencei festők valamelyik nagy mestere, valószínűleg Giorgione, a velencei képtár egy csodálatos képét alkotta meg: a démonokkal megtelt gályát, amely a madár gyorsaságával száguldott a viharos lagúnán, hogy elpusztítsa a bűnös szigetvárost, mígnem három szent, akik eltitkolva kilétüket egy szegény hajós bárkájába szállottak, könyörgésükkel a démonokat és hajójukat az örvénybe hajtották.

Ezzel a hittel társul azután az a balhit, hogy az ember megközelítheti a démonokat, ha könyörgéssel fordul hozzájuk, és segítségüket fölhasználhatja a kapzsiság, a hatalomvágy és az érzékiesség céljaira. Vádlottak itt valószínűleg előbb voltak, mint bűnösök;

csak mikor az állítólagos varázslókat és boszorkányokat megégették, kezdett gyakoribb lenni a valóságos igézés és a szándékos varázslás. Csak a máglyákból, amelyeken a gyanúsakat feláldozták, szállt föl a kábító gőz, amely az eltévedt emberek nagy számátvarázslásra lelkesítette. Hozzájuk azután elszánt csalók is csatlakoztak. A varázslásnak népi és kezdetleges alakja, amelyben az talán a rómaiak kora óta megszakítatlanul folytatta életét, a boszorkánykodás *(strega).*

Amíg a jóslásra szorítkozik, csaknem a teljesen ártalmatlant játszhatja,[391] csak éppen a puszta jóslásból a végrehajtásban segítésig való átmenet gyakran észrevétlen és mégis döntő lefelé vivő lépés lehet. A cselekvő varázslás esetében a boszorkánynak leginkább a férfi és nő között való szerelem és gyűlölet fölkeltését tulajdonítják, de a közhit szerint a tisztára romboló, gonosz rontást is ő okozza, például kis gyermekek sínylődését, akkor is, ha még oly szemmel láthatóan a szülők hanyagsága és esztelensége az oka. Mindezek után azt kell még kérdeznünk, mennyire hatott a boszorkány puszta varázsigékkel, szertartásokkal és meg nem értett formulákkal, vagy a démonok tudatos idézésével, nem szólva az orvosságokról és mérgekről, amelyeket hatásuknak teljes tudatában osztogatott. A boszorkányok ártatlanabb fajtájával, akikkel szemben a kolduló barátok még mint vetélytársak mertek föllépni, a gaetai boszorkányban ismerkedünk meg, akit Pontano mutat be. Utasa, Suppatius, akkornyita boszorkány lakásába, amikor az éppen egy leányt meg egy cselédleányt fogad kihallgatáson, akik egy fekete tyúkot, kilenc pénteken tojott tojást, egy kacsát, meg fehér fonalat hoztak magukkal, minthogy újhold után való harmadik nap az idő; a két leányt a boszorkány most elküldi és alkonyat idejére hívja meg őket újra.

Remélhetőleg csak jóslásról lesz szó; a cselédleány úrnőjét teherbe ejtette egy barát, a leányt hűtlenül elhagyta szeretője és kolostorba vonult. A boszorkány panaszolja: „Férjem halála óta ebből élek és életem kényelmes lehetne, mert a mi gaetai asszonyaink meglehetősen hiszékenyek, ha a barátok el nem szednék előlem a hasznot azzal, hogy ők is álmot fejtenek és pénzért megváltják a szentek haragját, a leányoknak férjet, a terhes asszonyoknak fiúgyermeket, a magtalanoknak gyermeket ígérnek és azonfelül éjjelenként, mikor a férfinép halászaton jár odakint, fölkeresik az asszonyokat, akikkel napközben a templomban megegyeztek.” Suppatius óvja a zárdabeliek irigységétől, de ő nem fél semmitől, mert a gvárdián régi ismerőse.

A babona azonban a boszorkányoknak egy rosszabb fajtáját is megteremti; az olyan boszorkányokat, akik gonosz varázslatukkal megfosztják az embereket egészségüktől és életüktől. Az ilyeneknél, ha a szemmelverés stb. nem volt elégséges, legelőbb a hatalmas szellemek segítségére gondolhattak. A boszorkányok büntetése, mint már Finicella esetében láttuk, a tűzhalál, de a vakbuzgósággal akkoriban még meg lehetett alkudni; Perugia városi törvénykönyvében például a boszorkányok 400 font árán megválthatják magukat.[392] Még akkor nem nézték következetes komolysággal a dolgot. Az egyházi állam területén, a Magas-Appenninusokban, mégpedig Szent Benedek hazájában, Norciában (Nursia) a boszorkányságnak és varázslásnak valóságos fészke maradt meg. Mindenki tudott róla. Aeneas Sylvius korábbi idejéből való egyik legnevezetesebb levele ad erre nézve fölvilágosítást. Ezt írja testvérének: „Ennek a levélnek vivője azzal a kérdéssel jött hozzám, hogy nem tudok-e Itáliában Vénusz hegyéről? Abban ugyanis állítólag a varázslás

művészetét tanítják és az ura, aki szász ember és nagy asztronómus, szeretné megtanulni. Azt mondtam, hogy tudok egy Porto Veneréről, nem messze van Carrarától a liguriai sziklás parton, ahol három éjszakát töltöttem, mikor úton voltam Basel felé; tudok arról is, hogy van Szicíliában egy Vénusznak szentelt Ery nevű hegy, de arról nem tudok, hogy ott varázslást tanítanának. Beszélgetés közben azután eszembe jutott, hogy Umbriában a régi hercegségben (Spoleto), nem messze Nursia városától egy meredek sziklafal alatt van egy barlang és abban vízfolyik. Úgy emlékszem, hallottam, hogy ott boszorkányok *(striges),* démonok és éjjeli árnyékok laknak, és akiknek megvan hozzá a bátorsága, kísérteteket *(spiritus)* láthat, megszólíthat és megtanul hatja tőlük a varázslás művészetét.[393] Nem láttam, nem is igyekeztem látni, mert jobb meg nem ismerni azt, amit az ember csak bűnnel tanulhat." Erre megemlíti informátorát és arra kéri fivérét, hogy a levél vivőjét vezesse el hozzá, ha ugyan még él. Aeneas itt igen messzire megy egy előkelő úr iránt való szívességben, de a maga személyére nézve nemcsak mentebb minden babonától, mint kortársai, hanem azonfelül olyan próbát állott ki, amelyet ma sem állana meg minden művelt ember. Mikor a baseli zsinat idején 75 napot töltött Milanóban lázasan, nem volt rábírható arra, hogy a varázsló orvosokra hallgasson, noha az ágyához hívattak egy embert, aki nem sokkal azelőtt Piccinino 2000 katonáját a táborban állítólag csodás módon kigyógyította a lázból. Még szenvedő volt Aeneas, mikor a hegyeken át Baselbe lovagolt és lovaglás közben meggyógyult.

Norcia környékéről annak a halottidézőnek útján is meg tudunk egyet-mást, aki a derék Benvenuto Cellinit hatalmába akarta keríteni. Arról volt szó, hogy egy új varázskönyvet avassanak föl, és annak

legmegfelelőbb helye az ottani hegység; a varázsló mestere ugyan a farfai apátság közelében is avatott egyszer könyvet, de ott olyan nehézségek mutatkoztak, amilyenektől Norciában nem kell tartani; a norciai parasztok azonfelül

megbízható emberek, némi gyakorlatuk van a dologban és szükség esetén nagy segítségére lehetnek. A kirándulás azután elmaradt, különben Benvenuto valószínűleg a zsivány cinkostársaival is megismerkedett volna. Akkoriban az a tájék valósággal közmondásos volt. Aretino valahol egy elvarázsolt kútról beszél: ott laktak a norciai Sybilla testvérei és a Fata Morgana nagynénje. És ugyanakkor mégis szabad volt Trissinónak az ő nagy hőskölteményében[394] a költészetnek és az allegóriának egész kelléktárával ünnepelnie azt a helyet, mint az igazi jóslás székhelyét.

VIII. Incze pápa hírhedt bullájával azután (1484), mint tudjuk, a boszorkányság és annak üldözése nagy és förtelmes rendszerré lesz. Mellékesen meg kell jegyeznem, hogy hosszabb megfontolás esetén lehetetlen be nem látnunk, hogy itt eredeti tárgyilagos tényállásról, a pogány hit maradványairól stb. szó sincsen. Aki meg akar győződni arról, hogy mennyire a kolduló barátok képzelete az egyetlen forrása ennek az egész babonának, olvassa el Jacques du Clerc emlékezéseiben az 1459. évi arrasi úgynevezett valdensei port. Csak miután századéveken át folytatták a vallatásokat, csigázták föl a nép képzeletét addig a pontig, amelyen az egész szörnyűség magától értetődő lett, és úgy képzelték, magától megújuló. Minthogy a boszorkányüldözés e rendszerének német dömések voltak a fő képviselői, Németországot sújtotta leginkább ez a csapás, Itáliának pedig feltűnő módon azokat az országrészeit, amelyek legközelebb voltak Németországhoz. Már

maguknak a pápáknak parancsai és bullái (VI. Sándor, X. Leó, VI. Hadrián pápáé) a lombardiai dömés rendtartományra, a bresciai és bergamói egyházmegyére, Cremonára vonatkoznak. Sprenger híres elméleti és gyakorlati útmutatásából, a *Malleus Maleficarumb*ból megtudjuk, hogy Comóban már a bulla kibocsátása után következő első esztendőben 41 boszorkányt égettek meg; az olasz nők seregestől menekültek Zsigmond főherceg területére, mert azt hitték, hogy ott még biztonságban vannak. Végül azután a boszorkányság néha szerencsétlen alpesi völgyben, különösen a Val Camonicában[395] kiirthatatlanul megfészkelődik; az üldözés rendszerének nyilvánvalóan sikerült a népesség olyan részében, amely arra különösen hajlamos volt, tartóssá tenni ezt a balhitet. Főként erre a német fajta boszorkányságra kell gondolnunk, ha a Milanóban, Bolognában stb.[396] játszódó történeteket és novellákat olvassuk. Ha a boszorkánykodás gyakorlata Itáliában tovább nem terjedt, annak talán az volt az oka, hogy Itáliának már megvolt a maga kifejlett *stregheriá*ja (boszorkánysága), amely lényegesen más föltételeken nyugodott. Az olasz boszorkánynak a boszorkányság mesterség, neki pénzre van szüksége és megfontolásra. Az északi boszorkányok hisztériás álmairól, messzi kirándulásairól, *incubusá*ról (lidércnyomás) és *succubusá*ról (kísértetjárás) Itáliában szó sincsen; a stregá-nak az a feladata, hogy mások élvezetéről gondoskodjék. Ha földteszik róla, hogy alakját váltogatni tudja, hogy gyorsan távoli helyeken tud teremni, az ilyesmi ellen nem szabadkozik, mert az a tekintélyét növeli; de már komoly veszélyt jelent reá, ha az emberekben felülkerekedik a gonoszságától és bosszúállásától való félelem, különösen az attól való rettegés, hogy a gyermekeket, a marhát és a föld termékeit megigézi.

Olyankor igen népszerű dolgot művelhetnek az inkvizítorok és a helyi hatóságok, ha megégetik őket.

A boszorkánynak legfontosabb működési területe, mint már jeleztük, a szerelmi ügyeké, amelyeknek körébe tartozik a szerelem és a gyűlölet szítása, a bosszúálló csomókötés a fűzőn, a magzat elhajtása, a körülmények szerint a hűtlen nőnek vagy férfinak varázsszerekkel való állítólagos meggyilkolása, sőt maga a méregkotyvasztás is. Minthogy az ilyen nőkre csak kelletlenül bízták magukat az érdekeltek, műkedvelők támadtak, akik loppal megtanultak a hivatásostól egyet és mást és azután a maguk kezére dolgoztak. A római nyilvános nők például személyük varázsát még egyéb varázzsal igyekeztek fokozni a horatiusi Canidia módjára. Aretino[397] nemcsak tudhat róluk egyet és mást, hanem ha ilyesmiről beszél, igazat is mondhat. Elsorolja azokat a förtelmes varázsszereket, amelyeket szekrényeikben összegyűjtenek: hajat, koponyát, bordát, fogat, halottak szemét, emberbőrt, apró gyermekek köldökét, sírokból kiásott cipőtalpat és ruhadarabokat, sőt a temetőkből feloszlóban levő emberhúst hoznak és észrevétlenül megetetik vele az udvarlót (még hallatlanabb egyebekkel). Az udvarló haját, fűzőzsinórját, körömszilánkjait megfőzik olyan olajban, amelyet templomi örökmécsesekből loptak.

Ráolvasásaik közül még a legártatlanabbik az, mikor forró hamuból szívet alakítanak és a szívbe ilyen ének kíséretében beleszúrnak:

Prima che'l fuoco spenghi
Fa eh'a mia porta venghi;
Tal ti punga il mio amore
Quale io fo quest o eu ore.

(Minekelőtte a tűz elaludnék, add, hogy az ajtómba jöjjön; úgy szúrjon meg az én szerelmem, mint ahogy én ezt a szívet.)

Vannak azután még holdfényben mondott varázsigék, a földre rajzolt és viaszból gyúrt vagy ércbe öntött alakok, amelyek kétségtelenül a szeretőt ábrázolják, és amelyekkel a körülmények szerint bántak. Az emberek annyira megszokták ezeket a dolgokat, hogy az olyan asszony, aki noha se szép nem volt, se fiatal, de mégis nagyon vonzotta a férfiakat, azonnal a varázslás gyanújába került. Sanga (VII. Kelemen pápa titkára) anyja megmérgezte fiának szeretőjét, akinek ugyanez volt az esete; szerencsétlenségére azonban vele halt a fia, meg barátainak társasága is, amely szintén evett a megmérgezett salátából.

Következik ezután, nem mint a boszorkánysegítője, hanem mint vetélytársa, a veszélyesebb feladatokhoz még jobban értő varázsló vagy igéző, az *incantatore.* Ez néha ugyanannyira vagy még inkább asztrológus mint varázsló; gyakran az asztrológust játssza, nehogy mint varázslót üldözőbe vegyék; és némi asztrológiára a kedvező pillanat kiszámítása végett amúgy is szüksége volt a varázslónak. Minthogy azonban sok olyan szellem van, aki jó vagy közömbös, fölidézőjük is tűrhető hírű lehet; még IV. Six-tusnak külön breveben kellett 1474-ben néhány bolognai karmelita barát ellen föllépnie, mert a szószéken azt mondták, hogy nincsen abban semmi rossz, ha az ember az ördöghöz fordul felvilágosításért. Hogy ilyesmi lehetséges, abban nyilvánvalóan sokan hittek; közvetett bizonyság reá, hogy még a legjámborabbak is hitték, hogy kérésükre a jó szellemek látomásokat küldenek reájok. Savonarola telítve van az ilyesmivel, a firenzei platonikusok az Istennel való misztikus egyesülésről beszélnek, és Marcellus Palingenius érthetetlenül tudtunkra adja, hogy megszentelt szellemekkel társalkodik. Ugyanő arról is meg van győződve, hogy egész rangsora van a gonosz démonoknak, akik

minthogy a holdtól innen laknak, a természetre és az emberéletre lesben állnak, sőt elbeszéli, hogy egyikükkel személyes ismeretségbe került. Minthogy könyvünk célja nem engedi, hogy rendszeresen foglalkozzunk az akkori démonhittel, hadd álljon itt legalább egyetlen példának Palingenius közlése. Palingeniust egyszer Soracte hegyén, San Silvestróban egy jámbor remete kioktatta a földi dolgok semmiségéről és az emberi élet értéktelenségéről; mikor az idő ráesteledett, Palingenius visszafelé indult Rómába. Telihold sütött és az úton három férfi csatlakozott hozzá, akiknek egyike nevén szólítja és megkérdi, honnan jön? Palingenius azt feleli, hogy a hegyen lakó bölcs embertől. Ó, bolond, feleli amaz, hát igazán azt hiszed, hogy van ezen a földön bölcs ember? Csak felsőbb lények *(divi)* lehetnek bölcsek; mi hárman is azok közül valók vagyunk, noha ember alakban járunk; engem Saracilnak hívnak, emezeket meg Sathielnek és Janának; a mi országunk a holdnak közelében van, ott lakik általában azoknak a közbülső lényeknek nagy serege, akik a földön és a tengeren uralkodnak. Palingenius belsejében reszketve kérdi, hogy mit keresnek Rómában. – A válasz így hangzik: „Egyik társunkat, Ammont, egy Orsini bíboros kíséretéhez tartozó, narnibeli ifjú varázserejével rabságban tartja; mert jegyezzétek meg emberek, körülbelül a magatok halhatatlanságának egyik bizonysága az, hogy a magunkfajtát kényszerbe tudjátok törni; magam is egyszer kristályba zárva voltam kénytelen egy németet szolgálni, mígnem azután egy szakállas barátocska kiszabadított. Ezt a szolgálatot akarjuk most megtenni bajtársunknak Rómában és ebből az alkalomból néhány előkelő urat az Orcusba szállítanánk.” A démonnak e szavai közben szellőcske kerekedik és Sathiel ezt mondja: „Halljátok,

Remissesünk már jön vissza Rómából, őt jelenti ez a szellő.” Csakugyan megjelenik még valaki, akit a három jókedvűen üdvözöl és kikérdez Rómáról. Amit elmond, az fölötte pápaellenes: VII. Kelemen pápa megint szövetséget kötött a spanyolokkal és abban reménykedik, hogy Luther tanítását most már nem érvekkel, hanem a spanyol karddal fogja kiirtani; tiszta nyereség ez a démonoknak, mert a készülő nagy vérontásban számtalan ember lelkét vihetik majd pokolra. Miután az erkölcstelen Rómát úgy írták le, mint amely teljesen a gonosznak hatalmába esett, eltűnnek a démonok, a költő pedig szomorúan folytatja útját.[398]

Ha fogalmat akarunk szerezni arról, hogy a boszorkánykalapács és egyebek ellenére milyen volt az embereknek még nyilvánosan megvallható viszonya a démonokhoz, úgy Agrippa von Nettesheimnek „A titkos filozófiáról” szóló sokat olvasott könyvére kell utalnunk. Bár úgy látszik, hogy akkor írta, amikor még nem járt Itáliában, de Trithemiushoz intézett ajánlásában egyebek közt fontos olasz forrásműveket is említ, ha mindjárt csak azért is, hogy a többivel együtt leszólja őket. Kétes egyénekben, amilyen Agrippa is, gazemberekben és bolondokban, amilyen a többinek legnagyobb része volt, az a rendszer, amelybe néha beburkolóznak, formuláival, füstöléseivel, kenőcseivel, pentaculumaival, holtak csontjaival[399] stb. nagyon kevéssé érdekel bennünket. De ez a rendszer egyrészt tele van az ókor babonáiból vett idézetekkel; másrészt beavatkozása az olaszok életébe és szenvedélyeibe néha fölöttébb jelentékenynek és következményekkel teljesnek látszik. Azt hinné az ember, hogy csak a legromlottabb nagyurak adták magukat az ilyen varázslásra, de a heves vágyódás olykor mindenrendű erős és alkotóképes embert is a varázslók közé visz; és már

annak tudata, hogy van benne valami lehetséges, a távolállóban is megfogyasztja valamennyire az erkölcsi világrendben való hitet. Úgy látszott, mintha némi pénzzel és némi veszély árán büntetlenül szembeszáll hatnának a józan ésszel és erkölcsiséggel, és kihagyhatnák azokat a közbülső lépcsőfokokat, amelyek különben az emberek és megengedett vagy meg nem engedett céljaik között vannak.

Vegyük szemügyre mindenekelőtt egy kihalóban levő, régibb módját a varázslásnak. A legsötétebb középkor, sőt az ókor óta megőrizte Itália némely városa annak emlékét, hogy sorsa összefüggött bizonyos építményekkel, szobrokkal stb. A régiek egykor sokat tudtak beszélni a felavató papokról vagy *telestes*ekről, akik jelen voltak némely város ünnepélyes alapításán, és varázserővel biztosították bizonyos szoboremlékekkel vagy bizonyos tárgyak titkos elásásával is *(telesmata)* az újonnan alapított város boldogulását. Ha a nép száján tovább élt valami római kori hagyomány, akkor az ilyenfajta hagyományok voltak azok; csakhogy a fölavató papból az évszázadok folyamán természetesen varázsló lesz, mert ókori működésének vallási részét már nem értik az emberek. Néhány nápolyi Vergilius-csodában[400] egészen fölismerhetően él egy telestesre vonatkozó ősrégi emlékezés, akinek nevét idők folytán kiszorította Vergiliusé. A város titokzatos képének edénybezárása például nem egyéb, mint igazi ókori telesma; Vergilius, Nápoly falainak megépítője is, csak megmásított alakja az alapításon részt vevő felavató papnak. A nép képzelete buja termékenységgel szőtte tovább ezeket a dolgokat, amígnem Vergilius lett a szerzője az érclónak, a nolai kapu fejeinek, annak az ércből való lénynek, amely valamely más kaput díszít, sőt a Posillipo barlangjának is stb. – csupa olyasmi, ami némely tekintetben bűvös erővel köti meg a

sorsot, míg a két előbb említett tulajdonság, úgy látszik, Nápoly általában való végzetét akarja meghatározni. A középkori Rómának is voltak ilyen zavaros emlékei. A milanói Sant' Ambrogio-templomban volt egy márványból való ókori Herkules-szobor; az volt róla a hit, hogy amíg a szobor a helyén áll, megáll a birodalom is, valószínűleg a német császároké, mert az ő koronázó templomuk volt a Sant' Ambrogio. A firenzeiek meg voltak győződve arról, hogy az ő (később keresztelő kápolnává átépített) Mars-templomuk a világ végéig állni fog, mert így határozta meg azt az a konstelláció, amely alatt Augustus császár idején megépítették; Mars márványból való lovas szobrát mindenesetre eltávolították belőle, amikor ők maguk keresztények lettek; minthogy azonban a szobor összetörése nagy szerencsétlenséget szabadított volna a városra – szintén a konstelláció miatt –, azért egy Arno-parti toronyra állították. Mikor Totilas feldúlta Firenzét, a szobor a vízbe esett és csak akkor halászták ki belőle, amikor Nagy Károly újra megalapította Firenzét; a szobrot most már a Ponte Vecchio elejének egy pillérére állították – és azon a helyen gyilkolták meg 1215-ben Bondelmontét, és a guelfek és ghibellinek nagy pártharcának újraföllobbanása így fűződik a félelmetes bálványhoz. Az 1333-i vízáradáskor a szobor örökre eltűnt. Ugyanez a telesma azonban egyebütt is előfordul. A már említett Guido Bonatto nem érte be azzal, hogy Forli város falainak újrafölépítésekor a két párt kibékülésének szimbolikus jelenetét kívánja; azt hitte, hogy egy ércből vagy kőből való lovas szoborral, amelyet asztrológiai és bűvös segítőeszközökkel teremtett meg és elásott, meg tudja menteni Forli városát a fel-dúlástól, sőt a kifosztástól és az elfoglalástól is. Mikor Albornoz bíboros mintegy hat évtizeddel később Romagnában uralkodott,

véletlen ásatás közben megtalálták a szobrot és valószínűleg a bíboros utasítására felmutatták a népnek, hogy megértse, milyen eszközökkel tudta helyét megállani a római egyházzal szemben a kegyetlen Montefeltro. De ismét fél századdal később (1410), amikor Forli egy megrohanása kudarccal járt, megint a szobor csodatevő erejéhez folyamodnak, a szoboréhoz, amelyet talán megmentettek és újra elástak. De utoljára örülhettek neki; már a következő évben valóban elfoglalták a várost. – Építmények alapkőletételébe még az egész XV. század folyamán nemcsak az asztrológia, hanem a varázslás is belejátszik. Föltűnő volt például, hogy II. Pál pápa az arany- és ezüstérmeknek akkora mennyiségét süllyesztette építményeinek alapkövébe, és Platina nagyon hajlandó volt ebben pogány telesmát látni. Az ilyen áldozat középkori vallási jelentéséről persze Pál pápa olyan kevéssé tudott, mint az életrajzírója. De a hivatalos varázslás, amely amúgy is jobbára puszta mendemonda volt, fontosság dolgában messze elmaradt a személyes célokra szolgáló titkos varázslástól.

Ami a mindennapi életben különösen gyakran fordult elő belőle, azt Ariosto összeállította a halottidézőről írt komédiájában. Hőse a Spanyolországból elűzött sok zsidónak egyike, ámbár az illető adja a görögöt, az egyiptomit és az afrikait is, és szakadatlanul váltogatja nevét és álarcát. Szellemidézésével ugyan el tudja sötétíteni a napot és világossá tudja tenni az éjszakát, meg tudja mozgatni a földet, láthatatlanná tudja tenni magát, embereket állatokká tud változtatni stb., de mindez a kérkedés csak cégér; igazi célja boldogtalan és szenvedélyes lelkű házaspárok kizsákmányolása, és hátrahagyott nyomai a csiga nyálához, de gyakran a pusztító jégesőhöz is hasonlítanak. Ilyen célok kedvéért

elhiteti, hogy az a láda, amelyben egy szerelmes férfi megbújik, szellemmel van tele, vagy hogy a holttestet meg tudja szólaltatni stb. Legalább jó jel, hogy költőknek és novellistáknak szabad volt ezt a fajta embert nevetségessé tenni, és közben a közönség helyeslésére is számíthattak. Bandello nem csak egy lombardiai barátnak varázslását mutatja be nyomorúságos és következéseiben rettenetes gazságnak, hanem valóságos megbotránkozással írja le azt a sok veszedelmet, amely a hiszékeny balga embert állandóan kíséri. „Az ilyen abban reménykedik, hogy Salamon király kulcsával és sok egyéb varázskönyvvel megtalálja a föld mélyében elrejtett kincseket, hogy hölgyét akaratába törheti, hogy kitudhatja a fejedelmek titkait, hogy egyetlen szempillantás alatt Milánóból Rómában teremhet és egyebeket. Mennél gyakrabban csalódik, annál állhatatosabb lesz. . . Emlékszik-e még arra, Signor Carlo, mikor egyik barátunk, hogy a szeretett nő kegyét kikényszerítse, szobáját úgy megtöltötte koponyákkal és halottak csontjaival, mintha temető volna?” A legundorítóbb kötelezettségek származnak, például egy holttestnek a három fogát kell kihúzni, egyik ujjáról letépni a körmöt stb. És ha végül a varázslás hókuszpókuszostól lejátszódik, a szerencsétlen résztvevők olykor meghalnak ijedtükben. Benvenuto Cellini, mikor részt vett a római Colosseumban azon az ismert nagy szellemidézésen (1532), nem halt meg, noha őt is, kísérőit is a legmélyebb borzalom fogta el; a szicíliai pap, aki valószínűleg hasznos cinkostársat látott benne eljövendő időkre, hazafelé azzal bókolt neki, hogy sohasem volt még dolga ilyen bátor emberrel. Magáról az esetről minden olvasónak meglesz a maga külön elgondolása; döntők ebben bizonyára a kábító gőzök voltak és az amúgy is a legrettenetesebbre

előkészített képzelet; ezért is volt az, hogy a magával vitt fiú, akire a látottak a legerősebben hatottak, egymaga látja a legtöbbet. De kitalálhatjuk, hogy az egésznek Benvenuto lehetett a célpontja, mivel különben a veszedelmes kezdeményezésnek nem lett volna egyéb célja a puszta kíváncsiságnál. Mert Benvenuto csak később eszmél a szép Angelicára, és a varázsló utóbb maga mondja neki, hogy a kincsek megtalálásához képest a szerelem hiú ostobaság. Nem szabad végül elfelejteni, hogy hízelgett a hiúságának, ha azt mondhatta, hogy: a démonok szavuknak álltak és Angelica pontosan egy hónappal azután, hogy megjósolták, a kezemben volt (68. fejezet). De még ha fokonként úgy hazudta volna is bele magát Benvenuto a történetbe, akkor is maradandó értékű volna az, mint az akkoriban uralkodó felfogás példája.

Az olasz művészek egyébként, még „a furcsák, szeszélyesek és különösek” is, nem könnyen adták magukat varázslásra; megesik ugyan, hogy valamelyikük anatómiai tanulmánya közben mellényre valót vág ki magának egy holttest bőréből, de gyóntató atyjának rábeszélésére újra sírba teszi. 401 Éppen a holttestek gyakori tanulmányozása cáfolhatta meg legalaposabban azt a hitet, hogy a test bizonyos részei bűvös erejűek, és ugyanakkor a formák szakadatlan szemlélése és alakítása valami egészen más varázsnak lehetőségét tárta föl a művész előtt.

A varázslás gyakorlata a XVI. század elején az elsorolt páldák ellenére fölismerhetően apadóban van, olyan időben tehát, amelyben Itálián túl éppen virágzásnak indul, úgyhogy attól fogva kezdődnek az olasz varázslók és asztrológusok körutazásai északon, amióta otthon már senkinél sem találtak hitelre. A XVI. század még szükségét érezte annak, hogy gondosan őriztesse a Scariotto melletti Pilátus-hegyet azért, hogy megakadályozza a varázslókat könyveik

avatásában. Fazio degli Uberti Ancona vidékén Scariottóba, Júdás állítólagos szülőhelyére is ellátogat és ezt jegyzi föl róla: „A Pilátus hegyét sem hagyhatom itt megnézetlenül, sem a tavát, amely körül nyaranként rendszeresen váltják egymást az őrök; mert aki a varázsláshoz ért, arra kapaszkodik föl, hogy felavassa könyvét, amire, mint a falu népe beszéli, nagy vihar kerekedik.” (A könyvek avatása, mint már előbb említettük, a tulajdonképpeni szellemidézéstől különböző külön szertartás.) A XV. században azután előfordultak még olyan esetek, hogy példának okáért eső felidézésére vállalkoztak, hogy elzavarják vele az ostromló sereget; de az ostromlott város urának – Niccolô Vitellinek Città di Castellóban – már akkor volt annyi esze, hogy az esőcsinálókat mint istentelen embereket elutasítsa. A XVI. században ilyenféle hivatalos esetek már nem fordulnak elő, de a magánélet még sok tekintetben zsákmánya a szellemidézőknek. Ennek a kornak fia mindenesetre a német varázslás klasszikus alakja, Johann Faust; viszont Guido Bonatto, az olaszé, még a XIII. század fia.

Itt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szellemidézésben való hit megfogyatkozásával nem járt szükségszerűen együtt az emberi élet erkölcsi rendjében való hit meggyarapodása, hanem talán sokakban csak tompa fatalizmust hagyott, ahhoz hasonlót, mint a csillagokban való hitnek elenyészése.

A babonának néhány mellékfajtáját, a tűzből jóslást, a tenyérolvasást[402] stb., amely csak a szellemidézésben és az asztrológiában való hit hanyatlásával kapott valamennyire erőre, itt teljesen mellőzhetjük, és a fölbukkanó fiziognomika, azarcolvasás sem olyan érdekes valami, amilyennek e szó hallatára képzelné az ember. A fiziognomika ugyanis nem mint az ábrázoló-művészet és a gyakorlati lélektan testvére és

barátja jelenik meg, hanem csak mint a fatalista babonának egy újabb neme, mint a csillagolvasásnak határozott vetélytársa; az lehetett már az arabusoknál is. Bartolommeo Cocle, egy fiziognómiai tankönyv szerzője, aki magát metoposkoposznak (homlokról olvasónak) nevezte és akinek tudománya, Giovio szerint, olyan volt, mint a szabad művészetek egyik legelőkelőbbje, nem érte be azzal, hogy jóslatokat mondjon a legeszesebb embereknek, akik naponként tanácsért fordultak hozzá, hanem fölöttébb különös „jegyzékét" szerkesztette meg „olyanoknak, akiknek életét különféle nagy veszedelmek fenyegetik". Giovio, noha Róma fölvilágosultságában – *in hac luce romana!* – öregedett meg, mégis úgy látja, hogy a Code jegyzékében foglalt jövendőmondások nagyon is beigazolódtak.[403] De megtudjuk ebből az alkalomból azt is, hogy ilyen és hasonló jövendőmondások áldozatai hogyan bosszulták meg magukat a prófétán; Giovanni Bentivoglio egy magas csigalépcsőről lelógó kötélre köttette Lucas Gauricust és ötször ide-oda csapatta a falhoz, mert megjövendölte uralmának elvesztését;[404] Ermete Bentivoglio orgyilkost küldött Codera, mert a boldogtalan metoposkoposz megjövendölte neki, méghozzá akarata ellenére, hogy mint száműzött, csatában fog elpusztulni. A gyilkos, úgy látszik, a haldokló jelenlétében mondta gúnyosan: – Hiszen ezt maga jövendölte meg nekem, hogy legközelebb gyalázatos gyilkosságot fogok elkövetni! — Ehhez hasonló szánalmas vége lett a cesenai Antioco Tibertónak, a tenyérolvasás újjáalakítójának, aki a riminibeli Pandolfo Malatestának a legellenszenvesebbet jövendölte, amit zsarnok elgondolhat magában: a számkivetésben való halált és a legnagyobb szegénységet. Tiberto elmés ember volt, akiről föltételezték, hogy nem annyira tenyérolvasó módszere szerint, mint inkább átható emberismerete

alapján adja meg válaszát; nagy műveltségéért még az olyan tudósok is becsülték, akik jövendőmondó tehetségét semmire sem tartották.

Az alkímiának végül, amelyről az ókorban csak igen későn, Diocletianus korában esik szó, a reneszánsz virágzásának idején csak mellékes szerepe van. Ezen a betegségen is korábban esett át Itália, a XIV. században, mikor Petrarca vele való vitatkoztában megvallja, hogy az aranyfőzés nagyon elterjedt szokás. Azóta a hitnek, az odaadásnak és elszigetelődésnek az a sajátos neme, amelyet az alkímia művelése megkövetel, egyre ritkább lett Itáliában, holott északon az olasz és más aranycsinálók csak akkor kezdik alaposan kizsákmányolni a nagyurakat. X. Leó pápa idején Itáliában azt a kevés embert, aki még alkímiával foglalkozott, „töprenkedő-nek” *(ingénia curiosa)* nevezték és Aurelio Augurelli, aki magának Leónak, az arany nagy megvetőjének ajánlotta az aranycsinálásról szóló tankölteményét, viszonzásul egy pompás, de üres pénztárcát kapott. A követők misztikája, amely nemcsak az aranyat, hanem a mindeneket boldogító bölcsek kövét is kereste, meg éppen késő északi növény, amely Paracelsus és mások elméleteiből sarjadzik ki.

V. A hit megrendülése

Ezzel a babonával is, de meg az ókor gondolkodási módjával is szorosan összefügg a lélek halhatatlanságában való hit megrendülése. Ennek a kérdésnek azonban még sokkal messzebbható és mélyebb vonatkozása is van a modern szellem fejlődéséhez. A halhatatlanságban való kétségnek hatalmas forrása volt mindenekelőtt az embereknek az a vágya, hogy belsejükben semmit sem köszönhessenek a gyűlölt egyháznak. Láttuk, hogy az

egyház azokat, akik így gondolkoztak, epikureusoknak nevezte. A halál pillanatában bizonyára nem eggyük a szentségek felé fordult, de számtalanul voltak azok, akik életük folyamán, főként életük legtevékenyebb esztendeiben eme föltevés szerint éltek és cselekedtek. Hogy sokan voltak olyanok, akiknek hitébe általános hitetlenség vegyült, világos és azonfelül történetileg mindenfelől bizonyítható. Azokról van szó, akikről Ariosto ezt mondja: a tetőn túl nem hisznek.[405] Itáliában, különösen Firenzében, az ember elélhetett, ha közismert hitetlen volt, föltéve, hogy az egyházzal szemben nem viselkedett ellenségesen. A gyóntató atya például, akinek egy politikai bűntettest kell a halálra előkészítenie, előre megkérdi, hogy hivő-e az illető? „mert az az álhír járta róla, hogy nincsen hite”. Az a szegény bűnös, akiről itt szó van, a már említett Pierpaolo Boscoli, aki 1513-ban részt vett az éppen visszatért Medici-család ellen elkövetett merényletben, ebből az alkalomból valóságos tükörképe lett az akkori vallásos zűrzavarnak. Bár eleitől fogva Savonarola pártjához tartozott, utóbb mégis az ókori szabadság eszményéért és egyéb pogány gondolatokért rajongott; börtönében azonban ismét gondjába veszi Savonarola pártja, és a maga felfogása szerint való boldog véget szerez neki. Az esetnek kegyeletes tanúja és följegyzője Luca, a Della Robbia művészcsalád tudós filológus tagja. „Ó ─ sóhajtja Boscoli – kergessétek ki fejemből Brutust, hogy keresztény módjára járhassam meg utolsó utamat!” – Luca: „Ha akarod, nem lesz nehéz; hiszen tudod, hogy a rómaiaknak tettei nem híven elbeszélve maradtak ránk, hanem mesterségesen megnagyítva *(con arte accresciuta)”.* Boscoli *erre* kényszeríteni akarja agyát arra, hogy higgyen, és följajdulva panaszolja, hogy nem képes önként hinni. Ha legalább még egy

hónapig jámbor szerzetesekkel élhetne együtt, akkor teljesen úgy tudna érezni, mint a papok! Kiderül ezután, hogy a Savonarola környezetéből való emberek alig ismerték a bibliát; Boscoli az imádságok közül csak a Miatyánkot és az Üdvözlégy Máriát tudja, és most sürgetve kéri Lucát, közölje barátaival, hogy tanulmányozzák a Szentírást, mert az ember csak annak tulajdonosa holtában, amit életében megtanult. Luca erre elolvassa és megmagyarázza neki Krisztus kínszenvedését János evangéliuma szerint; csodálatosképpen Krisztus isten voltát belátja a szegény ember, de ember voltát nehéz megértenie; pedig azt olyan láthatóan szeretné megérteni, „mintha Krisztus egy erdőből jönne elébe” – mire barátja alázatosságra inti, mert kétségei olyan kétségek, amelyeket a sátán küld reá. Később eszébe jut egy be nem váltott ifjúkori fogadalma, amely arra vonatkozott, hogy búcsúra megy Imprunetába; barátja megígéri, hogy helyette teljesíti a fogadalmat. Közben megjelenik a gyóntatóatya, egy Savonarola kolostorából való barát, amilyent az elítélt maga kért, megmagyarázza neki mindenekelőtt Aquinói Tamásnak föntebb említett nézetét a zsarnokgyilkosságról, azután pedig lelkére köti, hogy legyen ereje a halál elviselésére. Boscoli ezt feleli: „Kár az idődet erre vesztegetned, Páter, mert ahhoz nekem a filozófusok is elégségesek; légy segítségemre abban, hogy Krisztus iránt való szeretetből tudjam elviselni a halált.” A többit, az áldozást, a búcsút és a kivégzést nagyon megindítóan beszéli el Luca; különösen kiemelni való azonban az a mozzanat, hogy miközben Boscoli fejét a tőkére hajtotta, arra kérte a hóhért, hogy a lesújtással várjon még egy pillanatig: „mert ő az egész idő alatt (amióta a halálos ítéletet kihirdették előtte) az Istennel való egyesülésre törekedett, de nem tudta kívánsága szerint elérni és

most azt gondolja, hogy ebben a pillanatban teljes ereje megfeszítésével egészen Istennek adja magát”. Nyilvánvalóan Savonarola egy mondása ez, amely – mert csak félig értette meg – nyugtalanította. Ha több ilyenfajta vallomásunk volna, sok olyan fontos adattal lenne gazdagabb annak az időnek szellemi képe, amilyent sem értekezés, sem költemény nem őrzött meg számunkra. Még jobban látnók akkor, mekkora erejű volt az emberekkel együtt született vallásos ösztön, milyen szubjektív és ingadozó is volt az egyes ember viszonya a vallásossághoz és hogy milyen hatalmas ellenségek álltak a vallással szemben. Hogy az olyan emberek, akiknek ilyen a belső alkatuk, nem alkalmasak új egyház teremtésére, tagadhatatlan, ámde a nyugati szellem története nem lenne teljes, ha figyelemre nem méltatnók az olaszoknak eme forrongó korszakát, viszont nyugodtan lemondhatunk arról, hogy olyan más nemzetekre irányítsuk tekintetünket, amelyeknek a gondolatban semmi részük sem volt. De térjünk vissza a halhatatlanság kérdésére. Hogy a hitetlenség olyan jelentős szerepre jutott a fejlettebbek között, abban annak is része volt, hogy a világnak szóval és képben való fölfedezése és ábrázolása az el ménak és a léleknek minden erejét nagymértékben igénybe vette. A reneszánsznak erről a szükségszerű világiasságáról már volt szó. De mindebből a kutatásból és művészetből ugyanolyan szükségszerűen a kétkedés és a kérdezés egyetemes szelleme bontakozott ki. Ha ez az irodalomban csak kevéssé jelentkezik, ha például a bibliai történet bírálatára csak elvétve történnek kísérletek, nem kell azt hinnünk, hogy a bíráló hajlandóság nem volt meg. Éppen csak elnyomta a minden téren való elbeszélésnek és ábrázolásnak imént említett szüksége, vagyis a pozitív művészeti ösztön; azonfelül akadálya volt az egyháznak még meglevő kényszerítő

hatalma is, valahányszor az elmélet útján akart a dologhoz fogni. A kétkedés e szellemének azonban elkerülhetetlenül és elsősorban a halál után való lét kérdésére kellett vetnie magát olyan okoknál fogva, amelyek túlságosan nyilvánvalóak, semhogy elsorolásuk szükséges volna. És ekkor megjelent az ókor és kétféle irányban hatott az egész ügyre. Elsősorban az ókoriak pszichológiáját igyekeztek elsajátítani a reneszánsz emberei, és döntő válaszért sanyargatták Arisztotelész szövegét. Ama kor egyik lukianoszi párbeszédében Charon elbeszéli Mercuriusnak, hogyan kérdezte ki Arisztotelészt a halhatatlanságra vonatkozó hitéről, miközben csónakján átvitte a vízen; az óvatos bölcs, jóllehet testi mivoltában már meghalt, de mégis élt, ezúttal sem volt hajlandó világos válasszal kompromittálni magát; hát még évszázadok múltán mi lesz írásainak értelmezésével! – Csak annál buzgóbban vitatkoztak a humanisták arról, hogy mi a véleménye neki és más ókori íróknak a lélek igazi természetéről, az eredetéről, az előzetes létezéséről, minden emberben meglevő egységéről, föltétlen örökkévalóságáról, sőt a vándorlásáról is, és akadtak emberek, akik az ilyet a szószékre is vitték. A vita általában már a XV. században igen hangossá fejlődött; egyesek azt bizonygatták, hogy Arisztotelész mindenesetre a lélek halhatatlanságát tanítja; mások panaszkodtak az emberek keményszívűségére, mert legszívesebben egy széken elterpeszkedve szeretnék maguk előtt látni a lelket, hogy egyáltalán higgyenek a létezésében; Francesco Sforzáról mondott halotti beszédében Filelfo az ókori, sőt az arab filozófusok nyilatkozatainak tarka sorát idézi a halhatatlanság bizonyítására és a nyomtatásban másfél keskeny fóliólapot megtöltő zagyvalékot ezzel a két sorral fejezi be: „Ezen fölül itt van az ó- és az újszövetség, s

azok minden igazságnak fölötte valók”. Közben megjelentek a firenzei platonikusok Platón lélektanával és mint például Pico, a kereszténység tanításából merített lényegbevágó kiegészítésekkel. De a halhatatlanság gondolatának ellenségei a maguk véleményével töltötték meg a művelt világot. A XVI. század elején az egyháznak ezen való megbotránkozása akkorára nőtt, hogy X. Leó pápa a lateráni zsinaton (1513) rendeletet volt kénytelen kibocsátani a lélek halhatatlanságának és egyéni voltának védelmére, az utóbbit azok ellen, akik azt tanították, hogy a lélek minden emberben egy-ugyanaz. Néhány évvel utóbb azonban (1516) megjelent Pomponazzo könyve, amely kifejtette, hogy lehetetlen a halhatatlanságnak a filozófia segítségével való bebizonyítása, és erre megindult a harc elleniratokkal és védőiratokkal és el nem állt addig, amíg a katolikus reakció el nem némította. A léleknek az Istenben való előzetes léte, amelyet többé vagy kevésbé Platón eszmetana szerint gondoltak el, sokáig nagyon elterjedt fogalom volt és példának okáért a költőnek igen kapóra jött.[406] Nem törték a fejüket azon, hogy a halál utáni továbbélés módjára nézve mi következik ebből a felfogásból.

Az ókor hatásának másik megnyilvánulása leginkább Cicero az államról szóló hatodik könyvének abból a különös töredékéből eredt, amely „Scipio álma” néven ismeretes. Macrobius kommentárja nélkül ez az írás valószínűleg ugyanúgy elveszett volna, mint a cicerói mű másik fele; de így számtalan írott másolatban, a könyvnyomtatás megindulása óta pedig lenyomatokban terjedt el és sokszorosan újra magyarázták. A „Scipio álma” a nagy férfiak számára alkotott átszellemült másvilágnak leírása, amelyet átjár a szférák harmóniája. Ez a pogány mennyország, amelynek igazolására lassanként még más ókori

nyilatkozatok is kerültek, fokonként olyan mértékben foglalta el a keresztény mennyország helyét, aminőben a történelmi nagyság és dicsőség eszménye árnyékba borította a keresztény élet eszményét; s az emberekben ez mégsem sértette meg az érzést, nem úgy, mint az egyéniség teljes megszűnésének tanítása. Már Petrarca főként erre a „Scipio álmá”-ra építi reménységét, továbbá egyéb cicerói írások nyilatkozataira és Platón Phai-donjára; de a bibliát már meg sem említi. „Miért ne osztozzam – kérdezi máshelyütt – mint katolikus ember olyan reménységben, amelyet bebizonyíthatóan megtalálok a pogányoknál?” Valamivel később írta Coluccio Salutati a (kéziratban még meglevő) *Herkules munkáit,* amelynek végén bebizonyítja, hogy az erős lelkű férfiakat, akik a földi élet roppant fáradalmait kiáltották, megilleti az a jog, hogy a csillagokban lakjanak.[407] Ha Dante még szigorúan ragaszkodott ahhoz, hogy a pogányok legnagyobbjai is, akiknek pedig bizonyára a Paradisót szánta, a Pokol bejárójának pitvarán túl ne kerülhessenek, a költészet most két kézzel kapott a másvilágra vonatkozó új szabadelvű eszmék után. Az idősebbik Cosimót, Bernardo Pulcinak Cosimo halálára írt költeménye szerint a mennyben Cicero fogadja, akit szintén „a haza atyjának” neveztek, továbbá a Fabiusok, Curius, Fabritius és sok más; velük együtt egyik dísze lesz ő is a karnak, amelyben csak kifogástalan lelkek énekelnek.[408] De a régi szerzőkben a másvilágnak még egy másik, kevésbé tetszetős képe is előfordult, ti. Homérosznak és azoknak a költőknek árnyékországa, akika halál utáni állapotot nem elédesítve és nem humanizálva ábrázolták. Némely lélekre ez is hatással volt. Gioviano Pontano valahol egy látomását beszélteti el Sannazaróval, amely annak kora hajnalban, félálmában jelent meg. Megjelenik neki

elhalt barátja, Ferrandus Januarius, akivel valamikor sokat beszélgetett a lélek halhatatlanságáról; most megkérdi tőle Sannazaro, igaz-e, hogy a pokol büntetései örökkévalók és olyan rettenetesek? Az árnyék némi hallgatás után egészen úgy felel, mint Achilles, amikor Odüsszeusz ugyanezt kérdezte: „Csak annyit mondok, és azt hidd el nekem, hogy mi, akik a testi élettől elszakadtunk, végtelenül vágyódunk az után, hogy visszatérjünk belé”. Azzal köszön és eltűnik.

Lehetetlen észre nem venni, hogy az ilyen, a halál utáni állapotra vonatkozó nézetek a leglényegesebb kereszténydogmák megszűnését részint föltételezik, részint okozzák. A bűn és megváltás fogalma mintha teljesen elenyészett volna. Nem szabad, hogy a bűnbánatot sürgető prédikátorok hatásától és a vezeklő járványoktól, amelyekről föntebb szó volt, megtévesztessük magunkat; mert még ha megengedjük is, hogy az egyéni tekintetben fejlettebb osztályok ugyanúgy részt vettek benne, mint a többi, a fő mégiscsak a megindulás szükségérzete volt, a heves elmék felszabadulása, az országos nagy szerencsétlenségen való borzadás, az éghez segítségért kiáltás. A lelkiismeret felébredésének egyáltalán nem volt szükségszerű következménye a bűnösség érzése és a megváltás szüksége, sőt az igen hevesen megnyilvánuló külső bűnbánat sem jelent okvetetlenül keresztényi értelemben való megbánást. Ha a reneszánsz erős lelkű férfiai azt állítják, hogy elvük: semmit meg nem bánni, akkor ez csak erkölcsi tekintetben közömbös ügyekre, csupán esztelen és célszerűtlen dolgokra vonatkozhatik; de önmagától kiterjeszkedik a bűnbánatnak ez a megvetése az erkölcs terére is, mert forrása általános természetű, tudniillik az egyéni erőérzet. Azokon az embereken már nem uralkodott a szenvedő és szemlélődő

kereszténység azzal, hogy állandóan a túlvilági magasabb rendű létre mutatott. Machiavelliben azután volt bátorság ahhoz, hogy levonja a további következtetést: a másvilágban hivő kereszténység az államnak és szabadsága megvédelmezésének sem lehet hasznára.

Milyen alakot kellett öltenie ezek után a mélyebb lelkekben a mindennek ellenére meglevő erős vallásosságnak? A teizmus vagy deizmus alakját, ahogy tetszik. A deizmus nevét az a gondolkodásmód viselheti, amely a keresztényit levetette és az érzelem helyébe nem keresett, nem is talált pótlást. A teizmus viszont az Isten lénye iránt való fokozott áhítatban fejeződik ki, amilyent a középkor nem ismer. Ateizmus nem rekeszti ki magából a kereszténységet, és bármikor magáévá teheti annak a bűnről, a megváltásról és a halhatatlanságról való tanítását, de a lelkekben azok nélkül is meglehet. Néha gyermeki naivsággal, sőt félig pogány színezettel nyilvánul meg a teizmus; az Isten mint az óhajtások mindenható teljesítője jelenik meg benne. Leon Battista Alberti elbeszéli hogyan zárkózott be házassága után a feleségével és térdepelt le a Mária-kép előtt, de nem a Madonnához imádkoztak, hanem az Istenhez és arra kérték, segítse őket abban, hogy helyesen éljenek javaikkal, hogy sokáig éljenek együtt derűsen és egyetértésben és hogy sok férfiivadékuk legyen; „a magam számára vagyont kértem, barátokat és becsületet, a feleségemnek feddhetetlenséget, tisztességet és azt, hogy jó háziasszony váljék belőle”. Ha azután az ilyen megfogalmazást még erősen antikizáló kifejezés is színezi, néha nehéz a pogány stílust és a teista meggyőződést megkülönböztetni egymástól. Ez az érzésmód hellyel-közzel a balsorsban is megragadó igazsággal jelentkezik. Firenzuola késő korából, amikor már évek óta lázas beteg volt, néhány

Istenhez intézett fohászkodás maradt reánk, amelyekben nyomatékosan hivő kereszténynek mutatkozik és mégis tisztára teista öntudatot fejez ki. Szenvedését sem bűnhődésnek, sem a másvilágra való próbatételnek és előkészítésnek nem tekinti; kettejük ügye, az övé és Istené, aki az életnek hatalmas szeretetét az ember és a kétségbeesés közé tette. „Csak a természetet átkozom, mert a te nagyságod tiltja, hogy téged csak meg is nevezzelek. . . Add Uram, hogy meghaljak, könyörgök add, hogy meghaljak most!”

A kialakult, öntudatos teizmusra kézzelfogható bizonyítékot persze ezekben és a hozzájuk hasonló nyilatkozatokban hiába keresünk; az illetők azt hitték, hogy ők részben még keresztények és azonfelül különböző okoknál fogva tiszteletben tartották az uralkodó egyházi tanítást. De a reformáció idején, mikor a gondolatok megtisztulni voltak kénytelenek, világosabb öntudatra jutott ez a gondolkodási mód; az olasz protestánsok egy része szentháromság-ellenesnek bizonyult, a sociniánusok[409] pedig, mint menekültek messzi tájakon megpróbálkoztak azzal az emlékezetes kísérlettel, hogy ilyen értelmű egyházat alakítsanak. Az eddig mondottakból annyi legalább kiderült, hogy a humanista racionalizmuson túl még más eszmék is dagasztották ezt a vitorlát.

Az egész teista gondolkozásmódnak középpontját a firenzei plátói akadémiában és főként magában Lorenzo Magnificóban kell keresnünk. Ama férfiak elméleti művei, sőt még levelei is csak lényüknek a felét árulják el. Való igaz, hogy Lorenzo ifjúkorától élete végéig mindig dogmai keresztény értelemben nyilatkozott, sőt hogy Pico Savonarola hatása alá és a szerzetesi aszkéta érzület hatalmába került. De Lorenzo himnuszaiban, amelyekben amaz iskola szellemének legnagyobb eredményét volnánk

hajlandók látni, tartózkodás nélkül szólal meg a teizmus, mégpedig olyan szemszögből, amely a világot nagy erkölcsi és fizikai világegyetemnek igyekezik tekinteni. Míg a középkor emberei a világban a siralom völgyét látják, amelyet a pápa és a császár az Antikrisztus föllépéséig őrizni tartozik, míg a reneszánsz fatalistái hol a hatalmas energia, hol a tompa lemondás vagy a babona korszakában élnek, Firenzében, a kiválasztott szellemek köré-ben[410] kialakul az a gondolat, hogy a látható világot szeretetében alkotta az Isten, hogy a világ az Istenben előzetesen élő mintaképnek mása, és hogy az Isten mindig is mozgatója és továbbteremtője lesz a világnak.

Az egyes emberek lelke mindenekelőtt az Isten fölismerésével vonhatja a maga szűk keretei közé az Istent, de iránta való szeretetében *önmagát* is a végtelenségig kiterjesztheti és ez azután a földön való üdvösség. Itt érintkezik a középkori misztika emléke a plátói tanítással és valami sajátos újabb szellemmel. Talán itt érett meg a világ és az ember megismerésének az a legmagasabb rendű gyümölcse, amelyért egymagában korunk vezetőjének kell mondani Itália reneszánszát.

Életrajzi adatok és bibliográfia

Az 1945 után megjelent fontosabb antológiák, melyekben az itáliai reneszánsz irodalom egyes művei szemelvényesen, magyar fordításban megtalálhatók: Világirodalmi Antológia. II. kötet. (2., bőv. kiadás). Bp. 1955.; Nyolc évszázad olasz költészete (Rónai M. A.). Bp. 1957.; Itália virágoskertje. Régi olasz remekírók (Rónai M. A.). Bp. 1964.; Az apácafőkötő. Régi olasz novellák (Horváth H.). Bp. 1965.; Olasz költők antológiája (Rába Gy.). Bp. 1966.; Dél-európai népek irodalma. Válogatás az olasz, spanyol és portugál nyelvű irodalomból. (Benyhe J.-Lator L. 2. kiad.). Bp. 1969.; Olasz reneszánsz komédiák (Marx J.). Bp. 1972. Rövidítésük az alábbiakban: Ant.+évszám.

Agrippa von Nettesheim (1486-1535): német filozófus és alkimista. Két fő műve: De incertitudine et vanitatescientiarum (A tudományok bizonytalanságáról és hiábavalóságáról) és a De occulta Philosophia (A titkos filozófiáról).

Alberti, Leon Battista (1404-1472): építész és művészeti teoretikus. Magyar nyelvű monográfia róla: B. Szűcs M.: A. Bp. 1967. Lásd még: G. Vasari: Alberti élete. G. V.: A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete (Zsámboki Z.). Bp. 1973. *Aretino, Pietro* (1492-1556): író, költő, publicista, esztéta. Apja cipész volt. Vígjátékai, szatirikus írásai mellett fontosak levelei. Ragionamenti (Beszélgetések) c. művében a női sors lehetséges formáiról ír, főként a kurtizánokról elmélkedik. Műveiből szemelvények magyarul: Válogatott írásai (Koltay-Kastner J.). Bp. 1959., Ant. 1955, 1957, Lontay László: Róma. Bp. 1965.

Ariosto, Ludovico (1474-1533): költő, író. Legfőbb

műve az Orlando furioso (őrjöngő Lóránt) c. eposz (1507-33). Kisebb verseket, szatírákat, vígjátékokat is írt. Műveiből szemelvények magyarul: A. Őrjöngő Lórántja. Az eposz legértékesebb részei (Radó A.). Bp. 1893., Ant. 1955, 1957, 1966, 1969, 1972.

Artevelde, Jacop van (1287-1345): jómódú genti polgár, 1337-38-ban a genti polgárok felkelését vezette a flandriai gróf ellen. 1340-ben a Flandriai szövetség élén Anglia oldalán lépett be a százéves háborúba. Elszenvedett kudarcai után meggyilkolták.
Bandello, Matteo (1485-1561): író, költő, domonkos szerzetes. Boccaccio után az egyik legjelentékenyebb novellista. Műveiből szemelvények magyarul: Hűség, asszony a neved. Bp. 1943., Ant. 1955, 1957, 1964, 1965.

Bembo, Pietro (1470-1547): költő, író, kritikus. Nemesi származású, fiatalon Lorenzo Medici körével állt kapcsolatban, majd az urbinói udvarban élt B. Castiglionéval baráti kapcsolatban. Később X. Leo titkára, 1530-tól a velencei köztársaság hivatalos történetírója. Rerum venetarum libri XII (12 könyv a velencei államról) c. műve 1513-ig folytatja Sabellico és Navagero velencei krónikáját. Költeményei magyarul: Ant. 1955, 1957, 1966; levelei: Szerelmes levelek (Szabó L). Bp. 1963.

Bernardino da Siena (1380-1444): ferences szónok, aszkéta; 1450-ben avatták szentté. Művei magyarul: Ant. 1964.

Berni, Francesco (1497-1535): költő. Gunyoros, parodisztikus verseivel műfajt teremtett: a berneszket. Versei magyarul: Ant. 1955, 1957, 1966.

Biondo, Flavio; Blondus (1392-1463): latinul író humanista, történetíró, földrajztudós, régész. Róma régiségeiről írt munkái mellett fő műve a Historiarum ab inclinatione Romanorum decades III (Történelem 3 részben a rómaiak hanyatlásától); az 1400-41 közti

időszak ábrázolása a könyv egyharmadát teszi ki.

Bisticci, Vespasiano Fiorentino da (1421-1498): humanista, történetíró, kiadó, könyvkereskedő. Műhelyéből Európa számos könyvtárának szállított könyveket, köztük Magyarországra is. Fő műve a Vite di uomini illustri del secolo XV (A XV. század kiváló embereinek életrajzai), melyben Janus Pannonius életrajza is olvasható. Magyarul: Az olasz irodalom kincsesháza (Ruzicska P.). Bp. 1942.

Boccaccio, Giovanni (1313-1375): író, költő, humanista, Petrarca barátja. Főként Nápolyban és Firenzében élt. Műveiből válogatás magyarul: Boccaccio művei. Bp. 1964.: Fiammetta (JékelyZ.) Fiesolei nimfaének (Végh Gy.), Dekameron (Révay J.), Corbaccio (Jékely Z.), Versek, Dante élete (Füsi J.).

Boiardo, Matteo Maria (1441-1494): költő, grófi család sarja. Fő műve az Orlando Innamorato (A szerelmes Lóránt), első teljes kiadása 1506-ban. Művéből Ariosto is sokat merített. Magyarul szemelvény: Ant. 1966.

Bruni, Leonardo; Aretino (1369-1444): humanista író, történetíró, filológus; a Mediciek házitanítója, Rómában apostoli titkár, 1427-től Firenze kancellárja. Fő műve a Historiarum Florentini populi libri XII (A firenzei nép története 12 könyvben), mely esszé formában 1404-ig dolgozza fel Firenze történetét. Dante és Petrarca életéről írt esszéi magyarul: Dante, Petrarca, Boccaccio, Művészéletrajzok (Kardos T.). Bp. 1963.

Capistrano, Giovanni; Kapisztrán János (1386-1456): ferences szerzetes, 1426-tól inkvizítor Itáliában, Németországban, Csehországban. 1456-ban Magyarországon is járt, részt vett a nándorfehérvári csatában.

Cardano, Girolamo; Cardanus (1501-1576): matematikus, orvos, filozófus, író. Híres nyílt hangú

önéletrajza: De propria vita.

Casa, Giovanni délia (1503-1556): nemesi család sarja, kanonok, püspök, majd pápai követ. A firenzei Akadémia tagja. Költeményeket, diplomáciai értekezéseket, leveleket írt. Fő műve az II Galateo (1550-54) (Illemtankönyv).

Castiglione, Baldassare, gróf (1478-1529): író, diplomata. Fő műve az II Cortegiano (1528). Magyarul: Az udvari ember (Gróf Zichy Rafaelné). Bp. é. n., Ant. 1955. *Cavalcanti, Giovanni* (15. sz.): firenzei történetíró, Istorie florentine c. műve, melyben az 1420-52 közötti időszakot írja meg, Machiavelli egyik forrása.

Colonna, Vittoria (1490-1547): költőnő, Michelangelóval volt szellemi barátságban. Szerelmi dalokat és vallásos költeményeket írt a reformáció itáliai változatának szellemében. Versei magyarul: Ant. 1955, 1957, 1966; levelei: Szerelmes levelek, 1963.

Compagni, Dino (1260 előtt−1324): firenzei fehér-guelf párti politikus, 1293-ban gonfaloniere della giustizia. Fő művét pártjának bukása után írta: Cronica delle cose occorrenti ne'tempi suoi (Az életében történt dolgok krónikája). Magyarul: Krónika (1280-1312) (RáczM.). Brassó, 1902.

Corio, Bernardino (1459-1503-12 k.): milánói történész, fő műve: La storia di Milano dalle origini fino al 1499. (Milano története a kezdetektől 1499-ig).

Cornaro, Luigi (1475-1566): velencei mezőgazdász, mérnök, építész. Híres műve a Della vita sobria (1558) (A mértékletes életről).

Dante; Durante Alighieri (1265-1321): költő, filozófiai, politikai, nyelvészeti író. Főként Firenzében, majd Rómában, Észak-Itáliában élt, Ravennában halt meg. Művei magyarul: D. Összes művek (Kardos T.; Babits M.; Jékely Z.; Mezey L). Bp. 1962. (Az új élet,

Versek, Vendégség, A nép nyelvén való ékesszólásról, Az egyeduralom, Levelek, Pásztori versek, Vita a vízről és a földről, Isteni Színjáték).

Decembrio, Pier Candido (1392-1477): diplomata, humanista, történetíró. A Vita Philippi Mariae Vicecomitis (F. M. Visconti élete) fontos történeti forrásmunka. *Doria, Andrea* (1468-1560): zsoldosvezér és államférfi. A köztársasági államforma vissza-állítója Genovában.

Dzsem (1459-1494): torok herceg, II. Mohamed szultán kisebbik fia. Miután bátyja elleni lázadását leverték, Rhodos szigetére menekült, majd Franciaországba került. A törökökkel való alku tárgyául több uralkodó is igényt tartott rá, köztük Mátyás király. Mielőtt VI. Sándor pápa kiadhatta volna a francia királynak, megmérgezték.

Féltre, Vittorino da (1378-1446): humanista, pedagógus. Mantovában a Gonzagák támogatásával vezette Casa Giocosa (Vidám Ház) elnevezésű iskoláját. A modern pedagógia megteremtője.

Firenzuola, Agnolo (1493-1 543): író, vallombrosai szerzetes, míg 1526-ban VII. Kelemen pápa fel nem oldja fogadalma alól. Fő műve a Ragionamenti d'amore (Szerelmi beszélgetések) c. novellagyűjtemény. Magyarul: Szerelmi széphistóriák (Honti R.). Bp. 1922. Della bellezza délie donne (A nők szépségéről) szóló értekezését 1541-ben írta. Magyarul szemelvények: Ant. 1964.

Folengo, Teofilo; írói álnevei: Merlin Coccaio, Limerno Pitocco (1491-1544): olaszul és latinul író költő, bencés szerzetes. Fő műve a Baldus (1517) és az Orlandino (1526) c. eposzok. Versei Maccheroniche (Makaronikus versek) címen jelentek meg. Magyarul szemelvény: Ant. 1957.

Giovio, Paolo (1483-1552): humanista, történetíró, orvos, püspök. Több történeti munkát írt. Vasarit ő

ösztönözte művének megírására. Híres portrégyűjteményének leírását maga adta ki Descriptio musaei (1546) címen.

Giraldi, Giambattista Cinzio (1504-1573): drámaíró, novellista. Legjelentősebb műve az Ecatommiti (1565) (Száz elbeszélés) c. novella-ciklus, mely a bevezető novellákkal együtt 113 moralizáló, zömmel tragikus hangú elbeszélést tartalmaz.

Giraldi, Giglio Gregorio; Gyraldus (1479-1552): latinul író olasz író, legfontosabb műve: De poetis nostrorum temporum (1551) (Korunk költőiről).

Guarino, Giovanni Battista (1374-1460): humanista, pedagógus. 1429-től Ferrarában az Este-család támogatásával vezette iskoláját, melyet Janus Pannonius is látogatott.

Guicciardini, Francesco (1483-1540): firenzei államférfi, történetíró, Machiavelli barátja és kritikusa. Politikusként spanyol-ellenes, a cognaci liga (1526) egyik szervezője. Legfontosabb történeti művei: Storia fiorentina (Firenze története) (1378-1509-ig), Storia d'ltalia (Itália története) (1492-1534-ig). Ricordi politici e civili (Politikai és személyes emlékek) c. késői művében költői aforizmákban foglalja össze életbölcsességét. Műveiből szemelvények magyarul: Az olasz irodalom kincsesháza (Ruzicska P.). Bp. 1942.

Laetus, Julius Pomponius; Giulio Pomponio Leto (1425-1497): humanista, L Válla tanítványa és utódja Rómában.

Latint, Brunetto (1220 k.-1294 k.): költő, tudós, guelf párti politikus, 1273-tól Firenze kancellárja. Livres dou Tresor (Kincses Könyvecske) c. műve népszerű enciklopédia. Magyarul szemelvények: Ant. 1955.

Machiavelli, Niccolô (1469-1527): firenzei államférfi, író. 1498-tól a firenzei köztársaság Tízek

Tanácsának egyik titkára, 1512-ben a visszatérő Mediciek száműzték. Ekkor Irta II Principe (A fejedelem) c. munkáját; élete utolsó éveiben pedig Storieflorentine (Firenze története) c. nagy művét. Vígjátékokat is írt. Művei magyarul: Értekezések Titus Livius Római történetének X első könyve fölött (Pados J.). Pest, 1862., Mandragóra (Honti R.). Bp. 1957., A fejedelem (Lutter É.) Bp. 1964., Ant. 1955, 1957, 1966, 1972. *Masuccio Salernitano;* Tommaso Guardati (?-1474 v. 75): író, a salernói fejedelem titkára. Novellino-ja 1476-ban jelent meg Nápolyban, az inkvizíció indexre tette, 2. kiadása: 1873.

Medici, Lorenzo de' (1449-1492): államférfi, költő. 1469-től a köztársaság vezetője. A művészetek és a neoplatonikus filozófia támogatója; költői művei közül a karneváli dalok a legjelentősebbek (Trionfodi Bacco ed Arianna, Bacchus és Ariadne diadalmenete), bukolikus eposza a Nencia da Barberino. Magyarul: Ant. 1955, 1957, 1966, 1969.

Molza, Francesco Maria (1489-1544): költő, humanista. Híres Ad Sodales (A bajtársakhoz) c. elégiája.

Mussato, Albertino (1261-1329): költő, humanista; latin nyelven írt tragédiájáért a középkorban elsőnek koszorúzták költővé.

Navagero, Andrea (1483-1529): politikus, történetíró, költő. 1506-tól a velencei köztársaság megbízásából folytatta Sabellico történetírói munkáját. Művei (költemények, értekezések) 1530-ban jelentek meg.

Panormita; Antonio degli Beccadelli (1394-1471): humanista, latin nyelvű költő. Alfonso, majd Ferdinánd nápolyi király udvarában élt, megírta Alfonso életét és tetteit.

Petrarca, Francesco (1304−1374): költő, humanista. Főként Avignonban, Rómában, Észak-

Itáliában élt. Művei magyarul: Petrarca levelei. Szemelvények (Kardos T.). Bp. 1962., Dante, Petrarca, Boccaccio (Kardos T.). Bp. 1963. (Az utókorhoz), Francesco Petrarca Daloskönyve (Kardos T.). Bp. 1967.

Piccolomini. Enea Silvio de'; Aeneas Sylvius; II. Pius pápa (1405-1464): humanista, pápa. Földrajzi és történeti munkákat írt, III. Frigyes császár mint kiváló költőt koszorúzta meg· Magyarul megjelent művei: A gyermeknevelés. V. László magyar király számára (Acsay A.). Bp. 1898., A. S.-nak a két szerelmesről (Lucretia és Euryalus) szóló története és annak válogatott levelei (Révay J.). Bp. 1917.

Pico delta Mirandola, Giovanni (1463-1494): humanista, filozófus. Lorenzo Medici körébe tartozott, M. Ficino hatása alatt. Görög, héber és arab nyelvtudása felhasználásával széles körű filozófiai szintézisre törekedett, melybe még kabalisztikus tanok is belefértek. A pápa kiközösítette, Savonarola hatása alatt megtért. Magyarul a De hominis dignitate (Az ember méltóságáról) c. művében szemelvények: Ant. 1955. Verse: Ant. 1957.

PoggioBracciolini, Gian Francesco (1380-1459): író, humanista, antik kéziratok gyűjtője. Pápai titkár, majd a firenzei köztársaság kancellárja volt. Fontos műve a római romok leírása (Ruinarum urbis descriptio); továbbá firenzei története az 1350-1455 közötti időszakról (História fiorentina). Legismertebb anekdotagyűjteménye, a Liber facetiarum (Elmésségek könyve). Magyarul szemelvények: Pajkos történetek (Roboz A.). Bp. 1936., Ant. 1955.

Poliziano, Angiolo Ambrogini (1454-1494): költő, humanista, Lorenzo Medici köréhez tartozott. Fontosabb művei: Orfeo (Orpheus regéje) – az első olasz nyelvű világi dráma; Rusticus – egyetemi előadásainak latin nyelvű költői előhangja.

Költemények a falusi idill humanista feldolgozásai. Magyarul szemelvények: Ant. 1955, 1957, 1966, 1969.

Pontano, Giovanni; Jovianus Pontanus (1426-1503): humanista, költő, latin nyelven írt. A nápolyi kancellárián működött, 1471-től a róla elnevezett Accademia Pontaniana vezetője volt. Főbb művei: Urania, Aegidius, De fortuna (A szerencséről), Charon, De amore coniugali (Hitvesi szerelem), Neniae (Bölcsődalok). Műveiből szemelvények magyarul: Ant. 1955, 1969.

Pulci, Luigi (1432-1484): nemesi származású költő, Lorenzo Medici támogatását élvezte. Fő műve az II Morgante (1483) c. lovagi eposz 28 énekben. Magyarul szemelvények: Ant. 1955, 1957, 1966.

Rienzo, Cola di; tkp. Nicolo Gabrini (1313-1354): politikus. Két alkalommal kísérelte meg Rómában néptribunusként az antik köztársaság intézményeit visszaállítani, végül megölték.

Sabellicus; tkp. Marcantonio Coccio (1436-1506): történetíró. Fő műve a História Rerum Venetarum (1487), Velence történetét írja le a város alapításától 1486-ig. *Sacchetti, Franco* (1335 k.-1400): firenzei költő, író, kereskedő és politikus. Legfontosabb műve a Trecento Novelle (300 novella) c. elbeszélésgyűjteménye, melyből 223 maradt fenn. Magyarul szemelvények: Ant. 1955, 1957, 1964, 1965, 1966. *Sannazaro, Jacopo;* Azzio Sincero (1458-1530): nápolyi költő. Fő művei Arcadia c. olasz nyelvű pásztorregénye és a De partu Virginis (Mária születése) c. vallásos eposza. Műveiből szemelvények magyarul: Ant. 1955, 1966, 1957.

Savonarola, Girolamo (1452-1498): dominikánus szerzetes, prédikátor, 1491-től a firenzei San Marco kolostor perjele. Az 1494-es, Medicieket elűző felkelés után a hatalom S. kezébe került Firenzében. 1497-ben VI. Sándor pápa kiátkozta, 1498-ban mint eretneket

elítélték és máglyán elégették. Művei magyarul: S. elmélkedései a börtönben (Huszár E.). Bp. 1921., S. versei (Pakocs K.). Cluj, 1939.

Savonarola, Michèle (1384-1468) padovai orvos, Girolamo S. nagyapja. A padovai régiségekről készített leírása: De laudibus Patavii (1440 k.).

Tasso, Torquato (1544-1595): költő. Fő művén, a La Gerusalemme liberata-n (A megszabadított Jeruzsálem) ifjú kora óta dolgozott (1575). Később elméje elborult. Az ellenreformáció hatására átdolgozta művét, mely 1593-ban La Gerusalemme conquistata (A meghódított Jeruzsálem) jelent meg. Magyarul az utolsó teljes fordítás: A megszabadított Jeruzsálem (Jánosi G.). Bp. 1893. Műveiből szemelvények: Ant. 1955, 1957, 1966, 1969.

Trissino, Giangiorgio (1478-1550): költő, filológus, az antik irodalmi műfajokat alkalmazza az olasz költészetben. Fő művei Sofonisba c. tragédiája és a L'ltalia liberata dai Goti (A gótoktól megszabadított Itália) c. eposza.

Uberti, Fazio degli (1305-10 k.-1368 u.): ghibellin pártállású költő, Itália egységének a híve. II Dittamondo c. földrajzi-történelmi tankölteménye Dante hatása alatt készült. *Valla, Lorenzo* (1405 v. 7-1457): humanista, Alfonso nápolyi király titkára, majd pápai titkár. De falso crédita et ementita Constantini donatione declamatio (1440) (A hazug Constantinus-féleadománylevélről) c. művével a modern történeti kritika úttörője. Magyarul szemelvények: Ant. 1955.

Villani, Giovanni (13. sz. 2. fele-1348): guelf pártállású firenzei történetíró. Cronica di Firenze (Firenze krónikája) c. műve időrendben mondja el az eseményeket 1348-ig. Munkáját testvére, Matteo (fi363), majd annak fia, Filippo (fi404) folytatta 1364-ig. Utóbbi nevéhez fűződik az első olasz (firenzei) irodalomtörténet kísérlete. Műveikből szemelvények

magyarul: A három Villani krónikája (Rácz M.). Bp. 1909.

Jegyzetek

[A csillaggal jelölt jegyzetek kiegészítésként, jelen kiadás számára készültek.]

1. Geschichte der Baukunst von Franz Kugler (F. K.: Az építőművészet története) – a 4. kötet 1. fele, mely az olasz reneszánsz építészetét és díszítőművészetét tárgyalja A reneszánsz története Itáliában címen (J. Burckhardt: Geschichte der Renaissance in Italien. Stuttgart, 1968.).

2. Az uralkodókat és körüket együttvéve *lo statonak* (az államnak) nevezték, és ez a név azután egy-egy terület egész létének jelentőségét bitorolhatta.

3. Cento novelle antiche v. Novellino címen ismert firenzei novella-gyűjtemény a XIII. sz. 2. feléből. Forrásai különbözőek, alkotója ghibellin szellemű ismeretlen. A Boccaccio előtti olasz próza legjelentősebb alkotása. Magyarul szemelvények: Ant. 1955, 1964, 1969.*

4. Csak száz évvel utóbb lesz azután a fejedelemasszonyból is az ország anyja. Vö. Hieron Crivellinek Bianca Maria Viscontira mondott halotti beszédével. Gúnyos túlzása ennek, mikor Jac. Volaterranus IV. Sixtus pápa egyik nővérét *mater ecclesiae*-nek (az egyház anyjának) nevezi.

5. Azzal az óhajtással, hogy tiltassék meg, hogy Padova utcáin heverésszenek a disznók, mert a látvány nem örvendetes és a lovak megbokrosodnak tőle.

6. Petrarca, Rerum memorandar liber III (3 könyv az emlékezésre érdemes dolgokról): I. Matteo Viscontit és – ellenfeleként – az akkoriban Milanóban uralkodó Guido della Torret érti.

7. Matteo Villani, V., 81.: II. Matteo Visconti titkos

meggyilkolása testvérei által.

8. Filippo Villani, Istorie XI. 101. – Már Petrarca azt tapasztalja, hogy a kényurak olyan díszben pompáznak, mint „ünnepnapokon az oltárok”. – Castracane luccai antik diadalmenetét részletesen leírja Castracane életrajzában Tegrimo.

9. Padova XIV. sz. közepi útlevél-hivatalát, mint *quellidelle bullettéx* említi 117. novellájában Franco Sacchetti, II. Frigyes életének utolsó tíz évében, mikor a legszemélyesebb ellenőrzés járta, az útlevél-rendszer már nagyon fejlett volt.

10. A császárságra vonatkozó tervekről Cagnola beszél, továbbá Trucchi gyűjteményének (Poesie Italiane inédite) ez a szonettje:

Stan le città lombarde con le chiave
In man per darle a voi. . . stb.
Roma vi chiama: Cesar mio novello
lo sono ignuda, et l'anima pur vive:
Or mi coprite col vostro mantello stb.

(A lombardiai városok a kulcsot kezükben tartva állanak, hogy átadják neked. . . stb. Róma hív: én új Caesarom, mezítelen vagyok és a lelkem mégis él: terítsd rám köpenyedet stb.)

11. Az erőnek és tehetségnek ez az egyesülése az, amit Machiavelli *virtùnak* (erénynek) nevez, és amit a *sceleratezzával* (gonosztettel) is megférőnek gondol pl. a *Discorsiban* (I., 10.), Septimius Severus-ról szólva.

12. „Az olyan ember hűbéradományozása, aki Németországban lakik és, akiben a római császárból nincsen egyéb a puszta névnél, nem képes arra, hogy egy gonosztevőt a város igazi urává tegyen” – írja egy XVI. századi történetíró, Francesco Vettori.

13. Olasz ember volt, Fazio degli Uberti *(Dittamona*'-ójában 1360 táján), aki azt remélte, hogy IV. Károly keresztes háborút indít a szentföldre. A

szóban forgó hely a költeménynek egyik legsikerültebb része.

14. Haveria voluto scortigare la brigata (meg akarta nyúzni a társaságot).

15. [Burckhardtnak ez a nézete téves: Malatesta, mint Pastor a pápák történetéről szóló művében kétségtelenül kimutatta, láz következtében halt meg.]

16. Vajon Alvianót is megmérgezték-e 1516-ban és vajon az arra vonatkozó okokat helyesen adták-e meg? − Colleonival a köztársaság önmagát tétette meg örökösének és a zsoldosvezér halála után 1475-ben vagyonát valóságosan elkobozta. A köztársaság szerette, ha a condottierék Velencében helyezték el pénzüket.

17. Corio szerint Sforza bűntárs volt ebben, mert Piccinino hadvezéri népszerűségétől a maga fiait féltette.

18. Spanyolországi zsidók és mórok, akik felvették a kereszténységet, hogy az inkvizíció elől megmeneküljenek, de titokban hűek maradtak régi vallásukhoz.*

19. Aggasztotta, quod aliquando „non esse” necesse esset (hogy valamikor a „nem-lét” majd elkerülhetetlen lesz).

20. Ennek az állapotnak hatása különösen szembetűnő Bandello Milánóra vonatkozó novelláiban és bevezetéseiben.

21. Született 1466-ban, jegyet váltott a 6 éves Isabellával 1480-ban, apját követte az uralkodásban 1484-ben, megnősült 1490-ben, meghalt 1519-ben, Isabella halála 1539-ben. Fiai: Federigo 1519-1540., herceggé lett 1530-ban, továbbá a híres Ferrante Gonzaga.

22. Említtessék meg itt X. Leó utazása is bíboros korában. Az ő utazásának szándéka kevésbé volt komoly, inkább szórakozásra és a világ általános

megismerésére irányult. Északi ember egy sem utazott akkoriban ilyen céllal.

23. Korábbi példa, Bernabi Visconti.

24. Két nagy itáliai párt a XII−XIV. században. Eredetileg a guelf párt a pápa oldalán álló jómódú városi kereskedő és kézműves rétegeket tömörítette (nevüket a császárellenes Welf hercegtől nyerték), a ghibellinek közé pedig a császárpárti arisztokrata családok tartoztak (nevük a Hohenstauf-házbeli császárok Waiblingen nevű várától ered). Később mindkét párt összetétele sokrétűen módosult.*

25. Értekezések. . .; magyar kiadását I. Machiavelli.*

26. A lombard városok 1168-ban alakult szövetsége a német császárok előrenyomulásának megakadályozására. A szövetség 1176-ban leverte I. (Barbarossa) Frigyes csapatait Lenganónál, az 1183-as konstanzi békében a császár elismerte a lombard városok autonómiáját.*

27. A XVI. sz. újabb építkezései azután az egész környéket elváltoztatták.

28. 1423-tól volt velencei doge. Ellenfeleinek intrikái következtében leváltották tisztségéről, s hamarosan meghalt. Tragikus sorsát G. Byron írta meg.”

29. Németország, Franciaország, Spanyolország, a pápa és több itáliai állam szövetsége Velence ellen (1508). Célja a Velencéhez tartozó területek elfoglalása és felosztása, valamint a törökök elleni háború előkészítése volt. 1509. a liga nagy sikereinek éve, 1510.: békekötés; ezután a pápa és a spanyol király Velencével együtt a francia király ellen fordult (Szent Liga, 1511-12.), melyhez Anglia és Svájc is csatlakozott. Az eredmény: Franciaország kiszorítása Itáliából.*

30. Guicciardini jegyzi meg talán elsőnek, hogy a

politikai bosszúvágy a tulajdon érdek hangját is el tudja fojtani.

31. Még meglehetős korlátolt értelmű összeállítás, de mégis nagyon fontos statisztikai áttekintése Milánónak az 1288-i *Manipulus Florumban.* Házak kapuját számlálja meg, a népességet, a fegyverviselőket, a nemes urak loggiáit, a fákat, a kályhákat, a csapszékeket, a mészárszékeket, a halászokat, a gabonaszükségletet, a kutyákat, a vadászmadarakat, a fa, a bor, a só árát, – továbbá a bírákat, jegyzőket, orvosokat, tanítókat, másolókat, fegyverkovácsokat, patkolókovácsokat, kórházakat, zárdákat, alapítványokat és egyházi testületeket.

32. Valamennyi házat érti rajta, nem csupán az államéit. Az utóbbiak néha mindenesetre rendkívüli jövedelmet hajtottak.

33. Ez az ellenérzés a velencei II. Pál pápában állítólag a gyűlöletig fokozódott, annyira, hogy a humanistákat mind eretneknek nevezte.

34. Mikor Szent Lukács teteme Boszniából megérkezett, vita támadt miatta a padovai Santa Giustina bencéseivel, mert azok a holttestet már a magukénak tekintették; a pápai széknek kellett döntenie.

35. 1300-tól kezdve 50, 33, majd 25 évenként megrendezett nagy római zarándok-ünnepség, mely a kereszteshadjáratok végével a jeruzsálemi zarándoklatok helyébe lépett.*

36. A pap minden fiú után egy fekete, minden lány után egy fehér babszemet tett félre; ennyi volt az egész ellenőrzés.

37. A szilárdan megépített Firenzében már akkor állandó tűzoltóság működött.

38. Itáliai értékviszonyokról és vagyonokról bővebb segítőeszközök híján csak néhány szétszórt adatot közölhetek, amint azokra véletlenül rábukkantam. A

nyilvánvaló túlzások mellőzendők. Az aranyérmek, amelyekre a legtöbb hivatkozás történik; *a ducato, a zecchino, a fiorino doro* és a *scudo cforo.* Értékük kb. azonos, 10-12 svájci frankkal (Burckhardt korában). – Velencében pl. Andrea Vendramin dogé (1475) aző 170 000 ducatójával nagyon gazdag számba ment. – 1460 környékén Lodovico Patavino, Aquilea pátriárkája 200 000 ducatójával „majdnem egész Itália leggazdagabb embere” volt. – Antonio Grimani 30 000 ducatót költött arra, hogy fiából, Domenicóból, bíborost csináljon. Csak az ő készpénzvagyonát 100 000 ducatóra becsülték. – Már 1522 táján nem Velence, hanem Róma után Genova számít Itália leggazdagabb városának. Bandello, korának leggazdagabb genovai kalmáraként Ansaldo Grimaldit nevezi meg. – Francesco Sansovino szerint 1400 és 1580 között a pénz értékefelére csökkent. – Lombardiában a XV. sz. közepének gabonaárai úgy viszonylottak a XIX. sz. gabonaáraihoz, mint 3 a 8-hoz. – Ferrarában Borso herceg idején 50-60 000 ducato jövedelmű gazdag emberek akadtak. – Firenzére nézve egészen kivételes természetű adatok vannak, amelyekből nem lehetséges átlagos következtetéseket levonni. Pl. külföldi fejedelmeknek azok a kölcsönei, amelyek ugyancsak egy vagy kevés bankházra szóltak, valójában pedig nagy társasüzletek voltak. – Ugyanúgy a legyőzött pártok roppant megadóztatása pl. 1430-tól 1453-ig 77 családtól 4 875 000 aranyforintot szedtek be. -Giovanni Medici vagyona, mikor meghalt (1428) 179 221 aranyforintra rúgott, de két fia, Cosimo és Lorenzo közül az utóbbi halálakor (1440) egymaga 235137 aranyforintot hagyott. – A kereset általános föllendülésének bizonysága pl. hogy már a XIV. sz.-ban évibér fejében 800 aranyforintot fizetett az államnak a Ponte Vecchio 44 aranyműves-bódéja. Buonaccorso Pitti naplója tele

van számadattal, amelyek általában minden árunak nagy árát és a pénznek csekély értékét bizonyítják. – Rómára nézve a curia jövedelme, minthogy egész Európából származott, egyáltalán nem szolgálhat mértékül: a pápai kincsekre és a bíborosok vagyonára vonatkozó adatok is kevéssé hitelesek. Agostino Chigi, az ismert bankár, 800 000 ducatónyi vagyont hagyott (1520).

39. Jean Froissart (1337-1410 k.) francia történetíró, műve magyarul: F. krónikája (KulcsárZs.). Bp. 1971. (szemelvények).*

40. Ami Cosimót (1434-1464) és unokáját, Lorenzo Magnificót (f1492) illeti, a szerző azok belpolitikájára nézve minden ítélettől tartózkodik.

41. Francesco Burlamacchi, a luccai protestánsok fejének apja. – Hogy Milano, a testvérvárosokkal szemben tanúsított keménységével mennyire megkönnyítette a XI−XIII. században egy nagy kényúri állam alakulását, eléggé ismeretes. A Viscontiak kihalásakor 1447-ben is főként azzal játszotta el Felső-ltália szabadságát Milano, hogy egyenlő jogú városok szövetségéről tudni sem akart.

42. 1494. harmadik adventi vasárnapján arról, hogy új alkotmányt hogyan kellene teremteni, ezt prédikálta Savonarola: a város 16 kompániája dolgozzon ki külön-külön egy-egy tervet, a gonfalonierék válasszák ki belőlük a négy legjobbat, a Signoria pedig a négyből a legeslegjobbat – de azután mégis másként történt, mégpedig magának a prédikátornak befolyása következtében.

43. Az utóbbit először 1527-ben, a Mediciek elűzése után.

44. Ugyanezzel a felfogással találkozunk Montesquieu-nél is, aki kétségtelenül innen vette.

45. Hogy az újabb kori félműveltség és elvonó hajlandóság néha milyen mélyen belenyúl a politika

világába, mutatja az 1535-i pártviszály. Egy csomó szatócs, akit fölizgatott Livius és Machiavelli *Discorsi*jának olvasása, a legkomolyabban néptribunokat és egyéb római tisztségeket követelt az előkelők és hivatalnokok uralma ellen.

46. Galeazzo Maria Sforza ugyan 1467-ben ellenkezőjét mondja a velencei ügyvivőnek, de ez csak kérkedés. A városok és falvak minden alkalommal önként megadják magukat Velencének, persze többnyire olyanok, amelyek zsarnoki uralom alól szabadultak, mlg Firenze, mint Guiccardini megjegyzi, szabadsághoz szokott szomszéd köztársaságokat kénytelen maga alá gyűrni.

47. 1494-1559 között Franciaország és a Habsburg birodalom folytatott egymás ellen hadjáratokat Itália birtoklásáért itáliai területen. A háború VIII. Károly bevonulásával kezdődött és az 1559-ben kötött cateau-cambrésis-i békével fejeződött be, mely törvényesítette a Habsburg birodalom uralmát Itália felett.*

48. Hogyan akarta Alfonso a háborúban ellenfelét egy megbeszélés alkalmával elfogni, Nanti porto beszéli el Muratoriban. Alfonso az igazi elődje Cesare Borgiának.

49. Dzsem kiszolgáltatása VIII. Károlynak, amiből világos, hogy a legszégyenletesebb fajta levelezés folyt Sándor pápa és Bajazet szultán között, még akkor is, ha Burcardus okiratai belecsempészett akták volnának.

50. Michelet nézete, hogy a törökök Itáliában elnyugatosultak volna, nem győz meg engem. – Spanyolországnak erre a rendeltetésére először talán abban az ünnepi beszédben történik utalás, amelyet Fédra Inghirami 1510-ben tartott II. Gyula pápának, annak megünneplése alkalmából, hogy katolikus Ferdinánd hajóhada elfoglalta Bugiát.

51. Az ember urbinói Federigóra emlékezik, aki „szégyellte volna magát”, hogy könyvtárában nyomtatott könyvet tűrjön meg. Vö. Vespasiano Fiorentino.

52. 13 olasz és 13 francia lovag párviadala francia részről történt sértés miatt a spanyol-francia háborúk idejénél

53. Hogy IV. Sixtus pápa mennyire becsülte testőreinek párbajait, arról Infessura beszél. Utódai mindenfajta párviadal ellen bullákat bocsátottak ki.

54. Hivatásos gyilkosok sem merészkednek a pápához nyúlni. – A nagy egyházi szertartásokat, mint hivatása nagyon lényeges feladatát végezte a pompakedvelő II. Pál és IV. Sixtus pápa, aki köszvényének ellenére ülve mondta a húsvéti misét. A nép különös módon különbséget tesz az áldás bűvös hatása és az áldásosztó méltatlan volta között; mikor a pápa 1481-ben Krisztus mennybemenetele napján nem tudta pápai áldását adni, a nép zúgolódott és átkozódott.

55. A spanyolok és franciák persze buzgóbbak voltak, mint az olasz katonák. Vö. Paul. Jov., Vita Leonis X.-ében a ravennai csata előtti jelenetet, mikor az örömében síró pápai legátust bűnfeloldásért tolongta körül a spanyol sereg.

56. A poli Campagnában élő eretnekekről, akik azt hitték, hogy az igazi pápa ismertetőjele Krisztus szegénysége, föltehető, hogy egyszerűen valdensek voltak.

57. Egy kortárs nápolyi Alfonsót sejdíti közöttük és sejtelmét újabban megtalált okiratok valószínűvé teszik.

58. Pietro már Sixtus pápává választásában is segédkezett. Machiavelli szerint a velenceiek megmérgezték a bíborost. Okuk valóban meg lett volna reá.

59. Már II. Honorius be akart vonulni I. Vilmos halála után 1127-ben Apuliába, mint amely „Szent Péterre szállott”.

60. Egy hírhozó ezt jelenti a kettőről: *hanno in ogni elezione a mettere a sacco questa corte e sono i maggior ribaldi del mondó.* (Minden választáskor zsebükbe dugják ezt az udvart és ők a világ legnagyobb gazemberei.)

61. És talán még Nápoly hűbéruraságára is fájt a foga, azért is fordult Ince pápa újra az Anjoukhoz az ilyen tekintetben nyakas Ferrante király ellen.

62. A bolognai Bentivogliók és a ferrarai Este-ház kivételével. Az utóbbit az összeesküvésbe belekényszerítették: Lucrezia Borgia feleségül ment Alfonso herceghez.

63. Corio szerint Károly zsinatra gondolt, a pápa letételére, sőt Franciaországba vitelére, mégpedig csak Nápolyból való visszatérése után. Benedictus szerint, mikor a pápa és a bíborosok vonakodtak nápolyi királyságát elismerni, minden esetre arra gondolt Károly, hogy de Italiae imperio deque pontificis statu mutando (megváltoztatja Itália kormányzását és az egyház fejének rangját), de nyomban utána arra, hogy beéri Sándor pápa személyes megalázásával. Csakhogy a pápa kibújt a kezéből.

64. Hogy milyen rablási vágynak kellett elfognia az egész családot, egyebek között Malipieróból láthatjuk. Az egyik nepost mint a pápa követét pazarul fogadják Velencében, és ott dispenzációk osztogatásával roppant pénzre tesz szert; elutazásakor szolgaszemélyzete mindent összelopkod, amihez hozzá tud férni, az egyik muranói templom főoltáráról is elrabolnak egy darab aranyszövetet.

65. P. Capello jelentése szó szerint ezt mondja: „A pápa annyira tiszteli Velencét,

mint semmi más hatalmasságát a világnak, *e per desidera che e/la (Signoria di Venezia) protegga is figliuolo, e dice voler fare tale ordine, che il papato o siasuo, ovvero delta Signoria nostra.” (* És azért azt kívánja, hogy a Velencei Signoria vegye pártfogásába fiát és intézkedjék úgy, hogy a pápaság vagy az övé legyen, vagy a mi Signoriánké.) A *suo* birtokos névmás csakis Cesaréra vonatkozhatik, mert az olaszban gyakori, hogy birtokos névmást használnak a személyes névmás helyett.

66. Cesare, mint ismeretes, egy Albret-házból való francia hercegnővel élt házasságban, és egy leánya volt tőle; valami módon dinasztia alapítását kísérelte meg. Nem tudni arról, hogy a bíborosi kalapot ismét megszerezni készült volna, noha számolnia kellett apjának hamaros halálával.

67. A Sineára és esetleg egész Toscanára vonatkozó tervek megvoltak, de még nem értek meg teljesen; Franciaország hozzájárulása is szükséges volt ehhez.

68. És a pápától alaposan kiaknázott jubileum.

69. Ezért olyan pompázok a prelátusoknak még életükben készült síremlékei; ily módon a zsákmánynak legalább egy részét elvonták a pápától.

70. Hogy Gyula pápa valóban reménykedett volna abban, hogy rábírhatja katolikus Ferdinándot arra, hogy a félretolt aragóniai mellékágat ismét Nápoly trónusára ültesse, az Giovio véleményének ellenére is (Vita Alfonsi Ducis) igen kétséges.

71. Persze mikor II. Gyula pápa 1511 augusztusában egyszer több óra hosszat eszméletlenül feküdt és halottnak nézték, a legelőkelőbb családok nyugtalan fejei – Pompeo Colonna és Antimo Savelli – nyomban a Capitoliumra csődítették a „népet” és a pápai uralom megbuktatására tüzelték, *a vendicarsiin liberta. . . a publica rebellione* (hogy szabad állapotban, hogy nyílt lázadásban bosszulja meg

magát), mint ahogy Guicciardini művének tizedik könyvében jelenti.

72. Ariosto, VII. szatíra 106. vers. Tutti morrete et è fatal che muoja Leone appresso (mindnyájan meghaltok és a végzet akarata, hogy Leó is meghaljon).

73. Egy Pirkheimernek 1517-ben küldött üzenetében Pico azt a félelmét fejezi ki, hogy még Leó pápa uralma idején a gonosz győzelmet arat a jón, *et in te bellum a nostrae religionis hostibus ante audias geri quam parari* (és azt veszed majd észre, hogy mielőtt felkészültél volna, hadban állsz vallásunk ellenségeivel).

74. „Ez az állam sok oknál fogva tű hegyén áll és adja Isten, hogy hamarosan ne Avignonba, vagy az Óceán végéig kelljen menekülnünk. Az egyházi monarchiának bukását közelvalónak látom. Ha az Isten nem segít, akkor nekünk befellegzett."

75. A kasztíliai városok 1520-21-es sikertelen felkelése V. Károly központosító törekvéseivel szemben.*

76. Figyelmet érdemel az uomo singulare, uomo unico (rendkívüli, páratlan ember) kifejezés, az egyén kialakulása felsőbb és legfelsőbb fokának jelzésére.

77. Firenzében 1390 táján azért nem volt már a férfiak viseletében uralkodó divat, mert mindenki más-más viseletre törekedett.

78. A feleségüket is, mint az a Sforza-házban és különböző felső-itáliai uralkodó családokban megfigyelhető. Hasonlítsuk össze Jacobus Bergomensis *Clarae Mulieresé*-ben (Híres nők) (Ferrara, 1495) Battista Malatesta, Paolo Gonzaga, Orsina Torella, Bona Lombarda, Estei Riccarda és a Sforza-család fontosabb nőinek életrajzát. Nem egy igazi virago van közöttük és az egyéni fejlettségnek magasrendű humanista műveltséggel való

kiegészítésére sem hiányzik a példa.

79. Franco Sacchetti az ő *Capitolo*jában 1390-ben az uralkodó pártok jelentékeny emberei közül száznál több olyannak nevét sorolja el, aki az ő korában halt meg. Akárhány középszerűség is volt közöttük, az egész mégis erős bizonyítéka az egyéniség fölébredésének.

80. Persze ez már az *ubi bene, ibi pátriával* (ahol jól vagyok, ott van a hazám), határos. A semleges szellemi élvezetek tömege, amely nem helytől függő és amelyre a művelt olaszok egyre jobban képesek voltak, lényegesen könnyebbé tette számukra a számkivetést. A világpolgárság egyébként a műveltség minden olyan korszakának ismertetőjele, amelyben új világokat fedeznek föl és a régiben már nem érzik magukat otthonosnak. A görögöknél nagyon érezhetővé válik a peloponneszoszi háború után; Platon Niebuhr szerint nem volt jó polgár, Xenophon meg éppen rossz polgár volt; Diogenész pedig igazi gyönyörűségnek hirdette a hontalanságot és mint Laertiusban olvassuk, *a polisnak* [hontalan, (város-) állampolgárság nélküli] nevezte magát.

81. Az angyalok, amelyeket Beatrice halálának évforduló napján táblácskákra rajzolt (Vita nuova) jobbak lehettek pusztán műkedvelői munkáknál. Lionardo Aretino szerint *egregiamente* (kiválóan) rajzolt és nagy kedvelője volt a zenének.

82. *De re aedificatoria* (Az építészetről) című művében definiálja a szép út fogalmát: si modo mare, modo montes, modo lacum fluentem fontesve, modo aridam rupem aut planitiem, modo nemus valemque exhibebit (ha – váltakozva – hol a tenger, hol a hegyek, majd egy csendes tó vagy forrásvizek aztán újra zord sziklaszirt vagy száraz síkság, majd megint erdő és völgy láthatók).

83. Ások közül egy író: Blondus, Roma Triumphans

LV. 117. I., ahol az ókori íróknak *a glóriáról* való meghatározásai össze vannak gyűjtve és a keresztényeknek is megengedtetik a dicsőség vágya. Cicero írása, *de gloria,* amelyről Petrarca azt hitte, hogy birtokában van, azóta elveszett.

84. Purgatorio XI., 79-117. A glórián túl együtt van itt még: grido, fáma, rumore, nominanza, onore, mind ugyanannak a dolognak más-más fogalmazása.

85. Magyarul: Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok (Kardos T.). Bp. 1963.*

86. Petrarca hírének mértékét megadja pl. Blondus (Italia illustrata 416. I.) száz évvel később megjelent munkájában azzal a megállapításával, hogy a tudósok alig tudnának valamit bölcs Róbert királyról, ha Petrarca olyan gyakran és olyan barátságosan meg nem emlékezett volna róla.

87. Mind a kettő együtt Boccaccio sírföliratában: *Nacqui in Firenze al Pozzo Toscanelli, Di fuor sepolto a Certaldo giaccio* stb. (Születtem Firenzében a Toscanelli kútnál; eltemetve Certaldóban fekszem.)

88. Az előbbi a San Lorenzo-templom ismert szarkofágján, az utóbbi a Palazzo della Ragione egyik ajtaja fölött.

89. Vita di Dante. Vajon hogyan kerülhetett Cassius holtteste a philippi csata után ismét Parmába?

90. Nobilitatisfastu (nemesi gőggel), mégpedig sub obtentu religionis (vallási ürüggyel), mondja II. Pius. Az újfajta dicsőség sok olyan embernek kényelmetlen lehetett, aki egyébhez szokott.

91. Az idősebbik, mint ismeretes, Veronából való volt.

92. Ez a helyzet még a De laudibus Papiae (Pavia dicső emlékeiről) (Murát X.) című XIV. sz.-i különös írásban is; nagy városi büszkeség, de még nem különleges dicsőség.

93. Boccaccio *Casus virorum illustrium*jában (Híres

férfiak bukása) csak az utolsó, 9. könyv foglalkozik az antikvitás utáni időszakkal. Ugyanígy sokkal később Raph. Volaterranus *Commentant urbanicában* (Római emlékiratok) mégpedig annak 21. könyvében, amely az Anthropologiának 9. könyve; a pápákkal és császárokkal külön foglalkozik a 22. és a 23. könyvben. ‒ Az Ágoston-rendi Jacobus Bergomensis *De claris mulieribusében,* amely 1497-ben jelent meg nyomtatásban, túlnyomó az ókor és még inkább a legenda, de azután olasz nőknek néhány értékes életrajza következik. Scardeonius *De antiquitate urb. Patav* (Padova régiségeiről) csupa híres padovai nőt sorol el: előbb egy-egy legenda vagy egy-egy népvándorlás kori monda: azután a XIII. és XIV. századbeli pártharcok szenvedélyes tragédiái; majd más bátor hősi nők; a kolostoralapító, a politikai tanácsadó, az orvosnő, sok és kitűnő fiúnak anyja; a tudós nő, a parasztleány, aki meghal az ártatlanságáért, végül a XVI. sz. nagy műveltségű szép asszonya, akit mindenki költeményben énekel meg; legvégül a költőnő és a novellistanő. Száz évvel utóbb mindezekhez a híres padovai nőkhöz még a tanárnő csatlakozott volna. Az Este-ház híres asszonyairól Ariosto ír (Orlando XIII.)

94. Már a XII. sz.-i latin énekmondó – egy vándor deák, aki ruhát koldul énekével – ezzel fenyegetőzik.

95. Vö. Discorsi I. 27. A *tristiziában* (bűntettben), *grandezza* (nagyság) lehet és *in alcuna parte generosa* (és némely részében nagylelkűség); a grandezza minden *infamiátói* megszabadíthat valamely cselekedetet; az ember lehet *onorevolemente tristo* (tisztességgel gonosz), a *perfettamente buonó*val (tökéletesen jóval) ellentétben.

96. Herosztratosz, ephezoszi görög ember, hogy nevét megóvja a feledéstől i. e. 356-ban felgyújtotta az ephezoszi Artemis-templomot.*

97. A középkor azonkívül bővelkedik úgynevezett szatirikus költeményekben, csakhogy a szatíra még nem egyéni, hanem szinte csupán általános, a rendekre, rangokra, népességekre stb. vonatkozó gúny, amely könnyen tanító hangúvá is válik. Ennek az egész iránynak általános összefoglalása a Reineke Fuchsról szóló mese a Nyugat különböző népei körében otthonos valamennyi feldolgozásával.

98. Kivételesen egy már szemtelen éle is előfordul a 37. novellában.

99. Inferno XXI. és XXII. Az egyetlen lehetséges párhuzam Arisztophanész volna.

100. Brunellesco tréfája a kövér asztalossal, bármilyen elmés is, mégis kegyetlennek mondható. Magyarul: Régi olasz novellák (Honti R). Bp. 1927.

101. Sacchetti, 49. nov. De a 67. novellát elolvasva, mégis az az érzése az embernek, hogy hébe-hóba a legfurfangosabb firenzein is túltesz egy-egy romagnai.

102. Franco Sacchetti, 156. nov.; vö. 24. nov. Poggio Facetiái tartalmuk szerint közeli rokonai Sacchetti novelláinak: burlák, illetlenségek, egyszerű emberek félreértései az agyafúrt trágársággal szemben, azután pedig szójátékok, amelyek a filológusra vallanak.

103. Következésképpen az olaszoknak azokban a novelláiban is, amelyek tartalmukat amazokból vették kölcsön.

104. Bandello szerint IV. 2. nov. Gonella arcával is mások arcát tudta utánozni és Olaszország minden tájszólását utánozta.

105. A lorgnont nemcsak Raffaello arcképéről veszem, ahol az imádságos könyv miniatú-ráinak megnézésére szolgáló nagyítónak minősíthető inkább, hanem Pellicanus egy jegyzetéből, amely szerint Leó pápa, barátoknak egy felvonulását *specillumon* át figyelte. Továbbá abból a cristallus concavából,

amelyet Giovio szerint vadászatain használt.

106. Az ábrázoló művészet sincsen híjával; emlékezzünk csak arra az ismert metszetre, amely a Laokoón-csoportot három majom alakjában ábrázolja. Csakhogy az ilyesmi ritkán volt több könnyedén odavetett rajznál; a legtöbbjét meg is semmisítették. A karikatúra lényegesen másvalami; Lionardo, az ő torz ábrázataiban (Ambrosiana) a rútat akkor ábrázolja és azért, amikor és mert komikus, s közben tetszése szerint fokozza annak komikus jellegét.

107. Jovian. Pontanus, De sermone IV. 10. megállapítja, hogy az élcre különös tehetségük van nemcsak a firenzeieknek, hanem a sienaiaknak és perugiaiaknak is; a spanyol udvart azután már csak udvariasságból sorolja hozzájuk.

108. II cortigiano, Lib. II., cap. L. – Az élcnek az ellentétből való származtatása, ha még nem is teljes világosan, ugyanott cap. LXXIII.

109. írja Vincenzo Borghini egy 1577-i levelében. – Machiavelli ezt mondja a XV. sz. közepe után élt firenzei fiatal urakról: *gli studi loro erano apparire col vestire splendidi, e col par/are sagaci et a studí, e quello che più destramente mordévá gli altri era più savio e da più stimato.* (Az volt a törekvésük, hogy pazar öltözetben jelenjenek meg és hogy eszesen és furfangosan beszéljenek, és aki legügyesebben marta meg a többit, az volt a legokosabb és a legbecsületesebb.)

110. Magyarul: Mandragóra (Honti R.) Bp. 1957., 1965.”

111. így járt el X. Leó, és számítása egészben véve helyes volt: bármily szörnyen bántak el vele, különösen halála után, a paszkvillusok írói, lényének összképe fölött nem tudtak úrrá lenni.

112. Ilyen volt Ardicinodella Porta bíboros esete, aki 1491-ben le akart mondani méltóságáról és egy

távoli kolostorba menekülni.

113. Ancona déli határőrvidékén parasztsereget gyűjtött, amelyet csak az urbinói herceg árulása akadályozott meg a cselekvésben. Reménytelen, szép szerelmi madrigálokat is írt.

114. Egy hellenisztikus szobor római másolatának torzója, mely 1501 óta Rómában a Braschi-palota előtt áll. Nevét egy szabóról nyerte, aki először akasztott rá gúnyverseket − ez a szokás évszázadokon át megmaradt, innen a paszkvillus neve (pasquill = kis Pasquino).

115. A ferrarai herceghez 1536. jan. 1.: kegyességed Rómából Nápolyba készül utazni, *ricreando la vista avvilita nel mirar le misere pontificali con la contemplatione delle eccellenze imperial* (hogy fölfrissítse a pápai nyomorúságok nézésében leromlott látását a császári kiválóságok szemlélésével.)

116. Hogy mennyi re félelmetessé lett velők, különösen a művészekre nézve, arról egyebütt kellene beszélni. − A német reformáció közvéleményt mozgató eszköze a bizonyos ügyekre vonatkozó röpirat; Aretino ezzel szemben olyan értelemben újságíró, hogy benne állandó a közlésre való készség.

117. *L'Aretin, per Dio grazi a, è vivo e sa η o. Mal mostaccio ha fregiato nobilmente, E più colpi ha, che dita in una mano.* (Mauro, capitolo in Iode délia bugie.)

(Aretino, hála Istennek él és egészséges, de a bajusza nemesi módon díszes, és több tőrdöfést kapott, mint ahány ujja a félkezén.)

118. L. pl. a lotharingiai bíboroshoz intézett levelét, 1543. nov. 21 -én, továbbá V. Károlyhoz intézett leveleit.

119. Talán a bíborkalap elnyerésére reménykedtében vagy az inkvizíció kezdődő véres

ítéletettől való féltében, amelyeket még 1535-ben keményen bírálni merészelt, de amelyek az intézetnek 1542-ben történt újjászervezése óta egyszerre megsokasodtak és mindent elhallgattak.

120. A. m. Benediktbeureni énekek – a bajor bencés kolostorban 1803-ban felfedezett középkori versgyűjtemény. Kétszáznál több latin nyelvű diákéneket tartalmaz, részben német és francia változatokkal, a XII‒XI11. századból. A dalok szerzői nagyrészt ismeretlenek, vándorló diákok, klerikusok (vágánsok, goliardok). Szemelvényes magyar kiadása: Carmina Burana. Középkori diákdalok (Kardos T.). Bp. 1960.

121. Phyllisről és Flóráról. A következőként említett két vers magyar fordítása az 1960-as kiadásban Gyónás (Szabó L.) és Hogy Diana tiszta szűz. . . (Végh Gy.) címmel.

122. Ami a részleteket illeti, a filológiának valami jó és részletes történetére szeretném utalni az olvasót, csakhogy nem eléggé ismerem annak a szaknak irodalmát. Sok minden megtalálható Roscoe Lorenzo Magnificóról és X. Leóról Irt munkáiban, továbbá G. Voigt Enea Silvio de' Piccolominijában és Papencordtnak Róma középkori történetét ismertető munkájában. ‒ Aki fogalmat kíván szerezni arról, hogy a kezdődő XVI. sz. műveltjeinek mekkora volt az ismeretköre, azt Raphael Volaterranus *Commentarii urbanicára* utaljuk. Belőle kitetszik, hogy az ókor mennyire kezdete és fő tartalma volt az ismeret minden ágának, a földrajztól és a helyi történettől kezdve minden hatalmas és híres ember életrajzán, a népszerű bölcseleten, az erkölcsön és az egyes különleges tudományágakon át a teljes Arisztotelész elemzéséig; ezzel fejeződik be a mű. Hogy mint műveltségforrásnak teljes jelentőségét megítélhessük, valamennyi korábbi enciklopédiával össze kellene

hasonlítani. A téma részletes és minden oldalú tárgyalása megtalálható G. Voigt kitűnő munkájában: Die Wiederbelebung des klassischen Altertums. Berlin, 1859.

123. Dittamondo II., cap. 3. A menet részint még a háromkirályok és kíséretük felvonulását ábrázoló naiv képekre emlékeztet. A város leírása (II., cap. 31.) archeológiailag nem teljesen értéktelen.

124. Íme egyik bizonysága annak, hogy a középkorban a külföld is kőbányának tekintette Rómát: a híres Sugerius apát, akinek St. Denis temploma újjáépítéséhez (1140 tájékán) hatalmas oszlopokra volt szüksége, nem csekélyebbre gondolt, mint Diocletianus thermainak gránit monolitjaira, de azután mégis mást gondolt. – Nagy Károly kétségtelenül szerényebben járt el.

125. Már II. Gyula korában ásattak azzal a szándékkal, hogy szobrokat találjanak.

126. Francesco Colonna (1449-1527) domonkos szerzetes, humanista író fő műve a Hypnerotomachia Polyphili (1499) (Polyphilus álombeli küzdelmei).*

127. Holott valamennyi egyházatya és minden zarándok csak egy barlangról tud. A költők is nélkülözni tudják a palotát.

128. Főként Vespasiano Fiorentinóból – I. Bisticci. A szerző a XV. sz. közepén és az utána következő években firenzei könyvkereskedő és másolatszállító volt.

129. Ismeretes, hogy az ókori után való vágyódást megtévesszék vagy megzsarolják, hamisítványokat is becsempésztek. L. erre nézve az irodalomtörténeti művekben az Anni us da Viterbóról szóló fejezetet.

130. Vespas. Fior. Niccoli V. 10. §: *Tommaso da Serezana usava dire, che dua cosa farebbe, segli mai potesse spendere, eh'era in libri e in murare: e l’una e faltra fece nelsuo pontificato.* (Tommaso da Serezana

azt szokta mondani, hogyha pénze volna, két dologra költene, a könyvekre és az építésre: és pápasága alatt mind a kettőt megcselekedte.)

131. Ha Piero de' Medici a könyveket kedvelő Corvinus Mátyás, Magyarország királya halálakor megjövendöli, hogy a másolók a jövendőben mérsékelni lesznek kénytelenek áraikat, mert különben senki sem foglalkoztatná őket (ti. rajtunk kívül), akkor ez csupán a görögökre vonatkozhatik, mert kalligrafus, akikre ezt vonatkoztatni megkísérelték, mindig sok működött Itália-szerte.

132. Az urbinói és pesarói könyvtár iránt is (az utóbbi Alessandro Sforzáé volt) ugyanilyen szívességet tanúsított a pápa.

133. Volt ilyesmi már az írás idején is.

134. Georgios Trapezuntios 1459-ben 150 arany fizetést kapott Velencében, mint a szónoklástan tanára. ‒ Ami Riminit illeti, bizonytalan, hogy tanítottak-e ott görögöt.

135. IV. Sixtus, aki a vatikáni könyvtár épületét megépíttette és a könyvtárt sok vásárlással gyarapította, latin, görög és héber másolók díjazásáról is gondoskodott.

136. Hogy önmagukat hogyan becsülték föl, elárulja pl. Poggio, mert nézete szerint csak azok mondhatják, hogy éltek, *se vixisse,* akik tudományos és ékesszóló latin könyveket írtak vagy görög szöveget latinra fordítottak.

137. A Purgatorióban példák erre: Mária a hegyeken át siet, Caesar Spanyolországba; Mária szegény és Fabricius önzetlen. – Figyelmet érdemel ebből az alkalomból a sibyllák időrendi beleiktatása az ókor profán történetébe, mint ahogy azt Uberti az ő Dittamondójában (I., 14., 15. fej.) 1360 táján megkísérli.

138. A poéta szó Dantenál (Vita nuova 47. I.)

különben is csak a latin nyelven költőt jelenti, míg az olasz költőt a *rimatore, dicitore, dicitore per rima* kifejezéssel írják körül. Idővel azután összevegyülnek a kifejezések és fogalmak.

139. Hírének tetőpontján mélabús pillanataiban Petrarca is fölpanaszolja: rossz csillaga akarta, hogy későkorában gazfickók között „extremi fures” legyen kénytelen élni.

140. Szigorúbban ragaszkodik Boccaccio a tulajdonképpeni költészethez egy Jacobus Pisingához intézett későbbi levelében. De mégiscsak azt ismeri el költészetnek, amely az ókorról tud, és nem vesz tudomást a trovatorékről.

141. Ünnepélyes lovasfelvonulás volt a városban, amelyen a császár környezete, a bárói, a költőt kísérték. Fazio degli Ubertit is megkoronázták, de nem tudni, hogy hol és hogy ki.

142. Lionardo Aretino annyira híres volt életében, hogy mindenfelől érkeztek emberek csak azért, hogy lássák, és hogy egy spanyol ember térdre vetette magát előtte.

– Guarino síremlékére Ferrara városi hatósága 1461-ben 100 aranyat fordított, ami akkor jelentős összeg-számba ment.

143. A bolognai egyetem, mint ismeretes, régibb keletű volt, Pisa ellenben kései alapítása Lorenzo Magnificónak „ad solatium veteris amissae libertatis”. A firenzei egyetem már 1321-ben megvolt, 1348-ban a fekete halál után újra alapították és évi 2500 arany forint árán berendezték, de az egyetem újra megszűnt és 1357-ben ismét lábra állították. A Dante-magyarázó tanszéket, amelyet sok polgár követelésére 1373-ban alapítottak, utóbb többnyire a filológia és a szónoklástan tanításával kötötték össze; ugyanezt tette Filelfo.

144. Elsorolásuknál erre a körülményre ügyelni

kell, mint pl. a paviai egyetem 1400-beli tanárlajstromán, amelyen többek közt 20 jogász szerepel.

145. Mikor Filelfót az újjáalakított pisai egyetemre meghívták, legalábbis 500 arany forintot kért.

146. Zsigmond főherceghez és Későnszületett László királyhoz (V. László magyar király) ‒ utóbbihoz Tractatus de liberorum educatione, magyarul I. Piccolomini.

147. Vespasiano következő szavai lefordíthatatlanok: *a vederlo in távola cosi antico come era, era una gentilezza* (kb. asztalánál látni őt, ilyen antik módra, az maga volt a finomság).

148. Vespasiano szerint a tudósok találkozó helye volt, ahol vitatkozni is szoktak egymással.

149. Ami a plátói bölcseletből előzetesen ismeretes volt, azok csak töredékek lehettek. A Platon és Arisztotelész közötti ellentétről furcsa vita folyt 1438-ban Ferrarában sienai Hugo (Benzi) és a zsinatra érkezett görögök között.

150. Nem szabad megtévesztetnünk magunkat attól, hogy ugyanakkor állandó panasz hallatszik a fejedelmi mecénási gyakorlat jelentéktelensége és némely fejedelemnek a hírnév iránt tanúsított közömbössége miatt. Nem volt lehetséges mindenkit kielégíteni.

151. A különböző nagyságú aranycsomagocskákkal megtöltött bíborszínű bársonyerszény ismeretes történetét, amelybe Leó vaktában belenyúl, I. Giraldi: Hecatommithi VI. 8. novella. Viszont Leó latin nyelven rögtönző asztali költőit megkorbácsolták, ha nagyon sántítottak a verseik.

152. Az utolsó Visconti esetében Dante és Petrarca mellett még Livius és a francia lovagi regények vetélkednek a fejedelem érdeklődéséért. A humanistákon, akik azzal jelentkeztek, hogy „híressé

akarják tenni”, néhány nap múlva túl szokott adni.

153. Forliban az utolsó Ordelaffo alatt Codrus Urceus töltötte be ezt a hivatalt. – A művelt kényurak sorában megemlíteni való a faenzai Galeotto Manfredi, akit 1488-ban felesége meggyilkolt; ugyanúgy némelyik bolognai Bentivoglio is.

154. Parmai Bacinius Porcellión ésTomasso Senecán gúnyolódik; ők mint éhes élősdiek öregkorukra még katonát kénytelenek játszani, holott őt *ager*rel és *villá*val ajándékozták meg. Tanulságos ez az 1460-ból való okirat, mert kiderül belőle, hogy akadtak még humanisták, mint a két utóbb nevezett is, akik a görög nyelv fölülkerekedése ellen védekezni igyekeztek.

155 Jacobus Volaterranus védőbeszédje a titkárok nevében, kétségtelenül IV. Sixtus idejéből. – A zsinati ügyvédeknek az az igénye, hogy humanistáknak tartassanak, a szónoki képességükön alapult, ugyanúgy, mint a titkároké a leveleiken.

156 Összevetni való velők az a kis történet, amelyet Sebastiano del Piombo beszél el Aretinóhoz írt levelében VII. Kelemen pápáról, aki Róma elpusztítása közben az Angyalvárba rendeli tudósait és külön-külön levelet fogalmaztat velük V. Károly császárhoz.

157. Amilyen nagy volt a szerencsés szónok sikere, olyan szörnyű dolog volt természetesen az, ha nagy és előkelő gyülekezetek előtt belesült beszédébe. Elijesztő példákat gyűjtött össze erre nézve Petrus Crinitus, *De honesta disciplina* V., cap. 3.

158. Másik fejedelmi rangú latin szónokló nő volt Madonna Battista Montefeltro, férje Malatesta, aki Zsigmond királyt és Márton pápát üdvözölte szónoklattal.

159. V. Károly császár egyszer, mikor Genovában nem tudta követni egy latin szónok virágos nyelvét, Giovio füle hallatára ezt sóhajtotta: „Oh, mennyire

igaza volt annak idején tanítómnak, Hadriánnak, amikor megjósolta, hogy megbűnhődöm azért, mert gyermekkoromban nem voltam szorgalmas a latinban!”

160. Filelfo, a házas világi ember, mondja a comói dómban Scalambi püspök beiktató beszédjét 1480-ban.

161. Római naplójában egy fölöttébb különös prédikációról emlékezik meg, amelyet IV. Sixtus véletlen távolléte idején mondtak a pápai udvarban. Pater Paolo Toscanella a pápa ellen, a pápa családja és a bíborosok ellen mennydörgött beszédében; Sixtus értesült róla és nevetett rajta.

162. Savonarola beszédeit is. A gyorsírók azonban nem mindig tudták követni őt és a lelkesült rögtönzőket sem.

163. Külön műfaj keretébe tartoznak természetesen azok a félig szatirikus párbeszédek, amelyeket Collenuccio és különösen Pontano Lukianos mintájára írt. Belőlük merítettek ösztönzést utóbb Erasmus és Hütten. – A tulajdonképpeni értekezéseknek már korán Plutarchos „Moralis”-ából való darabok szolgálhattak mintául.

164. Petrus Crinitus panaszkodik e lenézés miatt, *De honesta discipl.* L. XVIII., cap. 9. A humanisták ebben a késő ókor íróihoz hasonlítanak, akik szintén kitértek koruk elől. – Vö. Burckhardt: Die Zeit Konstantins d. Gr. (Nagy Konstantin kora). 2. kiad. 1880. 251.0.

165. Pizingához intézett levelében. – Még Raph. Volterranusnál is a XIV. századdal kezdődik a szellem világa, tehát ugyanannál a szerzőnél, akinek első könyvei ama kor valamennyi országára nézve annyi helyes áttekintést tartalmaznak.

166. Hiszen már akkor az volt a nézet, hogy Homérosz egymagában valamennyi művészet és

tudományág összefoglalója, hogy valóságos enciklopédia.

167. II. Pál pápa egy bíborosa még szakácsainak is Arisztotelész Ethikáját adatta elő.

168. Vasari Vite di Sodorna e di Garofalo. – Róma ledér nőszemélyei érthető módon a legszebbben hangzó ókori neveket tulajdonították el, Giuliának, Lucreziának, Cas-sandrának, Porziának, Virginiának, Pentesileának stb. nevezték magukat és ezekkel a nevekkel szerepelnek Aretinóban. – A zsidók talán akkor vették föl a rómaiak nagy sémita ellenségeinek neveit, az Amilcare, Annibale, Asdrubale nevet, amelyet még ma is sokan viselnek Rómában.

169. „Szinte mintha a név megcsalná a jó bírákat, és mintha a név jobb költőt csinálna belőled, mint a sok esztendei tanulás!” – Így gúnyolódott VII. szatírájában Ariosto, aki persze jól hangzó nevet kapott a sorstól.

170. *De vulgarie loquentia* (A nép nyelvén való ékesszólásról) című írása sokáig csaknem ismeretlen volt, de hatása semmi esetre sem ért volna föl a Divina Commedia diadalmas hatásához, bármekkora is az értéke reánk nézve.

171. Mint ismeretes, Giovio akarta jó ideig vállalni azt a nagy munkát, amelyet azután Vasari végzett el. — A szóban forgó párbeszédben megsejti és föl is panaszolja, hogy a latinul írás hamarosan teljesen elveszti uralmát.

172. Ferrarában Plautust Collenuccio, az ifjabbik Guarino és mások többnyire olasz átdolgozásában játszották a tartalma kedvéért, és Isabella Gonzaga megengedte magának, hogy unalmasnak találja Plautust.

173. Vitruvius (I. e. I. sz. 2. fele): római építész, hadi mérnök és építészeti író nevéről. Az építészetről írt műve nagy hatással volt a reneszánsz

építőművészetre is.

174. A ragyogó kivételekről, melyekben a falusi élet realisztikus ábrázolásban jelenik meg, alább lesz szó.

175. Brusasorci freskói a veronai Palazzo Murariban a *Sarca* tartalmát beszélik el.

176. Milyen közel áll ehhez a reneszánszhoz már Angilbertnek Nagy Károly udvaráról írott költeménye.

177. A későbbi ferrarai II. Ercole, aki 1508. április 4-én született, valószínűleg nem sokkal e költemény keletkezése előtt vagy után.

178. Vincenzo Monti (1754-1828), A marengói győzelemre c. verse; magyarul: Ant. 1957. (Kezdősora: Szép Itáliám imádott határa).*

179. Hogy mi mindent volt szabad X. Leó jelenlétében mondani, megmutatja Guido Postumo Silvestrinek Krisztushoz, Máriához és minden szenthez intézett imádsága, amelyben azért könyörög, hogy hagyják meg az emberiségnek még sokáig ezt *anumenX* (isteni lényt), mert hiszen elég olyanjuk van még a mennyben.

180. Sannazaro gúnyolódik valakin, aki ilyen hamisításokkal alkalmatlankodott neki: Sint vetera haec aliis, mi nova semper erunt (Ha ezek másoknak régiek is, nekem mindig újak lesznek).

181. A „Coryciana” 1524-ben nyomtatásban megjelent, ma ritka gyűjteménye csupán a latin költeményeket tartalmazza; Vasari még egy külön könyvet látott az Ágostonrendi barátoknál, amelyben szonettek is stb. voltak. A költemények beletűzködésének szokása olyan ragadós lett, hogy a csoportot rostéllyal kellett elzárni, sőt láthatatlanná tenni. Goritznak Corycius senexszé változtatása Vergiliusból való (Georgica IV., 127). Goritznak szomorú végéről a Sacco di Roma után I. Pietrio Valeriano, *De infelicitate lit.*

182. A leggonoszabb pennák egyike Marcantonio

Casanova volt. – A kevésbé ismertek közül Joh. Thomas Musconius a megemlíteni való.

183. Scardeonius, *De urb. Patav. Antiq.* szerint tulajdonképpeni kitalálója Tifi, valójában a padovai Michèle Odasio (t1492). Latinból és a dialektikusok nyelvéből összevegyített keverékversek azonban már sokkal korábban akadtak mindenfelé.

184. Ilyenre több példa akad, de az itt mondottakra vonatkozó tulajdonképpeni bizonyságokkal adósnak kell maradnom. Giulio Campagnola, a csodagyermek, nem azok közétartozik, akiket a szülői becsvágy szöktetett nagyra. Csodagyermek volt Cecchi-no Bracci, meghalt 15 éves korában 1544-ben. – Hogy Cardano apja hogyan akart fiába *memórián artificaleminstillare (* mesterséges emlékezőtehetséget belecsöpögtetni), és hogyan tanította még gyermekkorában az arabus asztrológiára, arra nézve I. Cardanus, *De propria vita* cap. 34.

185. Erre már a század közepe előtt van példa.

186. Hogy nem mindig volt helyes a megfigyelés és hogy a képet néha önkényesen kiegészítette, példának okáért Basel leírása nyilvánvalóan megmutatja. Egészben véve azonban mégis nagy az értéke.

187. A XVI. században Itália még sokáig a kozmográfiai irodalom szülőhazájának tartotta magát, amikor a földrajzi fölfedezők már csaknem mind az Atlanti-óceán melléki népekből kerültek ki. A belföldi geográfiának a század közepe táján Leandro Alberti: *Descrizione di tutta íItalia* (Egész Itália leírása) című nagy és igen tiszteletreméltó munkája az eredménye.

188. Hogy itt döntő ítélethez juthassunk, meg kellene állapítanunk, hogy a megfigyelések gyűjtése, a tulajdonképpeni matematikai tudományoktól elkülönítve, gyarapodott-e; ez azonban nem a mi feladatunk. 189· Bármennyire sajnálnivaló, hogy a nagy tehetségű nép nem fordította erejének nagyobb

részét a természettudományokra, azt hisszük, hogy annál még fontosabb céljai voltak és azokat részben el is érte.

190. Az oroszlánt, akár festett ál la pótban, akár kő be farag va *Marzoccónak* nevezik Firenzében. – Pisában sasokat tartottak.

191. Egymásra és kutyákra szabadított vadállatok viaskodása jelentős alkalmakkor a nép szórakoztatására szolgált. II. Pius pápa és Galeazzo Maria Sforza firenzei fogadtatásakor 1459-ben a Signoria-terén zárt helyen bikákat, lovakat, vadkanokat, kutyákat, oroszlánokat, meg egy zsiráfot eresztettek egymásra, de az oroszlánok lefeküdtek és nem voltak hajlandók a többi állatot megtámadni. Egy második zsiráfot utóbb Kayt bej, a mamelukok szultánja ajándékozott Lorenzo Magnificónak. Lorenzo állatseregletének egy pompás oroszlánja volt különösen híres; mikor a többi oroszlán széttépte, abban Lorenzo halálának jelét látták.

192. Az oroszlánok marakodásában vagy abban, ha megölték egymást, rossz óment láttak.

193. A Viscontiak vadászatra jártak idomított párducokkal, mégpedig nyulakra vadásztak, amelyeket apró kutyákkal hajtottak föl.

194. Az aquileai bíboros albanói állatkertjében 1463-ban pávákon és indiai tyúkokon túl hosszú fülű szíriai kecskék is voltak.

195. Ebből az alkalomból helyénvaló, hogy néhány adatot közöljünk a reneszánsz kori Itália rabszolgatartó életéről. Felső-ltáliában nem voltak rabszolgák; egyébként keresztényeket is megvásároltak a török birodalomban, bolgárokat és cserkeszeket és mindaddig szolgáltatták őket, amíg munkájukkal meg nem keresték azt a pénzt, amibe megvásárlásuk került. A négerek viszont megmaradtak rabszolgáknak, de nem volt szabad

őket, legalábbis a nápolyi királyságban, kasztrálni. – Morónak neveztek minden sötét színűt: a néger neve: *moro negro.* – Nantiporto szerint: VIII. Ince pápa három morót kap ajándékul katolikus Ferdinándtól és továbbajándékozza őket bíborosoknak és más uraknak (1488). – Masuccio 14. novellája: a rabszolgákat szabad eladni. – 24. és 25. novella: néger rabszolgák, akik egyben (gazdájukhasznára?) mint *facchinók* (teherhordó munkások) dolgoznak. 48. novella: a katalánok tuniszi mórokat fognak és áruba bocsátják őket Pisában. Egy néger rabszolga felszabadítása és megajándékozása egy firenzei végrendeletben (1490).

‒ Comines: négerek mint a nápolyi Aragon-ház kirendelt hóhérai és tömlöctartói.

‒ Paul. Jov. Elogia szb. Galeatio: néger mint â fejedelmek kísérője utazásain.

‒ Aeneae Sylvii Opera: néger rabszolga mint zenész. – Paul. Jov.: egy (szabad?) néger mint úszómester és búvár Genovában. – Alex. Benedictus: egy etiópiai néger mint előkelő rangú velencei katonatiszt; eszerint Othellót is négernek minősíthetjük.

‒ Bandello, III., 21. novella: ha Genovában a rabszolga fenyítésre ád okot, a Baleárokra, mégpedig Ivizába adják el sót hordó munkásnak.

196. Carmina Burana, de Phyllide et Flora, 66. versszak.

197. Assisi Szent Ferenc, tkp. Giovanni Bernardone (1181-1226) vallási reformátor, rendalapító és költő. Naphimnusza magyarul: Ant. 1955, 1957, 1966, 1969.*

198. Nehéz kitalálni, hogy mi egyéb dolga lehetett a Bismantova tetején, Reggio környékén. Máraza pontosság is, amellyel a másvilágnak minden részét meg tudja jeleníteni, fejlett tér- és formaérzékre vall.

199. Bajae leírásán a Fiammettában, az Ameto

ligetének leírásán túl jelentős a *De genealógia Deorumnak* az a helye (X. 11.), ahol a tájkép részeit sorolja el, a fákat, a réteket, patakokat, nyájakat, kunyhókat stb. és megjegyzi, hogy ezek a dolgok animum mulcent (a lelket gyönyörködtetik): a hatásuk mentem is se colligere (az elmét csiszolni).

200. A híres kirándulásról Petrarca beszámolója magyarul: P. levelei. Szemelvények. (Kardos T.). Bp. 1962.*

201. Úgy látszik IV. Károly császárnak is fejlett érzéke volt a szép tájék iránt. Lehetséges, hogy a humanistákkal való érintkezéséből ragadt reá.

202. Platinát is meghallgathatjuk: Homo fuit (II. Pius) verus, integer, apertus; nil habuit ficti, nil siniulati, ellensége volt a képmutatásnak és a babonának, bátor volt és következetes.

203. Így helyes, nem: Szicília.

204. Nevére való célzással maga mondja magáról: Silvarum amator et varia videndi cupidus (Az erdők szerelmese és különböző dolgok látására sóvárgó).

205. Leon Battista Albertinek a tájhoz való viszonyára nézve I. Az egyéniség kiteljesedése c. fejezetet.

206. A legrészletesebb ilyen fajta kép Ariostóban; költeményének hatodik énekében minden csupa előtér.

207. Az építészeti környezetről másként gondolkozik és abban még a díszítő művészet is tanulhat tőle.

208. A szónak értelme szerint ez „szerencsétlent” is, meg „szerencsétlenséget hozót” is jelenthet. A bolygóknak az emberi jellemhez való viszonyáról általánosságban Corn. Agrippa beszél *De occulta philosophia* című munkájában.

209. Ezek a rímtelen versek, mint ismeretes, később uralkodóvá lettek a drámában. Trissino *Sofonisbá*\

ának X. Leóhoz intézett ajánlásában reméli, hogy a pápa ezt a versnemet annak ismeri föl, ami, jobbnak, nemesebbnek és *kevésbé könnyűnek,* mint amilyennek látszik.

210. Ezeket a canzonékat és szonetteket énekelte és torzította el az a kovács és az a szamárhajcsár, akikre Dante annyira megharagudott. Vö. Franco Sacchetti 114-11 5. novellájával. Olyan hamar a nép ajkára került ez a költészet.

211. Az említett három vers az 1962-es magyar Dante-összkiadásban, Jékely Z. ford.; kezdősoraik: Úrnőm, midőn másokat üdvözölget; Ki hölgyem látja más hölgyek körében; Zarándokok, kik búsan bandukoltok.*

212. Az Eyck-iskola arcképei az északiaknak inkább az ellenkezőjét bizonyítanák. Még sokáig fölötte valók minden szóbeli leírásnak.

213. Magyarul: Boccaccio művei. Bp. 1964. Jékely Z. fordítása.*

214. Az egyes udvaroknak vagy fejedelmeknek természetesen alaposan hízelkedtek az alkalmi drámaírók.

215. Igy vélekedik Sansovino, amikor azon panaszkodik, hogy a *recitanték* (színészek) elrontják a komédiákat *„con invenzioni o personnaggi troppo ridicoli”* (túlságosan nevetséges ötletekkel vagy személyekkel).

216. Magyarul: A csapodár madárka. Olasz reneszánsz komédiák (Marx J.) Bp. 1972.*

217. Dévaj kedvében Pulci Margutte óriás történetéhez ünnepélyes, ősrégi hagyományt kohol. – Még mulatságosabb Limerno Pitocco (Orlandino) kritikai bevezetése.

218. Magyarul: Boccaccio művei. Bp. 1964. ford. Füsi J.*

219. Magyarul szemelvények: G. Vasari: A

legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete. (Zsámboki Z.) Bp. 1973.*

220. Magyarul: Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok (Kardos T.). Bp. 1963.*

221. Magyarul: Benvenuto Cellini mester élete (Füsi J.). Bp. 1957. stb. kiadások.*

222. A codevicói villa volna, amelyről már volt szó?

223. Párizsról, amely a középkori olasz embernek akkoriban még sokkal többet jelentett, mint száz évvel utóbb, i. Dittamondo IV., cap. 18.

224. A fáradhatatlanul tevékeny bergamói embert, aki csupa gyanakvás és kíváncsiság, igen szépen jellemzi Bandello (Parte I., 34. nov.).

225. *Landi,* Quaestiones Forcianae. Neapoli 1536.

226. Nyilván hibásan olvasott hely.

227. Due occhi ladri nel loro movimento. Az egész irat bővelkedik az ilyen leírásokban.

228. Giustode'Conti nagyon szép daloskönyve: *La bel/a manó,* kedvesének híres kezéről sem tud annyit mondani, mint Bocaccio Ametójának tíz helyén nymphráinak kezéről.

229. Delia bellezza délie donne, 1 541. – I. Firenzuola.

230. Amire nézve mindenki egyetértett, nemcsak színezés okából a festők.

231. Ebből az alkalomból hadd mondjunk el egyet-mást Lucrezia Borgia szeméről, Ercole Strozzi, ferrarai udvari költő disztichonjainak nyomán. Tekintetének hatalmát olyan módon jelzi, hogy az csupán művészi korszakban magyarázható és ma eltiltanák. Hol fellángolónak, hol megkövesítőnek nevezi a szemet. Aki sokáig néz a napba, megvakul; aki Medúzára nézett, kővé vált; de aki Lucrezia szemébe néz:

Fit primo intuitu caecus et inde lapis (előbb vakká lett, azután kővé). Még a márványból való, szobájában

álló alvó Cupidót is kővé változtatta tekintete:

Lumine Borgiados saxificatus Amor.

Vitatható, hogy az úgynevezett praxitelészi Cupidót érti-e vagy Michelangelóét, mert Lucreziának mind a kettő megvolt. Ugyanazt a tekintetet egy másik költő, Marcello Filosseno csak szelídnek és büszkének látta, *mansueto e altero.* Nem ritkaság akkoriban, hogy a kortársakat ókori ideális alakokkal hasonlítják össze. Az Orlandinóban egy tízéves fiúról azt mondják, hogy ókori feje van, *ed da capo romano.*

232. Minthogy a halánték megjelenését a hajelrendezés módosítja, Firenzuola tréfásan kikel a hajba tűzött túl sok virág ellen, mert az arc tőlük „szegfűvel teli cserépnek vagy nyársra tűzött kecskefertálynak látszik”. Általában nagyon ért Firenzuola a torzképrajzoláshoz.

233. Magyarul: Ant. 1957. ford. Rónai M. A.*

234. A szavak részben teljesen érthetetlenek, vagyis akár valóban, akár látszólag idegen zsoldosok nyelvéből kölcsönzőitek. Machiavellinek az 1 527-i pestis idejebeli Firenzéről adott leírása bizonyos mértékig szintén idetartozik. Egy rettenetes állapotnak csupa elevenen megszólaló képe.

235. Boccaccio szerint Dante két, valószínűleg latin pásztorkölteményt költött.

236. Boccaccio *Ametó|ában* már amolyan mítoszi ruhába öltöztetett Decameront ad és néha mulatságos módon kifeledkezik a jelmezből. Egyik nimfája jó katolikus és Rómában a prelátusok sóvárogva néznek reá; egy másik nimfája férjhez megy. A *Nymphale Fiesolanóban* a teherbe esett Mensola nympha egy „öreg, bölcs nymphához” fordul tanácsért stb.

237. Nullum est hominum genus aptius urbi, mondja Battista Mantovano (Ecl. VIII.) a Monte Baldo és a Val Sassina mindenre használható lakosairól. Ismeretes, hogy némely tájék lakosainak a nagy

városokban bizonyos foglalkozásokra még ma is kiváltságuk van.

238. Bona Lombardáról, a híres veltlinói parasztlányról, már mint Pietro Brunoro condottiere feleségéről, Jacobus Bergomensistől és Porcelliustól tudunk meg többet.

239. Az akkori olasz paraszt sorsáról általánosságban és országrészek szerint nincs módunkban többet mondani. Hogy miképpen viszonylott a szabad földtulajdon a bérlethez, hogy milyenek voltak terheik a mai koréhoz viszonyítva, arra külön szakmunkáknak kell megfelelniök. – Viharos időkben a parasztok néha rettenetesen elvadulnak, de Itáliában sehol sem kerül a sor közös nagy parasztháborúra. Bizonyos mértékig jelentős és önmagában véve nagyon érdekes az 1461-i piacenzai parasztfölkelés.

240. A német Minnegesang korából való nagyon figyelemreméltó költemények, amelyek Neithard von Reuenthal nevét viselik, a paraszti életet mégiscsak úgy ábrázolják, ahogyan a lovagnak a maga kedvtelésére foglalkoznia tetszik véle.

241. Célzás Lucifer és társainak bukására.

242. A piemontei nemesség csak kivételesen lakott vidéki kastélyaiban.

243. Már jóval a könyvnyomtatás megindulása előtt nagyszámú kézirat, mégpedig a legkülönbek közül való, firenzei munkások tulajdona volt. Savonarola áldozati tüze nélkül még sokkal több maradt volna ránk belőlük.

244. A nemesi származásnak ugyanez a megvetése igen gyakran előfordul a humanistáknál.

245. Egész Itáliában az volt a felfogás, hogy akinek jelentős földjáradéka van, az nem különböztethető meg a nemességtől.

246. Machiavellinek a nemességet illető szigorú

ítélete (Discorsi I., 55.) csupán a hűbéri joggal felruházott, teljesen tétlen és politikai tekintetben romboló hatású nemességre vonatkozik. – Agrippa von Nettesheim, aki különös eszméit főként Itáliában való tartózkodásának köszöni, a nemességről és a fejedelemségről olyan fejezetet írt, amely radikális keserűség tekintetében mindenen túltesz és lényege szerint az északi szellemi forrongásnak terméke.

247. *Che la cava lieri a è morta.*

248. 64. novella. – Ezért is mondják az Orlandinóban egy lovagi tornáról, amelyet Nagy Károly idején tartottak: nem szakácsok és kuktafiak vívtak itt, hanem királyok, hercegek és őrgrófok.

249. Mindenesetre egyik legkoraibb paródiája a lovagi játékoknak. Még jó hatvan évbe telt, amíg Jacques Coeur, VII. Károly polgári pénzügyminisztere bourges-i palotájára szamaraknak lovagi tornáját faragtatta ki (1450). Az imént idézett Orlandino II. éneke csak 1 526-ban jelent meg.

250. Pulci Morgantejában, amely Lorenzo szeme láttára készült, a lovagok gyakran nevetségesek, ha beszélnek és ha cselekszenek is, de csapásaik valódiak és a vívás művészetének megfelelőek. Bojardo is a lovagi játékok és a háború alapos ismerői számára írta költeményeit. Urbinói Federigo egy lovagi játékon vesztette el a jobb szemét, *ab ictu lanceae* (lándzsadöféstől).

251. A firenzei nőkre nézve vö. Giov. Villani X., 10. és 1 52.; Matteo Villani I. 4. főhelyeit. Az 1330-i nagy divatrendelet egyebek között csak szövött alakzatokat enged meg a női ruhákon, a csupán „ráfestetteket” (dipinto) ellenben eltiltja. A dúcokkal való nyomtatásra gondoljunk?

252. A valódi hajból készülteket *capelli mortinak* hívják. – Elefántcsontból való hamis fogakról is tudunk, melyeket egy olasz prelátus csak a tiszta

kiejtés kedvéért rakat ínyébe.

253. A Cosimóhoz intézett I. Capitoló: *Quei cento scudi nuovi e profumati che faltro dimi mandaste a donare* (Az a száz új és illatos arany, amelyet a minap ajándékul küldött). Abból az időből való tárgyak néha még ma is illatosak.

254. Padova 1450 táján az Ökörhöz címzett palotaszerű igen nagy fogadóval büszkélkedett, amelynek istállóiban 200 ló fért el. – Firenzének a Porta S. Gallo előtt állott fogadója a legnagyobb és legszebb ilyen építmények egyike volt, de úgy látszik, csak a városbeliek üdülőhelyéül szolgált.

255. Vö. pl. Sebastian Brant Bolondok hajójával (Narrenschiff), Erasmus Colloquiumaival (Nyájas beszélgetések), Grobianus latin költeményével.

256. A burlák alábbhagyása kiderül a Cortigianóban előforduló példákból (L. II., cap. 48. I.). Firenzében a rosszindulatú burla azonban tovább élt. Lasca novellái (1 550) a bizonyságai.

257. Milánóra nézve főforrás: Bandello, Parte I., Nov. 9. több mint 60 négyfogatú és számtalan kétfogatú, részben aranyozott és faragott, selyemtakarókkal ellátott hintó volt.

258. A toscanai tájszólás lassankénti előnyomulását az irodalomban és az életben valamelyik bennszülött hozzáértő könnyűszerrel tabellárisan kimutathatná. Meg kellene állapítani, hogy a XIV. és XV. században mennyi ideig tartották magukat az egyes tájszólások a napi levelezésben, a kormányzati iratokban és bírósági jegyzőkönyvekben, végül a krónikákban és a szabad irodalomban, egymagukban vagy más dialektusokkal vegyülten. Az is számbavenni való volna, hogy meddig éltek az olasz tájszólások, a tisztább vagy kevésbé tiszta latin nyelv mellett, amely hivatalos nyelvül szolgált.

259. Így érzi már Dante is: De vulgari eloquentia, I.,

c. 17., 18.

260. Piemontban már jóval azelőtt írtak és olvastak toscanai nyelven, csak éppen keveset írtak és olvastak.

261. Jól tudták, hogy a hétköznapi életben hol szükséges a tájszólás és hol nem szükséges. Giovanni Pontano Nápoly trónörökösét határozottan óvja használatától. Az utolsó Bourbonok, mint ismeretes, ebben a tekintetben kevésbé voltak aggodalmasok. Egy milanói bíboros kicsúfolását, aki Rómában a maga tájszólásával akart boldogulni, lásd Bandellóban, Parte II., Nov. 31.

262. Baldassare Castiglione: Il Cortegiano. L. I. cap. 28. A párbeszédes formán mindenütt átviláglik a szerző saját véleménye.

263. Csak éppen nem volt szabad túlságba menni. A szatirikusok spanyol, Folengo pedig (Limerno Pitocco álnéven kiadott Orlandinójában) francia morzsákat mindig csak gúnyolódás okáért kevernek nyelvükbe. Egészen rendkívüli eset, hogy Milano egyik utcáját, amelynek neve a francia uralom ideje alatt (1 500-1 512, 151 5-1 522) Rue belle volt, még ma is Rugabellának nevezik. A hosszú spanyol uralom az olasz nyelvben semmi nyomot sem hagyott, az épületeken és utcákon is legföljebb itt-ott ragadt meg egy-egy alkirály neve. Csak a XVIII. században keverődött a francia irodalom gondolataival sok fordulat és egyes kifejezés is az olaszba; korunk purizmusa azon fáradozik, hogy kitakarítsa belőle.

264. Bolognában is kellett volna olyat 1531-ben, Bembo elnöklésével tartani, miután egy korábbi kísérlet meghiúsult.

265. Ennek ideje délelőtt 10-11 óra lehetett.

266. Állítólag a Lidóra való felevezés alkalmából keletkeztek; a Lidón számszeríjjal szoktak lőni; a Pál-napi általános nagy regattát a törvény szerint 1315

óta tartották. -Hajdanában, amíg az utcákat ki nem cserélték, sokat lovagoltak is Velencében. Még Petrarca a Márk téren tartott pompás lovastornát ír le. Sténo doge 1400 táján olyan nagyszerű istállót tartott, mint más olasz fejedelmek. De a Szent Márk tér környékén általában már 1291 óta tilos volt a lovaglás. Később azután a velenceieket természetesen rossz lovasoknak tartották.

267. Dantenak a zenéhez való viszonyáról és a Petrarca és Boccaccio költeményeihez írt zenéről vö. Trucchi, Poesie ital. inédite II., 139. I. – Urbinói Federigo udvarának zenei viszonyairól részletesen ír Vespasiano Fior. (122.1.).- Itálián kívül a tekintélyes embereknek alig volt szabad személyesen zenélniök; a fiatal V. Károly németalföldi udvarán veszedelmes vitára kerül emiatt a sor. – Figyelmet érdemlő és terjedelmes fejtegetése a zenének olyan helyen fordul elő, ahol senki sem keresné. *Macaroneide* (Phant. XX.) tréfásan leír benne a szerző egy ének-quartettot és közben megtudjuk, hogy francia és spanyol dalokat is énekeltek, hogy a zenének már megvoltak az ellenségei (1520 tájékán) és hogy X. Leó énekkara és a nála korábbi Josquin de Prés komponista a netovábbja volt annak, amiért az emberek rajongtak; az utóbbinak fő műveit meg is nevezi. Ugyanaz a szerző (Folengo) Orlandinójában is (amelyet Limerno Pitocco néven adott ki) teljesen modern zenerajongásnak adja példáját.

268. Ugyanazok a műkedvelők természetesen hangjegyes könyveket is gyűjtöttek. A veronai *Academia de' filarmonici*t már Vasari említi Sanmichele életében (XI., 133). – Lorenzo Magnifico körül már 1480-ban egy 15 tagot számláló „Harmóniai iskola” alakult, a tagok között volt Squarcialupi, a híres orgonista is. Vö. Delécluze, *Florence et ses vicissitudes.* II. 256. I. A zenéért való lelkesedést, úgy

látszik Lorenzótól örökölte fia, X. Leó. Lorenzo legidősebb fia, Pietro is nagy zeneértő volt.

269. Quattro viole da arco, bizonyára magasrendű és a külföldön igen ritka foka a műkedvelői képzettségnek.

270. Bandello, Parte I., Nov. 26. Antonio Bologna éneke Ippolita Bentivoglio házában. A mi kényeskedő korunkban ezt bizonyára a legszentebb érzések profanálásának mondanák. A lant- vagy violakísérettel való szavalás a ránk maradt tanúságok szerint nem könnyen különböztethető meg a tulajdonképpeni énektől.

271. Ezzel szemben a nőknek az ábrázoló művészetekben való részvétele végtelenül csekély.

272. És időnként az is. ‒ Hogy a nőknek miként kell viselkedniök az olyan elbeszélések hallgatása közben, megmondja a Cortigiano. (L. III., cap. 17). Hogy azok a nők, akik az ő dialógusaiban szerepelnek, tudták, hogyan kell viselkedniök az alkalom szerint, megmutatja egyebek közt az L. II., cap. 69. nyomatékos helye. ‒ Amit a *cortigiano* megfelelőjéről, a *donna di palazzó*ról mond (hogy se léha társaságot ne keressen, sem illetlenül ne beszéljen), azért nem döntő, mert a palotahölgy sokkal inkább szolgálója a fejedelemnőnek, mint amennyire szolgája a cortigiana a fejedelemnek. – Bandello I., 44. novellájában Bianca d'Esté elbeszéli tulajdon ősének, ferrarai Niccolônak és Parisinának borzalmas szerelmi történetét.

273. Hogy a világot járt olaszok mennyire méltányolni tudták azt a szabad érintkezést a leányokkal, amely Angliában és Németalföldön volt otthonos, arra nézve bizonyság Bandello II., nov. 42. és IV., nov. 27.

274. *Ragionamento del Zoppin* ójában mondja Aretino egy nyilvános nőről: egész Petrarcát és Boccacciót betéve tudja, azonfelül számtalan szép

latin versét Vergiliusnak, Ovidiusnak, Horatiusnak és száz más írónak.

275. Csupán a nyilvános nők számítódnak bele, nem az ágyasok. A szám különben Róma lakosságának föltehető számához mérten roppant nagy, aminek talán félreírás az oka.

276. A verésnek alapos, a pszichológia szellemében feldolgozott története a germán és római népek körében fölérne néhány kötetnyi sürgönnyel és tárgyalással. Mikor és minek hatása alatt lett mindennapos szokássá a verés a német családban? Bizonyára jóval azután kezdődött, hogy Walther ezt énekelte: „Nieman kan mit gerten kindeszuht beherten.” (Vesszővel senki sem tudja a gyereknevelést fokozni.) Itáliában a verést meglehetősen korán abbahagyják: a hétéves gyermeket már nem verik. A kis Orlando (Orlandino, cap. VII., 42. versszak) ezt elvként mondja ki:

Sol gli asini si ponne bastonare.
Se una tal bestia fussi, patirei.
(Csak a szamarak botoztatják magukat.
Ha olyan állat volnék, én is eltűrném.)

277. Giovanni Viliani XI. 93: a fő tanú arra, hogy a firenzeiek már a XIV. század közepe előtt villákat építettek; szebb villáik voltak, mint városi házaik és azok építésében erejükön túlmentek, *onde erano tenuti matti* (amiért is bolondoknak nézték őket).

278. L. korábban, ahol kimutattuk, hogy ez a pazar ünnepi kiállítás a drámának magasabb rendű fejlődését akadályozta.

279. Akármilyen nagy volt a pompája azoknak az ünnepségeknek, amelyeket 1395-ben Viscontinak Milano hercegévé emelkedésekor rendeztek, volt bennük még valami nyersen középkori és még teljesen hiányzik belőlük a drámai elem.

280. A misztériumok párbeszéde szívesen gördül

nyolcas sorokban, a monologusok terzinákban (hármas sorokban).

281. Ami közben nem is szükséges a skolasztikusok realizmusára gondolni.

282. Ahhoz számítható példának okáért, ha a metaforákból rak össze képeket, ha a tisztítótűz kapuján a megrepedt középső lépcsőfoknak a szív összetörését kell jelentenie (Purgatorio IX., 97.), holott a kőlap, mint lépcsőfok, elveszíti értékét azzal, hogy megreped; vagy ha (Purgatorio XVIII., 94.) azok, akik a földön hanyagok voltak, a másvilágon rohanással kénytelenek bűnbánatukat bizonyítani, holott a rohanás a menekülés jele is lehet.

283. Az utóbbit I. pl. Adriano da Corneto bíboros *Venatió*jában (1504). Ascanio Sforzát a vadászatban való gyönyörűséggel igyekszik megvigasztalni házának bukásáért.

284. Egyéb francia ünnepségekre nézve I. Juvénal des Ursins, 1389 (Isabeau királyné bevonulása), Jean de Troves, 1461. (XI. Lajos bevonulása) – azok sincsenek teljesen híjával a lebegtető gépeknek, az eleven szobroknak és egyebeknek, de minden tarkább, összefüggéstelenebb és az allegóriák többnyire érthetetlenek.

285. Belcari főtörekvése volt, hogy az ilyen fattyúhajtásoktól megtisztítsa a misztériumokat.

286. A keresztre feszítés jelenetében egy készen tartott bábut csúsztattak be.

287. A XV. század költészete is néha ugyanazt a durva hangot üti meg. Andrea da Basso egy canzonéja részletesen leírja egy kemény szívű szeretett nő holttestének föloszlását. Egy XII. századi kolostori drámában még az is látható volt a színpadon, hogy Heródes királyt hogyan falták fel a férgek.

288. Öt király fegyveres harcosokkal, egy erdőbeli ember, aki egy oroszlánnal birkózott, az erdőbeli

ember talán a pápa nevére volt célzás: Sylvius.

289· VI. Sándor pápa hivatalba lépésekor is szörnyen ágyúztak. – A tűzijáték, amely az olasz ünnepi szokásoknak szép találmánya, az ünnepi díszítő művészettel együtt inkább a művészettörténet körébetartozik, mint ide. – Ugyanúgy a pompás kivilágítás, amelyet néhány ünnepség alkalmából magasztalva emlegetnek, sőt maguk az asztali díszek és a vadászjelvények is.

290. Vasari Pontormo életében elbeszéli, hogy 1513-ban egy firenzei ünnep alkalmával hogyan halt meg egy ilyen gyermek az erőfeszítés vagy talán a megaranyozás következtében? A szegény fiúnak az „aranykort” kellett volna megtestesítenie.

291. Hogy az asztrológia hogyan követte ezt az évszázadot az ünnepeken által is, mutatják a (tökéletlenül leírt) planétafelvonulások Ferrarában a fejedelmi jegyesek fogadtatásakor.

292. Megtudjuk, hogy a gépezet kötelei virágfüzérekkel voltak elleplezve.

293. Tulajdonképpen Isis hajója, amelyet március 5-én bocsátottak vízre mint az ismét megkezdett tengeri közlekedés jelképét.

294. A reneszánsz naivságai közétartozik, hogy Fortunának ilyen helyet lehetett juttatni. Mikor Massimiliano Sforza bevonult Milanóba (1512), Fortuna mint az egyik diadalív főalakja a Fama (hír), Speranza (reménység), Audazia (merészség) és Penitenza (bűnbánat) alakja fölött állott; megannyi élő személy.

295. Estei Borsonak fönnebb leírt bevonulása Reggióba mutatja, hogy milyen hatást keltett Alfonso diadalmenete egész Itáliában.

296. Az 1437-ben megmérgezett Malatesta Baglione nevezetes perugiai gyászünnepe majdnem a régi Etruria gyászpompájára emlékeztet. A gyászlovasok és

hasonlók a Nyugat egyetemes nemesi szokásai közé tartoznak.

297. A társaságok neve: *Pavoni, Accesi, Eterni, Reali, Sempiterni* (pávák, felhevültek, örökösek, finomak, örökkévalók); ugyanazok, amelyek később akadémiákká alakultak.

298. VI. Sándor idején egy ízben január 1-től böjtig, 1502-ben Lucrezia Borgia lakodalma alkalmával.

299. Köszönetet akartak mondani neki a béke megkötéséért, de a palota ajtai zárva voltak és minden téren katonákat állítottak föl.

300. Discorsi (L. I., c. 12. és c. 55.): Itália romlottabb minden más országnál; utána mindjárt a franciák és a spanyolok következnek.

301. Legközelebbi párhuzama Merlinus Coccajus (Teofilo Folengo), akinek *Opus Macaronicorumé*t Rabelais bebizonyíthatóan ismerte és több ízben idézte is. Úgy lehet, hogy Gargantuához és Pantagruelhoz egyáltalán Merlinus Coccajustól kapta az ösztönzést.

302. Vagyis jó származású, a szónak felsőbb értelmében, mert Rabelais-nek, a chinoni vendéglős fiának semmi oka sem lehetett arra, hogy a nemességet mint olyant előnyösen megkülönböztesse. Az evangélium prédikálása, amelyről a kolostor feliratában szó van, kevéssé illenék a telemiták különbeni életéhez; inkább tagadó is az értelme a római curiával szemben való dac értelmében.

303. Az elmés Stendhalnak ez az okoskodása *(La Chartreuse de Parme),* úgy tetszik, mély pszichológiai megfigyelésen alapul.

304. Thyestes elcsábítja testvérének, Atreusnak feleségét. Atreus ezért megöli Thyestes fiát, lakomát rendez és az apa elé tálalja tulajdon fiát.

305. Azokat, akik a büntetést az Istenre, bízzák, egyebek között nevetségessé teszi Morgantéjában

Pulci.

306. Cardanus is végtelenül bosszúállónak mondja magát, de azt is megállapítja magáról, hogy *verax, memor beneficiorum, amans justitiae* (igazmondó, jótettekért hálás, igazságszerető).

307. Azután, hogy a spanyol uralom teljesen kifejlődött, mindenesetre, a népesség aránylagos csökkenése következett be. Ha a csökkenés az elerkölcstelenedés következménye lett volna, akkor már sokkal korábban meg kellett volna kezdődnie.

308. A testvéri bosszú egy különösen borzalmas példája Perugiában játszódott le 1455-ben, amint az Graziani krónikájában olvasható (Arch. stor. XVI., 1., 629. I.). A fiútestvér arra kényszeríti az udvarlót, hogy kitépje húgának a szemét, őt magát azután ütlegekkel kergeti el. A család persze az Oddiaknak volt egy ága, a szerelmes udvarló pedig csak egy kötélverő.

309. Megesik, hogy a feleség gyóntatóatyja megvesztegetteti magát a férjtől és elárulja a házasságszegést.

310. *Piaccia al Signore Iddio che non si ritrovi* (adja az Isten, hogy meg ne találják) mondják Giraldi novellájában (III., Nov. 10.) a házbeli asszonyok, amikor elbeszélik nekik, hogy a gyilkos tette a fejébe kerülhet.

311. Ez történik pl. Gioviano Pontanóval; az ő hőslelkű ascolibeliei, akik utolsó éjjelüket is végigtáncolják és éneklik, az abruzzói anya, aki a vesztőhelyre tartó fiát útközben földeríti stb. bizonyára rablócsaládokból valók, de erről Pontano nem beszél.

312. Annak a papnak rablóbandája jut eszébe az embernek, aki néhány évvel 1837 előtt bizonytalanná tette Lombardia nyugati felét.

313. Ha ifjúkorában mint kalóz részt vett az Anjouk két ágának Nápolyért folytatott háborújában, ezt mint

politikai párthívük tehette, ami az akkori felfogás szerint nem jelentett szégyent. Paolo Fregoso, Genova érseke, a XV. század második felében sokkal többet megengedett magának.

314. Aki a mai Nápolyt ismeri (18601), az élet más területéről való hasonló történetet is hallhatott.

31 5. Voltaképpeni bizonysággal erre nézve aligha tud valaki szolgálni, de kevés gyilkos ságról esik szó és a jó idők firenzei íróinak képzeletét nem tölti meg ilyen természetű gyanú.

316. Északon a képzelet még jobban kiszínezte az olaszok méregkeverő művészetét; I. erre nézve Juvénal des Ursins-ben annak a méregkeverőnek lancettáját, akit Durazzói Károly király szolgálatába fogadott; aki merőn ránézett, meghalt.

317. Hogy a boldogtalan házasságokban mi a gyakoribb eset, a valóságos mérgezés-e, vagy inkább az attól való félelem, azt döntse el más. (Vö. Bandello II. Nov. 5. és 54.) Nagyon meggondolkoztatóan hangzik II. Nov. 40. Egyugyanazon nyugatlombardiai városban, amelyet meg nem nevez, két méregkeverő szakács él; egy férj, aki meg akar győződni arról, hogy valódi-e feleségének a kétségbeesése, mérgezettnek vélt itallal itatja meg, amely azonban csak megfestett víz, és utána kibékül a házaspár. Csupán Cardanus családjában négy mérgezés fordul elő.

318. Elsősorban Ezzelino da Romanót nevezhetnők meg, ha nem nyilvánvalóan becsvágyó, célok és erős asztrológiai babona uralma alatt élt volna.

319. Amit az ellenreformáció szellemének nevezünk, az nem sok idővel a reformáció előtt fejlődött ki Spanyolországban, mégpedig annak következtében, hogy Ferdinand és Isabella alatt az egész egyházat minden vonatkozásban szigorúan ellenőrizték és részben újra megszervezték.

320. Figyelemre méltó, hogy a novellisták és más

gúnyolódok a püspököket szinte soha sem említik, pedig székhelyük megváltoztatott nevével őket is ugyanúgy szerepeltethették volna, mint a többit. Ezt cselekszi pl. Bandello (II. Nov. 45.), de gyűjteménye második kötetének 4. novellájában egy erényes püspököt is szerepeltet. Gioviano Pontano „Charon”-jában egy buja püspök árnyékát „kacsaléptekkel” vándoroltatja.

321. *Foscolo, Discorso sultesto del Decamerone* (Értekezés a Dekameron szövegéről): De az előkelő papokkal senki sem tréfálhatott veszedelem nélkül, azért minden barát bűnbakja lett Izrael ellenséges indulatának stb.

322. Bandello pl. Így kezdi II., 1. novelláját: a kapzsiság bűne senkihez sem illik kevésbé, mint a papokhoz, mert nincsen családjuk, amelyről gondoskodniuk kellene. Ezzel az okoskodással igazolja egy paplaknak szégyenletes megrohanását, amelynek során egy fiatal úr két katona vagy haramia útján ellopatja egy bár fukar, de köszvényes papnak az ürüjét. Egyetlenegy ilyenfajta történet pontosabban megmutatja az állapotokat, amelyek között éltek és cselekedtek, mint száz értekezés.

323. Giovanni Villani (III. 29.) igen érthetően megmondja ezt száz évvel később.

324. *L'Ordine.* Valószínűleg az IHS betűket (Jézus monogramját) tartalmazó táblát kell rajta érteni.

325. Hozzáteszi: és a *seggiókban,* azaz azokban az egyesületekben, amelyek között a nápolyi nemesség megoszlott. ‒ A két szerzetesrend versengését gyakran nevetségessé teszi pl. Bandello III. Nov. 14.

326. Azért volt szabad egyébként is nyíltan kifakadni a babona ellen.

327. Példának okáért: a Macaroneide VIII. éneke.

328. Az a történet, amelyet Vasari Sandro Botticelli életrajzában elbeszél, azt mutatja, hogy néha tréfát

űztek az inkvizícióból. Igaz, hogy az ott említett vicario épp úgy lehetett az érsek, mint a domonkosrendi inkvizítor helytartója.

329. Volt vele egy német, meg egy szláv tolmács. Szent Bernátnak is szüksége volt egykor a Rajna mentén erre a segítségre.

330. Kempis Tamás (1380 k. -1471) holland szerzetes, középkori misztikus író híres műve. Pázmány Péter fordította először magyarra.*

331. Franco Sacchetti, Nov. 73. A rossz böjti prédikátor gyakori témája minden novellaírónak.

332. Vö. a Decamerone VI. Nov. 10. ismert tréfájával.

333. Egy prédikátor a bírák ellen izgatja a népet (ha ugyan nem *giudeix* – zsidókat – kell olvasni a *giudici* – bírák helyett), mire azokra nemsokára rágyújtják a házukat.

334. Vasari beszéli Parri Spinelli életrajzában, hogy ugyanaz a szent hogyan irtatott ki Arezzo előtt egy hírhedt kis erdőt. A bűnbánó buzgalom első rohama gyakran kimerülhetett a helyiségek, jelvények és szerszámok elpusztításában.

335. Jac. Volaterran nem mondja határozottan, hogy ebbe a viszályba beleavatkozott, de nem kételkedhetünk benne – Jacopo della Marca is alig távozott (1445) óriási sikerek után Perugiából, amikor a Ranieri-családban bosszúból szörnyű gyilkosság történt. – Rá kell mutatnunk ebből az alkalomból arra, hogy ezt a várost föltűnő gyakran látogatták olyan prédikátorok.

336. Capistrano egyik prédikációja után ötven katonát öltöztetett föl. – Aen. Sylvius ifjúkorában egyszer Szent Bernát prédikációja után közel volt ahhoz, hogy a szentnek rendjébe lépjen.

337. Hogy a híres observatiós prédikátorok és az irigy domonkesrendiek között nem volt ritka az

összeütközés, bizonyítja az a vita, amely köztük Krisztusnak a földön elfolyó« véréről folyt.

338. Hírük szélsőségek között mozgott. Meg kell különböztetni őket a remete szerzetesektől. – A határvonal általában ingadozó volt ebben a tekintetben. A csodatevőként vándorló spoletóiak mindig Sant' Antonióra hivatkoztak, és kígyóik miatt Pál apostolra. A parasztokat már a XIII. század óta félig vallási varázslattal zsarolták, lovaikat pedig arra idomították, hogy letérdepeljenek, ha Sant' Antoniót említették előttük. Azt állították, hogy a kórházak javára gyűjtenek. Firenzuola az ő *Asino cforo\ábar* (Aranyszamár) Apuleius kolduló barátjainak helyét tölteti be velők.

363

339. Előbb általában a zsarnokuralom ellen prédikált, mikor azután a Boccariák uralkodóháza meg akarta gyilkoltatni, egyik prédikációjában megváltoztatta magát az alkotmányt is, a hatóságokat is, a Beccariákat pedig menekülésre kényszerítette (1357).

340. Néha nehéz időben az uralkodóház is szerzeteseket fogadott, hogy a népet hűségre lelkesítsék.

341. A franciák elűzése után későbbi fanatikusan franciaellenes prédikátorokról emlékezik meg Burigozzo.

342. Különös ellentét a sienaiakkal szemben, akik meghasonlott városukat 1483-ban ünnepélyesen a Madonnának ajándékozták.

343. Az *asino d'oro*jában (istentelen asztrológusokról) ezt mondja: *non è da disputar (con loro) altrimenti che col fuoco* (nem lehet velük másként vitatkozni, mint a tűzzel).

344. Franco Sacchetti 109. novellája és abban még egyéb ehhez hasonlók.

345. Mikor száz évvel azelőtt XXII. János pápa büntető serege a ghibellinek ellen vonult Marcheba, a vád határozottan *eresiára* (eretnekség) *és idolatriára* (bálványimádásra) vonatkozott: Recanatit, noha önként adta meg magát, még felgyújtották azzal az ürüggyel, „hogy ott bálványokat imádtak”, valójában azonban bosszúból azokért, akiket a város megöletett. – II. Pius idején urbinói, nyakas napimádó bukkan föl. – A legcsodálatosabb dolog X. Leó idején történt a római fórumon: egy bikát ünnepélyesen azért áldoztak fel, hogy a pestis megszűnjék.

346. Így Sabellico, *de situ venetae urbis.* Több filológus módjára ugyan a *sanctus* vagy *divus* jelző nélkül nevezi meg az egyházi szenteket, de nagyszámú ereklyét sorol el; nem együknél azzal dicsekszik, hogy megcsókolta őket.

347. Azonfölül különbséget kellene tenni az utolsó évszázadokból való históriailag még pontosan ismert szentek tetemének Itáliában virágzó kultusza és a közt az északon uralkodó szokás között, hogy a szent őskorból való testrészeket és ruhamaradványokat stb. összekeresgélték. Az utóbbiakkal volt rokon és főként a zarándokok számára fontos a lateráni ereklyék nagy készlete. Ámde Szent Domonkos és padovai Szent Antal koporsója és Szent Ferenc titokzatos sírja fölött már nemcsak a szentség, hanem a történeti dicsőség fényessége is dereng.

348. Figyelemreméltó nyilatkozatai kései munkájából, *de sacris diebus* (L. I.) persze egyaránt vonatkozik a világi és egyházi művészetre. A héberek között, úgy vélekedik, jogosan volt tilos minden képes ábrázolás, mert máskülönben visszaestek volna a köröttük uralkodó bálvány- és ördögimádásba.

349. Battista Mantovano is panaszolja, hogy bizonyos *„nebulones”* (semmirekellők) nem akarnak hinni a mantovai szent vér valódiságában. Az a kritika

is, amely Constatinus ajándékát kétségbevonta, bizonyára szintén kedvezőtlen volt az ereklyére nézve, ha mindjárt csak hallgatagon is.

350. Vagyis abból az időből való, amikor IV. Sixtus a szeplőtelen fogantatás érdekében buzgólkodott. Ő rendelte el Mária templomban bemutatásának ünnepét is, továbbá Szent Anna és Szent József ünnepét.

351. Magyarul: Michelangelo Bunarroti versei (Rónay Gy.). Bp. 1959.*

352. Fölöttébb tanulságos erre nézve Vittoria kevés és hűvös hangú Madonnaszonettje.

353. A távolabbi helyekre irányuló búcsújárások már nagyon ritkák. Az Este-házból való fejedelmek Jeruzsálembe, San Jagoba és Viennebe való zarándoklásait elsorolja a *Diario Ferrarese.* Rinaldo Albizzi zarándoklását a Szentföldre I. Machiavelli *Storia fiorentiná*jában. Ebben is néha a dicsőség vágya a döntő; Lionardo Frescobaldiról, aki egy társával (1400 tájékán) a Szent Sírhoz készült zarándokolni, a krónikaíró Giov. Cavalcanti ezt mondja: *Stimarono di éternarsi nella mente degli uomini futur.* (Azt remélték, hogy megörökítik magukat az eljövendő emberek elméjében.)

354. *L' arca del testimoniónak* is nevezték (a tanúság ládájának) és tudatában voltak annak, hogy *conzado con gran misterio* (hogy a dolog nagy titokzatossággal van berendezve).

355. *Per buono rispetto a lui noto e perché sempre è buono a star bene con Iddi* (általa tudott oknál fogva és mert mindig helyes jóban lenni az Istennel), mondja az évkönyvíró.

356. Eltekintve attól, hogy néha maguknál az arabusoknál is ehhez hasonló türelmességre vagy közömbösségre bukkanhatott az ember.

357. Magyarul: Ant. 1964. ford. Rónai M. A.*

358. Margutte hitvallása magyarul: Az olasz irodalom kincsesháza (Ruzicska P.). Bp. 1942. ford. Bóka L*

359. Hasonló tárgyat, hacsak futólag érintve is, megújít Chiaristante herceg alakjában Pulci; a herceg semmiben sem hisz és magát is, feleségét is istenek módjára tisztelteti. Az ember kísértésbe esik, hogy Sigismondo Malatestára gondoljon.

360. *Animum meum seu animam,* – olyan különbségtétel, amellyel a filológia akkoriban gyakran zavarba ejtette a teológiát.

361. Különösen, ha az ilyesmit azon frissiben eszelték ki a barátok a szószéken; de az ellentmondást az sem kerülte el, amit már rég elismertek. Firenzuola gúnyolódik a novarai ferenceseken, mert összeharácsolt pénzből kápolnát akarnak templomukhoz építtetni, *dove fusse dipinta que/la bel/a storia quando S. Francesco, predicava gli uccelli nel deserto;* e quando ei fece la sánta zuppa e che l'agnolo Gabriello gli portó i zoccoli (ahova megfestessék az a szép történet, amint Szent Ferenc a madaraknak prédikált a pusztában; és mikor a szent levest készítette és Gábor angyal fapapucsot vitt neki).

362. Holott az ábrázoló művészet legalább különbséget tett az angyalok és a puttók között és valahányszor komoly tárgyról volt szó, az előbbieket alkalmazta.

363. Például Firenze, ahol az említett Bonatto töltötte be egy ideig azt a helyet.

364. Már 1260 táján arra kényszerít IV. Sándor pápa egy Bianco nevű bíborost és szemérmes asztrológust, hogy politikai jóslatokat mondjon.

365. Vespas. Fiorentino. Ugyanő megemlít egy másik Pagolót, aki udvari matematikusa és asztrológusa volt Federigo da Montefeltrónak és azonfelül különösképpen német emberis. (A

németalföldi Paul van Middelburg.)

366. Bandellóban III., Nov. 60. a milanói Alessandro Bentivoglio asztrológusa gazdájának egész társasága előtt szegény ördögnek vallja magát.

367. Piero Capponi apja, aki maga is asztrológus volt, kereskedőnek adta fiát, hogy elkerülje azt a veszedelmes fejsebet, amellyel megfenyegették. – Pier Leoni spoletoi orvos és asztrológus abban a hitben volt, hogy egyszer a vízbe fullad, s azért elkerült minden vizet és elutasította azokat az ajánlatokat, amelyek fényes állásokba Padovába és Velencébe hívták.

368. Pedig apja, a nagy Francesco Sforza, megvetette az asztrológusokat, nagyapja,

Giacomo pedig legalább is nem követte figyelmeztetéseiket.

369. Az első Sforzák tisztelni való kivételek voltak.

370. Aki ezt maga beszéli el.

371. Valószínűleg így kell érteni Jac. Nardi kijelentését (Vita d'Ant. Giacomini). – Ruhán és szerszámokon az ilyesmi nem ritka. Lucrezia Borgia ferrarai fogadtatásakor az urbinói hercegné öszvérén aranyos asztrológiai jelekkel díszes fekete bársonytakaró volt.

372. Valami ehhez hasonlót sejthetünk még annak a török asztrológusnak esetében is, aki a nikápolyi ütközet után azt tanácsolta I. Bajazet szultánnak, hogy engedje meg Burgundi János kiválását: „Miatta még sok keresztény vére fog ömleni.” Nem volt nehéz a francia belső háborúnak további folyását megsejteni.

373. Még egyéb körülmények is szerepet játszottak, egyebek közt a kollegiális irigység. – Már Bonatto is tanított ilyesmit, és pl. a Szent Ferencben élő isteni szeretet csodáját a Mars bolygó hatásának tulajdonította.

374. Mireto festette őket a XV. század elején;

Scardeonius szerint arra valók voltak ad indicandum nascentium naturas per gradus et numéros, ami népszerűbb vállalkozás volt, mint amilyennek ma képzelnők. Olyan asztrológia volt, amelyet mindenki meg tudott érteni.

375. Petrarca (epp. seniles III.) a szóban forgó levelet Boccacciónak írta, aki bizonyára éppen úgy gondolkozott.

376. Sacchetti 151. novellájában nevetségessé teszi az asztrológusok bölcsességét.

377. Paul. Jov. *Vita Leonis* X. L. III., ahol kiderül, hogy legalább maga Leó hitt az előjelekben stb.

378. A római S. Maria del Popolo templomában. – Az angyalok Danténak a Convito elejében foglalt elméletére emlékeztetnek.

379. Ez az esete Antonio Galateónak, aki egy katolikus Ferdinándhoz írt levelében hevesen tiltakozik az asztrológia vádja ellen. Egy másik levelében viszont, amelyet Potenza grófjának írt, a csillagok állásából következteti, hogy a törökök még abban az évben meg fogják támadni Rhodost.

380. Az ilyen babonáknak egész tömegét számlálja el az utolsó Visconti életrajzában Decembrio.

381. A sejtés és jövendölés az akkori Firenzében majd ugyanazt a szerepet játszotta, mint egykor a megostromolt Jeruzsálemben.

382. Mint a milanói dóm Madonna dell' arbore-ja tette 1515-ben. Prato krónikaíró elbeszéli, hogy mikor a Triulzi-sírkápolna (S. Nazaro mellett) épületének alapját ásták, egy kimúlt sárkányt találtak, amely olyan vastag volt mint egy ló; fejét a Triulzi-palotába vitték, testének többi részét pedig prédára bocsátották.

383. Ezt az írót különben is ugyanaz a sűrített gyűlölet fűti az uzsorások ellen, mint a népet.

384. Poliziano egyébként legalább ellensége volt az

asztrológiának.

385. Aen. Sylvius *De Európá*jában legalább valóban megtörtént csodákat beszél el pl. állatok harcát, felhőzeti jelenségeket és már inkább mint különösségekről ír róluk, noha mindig együtt említi a velük járó sorsot is.

386. Két gyanús ember 1529-ben arra határozza el magát, hogy elmenekül az államból, mert Vergilius Aeneise harmadik énekének 44. verssorára nyitottak rá.

387. Tudósok fantáziáit pl. Cardanus *splendorját* és *spiritusát,* továbbá atyjának *Daemon familiárisát* nem kutatjuk. Maga Cardanus ellenese volt a varázslásnak. A csodákat és kísérteteket, amelyekkel találkozott, I. cap. 37., 41. Hogy az utolsó Visconti mennyire félt a kísértetektől, arra nézve I. Decembriót (Murát. XX.).

388. Molte fiate i morti guastano le creature (a halottak sokszor megrontják az élőket). Bandello II. Nov. 1.

389. A gondnok meghalt ijedtében.

390. A vallombrosai szerzetesek apátja mesélte el, akivel azt előbb a remete közölte.

391. Ez lehetett annak a különös megszállott nőnek esete, akit 1513-ban Ferrarában és egyéb helyeken tanácsért és jóslásért lombardi nagyurak fölkerestek; Rodogina volt a neve.

392. 1455-ben egy nocerai boszorkány esetében, aki csak a felét ajánlotta az összegnek és azért megégették.

393. Pokoltorka-szerű nyílást Toscanában Ansedoniától nem messze ismertek a XIV. században. Barlang volt, amelynek fövényében állati és emberi nyomokat láttak; ha eltörölték őket, másnap megint láthatók lettek.

394. *L'Italia liberata d’Goti.* Fölmerül a kérdés, hogy maga Trissino hitt-e a leírásának lehetőségében,

vagy nem a szabad romantika egyik eleméről van-e már szó. Ugyanez a kétség jogosult valószínű mintaképével, Lucanus-szal szemben, akinek költeményében a thessaliai boszorkány Sextus Pompejus kedvéért megigéz egy holttestet.

395. A közmondás is a boszorkányok országának ismeri, pl. az *Orlandinó*-ban.

396. Bursellismáraz1468-i esztendőről szólva elbeszéli, hogyan ítélték el a szervita-rendnek egyik perjelét, mert női kísérteteket tartott bordélyában: *cives Bononienses coire faciebat cum daemonibus in specie puelarum* (bolognai polgárokat arra vett rá, hogy leányalakba öltözött démonokkal közösüljenek). Valóságos áldozatokat mutatott be a démonoknak.

397. A *Ragionamento del Zoppinóban,* Aretino szerint a nyilvános nők főként bizonyos zsidónőktől tanultáktudományukat, akik *maliáknak* (boszorkányságoknak) tulajdonosai.

398. A kor költői számára a varázslók mythosi mintaképe tudvalevőleg Malagigi. Erről az alakról beszélve, Morgantéjában Pulci elméletét is kifejti a démonok hatalmáról és igéző erejéről. Csak tudná az ember, hogy mennyire gondolja komolyan.

399. De a gyilkosság legalább fölötte ritkán cél és talán sohasem eszköz. Az olyan szörnyetegre, mint Gilles de Retz (1 440 táján), aki száznál több gyermeket áldozott a démonoknak, Olaszországban távoli példa sem akad.

f0. Hogy a régebbi telestes helyébe Vergilius lépett, leginkább azzal magyarázható, hogy már a császárság idején föltűnt a népnek, milyen sokan látogatják a sírját. |01. Vasari szerint (Vita di Andrea da Fiesole) Silvio Cosini volt, aki különben is hitt a „varázsigékben és egyéb bolondságokban”.

402. Ezt a katonák között nagyon elterjedt babonát (1520 táján) kicsúfolja Lomerno Pitocco az

Or/andinóban.

403. Giovióból itt fölismerhetően a lelkes arcképgyűjtő beszél.

404. Mégpedig a csillagokból, mert Gauricus nem volt járatos a physiognomikában; a maga sorsára nézve azonban Code jóslására szorul, mert az apja elmulasztotta, hogy horoszkópját följegyezze.

405. Ariosto, Sonetto 34. . . *Non creder sopra il tetto.* A költő bosszúsan mondja ezt egy hivatalnokról, aki egy tulajdonjogi kérdésben ellene döntött.

406. Ariosto, Orlando, canto VII. 61. versszak. – Nevetségesre fordítva: Orlandino cap. IV. – Cariteo, a nápolyi Pontanus-akadémia tagja, a lelkek előzetes létezésének tanítását arra használja, hogy az Aragon-ház küldetését dicsőítse vele.

407. Fii. Villani, *Vite.* Ez a nevezetes hely, ahol a cselekedetek által való istentisztelet és a pogányság találkozik, így hangzik: *che agli uomint fortissimi, poiché hanno vinto le mostruose fatiche de/la terra, débita mente sieno date le stelle.* (Hogy az erős férfiaknak, miután legyőzték a földnek szörnyűséges fáradalmait, megérdemelten adassanak meg a csillagok.)

408. Ez a pogány ég világosan megvan Niccolô dell'Arca szobrász sírföliratában is:

Nunc te Praxiteles, Phidias, Polycletus adorant Miranturque tuas, o Nicolae, manus.

(Most Praxiteles, Pheidias és Polykleitos is téged imád, s kezedet megcsodálják, ó Niccolô.)

409. A szentháromságot tagadó unitarizmus mérsékeltebb irányzatának hívei, nevüket Faustus (1525 k. – 1562) és Laelius (1539-1604) Socinus itáliai reformátorokról nyerték.*

410. Ha Pulci az ő Morgantéjában valahol komolyan veszi a vallás dolgait, akkor a költemény tizenhatodik énekének hatodik versszakában: Anteának, a szép

pogány nőnek deista beszéde talán a legkézzelfoghatóbb kifejezése annak a gondolkodási módnak, amely Lorenzo társai között otthonos volt. Astrotte démon fönnebb idézett szavai akkor bizonyos mértékig kiegészítik őket.

Felelős kiadó: a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata igazgatója
Főszerkesztő: Pásztói Margit.
Felelős szerkesztő: Hajdú István
Műszaki vezető: Szedlák György.
Műszaki szerkesztő: Mészáros Károly
Készült az MSZ 5601 -59 és az MSZ 5602-55 szabvány szerint, A/5 alakban, 23 (A/5) ív terjedelemben, 40000 példányban.
Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem (77.9538/8)
Kossuth Nyomda, Budapest.
Felelős vezető: Monori István vezérigazgató KA-333-f-7882